

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. В. ГЕТЬМАНА
МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ
ЗАХІДНО-РЕГІОНАЛЬНА АСОЦІАЦІЯ КЛУБІВ ЮНЕСКО
КИЇВСЬКИЙ МІЖНАРОДНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
АКАДЕМІЯ ЮРИДИЧНИХ НАУК МОЛДОВИ
МІНІСТЕРСТВО ЗАКОРДОННИХ СПРАВ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН КНУ ім. Т. ШЕВЧЕНКА
ФАКУЛЬТЕТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ЛНУ ім. І. ФРАНКА

ЄВРОПЕЙСЬКІ ПЕРСПЕКТИВИ

Науково-практичний журнал

EUROPEAN PERSPECTIVES

KHARKIV NATIONAL UNIVERSITY OF INTERNAL AFFAIRS
V. HETMAN KYIV NATIONAL ECONOMIC UNIVERSITY
INTERREGIONAL ACADEMY OF PERSONNEL MANAGEMENT
WEST REGIONAL ASSOCIATION OF UNESCO CLUBS
KYIV INTERNATIONAL UNIVERSITY
ACADEMY OF LAW SCIENCE OF MOLDOVA
MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS OF UKRAINE
INSTITUTE OF INTERNATIONAL RELATIONS KYIV NATIONAL TARAS SHEVCHENKO UNIVERSITY
FACULTY OF INTERNATIONAL RELATIONS OF IVAN FRANKO NATIONAL UNIVERSITY OF LVIV

№ 1, 2025

Спеціалізоване
видавництво

Specialized
publishing house

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА, КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

ЛОТЮК О.С. АДАПТАЦІЯ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПРЕЗИДЕНТІВ: ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ.....	5
ФРАНЦУЗ-ЯКОВЕЦЬ Т.А., ТИЛЬЧИК В.В., БУКАЧ В.В. СУВЕРЕНІТЕТ І МІЖНАРОДНІ ОРГАНІЗАЦІЇ: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ МЕЖИ ГЛОБАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ.....	12
ВАСИЛЬЧЕНКО О.П. РОЛЬ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА: ВИКЛИКИ ВОЄННОГО ЧАСУ.....	19
НІКІТІН А.С. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ НАБУТТЯ ТА ПРИПИНЕННЯ ГРОМАДЯНСТВА УКРАЇНИ: ЗАКОНОДАВЧІ НОВЕЛИ	25
ГУДИМА Н.С. ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ТА КРИТЕРІЇ ОЦІНКИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ З ТОЧКИ ЗОРУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ	33
АСТАШЕВА О.С. СПЕЦІАЛЬНИЙ ТРИБУНАЛ ЯК МЕХАНІЗМ ПРИТЯГНЕННЯ ДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗЛОЧИН АГРЕСІЇ: МОДЕЛІ СТВОРЕННЯ ТА КОНСТИТУЦІЙНІ ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ	41
ДІВАК А.А. МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ В УКРАЇНІ	48
ДЕМИДЕНКО В.О. КОРЕЛЯЦІЯ МІЖ МУНІЦИПАЛЬНО-ПРАВОВОЮ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ ТА ПОПУЛІЗМОМ ЯК ФАКТОРОМ СУЧАСНОЇ ДЕГРАДАЦІЇ ІСТЕБЛІШМЕНТУ ТА ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ.....	55
ОМЕЛЬЧЕНКО Н.А., ЛУКАШЕНКО А.А. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА ЕТАПИ РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ	66

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО

ЗІНИЧ Л.В. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ПРАВ НА ПРОГРАМНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ З ЄВРОПЕЙСЬКИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ	72
КРУПНОВА Л.В., КРУПНОВА А.О., ГОРКАВА В.Ю. ОКРЕМІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНОГО КОНТРОЛЮ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ У СФЕРІ ЗАХИСТУ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ УКРАЇНИ	78

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА

КАНЦІР В. МОНІТОРИНГ ОКРЕМИХ ПИТАНЬ ЩОДО ОБ'ЄКТА СКЛАДУ «ЗЛОЧИНУ АГРЕСІЇ» /СТАТТЯ 437 КК УКРАЇНИ/	85
--	----

БЕРЗІНА А.Б. КРИМІНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО ШТАТУ ТЕХАС (США), ЩО ЗАБЕЗПЕЧУЄ ОХОРОНУ ОБІГУ ЛІКАРСЬКИХ ЗАСОБІВ: ОСОБЛИВОСТІ ЗМІСТУ ТА СИСТЕМАТИЗАЦІЇ.....	90
БІСЮК О.С., ДУБОДІА К.Д. ОСОБЛИВО КВАЛІФІКУЮЧІ ОЗНАКИ ВИКРАДЕННЯ ЛЮДИНИ, ВІДПОВІДНО ДО СТ. 146 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ.....	97
СКРЕКЛЯ Л. ПИТАННЯ КАРАНІСТІ ТА ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ ЗА ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТАТТЕЮ 286 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ.....	103
ДАВИДЕНКО В.Л., ПАХНІН М.Л. СУЧАСНИЙ АНАЛІЗ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ РИМСЬКОГО СТАТУТУ В УКРАЇНСЬКЕ ЗАКОНОДАВСТВО	109
БРУСАКОВА О.В., ГРЕЧЕНКО В.А. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАХОДИ ЩОДО ПРОТИДІЇ ХУЛІГАНСТВУ В УРСР У 1960-Х РР.	118
ГАРКОТ Д.Ю. СУБ'ЄКТИ ОЦІНКИ ПОКАЗАНЬ З ЧУЖИХ СЛІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ	127
КОСТЮЧЕНКО А.В., КОГУТ І.А. ЗАХОДИ ЗАГАЛЬНОСОЦІАЛЬНОГО ЗАПОБІГАННЯ НАСИЛЬНИЦЬКІЙ ЗЛОЧИННОСТІ, ЯКА ВЧИНЯЄТЬСЯ ПІД ВПЛИВОМ ЕЛЕКТРОННИХ ІГОР	134
ЛИСИЦЯ Р.Р. ОСОБЛИВОСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ГАРАНТІЙ ПРЕДСТАВНИКІВ ДИПЛОМАТИЧНИХ ТА КОНСУЛЬСЬКИХ УСТАНОВ ПІД ЧАС ДОПИТУ ЯК СВІДКА В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ	143
ЧОВГАН І.М. ПРЕДМЕТ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТ. 361-1 КК УКРАЇНИ.....	149

ЦИВІЛЬНЕ, ПІДПРИЄМНИЦЬКЕ, ГОСПОДАРСЬКЕ ТА ТРУДОВЕ ПРАВО

ЯЦЕНКО Ф.П., ЯЦЕНКО О.С. ВИДИ НАГЛЯДУ (КОНТРОЛЮ) ЗА ЯКІСТЮ НАДАННЯ ОСВІТНИХ ПОСЛУГ ЗАКЛАДАМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЗІ СПЕЦИФІЧНИМИ УМОВАМИ НАВЧАННЯ	155
УТРИНОВСЬКА О.І., ОЛІЯРНИК Б.Р. ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СПАДКОВИХ ПРАВ ФАКТИЧНОГО ПОДРУЖЖЯ В РАЗІ ЗАГИБЕЛІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ	162
ШЕБАНІЦ Д.М., ШЕБАНІЦ В.Ф. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ НА ЛОКАЛЬНОМУ РІВНІ ПІДПРИЄМСТВА.....	173
КИРИЧЕНКО Т.С. ВИЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ ДИТИНИ.....	180
МЕЛЬНИК П.В. СИСТЕМА ПРИНЦИПІВ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА	187
ТЮТЮННИК А.Е. ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ПРАВОВОГО СПОРУ	193
НАУМЕНКО М.В. ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПРОЯВИ НАСИЛЬСТВА.....	200
КОВАЧ І.М. ПРАВОВІ ТА ЕТИЧНІ ВИКЛИКИ ЗАСТОСУВАННЯ ШІ В МЕДИЦИНІ: ДЕ МЕЖА МІЖ НАУКОЮ І ЛЮДСЬКИМИ ПРАВАМИ	205
КУЗЬМА Ю. МЕХАНІЗМ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ, ЗАСУДЖЕНИХ БЕЗ ІЗОЛЯЦІЇ ВІД СУСПІЛЬСТВА.....	210

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

ALIYEVA A.A. INTERNATIONAL COOPERATION IN COMBATING INCOME AND PROPERTY TAX EVASION: LEGAL FOUNDATIONS	215
TURABOVA S.F. TYPES OF NON-NORMATIVE LEGAL ACTS OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN	222
КОМАЩУК Ю.І., БІСЮК О.С. ПОНЯТТЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ ТА ЇХ КЛАСИФІКАЦІЯ ЗА РИМСЬКИМ СТАТУТОМ МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО СУДУ	229
ТКАЧЕНКО О.В., ОНИЩЕНКО В.В. КАСАЦІЙНЕ ПРОВАДЖЕННЯ В КРАЇНАХ ЄС.....	238
КАЛЬЧУК О.М. INTRODUCTION OF THE MILITARY PROSECUTOR'S OFFICE AS AN ELEMENT OF MILITARY JUSTICE.....	243
ПОЛИВАЧ Р.О. МЕХАНІЗМИ ЗАСТОСУВАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ САНКЦІЙ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ: ПРАВОВІ АСПЕКТИ ТА ПРАКТИЧНА РЕАЛІЗАЦІЯ.....	248
ЛЮБАРСЬКИЙ В.С. ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ДОТРИМАННЯ ТРАНСПАРЕНТНОСТІ ОРГАНАМИ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ.....	257
DADASHOV E.T. ANALYSIS OF SOME DECISIONS OF THE PLENUM OF THE CONSTITUTIONAL COURT OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN REGARDING REAL ESTATE	265
ШАНРИЯР J. FEATURES OF THE APPLICATION OF ADMINISTRATIVE LEGAL ACTS IN THE PRACTICE OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN, THE KYRGYZ REPUBLIC AND THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN	271

ОБГОВОРЕННЯ, ДИСКУСІЇ, АКТУАЛЬНО

KHORENZHENKO O. COLLECTIVE MANAGEMENT OF COPYRIGHT AND RELATED RIGHTS UNDER THE LAWS OF FOREIGN COUNTRIES: CHALLENGES AND PROSPECTS FOR UKRAINE	277
КОВАЛЕНКО В.М. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЦИФРОВІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ: КОМПЛЕКСНИЙ АНАЛІЗ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЇ БАЗИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ	290
АНИКІНА Г.В., ЛОЗІНСЬКА С.В. ІПОТЕКА ЯК СПОСІБ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОНАННЯ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ЗА ПРАВОМ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ ТА СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ	296
ДЕМЧЕНКО М.Ю. СТРУКТУРУВАННЯ МІЖНАРОДНИХ КОМПАНІЙ ЧЕРЕЗ ОФШОРНІ ЮРИСДИКЦІЇ В КОНТЕКСТІ ЗМІНИ ГЛОБАЛЬНИХ ПРАВИЛ ОПОДАТКУВАННЯ	301

АДАПТАЦІЯ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПРЕЗИДЕНТІВ: ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ

ЛОТЮК Ольга Степанівна - доктор юридичних наук, професор кафедри конституційного права Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID ID: 0000-0001-7119-754X

УДК 342.5

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.1.1>

Досліджено можливості адаптації та імплементації міжнародних стандартів конституційно-правової відповідальності президентів з акцентом на перспективи та виклики для України. Визначено роль конституційних механізмів відповідальності в демократичних системах, висвітлено їхню функцію в збереженні балансу влади, запобіганні зловживанням та захисті основних прав громадян. Спираючись на приклади зі сформованих демократій, розглянуто ключові практики, такі, як процедури імпичменту в Сполучених Штатах Америки, Бразилії та Південній Кореї, де структуровані рамки забезпечують прозорість і дотримання верховенства права. Проаналізовано механізми в європейських країнах, таких, як Франція та Німеччина, де парламентський та судовий контроль посилюють систему стримувань і противаг.

Визначено можливості для України вдосконалити конституційні положення шляхом прийняття більш чітких процедур імпичменту, надання повноважень Конституційному Суду України діяти як нейтральному арбітру в справах про притягнення до відповідальності президента та сприяння посиленню парламентського контролю за рішеннями виконавчої влади. Підкреслено важливість правової обізнаності та освіти серед української громадськості для культивування міцної громадянської культури, яка підтримує демократичне врядування.

Досягнуто висновку, що найкращі міжнародні практики та врахування унікальної політичної, соціальної та культурної динаміки

України сприятимуть зміцненню демократичних інститутів держави. Посилення конституційної та правової підзвітності президента представлено як наріжний камінь для сприяння прозорості, посилення суспільної довіри та забезпечення стійкості політичної системи України. Зроблено акцент на те, що успішне впровадження цих реформ може позиціонувати Україну як сучасну демократичну державу, здатну повністю відповідати очікуванням своїх громадян та міжнародної спільноти.

Ключові слова: конституційно-правова відповідальність, президент, глава держави, підзвітність, імпичмент, верховенство права, система стримувань і противаг.

Постановка проблеми

Тематика конституційно-правової відповідальності президента є наріжним каменем будь-якої демократичної системи управління, відіграючи життєво важливу роль у належному функціонуванні системи стримувань і противаг. Оскільки ця система не тільки підтримує розподіл компетенцій та сфер впливу між виконавчою, законодавчою та судовою гілками влади, вона також слугує запобіжником від потенційних зловживань владою, гарантуючи, що жодна особа чи установа не діятимуть поза межами закону. Проте найбільш важливим призначенням системи стримувань і противаг є захист основних прав та свобод громадян, що може знаходити свій прояв у застосуванні заходів відповідаль-

ності до вищого керівництва держави за їхні дії.

По всьому світу вказані механізми закріплені в національних конституціях, які є тією правовою основою, що гарантує дотримання демократичних принципів управління. Зазвичай конституційні положення окреслюють процедури розгляду неправомірної поведінки президента та інших високопосадовців, починаючи від процедур імпичменту і закінчуючи юридичними санкціями, тим самим сприяючи реалізації принципу верховенства права та громадської довіри до державних установ.

В умовах українського сьогодення демократичні реформи та наближення до європейських стандартів є постійним пріоритетом, а вивчення та адаптація найкращих практик міжнародного досвіду є надзвичайно важливими. При цьому прагнення України зміцнити свої демократичні інституції та правові рамки лише вкотре підкреслює необхідність удосконалення механізмів підзвітності президента як глави держави. За ідеальних умов цей процес має включати не лише використання досвіду усталених демократій, але й адаптацію світових практик відповідно до унікального політичного, соціального та навіть культурного контексту України.

Саме тому, на нашу думку, тільки запровадивши надійні конституційні та правові гарантії підзвітності президента, Україна може ще більше зміцнити свої демократичні основи, підвищити довіру суспільства до урядування та продемонструвати свою відданість принципам прозорості, доброчесності та верховенства права. Такі зусилля є особливо важливими, оскільки наша країна активно рухається євроінтеграційним шляхом та позиціонує себе як сучасна демократична держава, що гідна поважного міжнародного співтовариства.

Стан дослідження проблеми

Вітчизняні вчені Ю. Барабаш, Г. Малкіна Р. Мартинюк, Ю. Тодика, Ю. Фрицький, В. Шаповал та інші досліджували різні аспекти правової природи конституційно-правової відповідальності та імпичменту, кожен з яких відкриває унікальні погляди на

цю сферу правовідносин. Кількість аналізів, присвячених тематиці конституційно-правової відповідальності президента, є обмеженою, що підкреслює важливість продовження досліджень у цій галузі.

Зважаючи на важливість світової практики в досягненні демократичних основ управління, **метою і завданням** цієї статті, перш за все, є дослідження міжнародних стандартів та практик конституційно-правової відповідальності президентів. Аналіз стандартів, які застосовуються в розвинутих демократичних державах, яскраво проявляє межі правового регулювання, яке має забезпечити Україна для ствердження прозорості, запобігання зловживанням владою та підтримки верховенства права. Окремою ціллю є також оцінка сучасних механізмів підзвітності президента в Україні, яка здатна визначити сильні та слабкі сторони та прогалини в конституційному та правовому полі.

Наукова новизна дослідження полягає, перш за все, у комплексному аналізі міжнародних стандартів конституційно-правової відповідальності президентів у світі. Особливо важливою є також оцінка адаптації міжнародних стандартів до національної правової системи та підкреслення важливості функції парламентського контролю.

Виклад основного матеріалу

Механізми конституційно-правової відповідальності президентів відрізняються в різних країнах світу, що відображає унікальні політичні та правові традиції кожної держави. Факторами, які впливають на ці відмінності, є ті, що пов'язані із формою державного правління, політичним та культурним контекстом, а іноді навіть з релігійними засадами та наявністю духовного лідера. У країнах, що мають специфічну форму організації влади (наприклад, Ісламська Республіка Іран), важко уявити наявність класичних проявів конституціоналізму, які притаманні західній правовій традиції. Однак так чи інакше, у більшості країн імпичмент виділяється як широко визнаний і застосований інструмент у демократичних системах для боротьби з неправомірною пове-

дінкою президента. Процедура імпичменту є особливою і характеризується своєю роллю в підтримці функціонування системи стримувань і противаг, гарантуючи, що жодна особа, незалежно від її рангу, не може бути вища за закон.

Конституція України передбачає механізм імпичменту президента в статті 111 [1], проте одним із класичних прикладів держав з утвердженою конституційною процедурою імпичменту є Сполучені Штати Америки. Статті I і II Конституції США передбачають двоетапну процедуру імпичменту: Палата представників (нижня палата Конгресу США) ініціює імпичмент, висуваючи офіційні звинувачення, а Сенат (верхня палата Конгресу США) проводить своєрідний судовий розгляд справи про імпичмент, щоб визначити, чи слід усунути президента з посади [2]. Роздвоєність цього процесу забезпечує чіткий розподіл відповідальності, мінімізуючи ризики політизації прийняття рішень на різних етапах.

До теперішнього часу жодна зі справ про імпичмент, початих проти американських президентів, не була завершена із рішенням усунення президента з поста. Не зважаючи на це, майже кожен із цих нечисленних випадків є примітним, зокрема справа Річарда Ніксона, яка виникла у зв'язку з Вотергейтським скандалом, з'явилися звинувачення в перешкоджанні правосуддю, зловживанні владою та неповазі до Конгресу. На момент подій, це був лише другий раз в американській історії конституціоналізму, коли розглядався імпичмент президента. Вважається, що майже всі дії, вжиті у цій справі, мали певне конституційне значення [3]. Хоча Ніксон пішов у відставку до того, як процес імпичменту дійшов до Сенату для безпосереднього розгляду, ця справа продемонструвала суворе застосування конституційних положень щодо притягнення до відповідальності високопосадовців. Подібним чином було здійснено спроби усунути в порядку імпичменту американського президента Дональда Трампа у 2019 році [4, с. 167]. Отже, в обох випадках застосованої як бразильської, так і американської процедури імпичменту, основи об'єктивного правового розгляду залишались у центральному

фокусі уваги, навіть якщо політичний контекст мав загальний вплив на процес.

Не менш цікавою є практика застосування імпичменту в Бразилії, де вказана процедура є основним конституційним механізмом дослідження та оцінки неправомірної поведінки президента. Конституція Бразилії у статтях 85 та 86 передбачає детальний процес, який передбачає активну участь як Палати депутатів, так і Федерального сенату (верхня палата Національного конгресу Бразилії) [5]. Бразильська структура імпичменту має на меті підтримувати прозорість і гарантувати, що судові процеси проводяться в спосіб, який відповідає демократичним принципам. Один із найяскравіших прикладів стався у 2016 році, коли тогочасному президенту Бразилії Ділмі Руссеф було оголошено імпичмент за звинуваченнями в поганому управлінні бюджетом, зокрема звинуваченнями в маніпулюванні державними рахунками для приховування дефіциту бюджету [4, с. 166]. Хоча застосована процедура нерідко піддається критиці та вважається дещо суперечливою, проведений імпичмент був заснований на конституційних протоколах. Варто відзначити, що імпичмент Руссеф не був першим в історії країни: президент Фернандо Коллор у 1992 році отримав аналогічний «вирок» після звинувачень у корупції [6, с. 17]. Послідовність Бразилії в застосуванні дієвого механізму конституційно-правової відповідальності, представленого імпичментом ще більше підкреслює його важливість для їх правової системи та реалій боротьби з неправомірною поведінкою президента.

Південна Корея є ще одним яскравим прикладом забезпечення надійного процесу імпичменту. У 2017 році президенту Пак Кин Хе було оголошено імпичмент, а потім усунуто з поста після звинувачень у корупції та зловживанні владою. Національна асамблея (законодавчий орган Південної Кореї) ініціювала процес імпичменту, який пізніше був розглянутий і підтриманий Конституційним судом [7]. Така практика застосування імпичменту демонструє здатність правової системи Південної Кореї, далекої від західних традицій конституціоналізму, притягнути до відповідальності навіть гла-

ву держави, додатково відображаючи силу її правових інститутів.

Звертаючись до специфіки процедури імпічменту як заходу конституційно-правової відповідальності в європейських демократіях, можна звернути увагу, що в парламентських демократіях по всій Європі механізми імпічменту часто доповнюються іншими інструментами для боротьби з неправомірною поведінкою президента або виконавчої влади. Наприклад, у Литві імпічмент закріплений у Конституції і був застосований у 2004 році проти президента Роландаса Паксаса за порушення Конституції та його присяги. Процес залучав Сейм (литовський парламент) і Конституційний Суд, демонструючи спільний інституційний підхід.

Разом з цим, у Німеччині Конституція дозволяє усунути федерального президента з поста через Федеральний конституційний суд за поданням Бундестагу (парламент Німеччини) або Бундесрату (палата представників федеральних земель). У Німеччині роль Федерального президента здебільшого церемоніальна. Однак у разі порушення ним Конституції, статтею 61 німецького Основного Закону передбачено можливість усунення президента через Федеральний Конституційний суд [8]. Ця система є прикладом використання судової гілки влади як додаткового механізму контролю.

Водночас зарубіжні дослідники розглядають і неочевидні підстави для порушення справи про імпічмент у Німеччині, такою, зокрема є відмова від присяги президента. У разі, коли федеральний президент рішуче відмовляється скласти присягу, незважаючи на загальну критику, Бундестаг розглядає можливі санкції. Перш за все, імпічмент президента повинен розглядатися Федеральним конституційним судом відповідно до статті 61 Основного закону та Закону про Федеральний конституційний суд, що може призвести до усунення глави держави з поста. І справді, література одностайна в тому, що це найбільш прийнятний варіант відповіді - як Бундестаг, так і Бундесрат мають право подавати заяви, кожен більшістю у дві третини членів або голосів [9, с. 673-674]. Незважаючи на те, що це положення не є таким, що

активно використовується, воно вже відображає загальні президентські зобов'язання щодо підзвітності.

Декілька інших країн використовують унікальні підходи до імпічменту. На Філіппінах імпічмент передбачено статтею 11 Конституції 1987 року, і для висунення звинувачень потрібна більшість голосів у Палаті представників, а потім розгляд справи в Сенаті [10]. У справі про імпічмент тогочасного президента Джозефа Естради у 2001 році судовий розгляд хоча й був зупинений через процедурні суперечки, зрештою призвів до його відставки після масових громадських протестів.

Переходячи до аналізу вітчизняного Основного Закону, слід відзначити, що українська конституційно-правова традиція вбачає у процедурі імпічменту президента своєрідний запобіжник проти неправомірної поведінки посадовців високого рівня. Процес імпічменту зосереджується в межах Верховної Ради та вимагає всебічного розслідування, залучення спеціальної комісії та винесення остаточного рішення із переважною кількістю голосів. Хоча цей процес ще жодного разу за часи незалежності не було реалізовано, він залишається критично важливим не тільки в контексті інституту імпічменту, а й для потенційного розвитку інституту президентства.

Національна теорія і практика, яка стосується процедури імпічменту в Україні, тісно пов'язані із низкою об'єктивних викликів. Українська процедура може бути охарактеризована недосконалою із огляду на складність та багатоступеневість. Ще однією проблемою є подвійна підпорядкованість виконавчої влади, одним із найбільш очевидних прикладів є конституційне положення, що передбачає компетенцію президента щодо призначення міністрів оборони та закордонних справ (стаття 106 Конституції) [1], тоді як інші міністри призначаються за участю парламенту. Хоча проблематика дуальної природи підпорядкування виконавчої гілки влади має набагато глибше коріння, різноманітність її проявів продовжує ставати джерелом політичних конфліктів та критики з боку громадянського суспільства, що ускладнює державне управління.

Спираючись на міжнародний досвід, сучасна Україна має можливість удосконалити систему конституційно-правової відповідальності президента шляхом проведення низки реформ. Незалежно від обраних концепцій і прикладів найкращих практик, загальні кроки на шляху до спрощення та демократизації процедури імпічменту мають бути спрямовані на посилення верховенства права, забезпечення прозорості та зменшення ризиків політичного втручання до державної системи стримувань і противаг. Низка ключових заходів, які ми пропонуємо, можуть слугувати дорожньою картою для адаптації глобальних стандартів, враховуючи унікальний український контекст.

Першим кроком має стати переосмислення процедури імпічменту задля досягнення її чіткої регламентації. Сполучені Штати Америки пропонують добре структуровану модель імпічменту, яка характеризується прозорим, покроковим процесом за участю обох палат Конгресу. Хоча українська правова система та форма правління є відмінними від вищевказаної системи США, остання встановлює суворі процедурні вказівки та часові рамки, що забезпечує справедливості і мінімізує затримки у надважливому процесі, який є визначальним для всієї держави та її громадян. Американський підхід підкреслює важливість ясності в управлінні підзвітністю, особливо, коли мова йде не просто про високопосадовців, а про очільника країни, її лідера. Для досягнення американських стандартів управління Україна може звернутись до розробки змін до національного законодавства з метою передбачення подібного структурованого механізму. Процедура імпічменту має включати більш чіткі законодавчі положення, що визначають роль українського парламенту, його комітетів та спеціальних комісій, графік ініціювання та завершення процедури імпічменту, а також гарантії запобігання процедурним зловживанням.

Не менш важливим є і питання дослідження можливості розширення ролі Конституційного Суду України в рамках процедури імпічменту. Досвід Німеччини показує, як Конституційний суд може діяти як нейтральний арбітр у питаннях підзвітності

президента. Окремий орган конституційної юрисдикції має відігравати центральну роль в оцінці того, чи порушив глава держави конституційні положення, забезпечуючи, щоб рішення ґрунтувалися на юридичній об'єктивності, а не на політичних міркуваннях. Вказане цілком відповідатиме закономірному розвитку державного конституціоналізму, що позитивно відобразить готовність України застосовувати демократичні механізми при здійсненні заходів державного управління. Надання більших повноважень Конституційному суду України щодо здійснення нагляду за процедурами імпічменту та підзвітністю президента підвищувало б неупередженість державних інституцій у справах, де необхідним є прийняття критичних рішень. Проведення запропонованої реформи також має шанси зміцнити довіру громадянського суспільства до судової системи як наріжного каменя демократії. Крім того, участь суду в тлумаченні конституційних положень щодо неправомірної поведінки президента може допомогти створити чіткі правові прецеденти для майбутніх справ.

Останнім, проте не за значимістю, заходом на шляху адаптації міжнародних стандартів у застосуванні заходів конституційно-правової відповідальності також може стати посилення парламентського контролю. Франція є прикладом посиленого залучення парламенту до ключових урядових рішень. Примітно, що за умов аналогічної форми державного правління (змішана республіка) парламент Франції бере активну участь у формуванні зовнішньої політики та інших важливих питаннях. Такий підхід до співпраці забезпечує динамічний баланс влади між виконавчою та законодавчою гілками влади. Українська сторона могла б розглянути можливість включення аспектів французької моделі шляхом збільшення реальної участі парламенту в процесах державного управління, тим самим зміцнюючи демократичну відповідальність.

Висновки

Досвід США, Франції, Німеччини та інших демократичних країн свідчить, що ефективні механізми конституційно-право-

вої відповідальності президента сприяють зміцненню демократичних принципів і верховенства права. Разом з цим, сильна правова культура, яка ґрунтується на широкому розумінні громадськості конституційних принципів, є важливою для ефективного функціонування системи стримувань і противаг. Подальший розвиток правової свідомості громадян сприятиме зміцненню демократичних інститутів у державі. Основні зусилля мають спрямовуватись у напрямку удосконалення правової освіти громадян різних вікових категорій та підвищення обізнаності громадськості щодо не тільки власних конституційних прав і обов'язків, а й тих, що належать вищим посадовим особам держави. Використовуючи передовий міжнародний досвід та адаптуючи його до національного контексту, Україна має потенціал для створення більш ефективної та прозорої системи конституційно-правової відповідальності президента. Чіткі процедури імпичменту, наділений додатковими повноваженнями Конституційний суд, посилені парламентський контроль і удосконалена правова освіта можуть комплексно посилити наявну систему конституційно-правової відповідальності. Забезпечення реалізації реформ здатне не лише привести національні законодавчі положення у відповідність до європейських і світових стандартів, але й забезпечити підзвітну та стійку політичну систему, здатну протистояти майбутнім викликам.

Література

ДСТУ 8302:2015:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення 13.12.2024).
2. The Constitution of the United States of America. URL: <https://constitutioncenter.org/the-constitution/full-text> (дата звернення 13.12.2024).
3. Watergate and the Constitution. National Archives. URL: <https://www.archives.gov/education/lessons/watergate-constitution> (дата звернення 13.12.2024).
4. Закоморна К., Зал Д. Імпічмент у системі стримувань і противаг: до-

свід країн американського континенту. *Entrepreneurship, Economy and Law*. 2020. № 5. С. 164–170. URL: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.5.29> (дата звернення 13.12.2024).

5. Constitution of the Federative Republic of Brazil. URL: https://www.planalto.gov.br/ccivil_03/Constituicao/Constituicao.htm (дата звернення 13.12.2024).

6. Dos Santos T. Brazil's Controlled Purge The Impeachment of Fernando Collor. *NACLA Report on the Americas*. 1994. Vol. 27, no. 3. P. 17–21. URL: <https://doi.org/10.1080/10714839.1994.11723005> (дата звернення 13.12.2024).

7. Fermin-Robbins J. The Impeachment of South Korean President Park Geun-hye. *Carnegie Council for Ethics in International Affairs*. 2018. URL: <https://www.carnegiecouncil.org/media/series/asia/the-impeachment-of-south-korean-president-park-geun-hye> (дата звернення 13.12.2024).

8. Basic Law for the Federal Republic of Germany. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gg/englisch_gg.html#p0290 (дата звернення 13.12.2024).

9. Haensle W. ÖR Amtseid à la Obama – Verfassungsrechtliche Grundfragen und Probleme des Amtseids nach dem Grundgesetz. *JURA - Juristische Ausbildung*. 2009. Vol. 31, no. 9. URL: <https://doi.org/10.1515/jura.2009.670> (дата звернення 13.12.2024).

10. Constitution of the Republic of the Philippines. URL: <https://lawphil.net/consti/cons1987.html> (дата звернення 13.12.2024).

APA (7th ed.):

1. Конституція України. (б. д.). Офіційний вебпортал парламенту України. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
2. The United States Constitution (б. д.). <https://constitutioncenter.org/the-constitution>.
3. Watergate and the Constitution. (б. д.). National Archives. <https://www.archives.gov/education/lessons/watergate-constitution>.
4. Закоморна К., & Зал, Д. (2020). Імпічмент у системі стримувань і противаг: досвід країн американського континенту. *Entrepreneurship, Economy and Law*, (5), 164–170. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.5.29>.

5. Constitution of the Federative Republic of Brazil (б. д.). https://www.planalto.gov.br/ccivil_03/Constituicao/Constituicao.htm.

6. Dos Santos, T. (1994). Brazil's Controlled Purge The Impeachment of Fernando Collor. *NACLA Report on the Americas*, 27(3), 17–21. <https://doi.org/10.1080/10714839.1994.11723005>.

7. The Impeachment of South Korean President Park Geun-hye. (б. д.). Carnegie Council for Ethics in International Affairs | Home. <https://www.carnegiecouncil.org/media/series/asia/the-impeachment-of-south-korean-president-park-geun-hye>.

8. Basic Law for the Federal Republic of Germany (б. д.). https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gg/englisch_gg.html#p0290.

9. Haensle, W. (2009). ÖR Amtseid à la Obama – Verfassungsrechtliche Grundfragen und Probleme des Amtseids nach dem Grundgesetz. *JURA - Juristische Ausbildung*, 31(9). <https://doi.org/10.1515/jura.2009.670>.

10. Constitution of the Republic of the Philippines (б. д.). <https://lawphil.net/consti/cons1987.html>.

ADAPTATION OF INTERNATIONAL STANDARDS OF CONSTITUTIONAL AND LEGAL RESPONSIBILITY OF PRESIDENTS: PROSPECTS FOR UKRAINE

The paper explores the possibilities of adapting and implementing international standards of constitutional and legal accountability of presidents, focusing on prospects and challenges for Ukraine. The role of constitutional accountability mechanisms in democratic systems is identified, highlighting their function in maintaining the balance of power, preventing abuses, and protecting the

fundamental rights of citizens. Drawing on examples from established democracies, it examines key practices, such as impeachment procedures in the United States of America, Brazil, and South Korea, where structured frameworks ensure transparency and adherence to the rule of law. It analyzes mechanisms in European countries, such as France and Germany, where parliamentary and judicial oversight strengthen the system of checks and balances.

It identifies opportunities for Ukraine to improve its constitutional provisions by adopting more explicit impeachment procedures, empowering the Constitutional Court of Ukraine to act as a neutral arbiter in presidential impeachment cases, and promoting greater parliamentary oversight of executive decisions. The importance of legal awareness and education among the Ukrainian public is emphasized for cultivating a strong civic culture that supports democratic governance.

It is concluded that international best practices and consideration of Ukraine's unique political, social, and cultural dynamics will strengthen the country's democratic institutions. Strengthening the constitutional and legal accountability of the president is presented as a cornerstone for promoting transparency, enhancing public trust, and ensuring the sustainability of Ukraine's political system. It is emphasized that the successful implementation of these reforms can position Ukraine as a modern democratic state capable of fully meeting the expectations of its citizens and the international community.

Key words. Constitutional and legal responsibility, president, head of the state, accountability, impeachment, rule of law, system of checks and balances.

СУВЕРЕНІТЕТ І МІЖНАРОДНІ ОРГАНІЗАЦІЇ: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ МЕЖІ ГЛОБАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ

ФРАНЦУЗ-ЯКОВЕЦЬ Тетяна Анатоліївна - завідувач кафедри конституційного, міжнародного права та публічно-правових дисциплін Київського університету інтелектуальної власності та права Національного університету «Одеська юридична академія», доктор юридичних наук, професор

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1224-346X>

ТИЛЬЧИК В'ячеслав В'ячеславович - професор кафедри адміністративного права, інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін Київського університету інтелектуальної власності та права Національного університету «Одеська юридична академія», доктор юридичних наук, професор

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5964-3439>

БУКАЧ Володимир Володимирович - професор кафедри конституційного, міжнародного права та публічно-правових дисциплін Київського університету інтелектуальної власності та права Національного університету «Одеська юридична академія», кандидат юридичних наук, доцент

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-7168-6179>

УДК 342.52

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.1.2>

У статті досліджено взаємодію між державним суверенітетом та міжнародними організаціями в умовах сучасних глобалізаційних викликів. Проаналізовано роль міжнародних інституцій у формуванні правової політики держави, їх вплив на конституційний лад та правову систему національних держав. Особливу увагу приділено проблемам обмеження державного суверенітету через діяльність міжнародних організацій, а також кризи багатосторонніх інституцій, зокрема ООН, та необхідності їхнього реформування.

У дослідженні проблематики зростання впливу недержавних акторів, таких як транснаціональні корпорації та міжнародні неурядові організації, які дедалі більше впливають на правові відносини між державами. Висвітлено питання імплементації міжнародного права в національній правовій системі та механізми примусового виконання міжнародних норм.

Окремий акцент зроблено на ролі України у взаємодії з міжнародними організаціями, особливо в контексті війни та євроін-

теграційних процесів. Запропоновано шляхи реформування міжнародних інституцій для підвищення їх ефективності, забезпечення балансу між державним суверенітетом та глобальним управлінням, а також розроблено рекомендації щодо вдосконалення механізмів взаємодії між державними та міжнародними організаціями.

Проведене дослідження підтвердило, що взаємодія між державним суверенітетом та міжнародними організаціями є складним і багаторівневим процесом. З одного боку, міжнародні політичні організації мають ключову роль у забезпеченні глобальної стабільності, розвитку правової системи та координації міждержавного співробітництва. З іншого боку, їхній вплив на внутрішню політику держави часто розглядається як загроза національному суверенітету.

Ключові слова: міжнародне право, державний суверенітет, міжнародні організації, глобалізація, міжнародне співробітництво, конституційне право, правове регулювання, правові механізми, імплементація міжнародного права, євроінтеграція.

Постановка проблеми

Сучасний світ перебуває в стані правової трансформації, що зумовлена глобалізацією, зростаючою роллю міжнародних організацій і кризою традиційних форм державного суверенітету. В умовах збройних конфліктів, економічних санкцій і технологічного впливу глобальних акторів, держави стикаються з новими викликами у визначенні меж свого суверенітету. Одним із найбільш показових прикладів є російсько-українська війна, яка актуалізувала питання ефективності міжнародних правових механізмів та їхнього впливу на державні правові системи.

З одного боку, міжнародні організації відіграють важливу роль у захисті конституційного ладу держав, зокрема через механізми санкцій, судові інститути та правові норми. З іншого боку, їхня діяльність ставить питання про можливість наднаціонального регулювання внутрішніх справ держав, що може суперечити принципу державного суверенітету. Конституційно-правові межі цього впливу залишаються невизначеними і потребують ґрунтовного наукового аналізу.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю визначення правових обмежень міжнародних організацій у контексті конституційного регулювання державного суверенітету. Україна, перебуваючи в центрі геополітичних змін та правового протистояння, стала тестовим майданчиком для перевірки ефективності міжнародного права та механізмів його імплементації. Вивчення цих процесів має велике значення як для національного правопорядку, так і для глобальної системи міжнародного права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

В основу написання статті покладено творчий доробок О. Панасюк, М. Олійник, І. Парога, Л. Каленіченко, А. Міщенко, О. Буряченко та інші. Висновки статті базуються на основі аналізу правових документів міжнародних організацій, практики Європейського суду з прав людини та аналітичних оглядів за темою дослідження.

Мета статті – проаналізувати конституційно-правові межі впливу міжнародних ор-

ганізацій на державний суверенітет, застосувати механізми взаємодії між національними правовими системами та міжнародними інституціями, а також окреслити перспективи розвитку міжнародного права в умовах глобалізаційних процесів та трансформації традиційної концепції суверенітету. Особливу увагу буде приділено ролі України в цих процесах, з огляду на її взаємодію з міжнародними організаціями та виклики, пов'язані з війною та євроінтеграцією. *Наукові завдання* полягають у вивченні впливу міжнародних організацій на конституційні системи влади, аналіз механізмів імплементації міжнародного права в національне законодавство та визначені правові обмеження діяльності національних структур. Особливий акцент буде зроблено на кризі багатосторонніх інституцій, необхідності реформування міжнародного правопорядку, пошуку балансу між державним суверенітетом та міжнародними зобов'язаннями, а також розробці рекомендацій щодо підвищення ефективності міжнародного правового регулювання.

Виклад основного матеріалу

У сучасному світі міжнародне право стикається з низькими глобальними викликами, які підривають традиційні уявлення про державний суверенітет та вимагають переосмислення сучасних правових механізмів. Серед основних викликів можна виокремити такі аспекти:

Ерозія державного суверенітету внаслідок транснаціональних загроз. Глобальні проблеми, такі як зміна клімату, кіберзагрози та пандемії, не визнають державних кордонів і потребують колективних зусиль міжнародної спільноти. Ці виклики піддають сумніву здатність окремої держави самостійно забезпечити безпеку та добробут своїх громадян, що можливе до необхідності делегування частини суверенних повноважень міжнародним організаціям.

Криза багатосторонніх інституцій. Такі організації, як ООН, створені для підтримки міжнародного світу та безпеки, дедалі частіше демонструють неефективність у реагуванні на сучасні конфлікти. Прикладом є нездатність Ради Безпеки ООН при-

їняті чинні рішення щодо російсько-української війни через право вето постійних членів; слабка реалізація санкційних механізмів щодо держав, які порушують міжнародне право; відсутність ефективного механізму виконання рішень міжнародних судів. Наприклад, неефективність міжнародної реакції на агресію росії проти України підкреслює необхідність реформування ООН, оскільки чинні механізми не забезпечують належного рівня захисту міжнародного правопорядку. Це підриває довіру до міжнародних інституцій та ставить під сумнів їхню спроможність забезпечити глобальний правопорядок.

Зростання ролі недержавних акторів.

Транснаціональні корпорації, міжнародні суди та регіональні організації мають все більший вплив на міжнародну політику та право. Їхня діяльність може як підтримувати, так і підривати державний суверенітет, створюючи нові виклики для традиційних правових систем.

Використання міжнародного права як інструмент гібридної війни та політичного впливу. Деякі держави застосовують міжнародно-правові механізми для легітимізації своїх агресивних дій або для підриву суверенітету інших країн. Російсько-українська війна є яскравим прикладом такого підходу, де правові аргументи використані для виправдання військової агресії та окупації території.

Ці виклики вимагають переосмислення концепції державного суверенітету та пошуку нових підходів до забезпечення міжнародного правопорядку в умовах глобалізації та збільшення взаємозалежності держави. У цьому контексті ми підтримуємо позицію О. Панасюка та інших у тому, що в процесі глобалізації та зміни акценту з національного рівня на міжнародний суверенітет держави стикаються з численними викликами, зокрема з обмеженнями, що випливають із міжнародних договорів і стандартів, які потребують адаптації та кодифікації на національному рівні. Також у контексті глобальних кризових ситуацій держава отримує значні стимули, зокрема фінансові. Водночас забезпечення балансу між національним суверенітетом і міжнародною співпрацею є

необхідною умовою для ефективного вирішення глобальних проблем. Однак держава повинна приділяти особливу увагу загрозам національної безпеці та суверенітету, після чого їх збереження є одним із її ключових обов'язків [1].

Таким чином, глобальні виклики для міжнародного права та державного суверенітету вимагають перегляду сучасних правових механізмів і пошуку нових підходів до забезпечення міжнародного правопорядку.

У сучасному міжнародному правопорядку зростає вплив недержавних акторів, таких як транснаціональні корпорації, міжнародні неурядові організації (МНУО) та інші суб'єкти, які не є державами. Їхня діяльність істотно впливає на формування та реалізацію міжнародного права, а також на політичні процеси на глобальному рівні.

Недержавні гравці мають дедалі важливішу роль у міжнародних відносинах, впливаючи на процеси глобального управління та формування міжнародних норм. МНУО, наприклад, активно залучені до надання гуманітарної допомоги в зоні конфліктів, навчання військового персоналу та інших сферах, які традиційно були прерогативою держави.

Транснаціональні корпорації також мають значний вплив на міжнародні процеси, зокрема через контроль над ресурсами, технологіями та фінансовими потоками. Їхня діяльність може як сприяти розвитку міжнародного права, так і створювати виклики для його реалізації, особливо у випадку, коли корпоративні інтереси відповідають національним або міжнародним правовим нормам.

Зростання ролі недержавних акторів необхідне до необхідності переосмислення традиційних підходів до міжнародних прав та визнання їхнього впливу на глобальні процеси. Це також вимагає розробки нових механізмів регулювання та співпраці між державами та недержавними суб'єктами для забезпечення ефективного управління та дотримання міжнародних норм. У цьому контексті ми погоджуємося з дослідниками, що конституціоналізація міжнародного права є об'єктивним процесом сучасного світового розвитку, що характеризується форму-

ванням особливого наднаціонального конституційного правопорядку [2].

Попри це, слід пам'ятати, що міжнародне право часто використовується державами та іншими гравцями як засіб досягнення політичних цілей. Деякі держави застосовують міжнародно-правові механізми для легітимізації своїх дій або для тиску на інші країни. Наприклад, санкції можуть бути використані як засіб зовнішньополітичного впливу для досягнення певних політичних цілей

Крім того, міжнародне право може слугувати інструментом впливу на свідомість народів та індивідів через дії та рішення міжнародних організацій.

Це підкреслює важливість розуміння міжнародного права не лише як набору норм, але й як весь політичний вплив та інструмент реалізації інтересів різних акторів на міжнародній арені.

Таким чином, зростання впливу недержавних акторів та використання міжнародного права як інструмента політичного впливу створюють нові виклики для міжнародного правопорядку. Це вимагає адаптації сучасних правових механізмів та розробки нових підходів до регулювання міжнародних відносин з урахуванням зміненої природи сучасного світу.

Міжнародні організації змінюють значну роль у формуванні та розвитку конституційно-правової системи держави, впливаючи на їхній конституційний лад та правову систему загалом. Вплив проявляється у встановлених міжнародних стандартах, які держава зобов'язана виконувати у своїх національних правових системах.

Міжнародні організації, такі як ООН, Рада Європи, Європейський Союз та інші, встановлюють стандарти та норми, які держави-члени зобов'язані підтримувати у своїх національних правових системах. Це можна вимагати внесення змін до національних конституцій або прийняття нових законодавчих актів для забезпечення відповідності міжнародним зобов'язанням.

Наприклад, вступ до Європейського Союзу передбачає адаптацію національного законодавства до *acquis communautaire* — сукупності правових норм ЄС. Це включає зміни у сферах прав людини, економічної

політики, судової системи та інших ключових аспектів державного управління.

Крім того, рішення міжнародних судових органів, таких як Європейський суд з прав людини, можуть вимагати від держави внесення змін до національного законодавства або практики застосування його для усунення виявлених порушень. Таким чином, міжнародні організації сприяють уніфікації та гармонізації правових систем держав-членів, впливаючи на їхній конституційний лад. Усе це супроводжується процесом імплементації міжнародних норм у національні правові системи, що є складним та багатогранним процесом. Однією з головних є питання примату міжнародного права над національним законодавством.

У деяких державах міжнародні договори та угоди мають перевагу над національним законодавством після їх ратифікації. В інших країнах міжнародні норми повинні бути трансформовані у внутрішнє законодавство через прийняття відповідних актів. Це може привести до затримок та розбіжностей у виробництві міжнародних стандартів [3].

Крім того, інші випадки, коли національні суди відмовляються використовувати міжнародні норми, посиляючись на їхню невідповідність конституції або фундаменту іншим законам країни. Це створює правові колізії та ускладнює процес імплементації міжнародних зобов'язань.

Наприклад, у деяких країнах виникають труднощі з імплементацією міжнародних стандартів прав людини через культурні, релігійні або політичні особливості. Це може привести до вибору застосування міжнародних норм або їх інтерпретації відповідно до національних інтересів, що підриває універсальність міжнародного права.

Таким чином, процес імплементації міжнародних норм у національні правові системи є багатогранним і вимагає врахування як міжнародних зобов'язань, так і національних особливостей. Для забезпечення ефективною імплементації необхідно розробити механізми, які б дозволили гармонізувати міжнародні стандарти з національним законодавством, зберігаючи при цьому суверенітет держави та повагу до її конституційного ладу.

Організація Об'єднаних Націй (ООН) виконує ключову роль у підтримці міжнародного світу та безпеки. Проте сучасні глобальні виклики дали низку недоліків у її структурі та механізмах прийняття рішень, що зумовлюють необхідність реформування організації, про що наголошують практично всі науковці, політики, експерти [4-7].

ООН часто критикують за неефективність у запобіганні та врегулюванні міжнародних конфліктів. Крім того, механізми реагування на агресію виявляються недостатніми, коли агресором є постійний член Ради Безпеки, який має право вето. Це накопичується, коли організація не може прийняти необхідні заходи для припинення конфлікту.

Право вето, яким володіють п'ять постійних членів Ради Безпеки (США, Росія, Китай, Франція, Велика Британія), часто стає перешкодою для прийняття рішень. Наприклад, під час російсько-української війни Росія неодноразово блокувала резолюцію, спрямовану на засудження її дій та введення санкцій. Це має місце про наявність перегляду або обмеження права вето для забезпечення більшої ефективності Ради Безпеки.

Міжнародні судові органи, такі як Міжнародний суд ООН, часто стикаються з проблемами виконання своїх рішень. Відсутність механізмів примусового виконання та залежність від доброї волі держави обмежують їхню ефективність. Це підриває авторитет міжнародного права та сприяє безкарності за його порушення.

У контексті цього, для підвищення ефективності ООН, доцільні в короткостроковій перспективі такі реформи:

- **Розширення складу Ради Безпеки:** включення нових постійних членів, які представляють інші регіони та відображають сучасний баланс сил у світі.

- **Обмеження або скасування права вето:** введення механізмів, які б запобігали зловживанню правом вето, особливо у випадках масових порушень прав людини або актів агресії.

- **Посилення ролі Генеральної Асамблеї:** надання їй більш широких повноважень у прийнятих рішеннях, особливо коли Рада Безпеки не може досягти консенсусу.

- **Створення механізмів примусового виконання рішень міжнародних судів:** введення санкцій або інших заходів щодо держави, які відмовляються виконувати рішення міжнародних судових органів.

Реформування ООН є складним і тривалим процесом, який вимагає консенсусу між державами-членами. Проте без цих змін організація ризикує втратити свою актуальність та здатність ефективно реагувати на сучасні глобальні виклики.

У сучасному світі взаємодія між державним суверенітетом та міжнародними організаціями викликає нові форми, що зумовлено процесами глобалізації, регіональної інтеграції та зростанням взаємозалежності між країнами. Ці тенденції вимагають переосмислення традиційних уявлень про суверенітет та пошук нових моделей співпраці на міжнародній арені.

Крім того, зростає роль регіональних об'єднань, які відіграють важливу роль у гарантуванні безпеки, стабільності та розвитку своїх держав-членів. Європейський Союз, Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН) та Організація Північноатлантичного договору (НАТО) є прикладом успішної регіональної інтеграції, яка сприяє зміцненню співробітництва між державами та підвищує їхню спроможність реагувати на спільні виклики.

Посилення ролі таких об'єднань може сприяти більш ефективному вирішенню регіональних проблем та забезпеченню колективної безпеки. Цей протест вимагає також від держав-членів певних поступків у сфері суверенітету та прийняття спільних рішень, що можуть виключати внутрішньополітичні дискусії та потребує належного правового регулювання.

Зростаюча взаємозалежність між державами та посилення ролі міжнародних організацій вимагають пошуку балансу між національним суверенітетом та міжнародними зобов'язаннями. Держави повинні адаптувати свої конституційні системи до нових реалій, забезпечуючи при цьому дотримання міжнародних норм та стандартів.

Це дозволить вимагати внесення змін до національних конституцій, розробки нових правових механізмів імплементації міжна-

родних норм, а також посилення ролі національних судів у забезпеченні дотримання міжнародного права. Важливо, щоб ці процеси відбувалися з урахуванням національних інтересів та особливостей кожної держави, забезпечуючи при цьому ефективну інтеграцію в міжнародну спільноту.

Таким чином, перспективи взаємодії державного суверенітету та міжнародних організацій полягають у пошук оптимального балансу між національними інтересами та міжнародними реформами, створення існуючих міжнародних інституцій та створення нових механізмів взаємодії, які відповідають сучасним викликам та реаліям глобалізованого світу.

У майбутньому очікується подальше посилення ролі міжнародних організацій у вирішенні глобальних проблем, таких як зміна клімату, боротьба з пандеміями, забезпечення міжнародної безпеки та розвиток сталого економічного зростання. Держави, які активно співпрацюють з міжнародними організаціями та адаптують свої національні системи до глобальних викликів, мають більше можливостей для забезпечення свого суверенітету та національних інтересів у взаємозалежному світі. Більше того, як слушно резюмують українські вчені у реаліях сучасної системи міжнародних відносин, держави світу давно вийшли за межі міждержавного спілкування та втратили місію монополістичної міждержавної взаємодії [8, с. 159].

Таким чином, взаємодія між державним суверенітетом та міжнародними організаціями є складним та багатогранним процесом, який вимагає від держави гнучкості, готовності до співпраці та здатності адаптуватися до змін у міжнародному середовищі. Збереження суверенітету в умовах глобалізації можливе лише через активну та свідому участь у міжнародних процесах, спрямованих на спільне вирішення глобальних проблем та забезпечення сталого розвитку.

Висновки

Проведене дослідження підтвердило, що взаємодія між державним суверенітетом та міжнародними організаціями є складним і багаторівневим процесом. З одного боку,

міжнародні політичні організації мають ключову роль у забезпеченні глобальної стабільності, розвитку правової системи та координації міждержавного співробітництва. З іншого боку, їхній вплив на внутрішню політику держави часто розглядається як загроза національному суверенітету. Серед інших висновків нашого дослідження викокремимо такі:

– Глобальні виклики XXI століття, такі як зміни клімату, кіберзлочинності, міжнародні конфлікти та пандемії, вимагають більшої інтеграції та співпраці між державами, що не веде до перегляду концепції абсолютного державного суверенітету.

– Криза багатосторонніх інституцій, зокрема ООН, висвітлила необхідність реформування міжнародних механізмів прийняття рішень для забезпечення їхньої ефективності.

– Недержавні актори, у тому числі транснаціональні корпорації та міжнародні неурядові організації, займають дедалі важливу роль у міжнародному правопорядку, що потребує розробки нових правових механізмів для їхнього регулювання.

– Використання міжнародного права як інструмент політичного впливу державами-учасниками загрожує його нейтральністю та справедливістю, що підриває довіру до глобальної системи права.

– Регіональні об'єднання дедалі більше змінюють роль стабілізаторів у міжнародних відносинах, що підтверджує підтримку посилення їхньої ролі в гарантуванні безпеки та міжнародному правопорядку.

– Для збереження легітимності міжнародного права необхідно реформувати існуючі міжнародні організації, зокрема шляхом обмеження права вето в Раді Безпеки ООН, посилення ролі міжнародних судових інстанцій та розширення санкційних механізмів для країн, що порушують міжнародні норми.

– Збереження балансу між державним суверенітетом та міжнародною інтеграцією можливе через поступову адаптацію національних правових систем до міжнародних стандартів при збереженні ключових національних інтересів.

– У майбутньому важливо посилити механізми примусового виконання міжна-

родного права, включаючи створення глобальних інституцій контролю за його дотриманням, що дозволить ефективніше реагувати на міжнародні кризи. Сучасні міжнародні процеси підтверджують, що глобалізація та інтеграція неминучі, однак вони не повинні призводити до втрати державного суверенітету.

Література

1. Панасюк О.П., Олійник С.М., Литовченко В.П. Глобалізація та її виклики для національних суверенітетів: аналіз впливу глобалізаційних процесів на сучасне міжнародне право. *Академічні візії*. 2024. 33. URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/1238/1119>
2. Пирога І.С. Белов Д.М. Конституціоналізація міжнародного права: теоретико-правовий аналіз. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». 2024. №12. URL: <http://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/12/26.pdf>
3. Каленіченко Л.І. Співвідношення національного та міжнародного права в розрізі адаптації національної системи законодавства до європейського законодавства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 6. URL: http://www.lsej.org.ua/6_2019/5.pdf
4. Міщенко А.Б., Аташкаде Р.В., Теремко В.В. Сценарії реформування ООН. Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти. Випуск 11 (2023) С. 31-49
5. Буряченко О. Криза міжнародної системи безпеки: неспроможність Ради Безпеки ООН. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Політичні науки та публічне управління*. 2023. № 2(68). С. 22–36. URL: [https://doi.org/10.32689/2523-4625-2023-2\(68\)-4](https://doi.org/10.32689/2523-4625-2023-2(68)-4) (дата звернення: 13.12.2023)
6. Кучик О. С. Питання адаптації діяльності міжнародних безпекових організацій в умовах новітніх викликів міжнародній системі безпеки. *Політичне життя*. 2022. № 1. С. 61–68. URL: <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2022.1.7>
7. Коношук Я. Миру – мир: чи зможе ООН реформуватись без Третьої сві-

SUMMARY

The article examines the interaction between state sovereignty and international organizations in the context of modern globalization challenges. The role of international institutions in shaping the legal policy of the state, their impact on the constitutional order and legal system of national states is analyzed. Particular attention is paid to the problems of limiting state sovereignty through the activities of international organizations, as well as the crisis of multilateral institutions, in particular the UN, and the need for their reform.

The study addresses the issues of the growing influence of non-state actors, such as transnational corporations and international non-governmental organizations, which increasingly influence legal relations between states. The issues of implementing international law into national legal systems and mechanisms for enforcing international norms are highlighted.

Particular emphasis is placed on the role of Ukraine in interaction with international organizations, especially in the context of war and European integration processes. Ways of reforming international institutions are proposed to increase their efficiency, ensure a balance between state sovereignty and global governance, and recommendations are developed to improve mechanisms of interaction between state and international organizations.

The study confirmed that the interaction between state sovereignty and international organizations is a complex and multi-level process. On the one hand, international political organizations have a key role in ensuring global stability, developing the legal system and coordinating interstate cooperation. On the other hand, their influence on the internal policy of the state is often seen as a threat to national sovereignty.

Keywords: international law, state sovereignty, international organizations, globalization, international cooperation, constitutional law, legal regulation, legal mechanisms, implementation of international law, European integration.

тової війни. УНІАН. 24.09.2024 URL: <https://www.unian.ua/world/miru-mir-chi-zmozhe-oon-reformuvatis-bez-tretoi-svitovoji-viyini-12767169.html>

8. Пугач А.М. Міжнародні відносини у сфері забезпечення миру та безпеки. *Інвестиції: практика та досвід* № 5/2024. С. 156-160.

РОЛЬ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА: ВИКЛИКИ ВОЄННОГО ЧАСУ

ВАСИЛЬЧЕНКО Оксана Петрівна - доктор юридичних наук, професор кафедри конституційного права Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID ID: 0000-0002-4464-3708

УДК 342.5

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.1.3>

Розглянуто роль Президента України з точки зору верховенства права, зокрема в контексті викликів, зумовлених правовим режимом воєнного стану. Увага приділена на конституційних повноваженнях Президента як гаранта державного суверенітету, додержання Конституції і територіальної цілісності України, прав і свобод людини і громадянина.

Аналізується, як президент впливає на верховенство права через управління державними установами, шляхом видання указів та наглядом за діяльністю уряду. Особливий інтерес зосереджено у дослідженні функцій президента, які пов'язані із захистом прав людини та формування довіри суспільства до держави. Додатково підкреслено важливість дипломатичної діяльності глави держави в залученні міжнародної підтримки України та захисту її стратегічних інтересів.

Порушується питання щодо практичної реалізації принципів верховенства права та законності, та їх включення в хід правових реформ для забезпечення дієвості конституційних постулатів. Встановлюється необхідність подальших досліджень ролі президента в просуванні верховенства права в контексті правового режиму воєнного стану.

Ключові слова: верховенство права, президент, глава держави, воєнний стан, конституційна відповідальність, правова стабільність, захист прав людини.

Постановка проблеми

Для того, щоб законність процвітала, принцип верховенства права має підтри-

муватися як її основна правова гарантія. Успішна реалізація принципу верховенства права вимагає виконання кількох важливих вимог: обов'язкове регулювання суспільних відносин за допомогою законів, ефективна робота інституцій (зокрема тих, на які покладено нагляд за дотриманням законодавства) та встановлення юридичної відповідальності за порушення встановлених норм відповідно. Проте окрема роль у системі органів державної в особливий період належить президенту як очільнику держави.

Стан дослідження проблеми

Окремі аспекти питання верховенства права досліджували такі науковці, як С. Головатий, О. Копиленко, М. Козюбра, Н. Оніщенко, Т. Подорожня, Ю. Шемшученко. Однак питання щодо місця президента в контексті верховенства права поки що залишаються недостатньо вивченими.

Мета і завдання дослідження полягає в дослідженні ролі президента в забезпеченні принципу верховенства права, що засновується на його повноваженнях та з урахуванням контексту правового режиму воєнного стану.

Наукова новизна дослідження зосереджується в дослідженні ролі Президента України в питаннях забезпечення верховенства права в умовах правового режиму воєнного стану. Приділяється особлива увага функціям та повноваженням глави дер-

жави в контексті забезпечення національної безпеки та правової стабільності.

Виклад основного матеріалу

Згідно зі статтею 8 Основного Закону, в Україні визнається і діє принцип верховенства права. При цьому Конституція України має найвищу юридичну силу, а закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Відповідно до положень статті 102 Конституції України, Президент України, будучи главою держави, є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина [1].

З цього випливає, що президент зобов'язаний здійснювати контроль за додержанням усіма державними органами, органами місцевого самоврядування, а також посадовими особами та громадянами вимог Конституції України. Водночас, це також означає, що президент виконує важливу роль у забезпеченні прав і свобод людини, оскільки ці права є частиною верховенства права. Здійснення забезпечувальної функції, зокрема, може проявлятися в офіційному залученні президента до тих чи інших правовідносин у разі порушення прав громадян. Окрім цього, президентом можуть видаватися відповідні укази та розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України (пункт 31 частини першої статті 106 Конституції України).

Також президенту належить право призначати та здійснювати контроль за діяльністю органів виконавчої влади. Так, президент має право призначати Прем'єр-міністра, міністрів оборони та закордонних справ, опосередковано здійснюючи вплив на дотримання законності в їх професійній діяльності. Глава держави також певним чином координує роботу правоохоронних органів з метою захисту конституційного порядку в державі.

Враховуючи реалії українського сьогодення та правовий режим воєнного стану, що триває, надзвичайно важливими є функції президента в забезпеченні національної безпеки та територіальної цілісності. Протя-

гом воєнного або надзвичайного стану глави держави надаються повноваження видавати укази про введення спеціальних режимів, які спрямовані на захист держави та безпеки громадян. Неможливо не погодитись із тим, що відповідні укази мають відповідати принципу верховенства права.

Саме принцип верховенства права гарантує людям доступ до правосуддя, до ефективних і неупереджених механізмів для пошуку правосуддя, включаючи правову допомогу, омбудсмена та альтернативні методи вирішення спорів [2, с. 82]. Верховенство права є складним і багатогранним поняттям, яке позначене постійними дискусіями не лише в Україні, а й у всьому світі. Його тлумачення може відрізнитися залежно від правових культур та історичних періодів, але його основна суть і головна мета залишаються незмінними: стримувати свавілля державної влади за допомогою регуляторних та інституційних механізмів [3, с. 52].

І. Малютін вказує також на те, що принцип верховенства права, передусім, означає, що позитивне право, яке створюється людьми, має ґрунтуватися на витоках природного ідеального права, містити засади справедливості, правди, гуманізму, обмежувати державну владу і бути своєрідним фільтром позитивного права [4, с. 142]. Закон насамперед є правовим вираженням або, як зазначає дослідник, «живою матерією». Будучи органічно створеним та знаходячи відгук у правозастосуванні серед суспільства, принцип верховенства права є співвідношенням природного і позитивного права, що у висновку створює справедливий закон, який підтримується більшістю народу [4, с. 142].

Разом з цим можна погодитись із думкою О. Письменної, що право стає значущим і реальним лише тоді, коли воля влади, виражена через правові норми, актуалізується в діях осіб та установ [5, с. 120]. Насамперед у цьому є велика роль вищого керівництва держави, коли суб'єкти права дотримуються принципу верховенства права у своїй діяльності, зокрема, через договірні відносини, судові рішення та поведінку посадових осіб і державних службовців. Лише в цьому разі право як таке може вважатись «живим», адже, тільки існуючи не лише на папері, а й

активно впливаючи на стосунки, воно здатне формувати людську свідомість і керувати поведінкою. Динамічний аспект права тісно пов'язаний з його дієвістю та міститься в концепції законності.

Завдяки верховенству права закони стають більш чіткими та передбачуваними, загалом сприяючи юридичній визначеності. Громадяни при порушенні своїх прав краще починають розуміти свої права та обов'язки, а пошук засобів правового захисту спрощується. Правова визначеність прямо пов'язана із дієвістю законодавчих постулатів і, як наслідок, ствердженню цілої низки гарантованих складових, серед яких непорушність гарантованих прав та свобод людини, якість законодавства, високий рівень законодавчої техніки, однозначність, точність формулювань правових норм, передбачуваність законодавчих змін, єдність та стабільність судової практики, стабільність судових рішень, що набрали законної сили [2, с. 81].

Зважаючи на особливості, притаманні правовій державі, принципи верховенства права і законності є основоположними та визначальними для всіх інших принципів для забезпечення справедливого та послідовного застосування законів. Разом з цим верховенство права і верховенство Конституції (так само як і законність) не є абсолютно ідентичними поняттями, а тому подекуди складові верховенства права або правової держави не завжди напряму зафіксовані в конституціях, натомість будучи відображеними здебільшого правовою наукою і судовою практикою, що, на думку М. Козіубри, ніяк не применшує їх значення для утвердження верховенства права [6, с. 5-6]. Варто зазначити, що сучасні дослідники визначають співвідношення верховенства конституції та принципу верховенства права однією з найбільш важливих проблем праворозуміння, при цьому відзначаючи, що при її розв'язанні не завжди присутнє застосування усталених поглядів на співвідношення права і закону, а також юридичної сили нормативно-правових актів [7, с. 130].

Проте і за умов внесення цих принципів до основних законів держав можна відмітити, що сама лише демонстрація їх фундамен-

тальної важливості в інституційній архітектурі країни не є достатньою. Введення цих принципів у дію має бути реальним та заснованим на щирій волі як владних суб'єктів, так і громадянського суспільства, що сприятиме ефективному функціонуванню державних механізмів. Проте найважливіше, що взаємодія цих принципів має вирішальне значення для забезпечення миру [8, с. 111-112].

Без постійної уваги до цих питань, структура правової системи може зазнавати впливу. Небезпека такого впливу полягає в тому, що він загрожуватиме мирному розвитку та здатності суспільства забезпечувати справедливість та захищати права людини. Отже, глибоке дотримання цінностей у розвитку правових норм разом із посиленням захистом прав людини є необхідним для ефективного протистояння викликам сучасного світу та сприяння гармонійному розвитку законодавства та соціальних стандартів.

У будь-якій державі незалежна судова система є основою правової структури, що покликана забезпечувати важливий принцип поділу влади. Незалежність також має ключове значення для підтримки верховенства права та забезпечення справедливого проведення судочинства. Іншим важливим елементом є наявність у державі спеціалізованих установ для захисту прав людини. Ці установи грають ключову роль у захисті індивідуальних прав та вирішенні скарг з врахуванням конституційних та міжнародних стандартів у сфері прав людини [3, с. 57].

Також поняття верховенства права є невід'ємною частиною нормативної та інституційної структури Європейського Союзу, курс вступу до якого Україна ствердила вже багато років тому (що, зокрема, передбачено в статті 102 Конституції України, яка передбачає статус Президента України як гаранта реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору). Як цінність, на якій заснований ЄС, верховенство права знайшло своє відображення в Лісабонському Договорі 2009 р. Прихильність до верховенства права проходить червоною ниткою крізь усю діяльність цієї міжнародної співдружності [3, с. 62], що обов'язково

має враховуватись вищим керівництвом України.

Захист прав людини нерозривно пов'язаний з ідеалом верховенства права, який є джерелом захисту прав та свобод. Верховенство права виступає основною опорою для забезпечення поваги до прав людини, шляхом забезпечення захисту через правові механізми та публічну відповідальність за дотримання цього принципу. Для того, щоб принцип верховенства права став ефективним інструментом захисту прав людини, необхідно визначити конкретні пріоритети для подальшого плану дій держави і президента, як її глави. І оскільки законодавче закріплення принципу верховенства права є рухом у правильному напрямку, остаточною метою при цьому має виступати повне розуміння цього принципу всіма учасниками правозахисту. Тоді кожна складова верховенства права має стати не просто пропозицією, а вимогою як для законодавця, так і для кожного суб'єкта правозахисної діяльності [2, с. 84].

Окрім розглянутих вище функцій глави держави, однією з найважливіших протягом правового режиму воєнного стану також є дипломатична. Питання надання військово-економічної допомоги є без перебільшення одним із ключових питань у галузі дипломатії, що широко обговорюється на всіх рівнях представництва української сторони, включаючи президента та інших посадових осіб. Роль дипломатії яскраво проявляється у протистоянні України перед повномасштабним вторгненням, коли національний дипломатичний корпус спільно з президентом та уповноваженими посадовцями зацентрував увагу на трьох основних напрямках: посилення санкцій проти агресора, розробка комплексної програми економічної підтримки України та надання військово-економічної підтримки. Українська дипломатія грає вирішальну роль у представленні країни на міжнародній арені та формуванні іміджу [9, с. 15-16]. При цьому глава держави є ключовою постаттю, що уповноважена на поширення знань про військову агресію та ведення переговорів з міжнародними партнерами. Президент відстоює українські інтереси у світовому

співтоваристві та підтримує стратегічні цілі держави, здійснюючи протидію державі-агресору. У цьому контексті важко переоцінити важливість ролі дипломатії, яку представляє очільник України. На нашу думку, у цьому випадку йдеться не тільки про заклики щодо військової підтримки та фінансування відповідних оборонних заходів, що є головним пріоритетом зовнішньої політики України, а й про позиціонування президента як гаранта захисту прав і свобод громадян своєї держави, що вимагає достатніх ресурсів.

Принцип правової безпеки і захисту довіри є однією з ключових засад верховенства права та функціонування правової держави. Мета цього принципу – поставити заслін ущемленню прав і свобод людини з боку влади, що робить названий принцип важливою гарантією безпеки людини, її довіри до держави [6, с. 7]. Довіра громадян є прямо пов'язаною також із надійністю та стабільністю їх правового статусу, що має залишатися незмінним без обґрунтованих та передбачуваних основ. Ціль держави має полягати в тому, щоб створити правове середовище, де громадяни можуть планувати своє життя та діяльність без побоювань через свавілля владних органів. Зрозуміло, що ціль не охоплює форс-мажорні обставини та особливий правовий режим воєнного стану, проте навіть протягом наявності останнього, основою принципу правової безпеки має залишатись уникнення порушень прав та свобод людини зі сторони влади, що робить його важливою гарантією правової безпеки.

Забезпечення стабільності у сфері права сприяє зміцненню довіри громадян до держави та їх інституцій взагалі, зокрема до постаті президента, як очільника влади у державі. Ось чому принцип правової безпеки та захисту довіри ще більш важливий: він не лише забезпечує захист особистих прав громадян, а й сприяє сталому розвитку країни, що дає можливість громадянам почувати себе захищеними від будь-яких форм незаконня та нерівностей.

На думку М. Козюбри, верховенство Конституції є однією з вирішальних складових верховенства права і правової держави, а тому орієнтація на природні права люди-

ни як на першоджерело може вважатись однією з найхарактерніших рис Конституції України. Учений вважає, що юридичні науки – це не просто данина вимогам сучасного міжнародного співтовариства, а принципова позиція, що ґрунтується на врахуванні уроків із нашого минулого і намірах просування шляхом цивілізації [6, с. 5]. Враховуючи вищевказане, світ повинен засвоїти урок щодо захисту прав людини в післявоєнному контексті для керування політикою в майбутньому.

Висновки

Захист інтересів громадян є важливим для подолання зростаючих викликів, а також для захисту гідності та основних свобод людини і громадянина. Роль президента є визначальною під час воєнного стану в межах забезпечення дотримання верховенства права шляхом гарантування додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина, а також забезпечення представлення інтересів держави й громадян на міжнародній арені. Розвиток наукових досліджень у напрямку забезпечення реалізації принципу верховенства права не втрачає своєї актуальності і навпаки – має великий потенціал, зважаючи на продовжуваний спеціальний правовий режим. Подальше підкреслення превалювання права та утвердження верховенства права є ефективним інструментом для забезпечення захисту прав людини, що залишається основною метою держави.

Література

ДСТУ 8302:2015:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення 05.01.2025).
2. Череватюк В. ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА ЯК МЕТОД ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ. *Scientific works of National Aviation University. Series: Law Journal «Air and Space Law»*. 2023. Т. 2, № 67. С. 79–86.
3. Максимов С. Верховенство права у концептуальному та інституційному вимірах. *State Building and Local Government*. 2023. № 45. С. 51–70.

4. Малютін І. А. Верховенство права – верховенство справедливості. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2012. № 6 (65). С. 142–145.

5. Письменна О. ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА І ВЕРХОВЕНСТВО ЗАКОНУ ЯК ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ. *European Science*. 2019. С. 113–142.

6. Козюбра М. Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних вимог. *Наукові записки*. 2007. Т. 64, Юрид. науки. С. 3–9.

7. Древаль Ю., Кузнецов А. Верховенство права як фундаментальний принцип публічного управління. *Актуальні проблеми державного управління*. 2019. № 1(55). С. 126–133.

8. Матвєєва Ю. І. Права людини та верховенство права: значення в умовах війни. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2023. № 2. С. 102–113.

9. Федорова Г. Роль дипломатії під час воєнного стану. *Grani*. 2022. Т. 25, № 5. С. 10–17.

APA (7th ed.):

1. Конституція України, № 254к/96-ВР (2020) (Україна). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
2. Череватюк, В. (2023). ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА ЯК МЕТОД ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ. *Scientific works of National Aviation University. Series: Law Journal «Air and Space Law»*, 2(67), 79–86. <https://doi.org/10.18372/2307-9061.67.17846>.
3. Максимов, С. (2023). Верховенство права у концептуальному та інституційному вимірах. *State Building and Local Government*, (45), 51–70. <https://doi.org/10.31359/1993-0941-2023-45-51>.
4. Малютін, І. А. (2012). Верховенство права – верховенство справедливості. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*, (6 (65)), 142–145.
5. Письменна, О. (2019). ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА І ВЕРХОВЕНСТВО ЗАКОНУ ЯК ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ. *European Science*, (sge11-02), 113–142. <https://doi.org/10.30890/2709-2313.2022-11-02-014>.

6. Козюбра, М. (2007). ПРИНЦИПИ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА І ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ: ЄДНІСТЬ ОСНОВНИХ ВИМОГ. *НАУКОВІ ЗАПИСКИ.*, Том 64(Юридичні науки), 3–9.

7. Древаль, Ю., & Кузнецов, А. (2019). Верховенство права як фундаментальний принцип публічного управління. *Актуальні проблеми державного управління*, (1(55)), 126–133. <https://doi.org/10.34213/ap.19.01.16>

8. Матвеева, Ю. І. (2023). Права людини та верховенство права: значення в умовах війни. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*, (2), 102–113. <https://doi.org/10.31558/2786-5835.2023.2.12>.

9. Федорова, Г. (2022). Роль дипломатії під час воєнного стану. *Grani*, 25(5), 10–17. <https://doi.org/10.15421/172253>.

THE ROLE OF THE PRESIDENT OF UKRAINE IN ENSURING THE RULE OF LAW: CHALLENGES OF WARTIME

The role of the President of Ukraine from the point of view of the rule of law is considered, in particular in the context of the challenges caused by the legal regime of martial law. At-

tention is paid to the president's constitutional powers as a guarantor of state sovereignty, observance of the Constitution, territorial integrity of Ukraine, and human and citizen rights and freedoms.

Analyzed how the president influences the rule of law through the management of state institutions, the issuance of decrees, and supervision of government activities. Particular interest is focused on the study of the president's functions, which are related to the protection of human rights and the formation of public trust in the state. Additionally, the importance of the diplomatic activities of the head of state in attracting international support for Ukraine and protecting its strategic interests was emphasized.

The question is raised about the practical implementation of the principles of the rule of law and legality and their inclusion in legal reforms to ensure the effectiveness of constitutional postulates. The need for further research into the role of the president in promoting the rule of law in the context of the legal regime of martial law is established.

Key words. Rule of law, president, head of the state, martial law, constitutional responsibility, legal stability, human rights protection.

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ НАБУТТЯ ТА ПРИПИНЕННЯ ГРОМАДЯНСТВА УКРАЇНИ: ЗАКОНОДАВЧІ НОВЕЛИ

**НІКІТІН Андрій Сергійович - аспірант Навчально-наукового інституту
права Київського національного університету імені Тараса Шевченка**

ORCID ID: 0009-0004-5997-6187

УДК 342.71

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.1.4>

У дослідженні висвітлено законодавчі новели стосовно набуття іноземними особами українського громадянства, які вже набули чинності, і законодавчі новели, які ще пропонують запровадити найближчим часом. Здійснюється детальний розгляд таких умов вступу до українського громадянства, як складання іспиту на володіння основами знань Конституції України та історії України, а також приведення виконання умови стосовно рівня володіння українською мовою окремими категоріями осіб відповідно до Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної».

Ключові слова: громадянство, набуття громадянства, умови набуття громадянства, трансформація інституту громадянства, законодавчі новели у сфері набуття українського громадянства.

Постановка проблеми

Виникнення трансформаційних процесів у суспільстві нашої країни, каталізатором яких послужило повномасштабне вторгнення росії в Україну, призвело до того, що питання розвитку і утвердження цінностей українського народу значно актуалізувалось, особливо важливими стали українська мова та українська історія. Неминуче вплинула російська агресія й на трансформацію ряду інститутів нашої держави, внаслідок чого постало питання стосовно оновлення чинного законодавства, яким регламентуються основи прийняття до громадянства України та його припинення. Незважаючи на те, що

дискусії стосовно необхідності оновлення законодавства щодо набуття громадянства України та необхідності його гармонізації із законодавством ЄС тривають досить довгий час, саме тривала війна стала тим фактором, який активізував цей процес.

Уже в липні 2022 року на розгляд Верховної Ради України було подано проєкт Закону № 2996-ІХ «Про внесення змін до Законів України «Про громадянство України» та «Про забезпечення функціонування української мови як державної» щодо умов прийняття до громадянства України» [1]. І 21 березня 2023 року Закон був прийнятий ВРУ та офіційно оприлюднений 27 квітня 2023 року. Вступив цей Закон у силу 27 жовтня 2023 року, за винятком положень стосовно забезпечення Кабінетом Міністрів України введення в дію нормативно-правових актів відповідно до цього закону, які набрали чинності 27 квітня 2023 року – у день оприлюднення зазначеного Закону [2].

Стан дослідження проблеми

Питання прийняття до громадянства України останніми роками викликало багато дискусій серед законотворців, правників, а також представників громадськості. Дослідженням вказаної тематики займалися такі українські дослідники, як: Б. Калиновський [3;4], Т. Кулик [3], Ю. Лозинський [5] та деякі інші. Однак, жоден науковець не досліджував останні законодавчі новели, внесені Законом № 2996-ІХ від 21 березня 2023 року, так само як і не було досліджено

проблемні аспекти реалізації нових норм законодавства, зумовлених недосконалістю сучасного механізму правової реалізації в цій сфері.

Мета і завдання дослідження

Мета статті – дослідити інноваційні положення законодавства стосовно конституційно-правового регулювання набуття та припинення громадянства в Україні, які були прийняті в умовах війни та вступили в силу, окреслити проблемні аспекти механізму їх правової реалізації та запропонувати дієві шляхи вдосконалення цього механізму з використанням досвіду ЄС, що є особливо важливо в контексті сучасних прагнень України стати членом Євросоюзу.

Відповідно до встановленої мети слід виконати наступні завдання:

- дослідити інноваційні положення законодавства стосовно конституційно-правового регулювання набуття та припинення громадянства в Україні;
- окреслити проблемні аспекти механізму їх правової реалізації;
- запропонувати дієві шляхи вдосконалення цього механізму з використанням досвіду країн ЄС.

Наукова новизна дослідження

Наукова новизна дослідження зводиться до комплексного аналізу законодавчих новел, які стосуються питань набуття та припинення громадянства в Україні. У дослідженні вперше висвітлюється оцінка нових вимог щодо здачі іспитів на рівень володіння державною мовою, а також щодо знання Конституції та історії України кандидатами на набуття громадянства України. Дослідження виявляє проблемні аспекти реалізації цих положень на практиці, що зумовлюється незавершеністю реформування законодавства в цій сфері та необхідністю деталізації та вноرمування окремих положень. Окрему увагу приділено питання гармонізації українського законодавства у сфері громадянства з правом ЄС у цій сфері. Запропоновані в роботі шляхи вдосконалення правового регулювання у сфері набуття та припинення громадянства України можуть сприяти по-

дальшому процесу інтеграції України до ЄС.

Методологічна основа дослідження

Під час роботи над дослідженням було використано ряд методів наукового пізнання. Зокрема, з використанням методу аналізу було проаналізовано інноваційні положення законодавства стосовно конституційно-правового регулювання набуття та припинення громадянства в Україні. На основі методу синтезу було окреслено проблемні аспекти механізму їх правової реалізації. З використанням методу порівняння було окреслено кращі практики реформування процесу набуття громадянства в зарубіжних країнах, зокрема в контексті проведення іспиту на знання основ Конституції та історії України. Метод моделювання був використаний з метою формулювання пропозицій щодо удосконалення механізму конституційно-правового регулювання набуття та припинення громадянства в Україні.

Виклад основного матеріалу

З початком повномасштабного вторгнення росії в Україну змінились суспільні настрої, і все частіше стали говорити про те, що поняття «громадянство» та «національність» не тотожні, адже особа іншої національності може бути справжнім громадянином України, і ототожнювати їх, як це робилось в Україні раніше, неправильно та недопустимо, оскільки бути громадянином відповідної країни – це мати повагу до її ідентичності та стійкий політичний зв'язок з нею. Як відмічають у своєму дослідженні Б. Калиновський та Т. Кулик, «громадянство – це цінність, яка пов'язана зі спільними інтересами громадянина та держави» [3, с. 57]. Саме тому нині наша держава провадить активну діяльність стосовно вироблення такої державної політики, за умов реалізації якої буде створений усвідомлений підхід до набуття громадянства та відбудеться зміна ставлення іноземців до цього процесу. Утвердження нового підходу до процедур набуття громадянства повинно остаточно зруйнувати тільки юридичний зв'язок з іншою країною, а особи, які набувають україн-

ське громадянство, повинні ідентифікувати себе як частину України.

Раніше процес набуття іноземцем українського громадянства був більш формальним та м'яким, він з легкістю дозволяв отримати громадянство особам, які нічого не знали про Україну та в багатьох випадках навіть не володіли українською мовою на належному рівні. Існуючі в Україні умови дозволяли їм формально отримати необхідні довідки та сертифікати, чим нівелювалось ставлення іноземців до України та знецінювалось українське громадянство в очах як іноземців, так і українського суспільства, яке розуміло, що отримати українське громадянство може будь-хто і за нього не треба боротися. Саме тому стало зрозуміло, що наша країна потребує оновлення законодавчих вимог стосовно набуття українського громадянства та забезпечення поваги до інституту громадянства в Україні, особливо це стосується осіб російської та білоруської національності. Тож розглянемо, які зміни були внесені законодавцем у цій сфері та які наслідки вони матимуть для іноземних осіб, які бажають отримати українське громадянство.

Загальні умови прийняття іноземних осіб до українського громадянства встановлюються ст. 9 Закону України «Про громадянство України» [6]. Зокрема, до вступу в дію Закону № 2996-ІХ від 21 березня 2023 року, умовами отримання українського громадянства були: визнання іноземною особою чи особою без громадянства Основного закону та дотримання положень чинного законодавства, підтвердження факту припинення іноземного громадянства шляхом подачі відповідного зобов'язання про це, а для осіб, які не мали громадянства, – декларації про відсутність іноземного громадянства та постійне і безперервне проживання протягом останніх п'яти років на території України на законних підставах. Окремі категорії осіб мали прожити на території України значно коротший термін, зокрема, це особи, які уклали шлюб з громадянином чи громадянкою України і тривалість цього шлюбу становила понад два роки.

Крім цього, заявник мав підтвердити факт наявності в нього джерел для існуван-

ня, які повинні бути законними. Зокрема, доказом належного характеру могла слугувати видана роботодавцем довідка з місця роботи за останні пів року чи довідка про стан банківського рахунку, на якому повинна знаходитись сума коштів у розмірі понад двадцять прожиткових мінімумів (станом на день виходу статті розмір цієї суми – понад 58 400 грн).

Довідка про відсутність судимості – ще один важливий документ, який мав бути поданий іноземцем разом із заявою про прийняття до українського громадянства. Видача цієї довідки відбувається відповідними структурами країни попереднього громадянства, ця довідка легалізується у встановленому законодавством порядку легалізації, що є залежним від країни, яка видає таку довідку, та двосторонніх угод, укладених Україною та цією державою. Переклад усіх документів на українську мову повинен мати нотаріальне посвідчення.

Також законодавство, яке діяло до внесення змін, вимагало від особи здійснювати подачу сертифіката, що підтверджує володіння державною мовою в обсязі, який є достатнім для спілкування, або ж подачу копії атестата чи додатку до диплома в разі, коли вивчення української мови відбувалось іноземцем чи особою без громадянства раніше.

Нормативне закріплення повного переліку документів, подача яких відбувається з метою прийняття до українського громадянства, а також процедури їх подання та відповідного провадження за ними відбувалась згідно з «Порядком провадження за заявами і поданнями з питань громадянства України та виконання прийнятих рішень» [7], який був затверджений Указом Президента України від 27 березня 2001 року № 215 (далі – Порядок № 215).

Після прийняття Закону № 2996-ІХ від 21 березня 2023 року були встановлені додаткові умови щодо процедури прийняття до українського громадянства – необхідність складання іспитів з основ Конституції України, історії України, визначення рівня володіння державною мовою як умови для прийняття до громадянства України. Зокрема, як відзначалося в пояснювальній записці до проекту цього Закону, мета його прийнят-

тя полягала в необхідності запровадження комплексної перевірки знань основ Конституції України, історії України як передумов для отримання українського громадянства, а також приведення виконання умови стосовно рівня володіння українською мовою окремими категоріями осіб відповідно до Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної».

Серед новел Закону № 2996-IX від 21 березня 2023 року слід відмітити не тільки запровадження в якості умови прийняття до українського громадянства обов'язкових знань стосовно основ Конституції України, історії України, але й перегляд строків стосовно вивчення української мови особами, які отримали громадянство України внаслідок їх прийняття до нього за певні визначні заслуги перед нашою державою, адже їх прийняття до громадянства України має певний державний інтерес для нашої країни. Також це положення стосується осіб, які проходять військову службу за контрактом у складі Збройних Сил України в установленому законодавством України порядку, осіб, що отримали державну нагороду України, осіб, яким попередньо була надана посвідка на тимчасове проживання відповідно до положення ч. 20 ст. 4 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства». Законодавець зазначає, що вказані вище категорії осіб зобов'язані впродовж двох років з часу надання їм українського громадянства скласти іспит з основ Конституції України, історії України, а також підтвердити відповідний рівень володіння державною мовою. У разі невиконання вказаних вимог переліченими категоріями осіб слідує втрата останніми українського громадянства. Крім цього, відбувається уточнення умови стосовно прийняття до громадянства України неповнолітніх осіб, а також тих осіб, які мають стійкі порушення психічного чи інтелектуального характеру.

Тож, як бачимо, однією з нових умов прийняття до громадянства України, що були внесені новим законом, стало складання іспиту з основ Конституції України та історії України, порядок та процедуру проведення якого мав розробити КМУ до вступу Закону № 2996-IX від 21 березня 2023 року

в силу. Також мали бути внесені й відповідні зміни до порядку та процедури проведення іспитів на рівень володіння державною мовою. У день вступу Закону № 2996-IX від 21 березня 2023 року в силу – 27 жовтня 2023 року – КМУ було видано Постанову «Про внесення змін до Порядку проведення іспитів на рівень володіння державною мовою» №1126 [8]. Однак, до набрання Законом № 2996-IX чинності порядок та процедуру проведення іспиту з основ Конституції України та історії України все ще не було затверджено. І тільки Постановою КМУ від 30 травня 2024 року №620 такий порядок було затверджено [9].

Відповідно до цього документа, порядок складання іспиту на знання Основ Конституції та історії України охоплює наступні важливі етапи:

1. Реєстрація – здійснюється самостійно кандидатом через електронний кабінет, після чого відбувається подача заявки на іспит та забезпечується електронна автентифікація кандидата. Після цього державна установа «Науково-методичний центр вищої та фахової передвищої освіти» протягом п'яти робочих днів повідомляє кандидату інформацію стосовно місця, дати та умов проведення іспиту.

2. Підготовка до іспиту – при підготовці до іспиту відбувається врахування принципу недискримінації з подальшою можливістю адаптації умов для осіб з інвалідністю. Питання підготовки іспиту, зокрема й розробка завдань та їх рецензування, вирішується у відповідності до затверджених програм, опублікованих на офіційному сайті державної установи «Науково-методичний центр вищої та фахової передвищої освіти».

3. Проведення іспиту – процедура проведення іспиту складається з двох частин: складання тесту з Основ Конституції (20 питань) та складання тесту з історії України (25 питань). Проведення іспитів відбувається у встановлених пунктах тестування із відеофіксацією процесу. Тривалість кожної частини іспиту – 45 хвилин, відповіді на тестові питання кандидат дає через спеціальний програмний засіб.

4. Визначення результатів іспиту – після завершення процедури тестування відбува-

ється автоматичне визначення та занесення в електронний протокол його результатів. Іспит вважається складеним, якщо кандидат правильно відповів на 15 питань з основ Конституції та 20 питань з історії України.

5. Видача сертифікату – за результатом успішно складеного іспиту відбувається видача сертифікату, що діє безстроково.

6. Апеляція та повторне складання іспиту – у разі необхідності кандидат має право оскаржити результати в адміністративному або судовому порядку. Якщо ж особа не складала іспит, його повторне складання вона може здійснити не раніше, ніж через 4 місяці [9].

Такий порядок забезпечує прозорість складання іспиту, а також забезпечує рівні умови для кандидатів при його складанні. Однак, проаналізувавши інші положення цього документа, можемо констатувати наявність певних недоліків у встановленому порядку:

- по-перше, постає питання прозорості процесу розробки та рецензування тестових завдань для проходження іспиту;

- по-друге, незважаючи на передбачену можливість адаптації умов складання іспиту до потреб окремих осіб, зокрема осіб з інвалідністю, ми розуміємо, що така адаптація на практиці можлива лише в окремих пунктах складання, тоді як в інших така адаптація не завжди може мати місце;

- по-третє, зважаючи на різну кількість тестових завдань для іспитів з основ Конституції та історії України, вважаємо, що встановлення однакового часу для їх вирішення є не цілком правильним підходом, час для складання іспиту з історії України потрібно збільшити пропорційно кількості 5 питань, на яку цей іспит більший.

У цілому ж, як бачимо, порядок проведення іспиту з основ Конституції України та історії України для осіб, які хочуть набути українське громадянство, враховує досвід країн ЄС у цій сфері. Зокрема, у 14 країнах ЄС – Болгарії, Греції, Естонії, Іспанії, Латвії, Литві, Люксембурзі, Мальті, Нідерландах, Німеччині, Чехії, Фінляндії, Франції, Хорватії також проводяться екзамени – так звані «тести на громадянство» – дозволяють перевірити знання особи, яка хоче набути громадянство відповідної країни, про політичну систему, історію, культуру та цінності

країни, а також основні права та обов'язки її громадян [10]. Ці тести хоч і носять різноплановий характер у кожній країні, однак проводяться, в основному, письмово. Тому встановлення саме письмової форми складання іспиту з використанням електронних засобів зчитування робить Україну ще на крок ближче до вступу в ЄС.

Крім цього, вважаємо, що слід запозичити досвід європейських країн стосовно встановлення відповідальності за порушення строків розгляду заяв стосовно прийняття до громадянства України. Адже, як свідчить правозастосовна практика на сучасному етапі, коли в країні триває повномасштабна війна, строк розгляду заяв про прийняття до громадянства України, закріплений вищезгадуваним Порядком № 215 у розмірі одного року максимум (п. 112 Порядку), часто порушується. Проблема полягає в тому, що набуття громадянства відбувається відповідно до указу Президента України та з дати його видачі. При цьому жодним нормативно-правовим актом не регламентується встановлення часових меж для видачі такого президентського указу.

Як відзначається в постанові Великої Палати Верховного Суду по справі № 9901/294/21 від 13.04.2022 року, Порядок № 215 регламентує тільки загальний строк стосовно подачі та розгляду заяв про набуття українського громадянства, при цьому строк розгляду відраховується з дня подачі всього пакету документів і закінчується днем розгляду матеріалів Комісією при Президентові України з питань громадянства [11]. Це ще раз вказує на те, що стадія видачі Президентом України указу про прийняття особи до громадянства України не входить до загального річного строку.

У висновку Великої Палати також зазначається, що чинне законодавство не регламентує конкретні строки, протягом яких глава держави має прийняти указ стосовно прийняття особи до громадянства. А тому, зважаючи на відсутність законодавчо регламентованих вимог стосовно строків прийняття такого указу і в новій редакції Закону «Про громадянство України», щодо нього має бути застосовне положення щодо розумності строку. Зважаючи на це, при

встановленні розумного строку для видачі президентського указу про прийняття особи до українського громадянства варто враховувати конкретні факти, умови та індивідуальні обставини кожного провадження.

Негативний вплив дії воєнного стану на території України неминуче відбивається на строках розгляду заяв про прийняття до українського громадянства та призводить до затягування в прийнятті рішень. Однак, навіть у такий складний час заяви про прийняття до громадянства України все ще приймаються та розглядаються відповідно до тих норм, які були чинними на день подачі заяви. Яким чином відобразиться введення в дію нових положень, закріплених Законом № 2996-IX від 21 березня 2023 року, на тривалості розгляду заяв та прийнятті президентських указів покаже час. Однак, одне можна сказати точно – подача заяви про прийняття до українського громадянства стане більш виваженим рішенням та потребуватиме докладення зусиль для його набуття. Однозначно, що на початковому етапі кількість заяв помітно скоротилася, адже особам, які бажають набути громадянство України після 27 жовтня 2023 року, потрібно більше часу, щоб підготуватись до складання іспитів та скласти їх з позитивним результатом. Одночасно з цим, вважаємо за доцільне закріпити в чинному законодавстві десятиденний строк з дати прийняття рішення Комісії при Президенті України з питань громадянства для надання особі громадянства України Президентом, що дозволить уникнути порушень прав та свобод осіб у процесі набуття ними українського громадянства.

Як показує час, інститут набуття та припинення громадянства України й надалі продовжує розвиватись, про що свідчить подання Президентом України до Верховної Ради України проекту Закону № 10425 «Про деякі питання у сфері міграції щодо підстав і порядку набуття та припинення громадянства України» від 22 січня 2024 року, яким пропонується викласти Закон України «Про громадянство України» в новій редакції [12]. Серед ряду інших важливих новел найбільш дискусійною новелою цього проекту є запровадження спроще-

ного порядку набуття громадянства України для окремих категорій іноземців, який зводиться до можливості подання такими особами в процесі набуття ними громадянства України декларації, у якій вони визнають себе громадянами України (ч. 1 ст. 17 Закону в редакції проекту) замість подання зобов'язання припинити іноземне громадянство. Надання такого спрощеного порядку в разі прийняття проекту Закону № 10425 передбачатиметься для іноземців, що входять до числа громадян тих країн, перелік яких визначається у п. 7 ч. 1 ст. 1 цього проекту Закону (мова йде про понад 40 країн, у тому числі держави-члени ЄС, G7, Норвегія, Швейцарія). У відповідності до цього проекту Закону цим особам надаватиметься право подання декларації про визнання їх громадянами України та припинятиметься покладення на них обов'язку стосовно повернення паспорта іноземної держави до уповноважених органів цієї держави, як це передбачено у чинній редакції Закону «Про громадянство України». Загалом новели проекту Закону спрямовуються на лібералізацію в Україні інституту подвійного (множинного) громадянства, однак, зважаючи на масові дискусії щодо доцільності його прийняття в цій редакції, уже у серпні 2024 року Президент України подав новий проект Закону № 11469 «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення реалізації права на здобуття та збереження громадянства України» [13], який нині знаходиться на розгляді у ВРУ. І хоча цей проект Закону також має ряд дискусійних питань у правовому регулюванні інституту множинного громадянства (запровадження якого матиме місце в результаті його прийняття), ВРУ вже взяла його за основу для подальшого розгляду.

Доцільно відзначити, що вище зазначене свідчить про те, що інститут набуття та припинення громадянства України знаходиться в постійному розвитку, а тому слід відзначити важливість оновлення положень чинного законодавства України в цій сфері, однак слід при цьому брати до уваги сучасний рівень суспільного розвитку та наявні проблеми правозастосовної практики.

Висновки

Таким чином, прийняття законодавчих змін стосовно умов набуття українського громадянства на сьогодні недостатньо для того, щоб інститут набуття громадянства в Україні функціонував більш ефективно. Варто здійснити ряд дій щодо встановлення порядку та процедури запровадження нововведених законодавчих положень, зокрема забезпечити ефективну реалізацію проведення іспиту з основ Конституції України та історії України, при цьому доцільно використати позитивний досвід провідних країн ЄС у цій сфері. Крім цього, слід вирішити питання із несвоєчасним прийняттям рішень стосовно набуття особою громадянства України, адже своєчасність розгляду заяви особи та набуття нею українського громадянства у вказаний законом строк є запорукою дотримання її прав та свобод, що надзвичайно важливо для подальшого розвитку України як правової держави Європи.

Зважаючи на вищевикладене, можна констатувати, що в цьому дослідженні піднімається ряд важливих питань, зокрема й питання впровадження в Україні множинного громадянства, які засвідчують необхідність подальших наукових досліджень у цій сфері.

Література

1. Про внесення змін до Законів України «Про громадянство України» та «Про забезпечення функціонування української мови як державної» щодо умов прийняття до громадянства України: Проект Закону України від 28 липня 2022 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1420746> (дата звернення: 12.02.2025).

2. Про внесення змін до законів України «Про громадянство України» та «Про забезпечення функціонування української мови як державної» щодо умов прийняття до громадянства України: Закон України від 21.03.2023 № 2996-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2996-20#Text>. (дата звернення: 12.02.2025).

3. Калиновський Б., Кулик Т. Законодавчі новели щодо умов прийняття до громадянства України. Науковий вісник Дні-

пропетровського державного університету внутрішніх справ. 2022. № 3. С. 56-62.

4. Калиновський Б. В. Сучасні проблеми інституту громадянства України. Захист прав людини в Україні: сучасний стан та перспективи вдосконалення: збірник тез Науково-практичного круглого столу, присвяченого 76-й річниці проголошення Загальної декларації прав людини (м. Хмельницький, 10 грудня 2024 року). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2024. С. 27-30.

5. Лозинський Ю. Р. Громадянство України як конституційно-правовий інститут. Конституційні права і свободи людини та громадянина в умовах воєнного стану: матеріали наукового семінару (23 червня 2022 р.) / упор. М. В. Ковалів, М. Т. Гаврильців, Н. Я. Лепіш. Львів: ЛьвДУВС, 2022. С. 147-150.

6. Про громадянство України: Закон України від 18.01.2001 № 2235-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text> (дата звернення: 12.02.2025).

7. Питання організації виконання Закону України «Про громадянство України»: Указ Президента України №215/2001. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2152001-530> (дата звернення: 12.02.2025).

8. Про внесення змін до Порядку проведення іспитів на рівень володіння державною мовою. Постанова Кабінету Міністрів України від 27.10.2023 року № 1126. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1126-2023-%D0%BF#Text>. (дата звернення: 12.02.2025).

9. Порядок складання іспитів з основ Конституції України, історії України. Постанова КМУ від 30.05.2024 року №620. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/620-2024-%D0%BF#n13> (дата звернення: 12.02.2025).

10. EU citizenship tests (Civic, Language and Integration). 2021. Best Citizenships. URL: <https://best-citizenships.com/2021/02/23/eu-citizenship-tests-civic-language-and-integration/> (дата звернення: 12.02.2025).

11. Постанова ВП ВС від 13.04.2022 року у справі №9901/294/21. 2022. URL: https://protocol.ua/ua/postanova_vp_vs

SUMMARY

At the present stage, in the conditions of the ongoing Russian-Ukrainian war, the process of transforming the institution of citizenship in Ukraine is underway, in particular, the conditions for its acquisition are becoming stricter. However, while for some persons the conditions for acquiring Ukrainian citizenship are becoming stricter, for others these conditions are proposed to be simplified. This article highlights legislative novelties regarding the acquisition of Ukrainian citizenship by foreign persons, which have already entered into force, and legislative novelties that are still proposed to be introduced in the near future. The purpose of the article is to examine innovative provisions of the legislation regarding the constitutional and legal regulation of the acquisition and termination of citizenship in Ukraine, which were adopted in the conditions of war and entered into force, to outline the problematic aspects of the mechanism of their legal implementation and to propose effective ways to improve this mechanism using the experience of the EU, which is especially important in the context of Ukraine's current aspirations to become a member of the European Union. The following methods were used during the study: analysis, synthesis, comparison, modeling and generalization. The article examines in detail such conditions for admission to Ukrainian citizenship as passing an exam on the basis of knowledge of the Constitution of Ukraine and the history of Ukraine, as well

as bringing the condition regarding the level of proficiency in the Ukrainian language by certain categories of persons into line with the Law of Ukraine "On Ensuring the Functioning of the Ukrainian Language as the State Language". Attention is focused on the fact that the legal regulation of additional conditions for admission to Ukrainian citizenship requires improving the procedure and procedure for conducting the specified exam, as well as their regulatory consolidation. In addition, the author points out the presence of another problem of acquiring Ukrainian citizenship in the conditions of the ongoing martial law in Ukraine, which persists even after the entry into force of the latest legislative changes - the problem of violating the deadlines for considering an application for citizenship and the lack of legal regulation of the deadline for making a decision on a person's acquisition of Ukrainian citizenship by the President of Ukraine and issuing a corresponding decree to this effect. As a result of the research conducted, the author concludes that it is necessary to legally regulate not only the conditions for acquiring Ukrainian citizenship, but also to improve the newly adopted procedure and procedure for passing the exam to meet these requirements.

Key words: citizenship, acquisition of citizenship, conditions for acquiring citizenship, transformation of the institution of citizenship, legislative innovations in the field of acquiring Ukrainian citizenship.

vid_13_04_2022_roku_u_sprav_i_9901_294_21/
(дата звернення: 12.02.2025).

12. Про деякі питання у сфері міграції щодо підстав і порядку набуття та припинення громадянства України. Проект Закону України від 22.01.2024 р. №10425. URL: <https://surl.li/raugvh> (дата звернення: 12.02.2025).

13. Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення реалізації права на здобуття та збереження громадянства України. Проект закону від 07.08.2024 року №11469. URL: <https://surl.li/dnsxdj> (дата звернення: 12.02.2025).

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ТА КРИТЕРІЇ ОЦІНКИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ З ТОЧКИ ЗОРУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

**ГУДИМА Н.С. - аспірантка Інституту права імені Володимира Великого
Міжрегіональної академії управління персоналом**

<http://orcid.org/0009-0003-5621-784X>

УДК 349.3

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.1.5>

У роботі проаналізовано базові підходи до забезпечення прав людини та визначено критерії оцінки результатів діяльності уряду в контексті виконання зобов'язань, передбачених Міжнародним пактом економічних, соціальних і культурних прав. Основними принципами є поступова реалізація за максимально доступних ресурсів, заборона навмисних регресивних заходів, невідкладне забезпечення базових рівнів або мінімальних норм економічних, соціальних і культурних прав, недискримінація, участь. Досліджено підходи до моніторингу економічних, соціальних і культурних прав: межі «порушень», «результат» і «витрати ресурсів-результат». Межі порушень визначають порівнянням рівня зобов'язань країни та рівня користування соціальними та економічними правами власниками прав. Відзначено недоліки політики перманентних економічних реформ, яка проводиться в Україні: не відповідає Керівним принципам ООН, чинним стандартам прав людини та взятим на себе зобов'язанням поважати, захищати та виконувати права людини. Фіскальна та монетарна політика не орієнтовані на реалізацію всіх прав людини: не вживається належних зусиль для мобілізації всіх доступних ресурсів та адекватного їх розподілу; не запроваджена прогресивна система оподаткування; низька ефективність збору податків; пріоритети видатків не орієнтовані на реалізацію прав; громадяни не залучені до участі у виробленні оптимальних рішень, а уряд не надає населенню адекватного обґрунтування політичного вибору; державне регу-

лювання економіки здійснюється найгіршими з усіх можливих методів. В Україні досі діє регресивна система оподаткування, широкий сектор тіньової економіки, народ фактично позбавлений права власності на ресурси країни, переважна частина економіки монополізована, постійна повзуча інфляція, стрімко ростуть суверенні борги, а єдиним регулятором економіки є обмежені доходи переважної більшості громадян України, що не створює стимулів та не передбачає соціально-економічного розвитку держави.

Ключові слова: права людини, достатній життєвий рівень, поступова реалізація, регресивні заходи, недискримінація, витрати ресурсів-результат, реформа.

Постановка проблеми

Країна, яка ратифікувала міжнародні акти з прав людини, бере на себе зобов'язання щодо забезпечення прав і свобод, передбачених ними. Відповідно до Міжнародного пакту економічних, соціальних і культурних прав (МПЕСКП) права на охорону здоров'я, освіту, працю, соціальне забезпечення, культурне життя та гідний рівень життя підлягають поступовій реалізації в межах максимально доступних ресурсів. «Кожна держава-учасниця зобов'язується вживати заходів, щоб максимально використати наявні в неї ресурси для поступового досягнення повної реалізації прав, передбачених цим договором» (ст. 2, пункт 1, МПЕСКП) [1]. «Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожного на

достатній життєвий рівень для нього і його сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг і житло, і на неухильне поліпшення умов життя. Держави-учасниці вживають належних заходів щодо забезпечення здійснення цього права, визнаючи важливе значення в цьому відношенні міжнародного співробітництва, ґрунтованого на вільній згоді» (ст. 11, пункт 1, МПЕСКП).

Реалізація соціально-економічних і культурних прав вже була передбачена раніше Загальною декларацією прав людини (ст. 22), яка чітко визнавала, що «реалізація економічних і соціальних прав має бути досягнута шляхом національних зусиль і міжнародної співпраці» та відповідно до «організації та ресурсів кожної держави» [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Розробці державної політики стосовно прав і свобод людини присвячені праці зарубіжних Р. Дай [3, с. 47–113], К. Арчер, Р. Гіббінс, Л. Пал [4, с. 315–374], О. Де Шуттер [5] та вітчизняних науковців: А.А. Моци, Д.М. Бело́ва, Ю.М. Бисаги [6], І.М. Берназюка [7], С.П. Рабіновича, О.З. Панкевича [8] та ін. Водночас питанням забезпечення прав людини в Україні в рамках взятих зобов'язань, передбачених МПЕСКП, належна увага досі не приділялася.

Метою статті є дослідження базових підходів до забезпечення прав людини та визначення критеріїв оцінки результатів діяльності уряду в контексті виконання зобов'язань, передбачених МПЕСКП.

Виклад основного матеріалу

У 1997 році в Маастрихтських керівних принципах щодо порушень економічних, соціальних і культурних прав серед порушень МПЕСКП було зазначено неприпустимість «зменшення або перенаправлення конкретних державних видатків, коли таке скорочення або перенаправлення призводить до некористування такими правами і не супроводжується адекватними заходами для забезпечення прав на мінімальному рівні існування для кожного» [9]. Прийняті в 10-ту річницю Лімбурзьких принципів [10],

Маастрихтські рекомендації стали величезним прогресом у нормативній еволюції економічних, соціальних і культурних прав [11]. Насправді Маастрихтські рекомендації роз'яснили негативний обов'язок, який міститься в зобов'язанні поступової реалізації: заборону навмисних регресивних заходів [12]. Проте МПЕСКП містить також зобов'язання, яке не підлягає поступовому виконанню та не залежить від економічного розвитку. Від держав вимагається забезпечення базових рівнів або мінімальних норм економічних, соціальних і культурних прав [13]. МПЕСКП передбачає також зобов'язання щодо недискримінації.

Ще одним ключовим принципом, який міститься в доктрині щодо економічних, соціальних і культурних прав, є участь. Цей принцип відкрито не викладено в МПЕСКП. Він походить від права на самовизначення, закріпленого як у МПЕСКП, так і в Міжнародному пакті про громадянські та політичні права (МПГПП) [14]. Самовизначення означає право людей вільно розпоряджатися своїми природними багатствами та ресурсами. Зокрема: «Принаймні населення держави має право користуватися справедливою часткою фінансових і соціальних благ, які можуть принести природні ресурси. Це вимагає забезпечення участі, доступу до інформації та високих стандартів прозорості та підзвітності в прийнятті рішень щодо використання природних ресурсів» [15]. Принцип поступової реалізації за максимально доступних ресурсів прокладає шлях до ретельного аналізу державної політики та бюджетів з точки зору прав людини.

Коли йдеться про Державний бюджет і права людини, широкий консенсус мають чотири принципи: 1) заборона обдуманих регресивних заходів, закладених у принципі поступової реалізації; 2) мінімальне ядро, яке має бути забезпечене незалежно від економічного розвитку; 3) недискримінація як з точки зору гарантування матеріальної, так і формальної рівності; 4) участь. Однак ці принципи все ще були виражені дуже розпливчато та двозначно.

Крім того, реалізація соціально-економічних прав часто передбачає компроміс між найбагатшими та найбіднішими в сус-

пільстві та вимагає виконання позитивних обов'язків від судів. Однак суди традиційно більше знайомі з негативними обов'язками, тобто захищати існуючі права. Ключовим моментом у судовому розгляді економічних, соціальних і культурних прав є Факультативний протокол до МПЕСКП [16, 17], який набув чинності у 2013 році.

Сьогодні існує три підходи до моніторингу МПЕСКП: межі «порушень», «результат» і «витрати ресурсів-результат». Одрі Чепмен розрізняла три форми порушень [18]:

- 1) порушення в результаті дій урядів;
- 2) порушення, пов'язані з проявами дискримінації;
- 3) порушення, що відбуваються через невиконання державою мінімальних основних зобов'язань, які містяться в Пакті.

Держави повинні забезпечувати задоволення мінімального рівня прожиткового мінімуму [19; 9]). Важливий результат, а не засоби. Якщо наука про права людини зосереджена лише на результатах, тоді не важливо, чи забезпечується рівень користування певним правом державними чи приватними організаціями. Насправді ринки є формою плутократії, тобто вони реагують на попит, який визначають ті, хто має найвищу купівельну спроможність, а не на реальні потреби людей. Приватні суб'єкти орієнтовані на отримання прибутку і не несуть відповідальності за зобов'язаннями держави. Це тягне за собою проблему моніторингу якості надаваних послуг та цін.

Для оцінки кінцевих результатів використовують комплексний показник, який ідентифікує, якою мірою власники прав користуються соціальними та економічними правами порівняно з рівнем зобов'язань кожної країни [20]. Рівень зобов'язань вимірюється за допомогою інноваційного контрольного показника досягнення межі можливостей (Achievement Possibility Frontiers – AFPs), який розглядає відносний економічний розвиток держав як проміжний показник максимально доступних ресурсів. Цей підхід враховує весь спектр можливостей, які держава може досягти за допомогою власних ресурсів. Однак, він не визначає спосіб мобілізації ресурсів та як реалізують-

ся права через приватних чи державних суб'єктів.

Наприклад, індикаторами права на здоров'я є рівень використання сучасних засобів контрацепції; виживання дитини (до 5 років); виживання у віці 65 років. Зобов'язання вимірюється ВВП країни. Рівень державних витрат на охорону здоров'я використовувався як показник готовності уряду реалізувати право на здоров'я. Як порушення, так і результат не вирішують питання про те, скільки держава має інвестувати для реалізації прав людини. Навпаки, підхід на основі витрат ресурсів і результату намагається відповісти саме на це питання. Мобілізацію ресурсів слід розглядати разом із рівнем витрат і пов'язувати з фактичним рівнем здійснення прав людини. Держава порушує МПЕСКП, лише якщо мобілізацію ресурсів можна покращити для досягнення кращих результатів.

Три елементи доповнюють один одного, і сила одного з них не може компенсувати слабкість іншого. Наприклад, держава, яка досягає високих витрат на соціальне забезпечення за допомогою дуже регресивної системи оподаткування, усе ще не виконує своїх зобов'язань згідно з МПЕСКП. Регресивне оподаткування передбачає високі ставки на товари та послуги та низькі податки на доходи та капітал. Коли держава досягає прийнятних результатів у сферах житла, освіти та охорони здоров'я, такі результати можуть бути крихкими та схильними до дискримінації, якщо вони не підкріплені розумними витратами та справедливою мобілізацією ресурсів.

Вплив економічних реформ на права людини відображений у Керівних принципах ООН [21], які розроблені відповідно до резолюцій 34/3 та 37/1 Ради з прав людини та ухвалені 21 березня 2019 року. Керівні принципи надали державам-членам ефективні та практичні вказівки щодо того, як оцінювати політику економічних реформ на основі чинних стандартів прав людини. Рекомендації застосовуються щоразу, коли політика реформ може «передбачувано призвести до порушення прав людини» [22].

Принцип 2 покладає відповідальність на державу за ретельне вивчення різних ва-

ріантів політики, щоб визначити найбільш відповідні заходи для виконання своїх міжнародних і внутрішніх правових зобов'язань відповідно до права прав людини. Вжиття своєчасних, ефективних і превентивних заходів має вирішальне значення для того, щоб уникнути загрози правам людини під час економічної кризи. Держави часто спрямовують свої зусилля на стабілізацію економіки під час фінансових спадів, але це контрпродуктивно, «оскільки саме в ці періоди населення – зокрема ті, хто є безправним, живе в бідності або має високий ризик впасти в бідність – найбільше потребує дотримання державою своїх зобов'язань поважати, захищати та виконувати права людини» (Принцип 2, п. 2.3). Зобов'язання поширюються на всі гілки влади (виконавчу, судову та законодавчу) і всі рівні влади (національний, субнаціональний та місцевий) (Принцип 2, ст. 2.4).

Принцип 3 передбачає, що держави та кредитори, такі як міжнародні фінансові установи та банки розвитку, «повинні провести оцінку впливу на права людини, перш ніж рекомендувати впровадження політики економічних реформ», яка потенційно може порушити права людини. Визначаючи особливу роль субнаціональних і місцевих органів влади в гарантуванні прав людини, зазначається, що «децентралізація не завжди сприятлива для впровадження законодавства про права людини, і вона може бути особливо обтяжливою, якщо вона не поєднується з достатніми ресурсами. Ключовим є «солідарність між регіонами» (Принцип 4, п. 4.2).

Державам і кредиторам у їхній політиці економічних реформ слід керуватися стандартами прав людини (внутрішніми чи міжнародними), які мають найбільший захист (Принцип 5 п. 5.2). Неподільність і взаємозалежність усіх прав людини вказує на те, що скорочення бюджету на державні послуги, такі як правоохоронні органи, юридична допомога, освіта, медичні послуги та соціальне забезпечення, можуть призвести до неспроможності гарантувати громадянам право на справедливий суд, сімейне життя, недискримінацію, свободу від тортур і жорстоке, нелюдське та таке, що принижує гід-

ність, поводження або навіть право на життя. Коли реформи проводяться без демократичного обговорення, право на участь може бути підірвано (Принцип 6, п. 6.1).

Багатовимірний характер прав людини означає, що економічні реформи можуть поставити під загрозу широкий спектр прав. Керівні принципи також стверджують, що держави не повинні використовувати дефіцит ресурсів для відмови від своїх зобов'язань щодо прав людини, а також те, що обмежувальні умови позик або обмеження, встановлені торговельними угодами, які надають привілеї корпоративним інтересам, перешкоджають виконанню зобов'язань держав згідно із законодавством про права людини, наприклад забруднення повітря, крайня бідність, бездомність і голод.

Принципи 7 і 8 стосуються недискримінації та міжсекторальної нерівності, приділяючи особливу увагу гендерній рівності (Принцип 8). Принцип 9 стосується питання поступової реалізації та максимальних доступних ресурсів. Держави зобов'язані здійснювати фіскальну та монетарну політику таким чином, щоб вони були свідомо орієнтовані на реалізацію всіх прав людини. Принцип 9(b) передбачає зобов'язання продемонструвати, що було вжито всіх зусиль для мобілізації всіх доступних ресурсів, навіть під час економічної кризи: «держави повинні генерувати, адекватно розподіляти та використовувати максимум своїх наявних ресурсів, щоб якомога швидше та ефективніше просуватися до досягнення повної реалізації економічних, соціальних і культурних прав».

Підхід за принципом «витрати-ресурси-результат» включає «боротьбу з ухиленням від сплати податків та уникненням сплати податків; забезпечення прогресивної системи оподаткування, у тому числі шляхом розширення податкової бази щодо транснаціональних корпорацій та найбагатших верств населення; уникнення міжнародної податкової конкуренції; підвищення ефективності збору податків і зміни пріоритетів видатків, щоб забезпечити, серед іншого, адекватне фінансування державних послуг» (Принцип 9, п. 9.3). Ці заходи чітко визначають, як держави мають мобілізува-

ти ресурси та закликають до перерозподілу доходів і багатства з точки зору рівності та справедливості. Мінімальний обсяг прав, визначений п. 9.5, виключає можливість для держави пояснити свою нездатність гарантувати мінімальні основні зобов'язання браком ресурсів; водночас, п. 9.5 попереджає, що мінімальне ядро повинно служити для виявлення грубих порушень і не повинно визначатися як стеля.

Принцип 10 встановлює заборону регресу, відступу назад у реалізації економічних, соціальних і культурних прав. Будь-яка економічна реформа, яка може призвести до неприпустимого регресу з точки зору реалізації ЕСКП, є порушенням таких прав. Заходи, які призведуть до кроків назад, допустимі, лише якщо вони є тимчасовими за своєю природою та дією, обмежені тривалістю статусу необхідності; є легітимними та спрямованими на захист усіх прав людини; є розумними, необхідними, пропорційними, недискримінаційними та захищають мінімальне ядро. Регресивні заходи повинні ґрунтуватися на прозорості та реальній участі зацікавлених сторін та підлягати змістовним перевіркам і процедурам підзвітності, включаючи оцінку їх впливу на права людини.

Принцип 11, ст. b пропонує державам використовувати фіскальну політику як інструмент для запобігання та/або управління кризою, вимагає регулювання фінансового сектора та пропонує конкретні способи, якими держави мають керувати своїми бюджетами та орієнтувати свої витрати. Реформи мають бути обтяжливими для забезпечених верств суспільства та забезпечувати відповідність політики економічних реформ зобов'язанням держави щодо прав людини.

Розділ 5 Керівних принципів присвячений питанню відповідальності наднаціональних акторів за розробку політики економічних реформ. Принцип 14 повторює Маастрихтські принципи щодо екстериторіальних зобов'язань держав у сфері економічних, соціальних і культурних прав. Розділ 6 визначає правила оцінки впливу на права людини: «Попередня оцінка впливу на права людини є структурованим процесом перегляду альтернативних варіантів політики

та аналізу впливу запропонованих заходів на права людини» (п.17.1). Проведена оцінка впливу на права людини дозволяє визначити, чи відповідають економічні реформи зобов'язанням держави щодо прав людини (п.17.2). Результати оцінки «слід широко публікувати в доступних формах і обговорювати з постраждалими людьми, а також включати обговорені та узгоджені варіанти».

Право на участь у політичному житті включено до ст. 21(1)(2) Загальної декларації прав людини, яка підтверджує право кожної людини брати участь в уряді, а також ст. 21(3) про право голосу. Право на участь закріплено у ст. 25 МПГПП, зокрема йдеться про право брати участь у веденні державних справ. Керівні принципи закликають до участі, що виходить за межі голосування. Принцип 19 передбачає участь при розгляді варіантів політики, у підсумкових документах, а також у впровадженні заходів у відповідь на політику та моніторинг таких заходів. Різні рівні влади повинні бути належним чином поінформовані та проводити консультації (принцип 19 п. 19.2). Справжня участь можлива лише за умови надання урядами своєчасної, вичерпної та доступної інформації про всі аспекти державних фінансів, включаючи бюджети та макроекономічні показники (п. 19.3). Уряди повинні надати адекватне обґрунтування політичного вибору населенню загалом, з особливим акцентом на тих, кого реформа найімовірніше торкнеться. Принцип 20 визначає доступ до інформації та прозорість, згідно з яким країни зобов'язані збирати надійні, високоякісні кількісні та якісні дані. Така участь є результатом права на отримання інформації як частини свободи вираження поглядів.

Таким чином, Керівні принципи посиляються на сферу спільного прийняття рішень та обговорення, яку також називають «дорадчим державним управлінням» (ДДУ), що вимагає передачу якомога більшої кількості прерогатив прийняття рішень від централізованих державних бюрократичних органів до форумів формування політики, у яких громадяни беруть участь прямо або опосередковано.

З точки зору прав людини, участь є ключовою принаймні з трьох причин. Гаран-

тування участі, прозорості та підзвітності в прийнятті бюджетних рішень допомагає враховувати маргіналізовані групи суспільства. Збільшення участі посилить переговорну позицію таких відомств, як охорони здоров'я, освіти та соціального забезпечення особливо в країнах, де ці відомства конкурують з правоохоронними органами. Конкуренція також існує між соціальними департаментами та макроекономічним законодавством.

Права людини, особливо соціально-економічні права, потребують фінансових ресурсів та правових стандартів. Проте матеріальне зобов'язання до реалізації МПЕСКП досі відсутнє. Держава може не втручатися в ринок, якщо зможе (або захоче) розробити дієві принципи автоматичного регулювання економіки. Поки що такого бажання не видно. В Україні втручання держави в ринок здійснюється у вигляді запізнілої реакції на вже всім очевидні проблеми. У цьому випадку, як правило, вибираються найгірші з точки зору прав людини, засоби регулювання. Законодавче регулювання податку на додану вартість здійснюється так, щоб забезпечити посередникам (між фактичними платниками ПДВ і Державним бюджетом) найбільше сприяння в уникненні сплати ПДВ і одержання незаконного відшкодування з бюджету [23]. Законодавець постійно імітує удосконалення законодавства в цій сфері, але бажання насправді вирішити проблему не має. Ще 2003 року була внесена пропозиція щодо остаточного вирішення проблеми ПДВ [24], шляхом сплати ПДВ на спеціальні рахунки або безпосередньо в бюджет. Це дозволяє назавжди усунути посередника між фактичними платниками податку (споживачами) і бюджетом держави. З 2017 року цей метод адміністрування ПДВ діє в Польщі та Італії.

А ще є проблема «ринкових цін», яку намагаються вирішити найгіршими з усіх можливих методів: або встановленням державою цін, або обмеженням рентабельності підприємств. Гірших для прав людини методів регулювання цін просто не існує. Проблема в тому, що ухвалені рішення демонструють повне нерозуміння того факту, що ринок регулює ціни завдяки наявності

конкуренції. Якщо конкуренція відсутня, то відсутнє будь-яке регулювання цін. Ціни визначають монополії, для яких будь-яка ціна вважається низькою і не ринковою, забуваючи, що за відсутності ринку поняття «ринкова ціна» узагалі не має сенсу.

Уряду доцільно було б врахувати, що ціни – це фактично податкова база, яка визначає доходи бюджетів усіх рівнів і надає можливості урядам вирішувати проблеми прав людини. Регулювання цін має здійснюватися не за рахунок обмеження економічних, соціальних і культурних прав людей (обмеженням доходів), а за рахунок збору належної суми податків, яка точно відповідає рівню встановлених цін. А єдиним регулятором цін у цьому випадку має виступати прогресивна система оподаткування доходів [25].

Висновки

З моменту відновлення незалежності України уряд отримував багато рекомендацій щодо напрямків державної політики, спрямованих на розв'язання складних проблем перехідного періоду. Однак переважна частина рекомендацій стосувалася способів швидкого розвалу радянської системи та зовсім не передбачала забезпечення економічних, соціальних і культурних прав громадян України. Втілюючи ці пропозиції закордонних «фахівців», уряди обмежувалися виконанням адміністративних функцій з розбазарювання державної власності, незважаючи на інтереси суспільства. Власної стратегії реформування держави не було як і плану дій, спрямованих на досягнення суспільних цілей. Добровільно взяті державою зобов'язання відповідно до МПЕСКП також проігноровані. Більшість норм МПЕСКП не виконується й досі і навіть не передбачається їх виконання: в Україні досі діє регресивна система оподаткування, широкий сектор тіньової економіки, народ фактично позбавлений права власності на ресурси країни, переважна частина економіки монополізована, постійна повзуча інфляція, стрімко ростуть суверенні борги, а єдиним регулятором економіки є обмежені доходи переважної більшості громадян України, що не створює стимулів та не передбачає соціаль-

но-економічного розвитку держави. Поточні м'які міжнародні правові інструменти, що стосуються суверенного боргу та прав людини, вимагають усе більше займатися питанням активної перевірки бюджетів держав. Рекомендації ООН займають чітку позицію щодо того, як держави повинні мобілізувати ресурси для економічного відновлення без «порушення» принципів МПЕСКП. Керівні принципи ООН виражають підхід на основі принципу витрат ресурсів і результату. Цей підхід залежить від зобов'язань щодо демократичної участі, підзвітності та прозорості у виробленні економічної політики держави.

Література

1. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права. №995_042 від 19.10.1973. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text
2. Загальна декларація прав людини № 995_015 від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
3. Dye, R. Thomas Understanding Public Policy. 7ed. Prentice Hall, Inc. 1992. 383p
4. Archer K., Gibbins R., Pal L. Parameters of Power: Canada's political institutions. 2nd ed. International Thomson Publishing, 1999. 615p.
5. De Schutter, O. (2018) 'The Rights-Based Welfare State', retrieved from: URL: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/genf/14943.pdf>
6. Моца А.А., Белов Д.М., Бисага Ю.М. Теоретико-правові засади європейської інтеграції України: монографія. Ужгород: Ліра. 2015.
7. Бисага Ю.М., Белов Д.М., Берназюк І.М. та ін. Корупція як цивілізаційний феномен: причини та шляхи подолання. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика». 2016.
8. Рабінович С., Панкевич О. Принцип рівності прав людини у практиці Конституційного Суду України: проблеми методики застосування. *Вісник Конституційного Суду України*. 2015. №5. С. 97–111.
9. Holmes M. The Maastricht Treaty referendum of June 1992. *Irish Political Studies*. 1993. Vol. 8, № 1. P. 105–110. <https://doi.org/10.1080/07907189308406511>
10. The Limburg Principles on the Implementation of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights [UN doc. E/CN.4/1987/17, Annex; and Human Rights Quarterly, Vol. 9 (1987), pp. 122–135].
11. Dankwa, V., Flinterman, D., Leckie, S. (1998) 'Commentary to the Maastricht Guidelines on Violations of Economic, Social and Cultural Rights', Human Rights Quarterly, 20(3), 705–730.
12. Nolan, A., Lusiani, N. and Courtis, C. 2014. 'Two Steps Forward, No Steps Back? Evolving Criteria on the Prohibition of Retrogression in Economic and Social Rights', Economic and Social Rights after the Global Financial Crisis 121, 128–29.
13. De Schutter, O. (2018) 'The Rights-Based Welfare State', retrieved from: URL: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/genf/14943.pdf>
14. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права №995_043 від 19.10.73. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
15. Carmona, M. S. (2014) 'Report of the Special Rapporteur on Extreme Poverty and Human Rights, A/HRC/26/28'.
16. Langford, M. (2009) 'Closing the Gap—An Introduction to the Optional Protocol to the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights'. Special Issue of Nordisk Tidsskrift For Menneskerettigheter. *Nordic Journal of Human Rights*. Volume 27, No. 1, pp. 1–28.
17. Liebenberg, S. (2020) 'Between Sovereignty and Accountability: The Emerging Jurisprudence of the United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights Under the Optional Protocol', Human Rights Quarterly 42(1).
18. Chapman, A. (1996) 'A Violations Approach for Monitoring the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights', Human Rights Quarterly 18(1), 23–66.
19. Alston, P., and Gerard, Q. (1987) 'The Nature and Scope of States Parties' Obligations under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights', Human Rights Quarterly, 9(2), 156–229.
20. Backman, G., Hunt, P., Khosla, R., Jaramillo-Strouss, C., Fikre, B., Rumble, C., Pevalin, D., Paez, D., Pineda, M., Frisancho, A. (2008) 'Health Systems and the Right to

Health: An Assessment of 194 Countries', The Lancet 372(9655), 2047–2085.

21. Guiding principles on human rights impact assessments of economic reforms A/HRC/40/57 19 December 2018 URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g18/443/52/pdf/g1844352.pdf>

22. Human Rights Council (HRC) (2018) 'Guiding Principles on Human Rights Impact Assessments of Economic Reforms'.

23. Pyroha Serhii, Pyroha Ihor. Legal insignificance of VAT legal regulation in Ukraine. Law Review of Kyiv University of Law. 2021. N4. P. 67–72. DOI: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2021.12>.

24. Пирога І. С., Пирога С. С. Державне регулювання економіки: від протигага до консенсусу: монографія. Луцьк: РВВ «Вежа», 2003. 210 с.

25. Пирога С.С. Реформи трансфертного ціноутворення в контексті BEPS: проблеми залишаються. *Право і безпека*. 2024. № 92(1). С. 163–172. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2024.1.15>.

N.S. Gudyma,

Postgraduate student of the Volodymyr the Great Institute of Law Interregional Academy of Personnel Management

<http://orcid.org/0009-0003-5621-784X>

BASIC PRINCIPLES AND CRITERIA FOR EVALUATING STATE POLICY FROM THE PERSPECTIVE OF ENSURING HUMAN RIGHTS

The paper analyzes basic approaches to ensuring human rights and identifies criteria for assessing the results of government activities in the context of fulfilling obligations under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. The main principles are: gradual implementation with maximum available resources, prohibition of delib-

erate regressive measures, urgent provision of basic levels or minimum norms of economic, social and cultural rights, non-discrimination, participations. Approaches to monitoring economic, social and cultural rights are studied: the limits of “violations”, “result” and “resource expenditure-result”. The limits of violations are determined by comparing the level of obligations of the country and the level of enjoyment of social and economic rights by rights holders. The shortcomings of the policy of permanent economic reforms carried out in Ukraine are noted: it does not comply with the UN Guiding Principles, existing human rights standards and the commitments undertaken to respect, protect and fulfill human rights. Fiscal and monetary policy are not focused on the realization of all human rights: proper efforts are not made to mobilize all available resources and their adequate distribution; a progressive taxation system has not been introduced; low efficiency of tax collection; expenditure priorities are not focused on the realization of rights; citizens are not involved in the development of optimal solutions, and the government does not provide the population with adequate justification for political choices; state regulation of the economy is carried out by the worst possible methods. Ukraine still has a regressive taxation system, a wide sector of the shadow economy, the people are actually deprived of the right to ownership of the country's resources, the vast majority of the economy is monopolized, constant creeping inflation, sovereign debts are growing rapidly, and the only regulator of the economy is the limited incomes of the vast majority of Ukrainian citizens, which does not create incentives and does not provide for the socio-economic development of the state.

Keywords: human rights, adequate standard of living, gradual implementation, regressive measures, non-discrimination, resource expenditure-result, reform.

СПЕЦІАЛЬНИЙ ТРИБУНАЛ ЯК МЕХАНІЗМ ПРИТЯГНЕННЯ ДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗЛОЧИН АГРЕСІЇ: МОДЕЛІ СТВОРЕННЯ ТА КОНСТИТУЦІЙНІ ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

АСТАШЕВА Олександра Сергіївна - аспірантка кафедри конституційного права України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
УДК 342.78.

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.1.6>

У статті досліджено концептуальні основи створення спеціального трибуналу щодо злочину агресії, а також проаналізовані різні моделі його організації з урахуванням міжнародного досвіду та специфіки сучасних викликів. Особливу увагу приділено конституційним аспектам цього процесу, включаючи питання відповідності національному конституційному ладу, можливих правових колізій і викликів у гармонізації із міжнародними стандартами. Автор розглянув можливі сценарії інтеграції трибуналу до правової системи України й оцінені потенційні ризики для конституційної архітектури держави. У роботі також вивчено проблеми забезпечення принципів верховенства права, правосуддя та юридичної визначеності в контексті притягнення до відповідальності за злочин агресії. Стаття має на меті сприяти розробленню ефективних правових механізмів реалізації міжнародної юрисдикції, що відповідає як національним інтересам України, так і загальновизнаним міжнародним стандартам.

Констатовано, що створення спеціального трибуналу для притягнення Російської Федерації за злочин агресії може стати викликом для конституційної системи України. Наголошено, що, враховуючи обмежену юрисдикцію Міжнародного кримінального суду (МКС) щодо переслідування злочину агресії в контексті повномасштабного вторгнення, формування відповідного трибуналу є єдиним способом притягнення військово-політичного керівництва Російської Федерації до відповідальності.

Акцентовано на тому, що винятковий характер зусиль України щодо реалізації проєктів створення спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України пояснюється тим фактом, що востаннє військові й політичні лідери переслідувалися і притягувалися до відповідальності за злочин агресії під час Нюрнберзького й Токійського трибуналів.

Увагу приділено моделям формування спеціального трибуналу, запропонованим українськими науковцями і практиками, а також міжнародними партнерами, а саме на основі: (1) угоди України з ООН із ухваленням відповідної резолюції Генасамблеї; (2) багатостороннього відкритого міжнародного договору між державами цивілізованого світу; (3) українського права, але із залученням міжнародних структур для аналізу його діяльності. Доведено, що на критерій відповідності цього трибуналу Конституції України впливатиме власне модель трибуналу.

Ключові слова: конституційний лад; конституційні виклики; спеціальний трибунал; злочин агресії; перехідне правосуддя.

Постановка проблеми

Науковцями і практиками обговорюються можливі формати трибуналів, які й могли б притягти військово-політичне керівництво Російської Федерації до відповідальності, зважаючи на наявність особистих імунітетів (*ratione personae*) у глави держави, глави уряду і міністра закордонних справ.

Важливою проблемою, яку слід вирішити, є передумова формування такого трибу-

налу. Українськими науковцями і практиками, а також міжнародними партнерами розробляються наступні моделі створення спеціального трибуналу, а саме на основі: (1) угоди України з ООН із ухваленням відповідної резолюції Генеральної Асамблеї ООН (далі – ГА ООН); (2) багатостороннього відкритого міжнародного договору між державами цивілізованого світу чи (3) українського права, але із залученням міжнародних структур для аналізу його діяльності. Найбільш легітимними варіантами створення спеціального трибуналу щодо злочину агресії є його формування на основі резолюції ГА ООН, Ради Безпеки ООН (далі – РБ ООН), або ж міжнародного договору.

Полеміка також триває щодо того, чи підпадають під юрисдикцію трибуналу злочини, вчинені Російською Федерацією щодо росіян або білорусів; стосовно національності суддів і процедури їхнього обрання, місцезнаходження трибуналу. Усе це має неабияке значення, оскільки окреслене впливатиме на те, чи буде трибунал відповідати Конституції України, чи вимагатиме він проведення референдуму задля внесення змін до Конституції. Наведене зайвий раз підтверджує, що саме модель трибуналу, тобто чи буде він за своєю природою частково національним або повністю міжнародним, визначатиме його відповідність Конституції України, як і перспективи притягнення Російської Федерації за злочин агресії. Дискусія точиться також щодо обсягу компетенції трибуналу, фахівці намагаються дійти згоди в питанні: чи повинен він до відповідальності притягати лише військово-політичне керівництво Російської Федерації за злочин агресії, чи розширених суб'єктів за весь масив міжнародних злочинів (як-от: воєнні, злочини проти людяності, геноцид).

Метою статті є аналіз потенційних моделей створення трибуналу для притягнення Російської Федерації за злочин агресії, з'ясування того, чи може трибунал бути частково національним або він має бути повністю міжнародним. Задля досягнення цілей для кожної моделі розглядаються передумови і проблеми імплементації, а у випадку з моделлю гібридного трибуналу досліджується

вона відповідність цього процесу Конституції України.

Як уже наголошувалося вище, окреслене питання в центрі уваги не лише політиків, а й світової спільноти. Так, українськими науковцями і практиками розробляються концепції перехідного правосуддя. Як показує вивчення праць, вказану проблему впродовж останніх років вивчали О. В. Червякова, С. Г. Закірова, А. П. Бущенко, М. М. Гнатівський та ін.

Виклад матеріалу

Виходячи з мети, акцент буде зроблено саме на аналізі трьох моделей створення трибуналу. Спочатку розглянемо перший варіант створення трибуналу за угодою між ООН та Україною. Вбачається, що він є найкращим, бо його формування має бути схвалене резолюцією ГА ООН, яка уповноважуватиме Генерального секретаря ООН розробити такий механізм. У цьому разі можна вести мову про легітимність процесу. Резолюція ГА ООН, згідно з якою стає можливим створення спеціального трибуналу, повинна прийматися більшістю голосів, точніше двома третинами. У той саме час заснування Спеціального трибуналу відповідно до Резолюції ГА ООН угодою між ООН і Україною або між Україною і ЄС чи РЄ не матиме впливу на вирішення питання про застосування особистого імунітету [11]. На жаль, це цілком залежить від політичної волі всіх держав-членів, тому трибунал стає вразливим до зовнішнього тиску, що й слід визнати недоліком.

На цей час відомий позитивний приклад – прийняття РБ ООН 25 травня 1993 року Резолюції 827 про створення Міжнародного кримінального трибуналу для колишньої Югославії на основі положень глави VII Статуту ООН. Як впливає з положень цього документа, розділ VII «Дії щодо загрози миру, порушень миру та актів агресії» визначає повноваження РБ ООН задля підтримки або відновлення міжнародного миру й безпеки.

Так, стаття 49 Статуту передбачає, що члени ООН мають об'єднуватися для надання взаємної допомоги в проведенні заходів, рішення про які ухвалене РБ ООН. Місцезнаходження трибуналу для колишньої

Югославії було в Гаазі. Угоду з трибуналом про виконання вироків у вигляді позбавлення волі підписали 17 держав.

Вбачається, що для України цей прецедент був би найкращим виходом із ситуації. Однак Російська Федерація й досі є постійним членом РБ ООН, а отже, вона накладатиме вето і блокуватиме прийняття будь-яких резолюцій, які сприятимуть чи стимулюватимуть відновлення справедливості для нашої країни.

Виходячи з цього, вбачається, що в ситуації, що склалася, єдино можливим варіантом є виключення Росії з РБ ООН як частини комплексної реформи ООН. З теоретико-практичної точки зору існують наступні аргументи на користь виключення: нелегітимність присутності Росії в РБ ООН; призупинення повноважень Росії до проведення нею демократичних виборів; отримання 2/3 голосів ГА ООН для виключення Росії через її воєнні злочини.

Стосовно першого аргументу вкажемо, що згідно з позицією України немає жодних правових підстав вважати Росію правонаступницею СРСР в ООН, оскільки остання почала використовувати назву «Російська Федерація» замість «Радянський Союз» без будь-яких додаткових виборів представника серед теоретично рівноправних радянських республік. З огляду на це, Генеральний секретар ООН, на переконання нашої держави, має повноваження на розгляд Міжнародного суду ООН передати питання легітимності членства Росії [7].

Розглядаючи другий аргумент, зауважимо, що доцільно призупинити повноваження Росії до проведення нею демократичних виборів. Це позбавить країну-агресора можливості брати участь у засіданнях РБ, а отже, вона не зможе блокувати ухвалення резолюцій РБ ООН. Це можливо, оскільки рішення про призупинення повноважень ухвалюватиме Комітет з «повноважень та інших питань» ГА ООН (ст.12 Статуту ООН), а не власне РБ ООН.

Щодо третього аргументу, тобто отримання двох третин голосів ГА ООН для виключення Росії через її воєнні злочини, наголосимо, що це слугує здебільшого аргументом-посиленням двох попередніх,

оскільки створюватиме небезпечний прецедент, і є багато країн, які його побоюються, особливо КНР.

Система колективної безпеки відповідно до Статуту ООН не працює належним чином, а отже, реформа РБ ООН є принципово важливою. Як уже йшлося вище, Росія як постійний член РБ ООН своїми діями ставить під загрозу серцевину місії ООН з підтримання міжнародного миру і безпеки. Крім того, Росія зловживає своїм правом вето не лише щодо України, а й щодо Сирії, блокуючи надання гуманітарної допомоги [8]. З огляду на висловлене стає зрозуміло, що система міжнародної колективної безпеки має бути відновлена, чого можна досягти шляхом призупинення участі Росії в РБ і реформування юрисдикції РБ ООН.

Наступною розглянемо другу модель створення спеціального трибуналу для притягнення Російської Федерації за злочин агресії, якою є підписання багатостороннього відкритого міжнародного договору. На наш погляд, вона в короткостроковій перспективі є більш вірогідною. При цьому зазначимо, що для легітимізації трибуналу важливо залучити країни Глобального Півдня. За результатами діяльності робочої групи при Президентові зі створення спеціального міжнародного трибуналу щодо злочину агресії проти України (далі – робоча група) (Указ Президента України №661/2022) станом на червень 2024 ідею створення спецтрибуналу підтримали 40 країн (далі – коаліція Core group) [1]. Однак точна кількість країн Глобального Півдня серед них наразі невідома [2].

Усе наведене вище дає підстави стверджувати, що одним із потенційних і в той саме час реалістичних варіантів може бути ухвалення Комітетом міністрів Ради Європи рішення CM/Del/Dec(2024)1497/10.2, яке уповноважуватиме Генерального секретаря Ради Європи готувати будь-які необхідні документи для внесення до консультацій у рамках коаліції Core group щодо можливого проєкту Угоди між Радою Європи й Урядом України про створення Спеціального трибуналу для розгляду злочинів агресії Російської Федерації проти України [6]. Це стане хоча й не ідеальним, але ефективним інструмен-

том доведення його міжнародно-правової природи.

Контroversійною, проте можливою з огляду на політичні тенденції є модель змішаного трибуналу на основі українського права із залученням міжнародних інституцій. Однак заснування такого спеціального трибуналу щодо злочину агресії не має суперечити Конституції України. Отже, створення трибуналу вимагатиме ретельного врахування конституційних приписів і практики. Відповідно до статті 124 Конституції України створення спеціальних або змішаних судів прямо забороняється. Зокрема, у ній міститься положення, що не дозволяє делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами, а ч. 6 ст. 125 закріплює, що в Україні не допускається створення надзвичайних та особливих судів [3]. Примітно, що ця заборона продубльована у ч. 2 ст. 3 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» (далі – Закону) [4].

Зупинимося на цьому детальніше. Згідно зі статтею 125 (частинами першою і четвертою) Конституції України судоустрій в Україні будується за принципами територіальності й спеціалізації; а вищі спеціалізовані суди можуть діяти відповідно до закону. У статті 17 (частинах першій – третій) Закону закріплено, що судоустрій будується за принципами територіальності, спеціалізації та інстанційності; найвищим судом у системі судоустрою є Верховний Суд; систему судоустрою складають: 1) місцеві суди; 2) апеляційні суди; 3) Верховний Суд; для розгляду окремих категорій справ у системі судоустрою діють вищі спеціалізовані суди. Суди спеціалізуються на розгляді цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення (частина перша статті 18 Закону).

Як впливає з вищенаведеного, спеціалізація суду є конституційним принципом правосуддя. Виходячи з цього, суд, утворений з його порушенням, є особливим, а не спеціалізованим, що прямо заборонено ч. 6 ст. 125 Конституції України. Додамо, що «надзвичайні та особливі суди» – це суди, які утворювалися для вирішення окремих, виняткових для цього періоду, категорій справ [9].

Принципи територіальності і спеціалізації засновуються на ідеї єдності і цілісності судової влади, а це означає наступне: жоден із судів не повинен наділятися особливим статусом, між собою вони мають розрізнятися лише предметом відання, колом і обсягом повноважень.

Попри те, що офіційне тлумачення наведених законодавчих положень відсутнє, Конституційний Суд України у висновку від 11 липня 2001 року № 3-в/2001 зазначав, що «...Міжнародний кримінальний суд не може бути віднесений до надзвичайних і особливих судів, створення яких не допускається відповідно до частини п'ятої статті 125 Конституції України. Надзвичайними і особливими судами за змістом цієї статті є, по-перше, не міжнародні, а національні суди, по-друге, суди, створені для підміни звичайних судів, які належним чином не дотримують встановлених законом процедур» [5].

Виходячи з цього положення, трибунал щодо злочину агресії в Україні за своєю природою має бути міжнародним. Змішаний (гібридний) трибунал, передбачений третьою моделлю, сформований шляхом інтеграції міжнародного елемента в національну інституційну і нормативно-правову системи, створюватиме додаткові труднощі не тільки щодо подолання імунітетів військово-політичного керівництва Російської Федерації, а й вирішення проблеми невідповідності такого трибуналу Конституції України.

У цьому випадку для легітимізації спеціального трибуналу варто розглянути можливість внесення змін до Конституції України, щоб він згідно з ч. 6 ст. 125 Основного Закону не вважався «надзвичайним і особливим».

Передусім вкажемо, що для легітимізації створення трибуналу на основі національної системи потрібна повна громадська підтримка реформ у сфері правосуддя перехідного періоду. Із цією метою змодельємо ситуацію – проведення всеукраїнського референдуму і як можливість, і як ризик.

Цікавим (анти)прикладом для України може бути проведення референдуму в Колумбії у 2016 році задля отримання громадської підтримки Мирної угоди. Вважається, що збройний конфлікт у Колумбії є ілюстрацією застосування принципів верховенства

права під час розробки механізмів правосуддя перехідного періоду за повоєнним сценарієм, реалізованим за допомогою конституційних реформ. У 2016 році мирною угодою завершився більш ніж 50-річний збройний конфлікт між урядом і FARC-EP – партизанським угрупованням, сформованим у 1960-х роках на основі селянських повстанців і комуністичних бойовиків. Починаючи з 1980-х років парамілітарні праві угруповання були створені за співучасті держави для захисту землевласників від партизанських угруповань [10].

Мирна угода мала б бути великою перемогою для Колумбії, а для її підписання проводився загальнонаціональний референдум, на якому населення повинно було дати відповідь на єдине питання: «Чи підтримуєте Ви остаточну угоду про припинення конфлікту та побудову стабільного і тривалого миру?» Референдум мав на меті ратифікувати остаточну угоду про припинення конфлікту між урядом Колумбії та партизанами FARC-EP і легітимізувати інституціоналізацію механізмів перехідного правосуддя. Однак він провалився: 50,02% проголосували «проти», а 49,8% – «за». Складність формулювань положень угоди і недостатня залученість громадськості сприяли її відхиленню [10]. Попри це, Колумбія продовжила конституційні реформи за допомогою механізму прискореної імплементації положень угоди, ввела додатковий розділ до своєї Конституції шляхом подання Президентом до Конгресу законопроектів про зміни до неї. Зокрема, під час першої конституційної реформи 2016 року створено тимчасову спеціальну процедуру для схвалення конституційних законів, пов'язаних із виконанням мирної угоди за пришвидшеним механізмом, що дозволило уряду Колумбії представляти проекти конституційних законів, які мали перевагу в порядку денному для обговорення й голосування в Конгресі. Однак колумбійські юристи й науковці стверджували, що пришвидшений механізм є ризиком для верховенства права і демократії, особливо за умови недобору голосів на референдумі [12].

Друга конституційна реформа 2017 року заклала основу «перехідним нормам» у Конституції Колумбії для виконання Мирної

угоди. Так, у положеннях Конституції Колумбії прямо згадувалося про створення Інтегральної системи правди, справедливості, відшкодування і неповторення (далі – Система правосуддя перехідного періоду) [13], що передбачало заснування адміністративної й функціонально незалежних інституцій, відокремлених від основних гілок влади: Комісії правди, Комісії з пошуку безвісти зниклих і JEP (Спеціальної юрисдикції для забезпечення миру). Зокрема, згідно зі статтею 113 Конституції Колумбії Комісія правди набула правової природи «конституційного автономного утворення». Крім того, вона мала позасудовий характер, передбачала більш потерпілоорієнтований підхід ніж суди, але частково фінансувалася потерпілими, що, ймовірно, впливало на її неупередженість.

Комісія з пошуку безвісти зниклих була подібна до спеціалізованої прокуратури, але з більш гнучкими правилами, без будь-якої підзвітності системі правосуддя. На відміну від Комісії правди, ця інституція не була автономним конституційним органом і частково залежала від виконавчої влади [13].

Спеціальна юрисдикція для миру (JEP) виконувала роль національного трибуналу, який, на відміну від українських реалій, мав на меті не покарати винних за злочини проти миру, а радше «об'єднати розколоте суспільство». Створення нової юрисдикції, незалежної від судової гілки влади, породжувало конституційну напругу. Через конституційні реформи JEP було надано спеціальну «позасудову» юрисдикцію. Крім того, з огляду на те, що трибунал передбачав примирення і об'єднання суспільства, деякі воєнні злочинці були самоамністовані, багато отримало менші й альтернативні покарання за умови, що вони сприяли встановленню правди, відшкодуванню постраждалим і гарантіям неповторення, що, у свою чергу, протирічило міжнародному праву [13].

Вбачається, що шлях Колумбії у сфері правосуддя перехідного періоду цікавий для України, оскільки демонструє ключову роль конституційних реформ в інституціоналізації механізмів перехідного правосуддя. Як видно з наведеного вище, прискорений процес конституційних реформ сприяв своєчасності їх ухвалення. Однак спрямованість трибу-

налу на «символічне» засудження злочинців і примирення суспільства, а також провал референдуму призвели до негативного сприйняття цих конституційних змін серед громадськості і сумнівів у їх легітимності. До того ж підхід до правосуддя перехідного періоду, обраний Колумбією, не передбачав міжнародного втручання. На наше переконання, Україна не може собі такого дозволити. Щоб забезпечити виконання потенційних вироків, для нашої країни при створенні трибуналу ключовою буде саме міжнародна підтримка.

Крім того, Конституція України не може бути змінена під час воєнного стану, а отже, конституційні реформи можуть послабити їх демократичну легітимність. Коли йдеться про створення трибуналу і притягнення до відповідальності вищого військового і політичного керівництва Російської Федерації, ми повинні зосередитися на ширшому залученні суспільства, визнаючи, що тривалий мир залежить від всебічної участі народу й довіри до процесу конституційних реформ.

Таким чином, як доводить колумбійський досвід, Україні для забезпечення легітимного й ефективного процесу правосуддя перехідного періоду слід докласти зусиль до віднайдіння балансу між конституційними реформами, залученням громадськості і дотриманням міжнародно-правових зобов'язань.

Висновок

Злочин агресії є міжнародним злочином, який підриває основи міжнародного правопорядку, встановленого після Другої світової війни. Звісно, це вимагає пропорційного реагування – заснування належного міжнародного трибуналу. Проте ні українська робоча група, ні коаліція (Core Group) зі створення Спеціального трибуналу щодо злочину агресії Росії проти України, до якої входять 40 країн світу, ще не визначилися з його оптимальною формою. Найбільш швидким і реалістичним сценарієм наразі є формування гібридного трибуналу.

Крім того, інтеграція механізмів правосуддя перехідного періоду в національну правову систему стикається з безпрецедентними політичними й правовими, зокрема

конституційними, викликами. Потенційне створення трибуналу щодо міжнародних злочинів, вчинених РФ, потребує вирішення кількох важливих проблем, таких, як юрисдикція трибуналу, спосіб його формування, відбір суддів, а також його сумісність із Конституцією України. Вивчення досвіду правосуддя іноземних країн, міжнародних трибуналів створює платформу для дискусій, у ході яких вдасться віднайти відповіді на питання, ураховуючи унікальний контекст (реалії нашої країни).

При цьому треба пам'ятати, що трибунал, заснований на українській юрисдикції, суперечитиме Конституції України і зіткнеться з проблемами щодо імунітету політичного керівництва Російської Федерації. У той саме час створення міжнародного трибуналу лише після зміни влади в Російській Федерації і втрати керівних військово-політичних посад винних є бажаним, але наразі не може вважатися реалістичним сценарієм, бо спецтрибунал має бути створений у розумні строки і діяти невідкладно. Якщо гібридний трибунал залишатиметься найбільш ефективною опцією, рекомендуємо шукати шляхи його інтеграції в національну правову систему в конституційний спосіб. Вбачається, що слід передусім прагнути того, щоб він за своєю природою був міжнародним. Іншим можливим варіантом може бути проведення всеукраїнського референдуму, а після цього вже внесення відповідних змін до Конституції України. Однак до цих кроків слід вдаватися з обережністю, щоб уникнути підриву конституційного ладу і водночас забезпечити справедливість для постраждалих.

Література

1. Про робочу групу з опрацювання питання створення спеціального міжнародного трибуналу щодо злочину агресії проти України : Указ Президента України №661/2022. URL : <https://www.president.gov.ua/documents/6612022-44081>
2. Пасова Т. На спецтрибуналі вище керівництво Росії не повинно мати права на імунітет. *Українформ*. 2024. URL : <https://www.ukrinform.ua/gubric-politics/3868364-oleksandr-kacura-narodnij-deputat-clen-grupi>

pri-prezidentovi-zi-stvorennia-spectribunalu-sodo-zlocinu-agresii.html.

3. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.

4. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016, з наступ. Змін. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1402-19/print1465331835457898>.

5. Справа N 1-35/2001. Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського Статуту Міжнародного кримінального суду / Справа N 1-35/2001. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003v710-01#Text>.

6. CM/Del/Dec(2024)1497/10.2. 10.2 Core Group on the establishment of a Special Tribunal for the Crime of Aggression of the Russian Federation against Ukraine / CM/Del/Dec(2024)1497/10.2. URL : <https://rm.coe.int/0900001680af831c>.

7. Report of the SC 16 June 1991-15 June 1992 General Assembly 47 Session Supplement 2 (A/47/2)

8. Jakes, Lara and Michael Crowley. «Russia Uses Syria's Refugee Crisis as a Weapon Against Europe, U.N. Says.» *The New York Times*, July 8, 2022. URL : <https://www.nytimes.com/2022/07/08/us/politics/russia-syria-refugees-un.html>

9. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 1998. Т 4: Н–П. С. 20

10. Колумбія. *ICTJ*. URL : <https://www.ictj.org/cs/donde-trabajamos/colombia>

11. Immunities and a Special Tribunal for the Crime of Aggression against Ukraine. URL : https://www.justiceinitiative.org/uploads/4d8f866a-9faa-4888-abc2-907ed9728b47/immunities-and-a-special-tribunal-for-ukraine-uk_02012023.pdf. c.18

12. International Alert, 2006; Nylander, 2014

13. Uprimny, R. Reflexiones sobre la reforma constitucional, pg. 3-9

ESTABLISHING A SPECIAL TRIBUNAL FOR THE CRIME OF AGGRESSION: LEGAL MODELS AND CONSTITUTIONAL IMPLICATIONS FOR UKRAINE

The article examines the conceptual foundations for establishing a special tribunal to address the crime of aggression, analyzing various organizational models based on international experience and contemporary challenges. Particular attention is given to the constitutional dimensions of this process, including issues of compatibility with the national constitutional framework, potential legal conflicts, and challenges in harmonizing with international standards. The author explores possible scenarios for integrating the tribunal into Ukraine's legal system and evaluates the potential risks to the constitutional order of the state.

The article also addresses the principles of the rule of law, legal certainty, and justice in prosecuting the crime of aggression. The article aims to contribute to the development of effective legal mechanisms that enable the implementation of international jurisdiction, aligning with both Ukraine's national interests and internationally recognized standards.

The creation of a special tribunal to hold the Russian Federation accountable for the crime of aggression is identified as a constitutional challenge for Ukraine. Given the limited jurisdiction of the International Criminal Court (ICC) in addressing the crime of aggression within the context of the full-scale invasion, the establishment of such a tribunal is posited as the only viable means to hold the military-political leadership of the Russian Federation accountable.

The exceptional nature of Ukraine's efforts to establish a special tribunal is contextualized by the historical precedent set by the Nuremberg and Tokyo tribunals, which were the last instances of prosecuting military and political leaders for the crime of aggression.

The article reviews models for establishing a special tribunal proposed by Ukrainian scholars, practitioners, and international partners, specifically: (1) through an agreement between Ukraine and the United Nations, accompanied by a corresponding Resolution of the General Assembly; (2) via a multilateral, open international treaty among the states; (3) under Ukrainian law, with the involvement of international structures to oversee and evaluate its operation.

It is demonstrated that the tribunal's compliance with the Constitution of Ukraine will depend on the chosen model.

Keywords: constitutional order; constitutional challenges; special tribunal; crime of aggression; transitional justice.

МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ В УКРАЇНІ

**ДІВАК Анжеліка Леонідівна - студентка Chicago-Kent college of Law
(Chicago, United States of America)**

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-3083-5132>

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.1.7>

У статті розглядається механізм забезпечення захисту прав і свобод внутрішньо переміщених осіб (ВПО) в Україні, що набув критичної актуальності у зв'язку зі збройним конфліктом та повномасштабною війною. Масова внутрішня міграція створила низку викликів для держави, включаючи інтеграцію ВПО в соціально-економічну структуру, забезпечення їхніх прав та соціального захисту. Попри наявність законодавчої бази, на практиці залишаються невирішеними проблеми, пов'язані з доступом до житла, працевлаштуванням, соціальними послугами, відновленням документів і участю у виборчих процесах. Додаткові труднощі викликає недостатня координація між державними органами, громадами та міжнародними організаціями. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю удосконалення нормативно-правової бази та створення ефективних механізмів реалізації прав ВПО. У статті підкреслюється важливість адаптації законодавства до сучасних умов, зокрема шляхом впровадження цифрових рішень, які дозволяють спростити реєстрацію, доступ до соціальних послуг та отримання допомоги. Особлива увага приділяється гуманітарним і соціальним аспектам, таким як забезпечення якісної освіти, медичних послуг та соціальної підтримки. Результати дослідження свідчать про необхідність комплексного підходу, який включає правові, адміністративні, соціальні, економічні та гуманітарні інструменти для захисту прав ВПО. Запропоновано роз-

робку довгострокових стратегій, спрямованих на інтеграцію ВПО у громади, а також залучення їх до процесів ухвалення рішень. Використання інноваційних технологій і тісна співпраця між державними органами, громадами та міжнародними партнерами дозволить створити ефективну систему захисту прав і свобод внутрішньо переміщених осіб відповідно до міжнародних стандартів.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи, права і свободи, соціальний захист, гуманітарна підтримка, цифрові інструменти, правові механізми, інтеграція, соціальна адаптація, інноваційні технології

Постановка проблеми

З початком збройного конфлікту та повномасштабної війни в Україні питання правового забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб (далі - ВПО) набуло критичної актуальності. Масова внутрішня міграція, викликана бойовими діями, поставила перед державою складні виклики, пов'язані з інтеграцією ВПО в соціально-економічну структуру країни, забезпеченням їх прав та наданням належного соціального захисту. Попри виконання законодавчої бази, яка регулює права ВПО, на практиці виявляються численні проблеми, пов'язані з їх реалізацією. Також це обмежений доступ до житла, працевлаштування, соціальні послуги, а також складнощі у відновленні документів, реєстрація місця та участі у

виборчих процесах. Ці проблеми ускладнюються недостатнім рівнем координації між державними органами, громадами та міжнародними організаціями, які надають допомогу.

Актуальність дослідження обумовлено необхідністю удосконалення нормативно-правової бази та практичних механізмів реалізації прав і внутрішньої свободи переміщених осіб в Україні. Ефективне вирішення цих проблем є ключовим для забезпечення соціальної справедливості, стабільності та злагоди в суспільстві, а також для повноцінного функціонування держави в умовах воєнного стану та подальшого відновлення. Крім того, особливу увагу слід приділити забезпеченню правових гарантій для ВПО у сфері освіти, охорони здоров'я та соціального забезпечення. У зв'язку з війною багато внутрішньо переміщених осіб втратили доступ до базових послуг у своїх регіонах. Це вимагає створення ефективних механізмів інтеграції ВПО в нові громади, включаючи доступ до якісної освіти для дітей, медичних послуг та соціальної підтримки. Важливим аспектом залишається адаптація законодавства до сучасних умов, зокрема в частині послуг цифровізації для ВПО, що дозволяє спростити процедури реєстрації, отримання допомоги та ін.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Питання правового забезпечення прав та свобод внутрішньо переміщених осіб в Україні активно досліджується як українськими, так і міжнародними науковцями, правозахисними організаціями та громадськими інституціями. У роботах багатьох авторів наголошується на важливості забезпечення правового статусу ВПО, включаючи доступ до житла, працевлаштування, освіти та медичних послуг. Наприклад, дослідження українських правозахисних організацій вказують на необхідність вдосконалення механізмів отримання соціальної допомоги та адаптації законодавства до умов воєнного стану. Міжнародні організації, такі як ООН, ОБСЄ та Міжнародна організація з міграції (МОМ), та

кож активно моніторять проблеми з ВПО в Україні. У їхніх звітах акцентується увага на важливості захисту прав ВПО відповідно до міжнародних стандартів. Серед основних досліджень можливо виділити праці: Селіхова Д.А., стаття якого присвячена необхідності розробки комплексних програм підтримки та посилення правового захисту для забезпечення прав, свобод і соціальної інтеграції ВПО [1]; стаття Русаль Л. обґрунтовує необхідність утримання державою міжнародних стандартів і норм для забезпечення прав та соціально-правових гарантій громадян, зокрема ВПО, під час воєнних дій, що сприяють підтримці правопорядку, запобіганню гуманітарній кризі та мінімізації еміграції та психологічного перенапруження постраждалих осіб [2]; у статті Завального В.В. досліджено проблеми загальнотеоретичних особливостей правового статусу внутрішньо переміщених осіб (ВПО) в Україні під час війни, як у найгостріший період суспільно-правової аномії, коли всі громадяни держави зазнають негативного впливу воєнних дій [3]. У дослідженні Боняк В.О наголошується на необхідності вдосконалення соціального захисту внутрішньо переміщених осіб шляхом розробки прозорого механізму фінансування та зобов'язання місцевих органів влади впроваджувати програми підтримки на засадах прозорості, ефективності, доступності та гласності [4].

Формулювання завдання

Мета дослідження полягає у всебічному аналізі, систематизації та вдосконаленні існуючих правових, соціальних, адміністративних та гуманітарних інструментів, спрямованих на захист прав і свобод внутрішньо переміщених осіб (ВПО).

Методологія дослідження Виклад основних положень

Правове регулювання захисту прав і свобод внутрішньо переміщених осіб в Україні базується на комплексі міжнародних та національних нормативно-правових актів. Головним підґрунтям цього регулювання є Конституція України, яка

гарантує рівність прав і свобод усім громадянам незалежно від місця їх проживання. Зокрема, стаття 33 Конституції України закріплює право кожного громадянина на свободу пересування, вибір місця проживання, а також право залишати територію України, окрім обмежень, встановлених законом [5].

Україна, як демократична та правова держава, забезпечує своїм громадянам право на правовий захист і соціальну підтримку. В умовах воєнного стану значно зростає кількість людей, які потребують такої допомоги, що висуває перед державою нові виклики. Одним із основних пріоритетів державної політики є гарантування базових прав і свобод людини та громадянина, відповідно до національного законодавства та міжнародних стандартів у сфері прав людини. Особливу увагу приділяють створенню ефективних механізмів соціального захисту для найуразливіших категорій населення, таких як внутрішньо переміщені особи, ветерани війни, діти, люди похилого віку та особи з інвалідністю. Важливим завданням є також забезпечення дотримання прав людини навіть в умовах обмежень, пов'язаних із воєнним станом, зокрема через адаптацію законодавства до поточних умов та посилення співпраці з міжнародними організаціями.

Відповідно до чинного законодавства, внутрішньо переміщеною особою (ВПО) – є громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання в результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру [6].

Власне сам механізм захисту прав і свобод внутрішньо переміщених осіб в Україні базується на поєднанні правових, соціальних, адміністративних та гуманітарних інструментів. Основна мета цього механізму – забезпечення рівності прав ВПО з іншими громадянами України та створення умов для їхньої інтеграції в громади або повернення до місця попереднього проживання.

Правові інструменти виступають фундаментом для забезпечення захисту прав внутрішньо переміщених осіб (ВПО), визначаючи їхній правовий статус, права та обов'язки. Конституція України гарантує рівність прав і свобод усім громадянам, незалежно від місця їх проживання, що закріплено у статтях 24 та 33. Особливу роль у правовому захисті ВПО відіграє Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», який регулює порядок їхньої реєстрації, визначає механізми соціального захисту та забезпечує державну підтримку.

Окрім національного законодавства, важливу роль відіграють міжнародні правові акти, такі як Керівні принципи ООН щодо внутрішнього переміщення, які встановлюють стандарти захисту прав ВПО [7]. Додатково, Кримінальний кодекс України [8] та Кодекс про адміністративні правопорушення [9] передбачають відповідальність за дискримінацію чи порушення прав внутрішньо переміщених осіб, тим самим забезпечуючи їхній правовий захист у судовому порядку. Така система правових інструментів формує базу для ефективного захисту ВПО відповідно до національних і міжнародних стандартів.

Важливу роль у правовій базі відіграють нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України та Міністерства соціальної політики України, які конкретизують механізми реалізації прав і свобод внутрішньо переміщених осіб. Вони охоплюють питання отримання фінансової допомоги, порядок реєстрації та обліку ВПО, а також забезпечення їх житлом. Зокрема, Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку надання щомісячної адресної допомоги внутрішньо переміщеним особам для покриття витрат на проживання, у тому числі на оплату житлово-комунальних послуг» [10]

регулює процедуру надання державної підтримки цій категорії населення.

Соціальні інструменти. Соціальна підтримка (ВПО) спрямована на задоволення їхніх базових потреб, забезпечення гідного рівня життя та створення умов для інтеграції в нові громади. Основним напрямом є фінансова допомога, яка надається у вигляді щомісячних грошових виплат, призначених для покриття витрат на проживання, включаючи оплату житлово-комунальних послуг. Цей механізм дозволяє ВПО отримувати необхідну матеріальну підтримку під час адаптації до нових умов життя. Важливим елементом соціального захисту є забезпечення житлом. ВПО мають можливість тимчасово розміщуватися у соціальних установах або центрах допомоги, створених для цієї мети. Крім того, держава передбачає компенсацію витрат на оренду житла для тих, хто самостійно шукає помешкання. Ці заходи дозволяють забезпечити стабільні умови проживання для переміщених осіб [11, с.132].

Медична допомога також відіграє ключову роль у системі соціальних інструментів. ВПО забезпечуються безоплатним доступом до медичних послуг, включаючи первинну та спеціалізовану медичну допомогу, вакцинацію та забезпечення ліками. Це сприяє збереженню здоров'я та підтримці фізичного і психологічного стану цієї категорії громадян. Особливу увагу приділяють забезпеченню доступу до освіти. Дітям ВПО надається можливість безперешкодно відвідувати навчальні заклади, а для студентів передбачені стипендії та інші форми підтримки, зокрема пільговий доступ до вищої освіти. Освітні заходи сприяють інтеграції молоді та створюють перспективи для їхнього подальшого розвитку.

Ще одним важливим аспектом є професійна адаптація. ВПО мають змогу брати участь у програмах перекваліфікації, які допомагають здобути нові професійні навички, затребувані на ринку праці. Крім того, створюються можливості для працевлаштування, що сприяє фінансовій незалежності та соціальній стабільності.

Адміністративні інструменти. Адміністративна підтримка є важливим компонентом механізму захисту ВПО в Україні, оскільки вона забезпечує ефективну організацію процесів, пов'язаних із реалізацією їхніх прав та доступом до соціальних послуг. Одним із ключових елементів є система реєстрації ВПО. Після подання відповідних документів видається довідка ВПО, яка підтверджує їхній статус і відкриває доступ до державних соціальних програм, таких як фінансова допомога чи компенсація за житло. Для зручності було запроваджено електронні сервіси, зокрема через платформу «Дія», що спрощує процедуру реєстрації та робить її доступною навіть у віддалених регіонах. Координацію політики щодо ВПО на державному рівні здійснює Міністерство соціальної політики України, яке відповідає за розробку стратегій, нормативних актів і програм підтримки ВПО. На місцевому рівні оперативну підтримку забезпечують органи місцевої влади, які займаються вирішенням питань розміщення, надання соціальних послуг та інтеграції ВПО у громади. Це дозволяє забезпечити комплексний підхід до захисту прав і свобод переміщених осіб, враховуючи специфіку різних регіонів.

Контроль за дотриманням прав ВПО є невід'ємною частиною адміністративного механізму. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини здійснює моніторинг стану дотримання прав ВПО, виявляє порушення та реагує на них у межах своїх повноважень. Це сприяє захисту прав переміщених осіб, а також забезпечує прозорість і підзвітність органів влади у вирішенні питань, пов'язаних із ВПО [12].

Гуманітарні інструменти відіграють важливу роль у забезпеченні прав та свобод ВПО, зокрема в кризових ситуаціях. Основна мета гуманітарної підтримки – задоволення базових потреб ВПО, створення умов для їхньої адаптації до нових обставин та забезпечення гідного рівня життя. Одним із ключових напрямів є надання гуманітарної допомоги. Це включає забезпечення ВПО продуктами харчуван-

ня, одягом, засобами гігієни та ліками. Така допомога часто здійснюється у співпраці з міжнародними організаціями, зокрема ООН, Червоним Хрестом, Норвезькою радою у справах біженців та іншими. Ці організації забезпечують оперативну доставку необхідних ресурсів у райони, де сконцентрована найбільша кількість переміщених осіб, а також фінансують програми підтримки. Психологічна підтримка також є важливим елементом гуманітарних заходів. Для подолання стресу та травм, пов'язаних із втратою житла чи загрозою життю, організовуються центри психологічної допомоги. У таких центрах ВПО можуть отримати консультації психологів, брати участь у групових терапіях або освітніх семінарах, спрямованих на емоційну реабілітацію [13, с. 485].

Грантові програми є ще одним важливим інструментом гуманітарної підтримки. Вони надають фінансову допомогу ВПО для розвитку власного бізнесу, професійного навчання чи перекваліфікації. Такі програми часто фінансуються міжнародними донорами та спрямовані на створення умов для фінансової незалежності ВПО. Крім того, грантові ініціативи сприяють економічному розвитку регіонів, де тимчасово проживають переміщені особи [14, с. 138].

Окрім традиційних правових, соціальних, адміністративних та гуманітарних механізмів, ефективний захист прав ВПО вимагає впровадження нових інструментів, які відповідатимуть сучасним викликам. Одним із ключових напрямів є цифровізація процесів. Запровадження мобільних додатків і чат-ботів дозволить ВПО отримувати інформацію про їхні права, реєструватися для отримання допомоги та знаходити доступні соціальні програми. Електронні картки ВПО, інтегровані з національними системами, можуть спростити доступ до соціальних послуг і забезпечити прозорість у їх наданні. Водночас необхідно розвивати інфраструктурні рішення, такі як будівництво доступного соціального житла та створення багатофункціональних регіональних центрів інтеграції, де ВПО можуть отримати комплексну

допомогу. Залучення самих ВПО до вирішення питань, що їх стосуються, є важливим елементом підтримки. Створення рад представників ВПО, платформ для діалогу з місцевими громадами та органами влади, а також підтримка громадських ініціатив допоможуть сформувати активну позицію ВПО та сприятимуть їхній соціальній інтеграції. Одночасно необхідно впроваджувати інформаційні кампанії та гарячі лінії, які забезпечуватимуть підвищення рівня обізнаності ВПО про їхні права та доступні можливості.

Таким чином, реалізація цих інструментів дозволить забезпечити більш ефективний захист прав внутрішньо переміщених осіб, сприятиме їхній адаптації та інтеграції, а також створить умови для відновлення їхньої соціальної та економічної стабільності.

Висновки

У ході дослідження встановлено, що механізм забезпечення захисту прав і свобод внутрішньо переміщених осіб – це комплекс правових, адміністративних, соціальних, економічних та гуманітарних інструментів, спрямованих на забезпечення основних прав, інтеграцію в суспільство та створення гідних умов життя для людей, які були змушені залишити свої домівки внаслідок збройних конфліктів, окупації або інших кризових ситуацій. Законодавча база України, хоча й відповідає ключовим міжнародним нормам, таким як Керівництво ООН з питань внутрішнього переміщення, має певні прогалини в реалізації. Зокрема, існує потреба у вдосконаленні нормативно-правових актів, які стосуються соціальної інтеграції, економічної підтримки та доступу до адміністративних послуг. Для вдосконалення гуманітарних інструментів важливо розробити довгострокові стратегії підтримки ВПО, які включатимуть інтеграцію базових потреб, соціальну адаптацію та економічну підтримку. Ці заходи сприятимуть формуванню сприятливих умов для інтеграції ВПО, зміцненню соціальної згуртованості та забезпеченню їхніх прав відповідно до міжнародних стандартів. Використан-

ня інноваційних підходів, інтеграція нових технологій та залучення самих ВПО до процесу ухвалення рішень дозволять створити ефективну систему захисту прав і свобод внутрішньо переміщених осіб в Україні.

Література

1. Селіхов Д.А. Механізм забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб органами місцевого самоврядування. Аналітично-порівняльне правознавство. № 4, 2024, С. 34-39. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/08/6.pdf>

2. Русаль Л. Особливості надання соціально-правової допомоги внутрішньо переміщеним особам в Україні в умовах воєнного стану. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Юридичні науки*, 2023 (5(68)), С. 47-51. DOI: <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2023.5.8>

3. Завальний В.В. Загальнотеоретичні особливості правового статусу внутрішньо переміщених осіб в Україні. Аналітично-порівняльне правознавство № 6, 2022, С. 213-217. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/273743>

4. Боняк В.О. Соціальний захист внутрішньо переміщених осіб: сучасний стан та перспективи удосконалення. *Юридичний електронний журнал*. 2023. № 6. С. 20-22. URL: http://www.lsej.org.ua/6_2023/1.pdf

5. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр#Text>

6. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20.10.2014 р. № 1706-VII: станом на 30 груд. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>

7. Керівні принципи ООН з питань внутрішнього переміщення всередині країни (документ ООН E/CN.4/1998/53/Add/2 F) ратифіковано Україною 17.04.1998 р. URL: <https://www.ohchr.org/Documents/Issues/IDPersons/GPUkrainian.pdf>

8. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341 URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

9. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 № 8073-X . URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>

10. Про внесення змін до Порядку надання щомісячної адресної допомоги внутрішньо переміщеним особам для покриття витрат на проживання, в тому числі на оплату житлово-комунальних послуг : Постанова Кабінету Міністрів України від 17.06.2020 р. № 491 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/491-2020-п#Text>

11. Наливайко Л., Мінакова Є. Проблеми реалізації повноважень органів місцевого самоврядування з питань інтеграції внутрішньо переміщених осіб в умовах децентралізації влади. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 1. С. 130-136.

12. Положення про Уповноваженого з питань внутрішньо переміщених осіб: Постанова Кабінету Міністрів України від 28.06.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/740-2022-%D0%BF#n12>

13. Кульчицький Т. Р. Соціальний супровід як організаційно-правова форма соціального захисту ВПО. Актуальні проблеми, пріоритетні напрямки та стратегії розвитку України: матеріали I Міжнародної науково-практичної онлайн-конференції (м. Київ, 15 березня 2021 року). Київ. 2021. С.484-486.

14. Інтеграція внутрішньо переміщених осіб у територіальні громади: діагностика стану та механізми забезпечення: монографія /О.Ф. Новікова, В.П. Антонюк, О.В. Панькова та ін.; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. Київ, 2018. 244 с.

angelikadivak@gmail.com

MECHANISM FOR PROTECTING THE RIGHTS AND FREEDOMS OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS IN UKRAINE

The article examines the mechanism for ensuring the protection of the rights and freedoms of internally displaced persons

(IDPs) in Ukraine, which has become critically important in connection with the armed conflict and full-scale war. Mass internal migration has created a number of challenges for the state, including the integration of IDPs into the socio-economic structure, ensuring their rights and social protection. Despite the existence of a legislative framework, in practice problems related to access to housing, employment, social services, document renewal and participation in electoral processes remain unresolved. Additional difficulties are caused by insufficient coordination between state bodies, communities and international organizations. The relevance of the study is due to the need to improve the regulatory framework and create effective mechanisms for the implementation of IDP rights. The article emphasizes the importance of adapting legislation to modern conditions, in particular by implementing digital solutions that simplify registration, access to social services and receiving assistance.

Special attention is paid to humanitarian and social aspects, such as ensuring quality education, medical services and social support. The results of the study indicate the need for a comprehensive approach that includes legal, administrative, social, economic and humanitarian instruments to protect the rights of IDPs. The development of long-term strategies aimed at integrating IDPs into communities, as well as involving them in decision-making processes, is proposed. The use of innovative technologies and close cooperation between state bodies, communities and international partners will allow creating an effective system for protecting the rights and freedoms of internally displaced persons in accordance with international standards.

Keywords: internally displaced persons, rights and freedoms, social protection, humanitarian support, digital instruments, legal mechanisms, integration, social adaptation, innovative technologies

КОРЕЛЯЦІЯ МІЖ МУНІЦИПАЛЬНО-ПРАВОВОЮ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ ТА ПОПУЛІЗМОМ ЯК ФАКТОРОМ СУЧАСНОЇ ДЕГРАДАЦІЇ ІСТЕБЛІШМЕНТУ ТА ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ

ДЕМИДЕНКО Володимир Олексійович - професор кафедри конституційного права та прав людини Національної академії внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6771-0080>

УДК 340.1

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.1.8>

Актуальність. Нині в європейській спільноті є чітке уявлення, що агресивна війна росії проти України є не лише загрозою існування суверенної держави України та геноцидом Українського народу, а й переслідує за мету руйнування європейських цінностей щодо демократії, свободи, верховенства права та ліквідацію створених на цих принципах міжнародних міжурядових об'єднань держав (Рада Європи, ЄС та НАТО), мінімізацію їх геополітичного значення. Вказане розуміння терористичної сутності росії знаходить системне відображення в правотворчості уповноважених інституцій ЄС, ОБСЄ та Ради Європи, спрямованих на підтримку України.

Звичайно, євроінтеграційний курс України не лише обумовлює реформування в умовах війни національного муніципального права України, а й вдосконалення європейського муніципального права (у межах держав-членів Ради Європи). Відповідно, виникає необхідність проаналізувати сучасний стан реформування європейського муніципального права та муніципального права України. **Метою** публікації є дослідження впливу євроінтеграційного курсу України на європейське та національне муніципальне право в умовах сучасної російської гібридної війни. **Методологія** дослідження є системою теоретичних принципів (історизму, об'єктивності, плюралізму тощо), логічних прийомів (аналіз і синтез, індукція і дедукція, аналогія, гіпотеза тощо) та конкретних засобів дослідження, що надали можливість повноцінно розкрити тенденції модернізації сучасного європейського

та національного муніципального права. **Наукова новизна.** У публікації удосконалено науково-теоретичне уявлення про взаємозв'язок впливу євроінтеграційного курсу України як на муніципальне право України, так і на європейське муніципальне право. **Результати дослідження.** Проаналізовано модернізацію європейської безпекової та оборонної політики з точки зору євроінтеграційного курсу України та гострої необхідності протидії російській гібридній війні проти європейських цінностей. **Практична значущість.** Констатовано наявність окремих негативних тенденцій у сучасній європейській муніципальній політиці, пов'язаних з непоодинокими перемогами ультраправих профросійських політичних сил і рухів у низці європейських держав як на місцевих виборах, так і іноді вже на загальнодержавних.

Ключові слова: муніципальне право України; європейське муніципальне право; євроінтеграційний курс України; популізм; лібералізм; демократія; права людини; держава; вибори; діджиталізація.

Вступ

Тривале трьохрічне повномасштабне вторгнення росії на територію України, геометричне зростання кількості воєнних злочинів, вчинених вищим військово-політичним керівництвом росії та її збройними силами, посилення терористичної складової в цій війні, її трансформацію у війну на виснаження обумовлюють пошук реалістичної стратегії зміцнення стійкості

Української держави та народу, поступового виснаження ворога, руйнування його політико-економічної системи, наслідком якого буде перемога України.

При цьому, на наше переконання, стратегія Української перемоги має, перш за все, враховувати базові вихідні положення: а) значна обмеженість національних ресурсів протидії ворогу, їх вагома не співмірність із ресурсами противника (росії та її сателітів – держав, спонсорів тероризму) та б) низький рівень управління в Україні (як загальнодержавного, так і муніципального), який має великий спектр причин.

Відповідь на подолання обмеженості ресурсів (військових, економічних, політичних, демографічних та ін.) у протистоянні ворогу лежить у площині об'єднання демократичних держав навколо України та цінностей, які вона боронить (відновлення поваги до міжнародного права та системи забезпечення міжнародної безпеки, їх модернізація, шанування життя людини, її прав і свобод, демократії, верховенства права, свободи тощо).

І в цій царині в Україні є вагомі позитивні здобутки. Фактично протидія ворогу на полі бою та забезпечення функціонування Української держави за три роки війни відбулося в значній мірі завдяки підтримці держав-партнерів України (США, загалом ЄС та держав-членів ЄС, Великобританії, Канади, Японії, Австралії, Чехії, Сінгапуру, Болгарії та багатьох інших). При цьому, досить вражає географія та кількість держав, що підтримали Україну.

У європейської спільноти є чітке уявлення, що неспровокована та агресивна війна росії проти України є не лише загрозою існування суверенної держави України та геноцидом Українського народу, а й переслідує за мету руйнування європейських цінностей щодо демократії, свободи, верховенства права та ліквідацію створених на цих принципах міжнародних міжурядових об'єднань держав (Рада Європи, ЄС та НАТО), мінімізацію їх геополітичного значення [2, с. 77].

Але, звичайно, росія також намагається максимально об'єднати в протистоянні цивілізованому світу різноманітні авторитар-

ні держави. Окремі з них надають військової допомогу відкрито (Північна Корея, Іран, Білорусь), деякі приховано.

Порівняння українських партнерів та російських нашо вухує до невтішних висновків. Зокрема, якщо: а) українські партнери повільні (наприклад, вирішення питання щодо надання Україні права використовувати відсотки від заморожених російських фінансових активів в США та ЄС зайняло близько року і до кінця не вирішене), то російські партнери – оперативні (втілення рішення Північної Кореї щодо надсилання своїх військовослужбовців зайняло менше місяця); б) українські партнери нерішучі – дискусії про можливість постачання Україні далекобійних ракет з боку США, Франції, Великобританії, ФРН та нанесення ними ударів по росії тривають більше двох років і знайшли лише часткове рішення. У цьому показнику російські партнери рішучі – постачання росії ракет з боку Північної Кореї, або постачання Іраном «шахедів» та сприяння щодо будівництва відповідного заводу в Татарстані було здійснено досить оперативно; в) українські партнери, особливо європейські, обмежені в можливостях щодо постачання Україні зброї (держави-члени ЄС зобов'язалися поставити в Україну один мільйон снарядів до березня 2024 року та поставили на кінець січня 2024 року близько 330 тисяч [2]. У свою чергу, на думку Президента України, КНДР поставила росії у 2024 році 3,5 мільйона артилерійських снарядів [3].

При цьому складність ситуації щодо підтримки України зарубіжними партнерами лише посилюється. І це обумовлено зміною еліт за результатами виборчих процесів у нині демократичних державах. Переможцями за результатами проведення загальнодержавних та муніципальних виборів стали політичні діячі, які в переважній більшості проповідують популізм як у реалізації внутрішньої політики, так і зовнішньої.

Загалом, популізм і до останніх виборів у державах-партнерах України був досить поширеним явищем як на державному, так і на локальному рівнях. Це фактично призвело до певної деградації інтеграційного

(наприклад, вікові цензи кандидатів на пост президента на виборах у США) та загалом суттєве зниження ефективності публічної влади. Іноді це має наслідком фактичну відсутність можливості реалістичної оцінки зовнішніх і внутрішніх загроз щодо існування та розвитку цілих держав та народів та побудови відповідної державної та муніципальної політики (наприклад, Україна, Ізраїль та ін.).

Головною особливістю сучасного популізму є те, що конкурентна боротьба між політичними лідерами розгортається не на полі ідей і законодавчих ініціатив, а у сфері політичних технологій і маніпуляцій. Для підсилення власного культурного значення, нарощування електоральної підтримки політична еліта максимально задіює зовнішні знакові відношення, які затьмарюють смисловий вертикальний зв'язок між означником і означуваним, а натомість підкреслюють формальні відмінності осіб політиків один від одного (парадигматичний рівень), чи тимчасові ситуаційні переваги того чи того політика (синтагматичний рівень) [13, с. 129].

На локальному рівні популізм зумовлює розвиток радикальних політичних сил, які спроможні зруйнувати демократичні засади функціонування спочатку муніципальної, а за відсутності належного реагування і протидії в наступному і державної влади. Для прикладу, можемо взяти зародження спочатку на локальному рівні таких політичних сил, як німецька ультраправа партія «Альтернатива для Німеччини» (AfD), що перемогла на своїх перших регіональних виборах, набравши 32,8% голосів у Тюрінгії [4], та прогнози щодо її участі в розподілі депутатських мандатів на найближчих федеральних виборах в Бундестаг (23 лютого 2025 року) [5]. Нагадаю, що AfD має широкі зв'язки між членами партії та неонацистськими та ультраправими мережами. Зокрема, депутат земельного парламенту Баварії від AfD перебуває під слідством за праворадикальну агітацію, а колишній депутат Бундестагу від AfD перебуває під вартою за ймовірну причетність до планування державного перевороту [6]. У цілому AfD, подібно до обраного пре-

зидента США Дональда Трампа, виступає проти нелегальної міграції та відкритих кордонів [6]. Це створює певні негативні сценарії, щодо членства Німеччини в ЄС.

На сьогодні праві популістські партії вже виступають значною силою на політичній арені Європи, яка може впливати на визначення зовнішнього та внутрішнього курсу окремих держав та ЄС у цілому (праві популістські сили є провідними опозиційними партіями в ряді національних парламентів, входять в урядові коаліції, мають власну фракцію в Європарламенті) [14, с. 170].

Усе це обумовлює потребу всебічного науково-теоретичного опрацювання популізму як суспільно-політичного явища, що вагомо сприяє деградації істеблшменту та публічної влади. Важливість цього аспекту посилюється у світлі неспроможності популістичних лідерів демократичних країн напрацювати дієву стратегію подолання російської військової агресії, що вже склало передумови до третьої світової війни.

Матеріали та методи

Варто зауважити, що популізм як політико-правове явище знайшов своє досить ґрунтовне відображення, перш за все, з політологічного, економічного та соціологічного аспектів. При цьому, серед публікацій домінують праці зарубіжних учених. Проте останнє десятиліття позначилося вагомим розвитком науково-теоретичного дослідження популізму й у вітчизняних роботах. Зокрема, науково-теоретичну основу висвітлення популізму складають роботи Вайнштейна Г., Дем'яненка М., Задой А., Кіянки І., Конована М., Лакклау Е., Леку Ж., Лісничука О., Мигалья С., Момота В., Барабанова О., Паніцци Ф., Поста К., Прядко Т., Радя Т., Телешуна С., Уайлза П., Уорслі П., Філіповича А., Чернятевича Я., Шиллза Е., Янсена Р. та ін.

Разом з тим, популізм як юридична категорія, його вплив на реалізацію принципів та цінностей сучасного конституціоналізму, рівень утвердження та забезпечення прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина, демократичні процеси в країні доволі обмежено розглянуто в юридич-

ній науці. Водночас, окремим аспектам популізму в означеному вище контексті були присвячені роботи Ворожбита О., Заславського В., Колодія А., Литвина В., Розумного М., Романюка А.

Проте, з огляду на предмет дослідження нашої публікації, представляють особливий інтерес аналіз ролі та місця популізму в реалізації територіальною громадою права на місцеве самоврядування, організації та діяльності місцевих рад, їх виконавчих органів, сільських, селищних, міських голів та інших органів та посадових осіб місцевого самоврядування як в Україні, так і зарубіжних країнах. Так, означим питанням у тій чи іншій мірі були присвячені роботи таких учених, як О. Батанова, М. Баймуратова, І. Галахметова, В. Кампо, Н. Камінської, М. Костицького, В. Кравченка, В. Куйбіди, В. Погорілка, М. Пухтинського, О. Солоненка, А. Селіванова, О. Фрицького, В. Шаповала та ін.

Разом з тим, незважаючи на значний доробок учених-муніципалістів, у ньому фактично відсутні положення щодо впливу популізму на ефективність реалізації територіальною громадою права на місцеве самоврядування, продуктивність функціонування муніципальної влади, рівень утвердження та забезпечення муніципальних прав особи. При цьому, особливий інтерес виникає взаємозв'язок рівня поширення популізму серед суб'єктів місцевого самоврядування та формалізацією в муніципальному праві форм, методів, санкцій муніципально-правової відповідальності та дієвості на практиці вказаного муніципально-правового інституту.

Методологія дослідження кореляції між муніципально-правовою відповідальністю та популізмом як фактором сучасної деградації істеблшменту та публічної влади базується на системі: а) принципів дослідження політико-правової категорії популізму та його впливу на рівень ефективності владних і опозиційних еліт у реалізації державної і муніципальної влади (об'єктивності, історизму, плюралізму тощо); б) логічних прийомів (аналіз і синтез, аналогія, гіпотеза тощо); в) конкретних засобів дослідження посилення

муніципально-правової відповідальності та мінімізації популізму при формуванні та втіленні державної, регіональної та муніципальної політики. Серед таких доречно, перш за все, виокремити аксіологічний (ціннісний) метод, синергетичний метод, герменевтичний метод, компаративний метод, формально-юридичний, порівняльно-правовий, історичний, статистичний та інші методи пізнання.

Результати й обговорення

Варто наголосити, що за останнє десятиліття в Україні та зарубіжних країнах спостерігається значне зростання кількості політичних діячів, які проповідують поширення різноманітних популістичних ідей як на міжнародному, так і національному та муніципальному рівнях. Такі популістичні гасла практично заповнили політичне поле та суттєво вплинули як на результати виборів, так і на подальший вектор розвитку багатьох країн, навіть тих, чия інституційна стабільність видавалася практично незламною до викликів [19, с. 22].

Водночас ці популістичні ідеї, у домінуючій більшості, абсолютно відірвані від реальності. Але вони досить схвально сприймаються населенням, яке природно більш схильне вірити в казку, у прості рішення складних, багатоаспектних проблем, аніж у необхідність тривалої, важкої, кропіткої, настирної праці для досягнення певного позитивного результату.

Здійснюючи значний вплив на політику країн із порівняно малим досвідом функціонування демократичних інститутів, популізм, водночас, досить помітно виявляє себе в сучасному політичному просторі "старих" демократій. Існує очевидний зв'язок між посиленням популізму та загостренням соціально-економічних проблем. Важливим чинником, що сприяє появі та зростанню впливу популістів, є нездатність політичного істеблшменту, зокрема і цілком демократичного, ефективно реагувати на нові труднощі та виклики [15, с. 49].

При цьому, вагомою особливістю сучасності є те, що популістичні ідеї, які зароджуються в межах виборчих кампаній,

як правило, не припиняють своє існування після завершення виборів та набувають широкого поширення, нових форм та наповнення, яке не відповідає ознакам логіки та раціонального змісту. Це пов'язано з тим, що політичні діячі, які перемогли в межах виборчих кампаній за рахунок проповідування популізму, не відзначаються професіоналізмом щодо виконання державних або муніципальних обов'язків за посадою, на яку його обрано або призначено.

Більше того, політичні діячі, які здобули електоральну перемогу на хвилі популізму, як правило, не спроможні сформувати ефективну професійну команду (апарат державних або муніципальних службовців), яка здатна визначити перспективні цілі функціонування органу публічної влади; шляхи, засоби, етапи їх досягнення; здійснити аналіз помилок в організації та підборі кадрів; правильно визначити далекосяжні напрями діяльності та точки підвищення ефективності функціонування; досягти посилення прозорості та відкритості роботи такого органу державної або муніципальної влади.

Це пов'язано, перш за все з тим, що популісти на державних або муніципальних посадах не володіють професійними знаннями та навичками щодо виконання завдань, покладених за посадою. Відповідно, їх критерії вимогливості до членів їх команди, процедура її формування та контролю за ефективністю функціонування державних або муніципальних службовців такої команди також є схибленими та не відповідають ознакам професійності, фаховості та кваліфікованості.

Як правило, еталоном, як основою для підбору персоналу, виступають особиста відданість політичному діячу, який пропагує популізм, кумівство, родинні зв'язки, наявність спільних знайомих тощо. Іноді за мірило відповідності державній або муніципальній посаді в команді популіста навпаки береться – відсутність високих моральних та розумових здібностей. Це, відповідно, надає можливість мати відповідального та бездумного виконавця, готового до втілення найбільш бездарної та

навіть незаконної ідеї, а не прагматика та критика лідера-популіста.

Навіть, якщо за умови втілення наведеного вище підбору у формуванні команди, якось випадково до неї будуть залучені професіонали – то вони довго в ній не затримуються. Це пов'язано перш за все з різним баченням відповідей на виклики сьогодення в професіонала та популіста, що обіймає виборну державну або муніципальну посаду. Бодай на першому етапі роботи новосформованої команди популіст буде дослухатися до ідей професіонала та відповідно матиме місце певні позитивні результати від такого спрямування з боку кваліфікованого працівника. Проте, вказана кваліфікація буде діяти проти самого такого співробітника, оскільки популіст, що обіймає державну або муніципальну посаду, вбачатиме в ньому серйозного конкурента на найближчих виборах. Така ситуація обумовить, перш за все, звільнення фахового співробітника та необхідність проведення стосовно нього медійної кампанії з його обстрікування та деморалізації.

Як наслідок, збільшення кола політичних діячів, які пропагують політичний популізм при здобутті державної або муніципальної служби призводить до деградації еліт (як провладних, так і опозиційних) та загалом значної примітивізації людського потенціалу, що абсолютно не потрібний в такій системі формування публічної влади.

При цьому, маніпуляції електоральними уподобаннями у випадках популізму можуть призвести (а часто і призводить) до проголошення лозунгів і програмних обіцянок, які важко або неможливо реалізувати у сфері державної політики [12, с. 100].

Більше того, у сучасних умовах цифровізації всіх процесів та можливості оперативного розповсюдження ідей політичного популізму через різноманітні соціальні віртуальні мережі додатковими негативними чинниками виступають стирання різниці між реальними, фактичними обставинами та вдаваними, видуманими наслідками втілення популізму, тобто між правдою, істиною та брехнею. Прикладом може слугувати перший тур президентських виборів у Румунії. Там перемагає ультраціоналіст

Келін Джоржеску, симпатик путіна та критик перебування Румунії в НАТО та ЄС [7].

Загалом, популістична активність у Європі підкреслює збільшення недовіри електорату до класичних партій, які не в змозі вирішувати нагальні суспільні запити. Нинішня популістська активність є наслідком структурної трансформації, яка передбачає: зростання недемократичного лібералізму; зміну відносин між правлячими політиками та підконтрольними; демократизацію засобів масової інформації, які виявляються взаємопов'язаними, що посилює їхній колективний ефект [17, с. 49].

У західних, усталених суспільствах глобалізація спричинила деіндустріалізацію, інформатизацію та зміну культурних цінностей та стереотипів. Зміни на ринку праці, масова імміграція та мультикультуралізм призвели до зниження соціального статусу нижчого та робітничого класів та сприяли посиленню соціальної депривації цих соціальних верств. Як наслідок — зростання популістських орієнтацій та підтримка популістських партій правого гатунку [18, с. 70].

Варто зауважити, що негативні наслідки реалізації політики популізму проявляються лише стосовно демократичних держав. Адже для авторитарних держав та особливо тоталітарних, електоральні змагання на виборчих перегонах мають другорядне або нульове значення.

Популізм можна вважати неминучим супутником політичної свободи та демократичного устрою. Подекуди він постає силою, яка сприяє розширенню політичної участі, проведенню реформ в інтересах численних соціальних груп із низьким статусом. Схиляючись до протиставлення права більшості інтересам і правам тих чи інших меншин, популізм може бути загрозою правовій державі та базовим політичним і громадянським свободам. Скрізь, де популістські лідери отримували владу, вона набувала авторитарного характеру, супроводжувалася зловживаннями й утисками (але не знищенням) опозиції [8, с. 219].

Перехід до персоналістського авторитарного правління становить загрозу не лише для широких верств населення, а й для еліти. Популісти при владі не можуть обійтися без підтримки еліти, особливо на початковому етапі свого правління, коли вони найбільш залежні від усталеної політичної, технократичної, безпекової та бізнес-еліти, ніж інші політичні лідери. Здатність популістів переходити до персоналістського авторитарного правління залежить від успіху у підкоренні сучасних еліт або створенні нової. Проте, враховуючи центральну роль армії та інших збройних сил у встановленні та підтримці авторитарного правління, перехід від популізму до персоналістської диктатури неможливий без контролю над цією групою еліт. Тому, очевидно, що на майбутніх виборах особливо актуальним буде залучення до політичних партій військовослужбовців [16, с. 407].

При цьому, варто наголосити, що розплачуватися за популізм одного політичного діяча, який здобуває перемогу на державних або муніципальних виборах, буде весь народ держави або вся територіальна громада, незалежно від того – брали вони участь у виборах чи ні, та якою була ця роль – агітували за нього чи проти, голосували «за» або «проти» проповідника політичного популізму. Іноді нейтралізація та усунення негативних наслідків функціонування державного або муніципального діяча-популіста в темпоральних межах стосуватиметься не одного покоління.

Зважаючи на наведене вище, політичний популізм, особливо в державних масштабах, є серйозною загрозою конституціоналізму та муніципалізму, демократичним засадам організації та діяльності публічної (державної та муніципальної) влади, правам і свободам людини і громадянина. Це пов'язано з тим, що політичні популісти на державних або муніципальних посадах, при спробі реалізації своїх фантастичних ідей стикаються з інституційною системою держави або місцевого самоврядування. Остання, як правило, намагається нейтралізувати втілення популістичних ідей через вироблені десятиліттями (йде мова про

держави сталої демократії) та регламентовані процедури опрацювання і прийняття рішень. Проте, не завжди інституційній системі держави вдається перемогти популістичний запал політичного діяча. Іноді новопризначена команда політичного популіста руйнує самі інституції, що втрачають правосуб'єктність.

Водночас політичний популізм, що зазнав підтримки, втілення та поширення в межах однієї держави, може набувати світового масштабу та відповідної руйнівної сили для демократичного врядування низки держав, міжнародної безпеки та миру. На наш погляд, це стосується переможця на виборах Президента США у 2024 році, який обіцяв завершити війну за 24 години навіть до його інавгурації. Проте, зіткнувшись із реальністю та фактичною неспроможністю досягнення вказаного результату, його полеміка вже перейшла в категорію намагань. При цьому, варто звернути увагу, що інструментарій впливу на агресора як у попереднього Президента США, так і новообраного абсолютно не змінився. І коли з нього виключається військова, економічна, політична підтримка України з боку США – геополітичного лідера, а залишається лише спроба досягти перемир'я за рахунок жертви (відмова від вступу в НАТО, втрата територій та інші негативні прогнози бачення) – таке перемир'я ніколи не переросте в мир, а має реальні перспективи перевтілення в третю світову війну.

Адже подібний сценарій людство вже проходило в 1938 році, коли Чехословаччина під тиском Франції (Едуарда Даладье) і Великобританії (Невіла Чемберлена) при посередництві дуче Італії (Беніто Муссоліні) підписали з рейхсканцлером Німеччини Гітлером угоду, за якою Чехословаччина повинна була поступитись Німеччині прикордонною Судетською областю. Мюнхенський договір став останнім кроком у політиці «умиртворення», котру сповідували керівники Франції та Великої Британії щодо експансіоністськи налаштованого Гітлера, а Чехословаччина стала приреченою на розчленування [9]. Мюнхенська угода стала апогеєм політики «умиротворення»

щодо нацистської Німеччини, яку проводили уряди Великої Британії та Франції з середини 1930-х рр., призвела в кінцевому підсумкові до загарбання послабленої Чехословаччини (15 березня 1939 німецькі війська окупували всю Чехію і Моравію), і це обумовило розв'язання Німеччиною Другої світової війни [10].

З огляду на таку вагому небезпеку політичного популізму, постає питання щодо вироблення правового механізму протидії цьому небезпечному політико-правовому явищу для сучасних демократій. На наш погляд, протидія політичному популізму, його мінімізація, лежить у площині посилення політико-правової відповідальності за провальну політику реалізації популістичних програм, сформульованих у межах виборчих кампаній та обіцяних до втілення у випадку перемоги. Адже політичний популізм, по своїй суті, є суспільно шкідливим діянням, що призводить до ґрунтовних негативних наслідків в організації та функціонуванні публічної влади, володіє вагомою деструкцією щодо істеблішменту держави.

На жаль, для прикладу, інструментарій конституційного права України не містить санкцій для притягнення до конституційно-правової відповідальності за вказані суспільно небезпечні діяння. Хоча, на нашу думку, варто його доповнити такими негативними наслідками для прихильників ідеології політичного популізму. Ці конституційно-правові санкції будуть носити багато в чому політичний характер з юридичними наслідками (відставка із займаної посади за відсутність результатів в реалізації передвиборчих обіцянок). Це абсолютно відповідатиме політико-правовому характеру конституційно-правова відповідальність, яка навіть може наставати і без вини суб'єкта.

Адже глави держав, депутати парламентів, органів місцевого самоврядування, представники виконавчої влади часто не усвідомлюють своєї відповідальності перед громадянами [11, с. 6].

Водночас, муніципальне право України містить муніципально-правові санкції, що в тому числі можуть бути використан-

ні у випадку зловживання муніципальним популізмом. Зокрема, п. 5 ч.2 ст. 79 Закону України «Про місцеве самоврядування» від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР¹ містить положення, що сільський, селищний, міський голова може бути відкликаний з посади за народною ініціативою не раніше як через рік з моменту набуття ним повноважень. Законом України «Про місцеве самоврядування» також передбачена процедура реалізації інституту відкликання з посади сільського, селищного, міського голови.

Окрім того, Законом України «Про статус депутатів місцевих рад» від 11 липня 2002 року № 93-IV² запроваджено аналогічний інститут відкликання депутатів місцевих рад за народною ініціативою. Цьому присвячений розділ 5 Закону України «Про статус депутатів місцевих рад». Зокрема, п.3 ч.1 ст. 37 Закону України «Про статус депутатів місцевих рад» встановлює, що підставою для відкликання депутата місцевої ради за народною ініціативою може бути невідповідність практичної діяльності депутата місцевої ради основним принципам і положенням передвиборної програми місцевої організації політичної партії, від якої його обрано депутатом, чи програмі політичної партії, від місцевої організації якої його обрано. При цьому, право вносити пропозицію про відкликання депутата місцевої ради за народною ініціативою (не раніше ніж через рік з моменту набуття таких повноважень) мають місцева організація політичної партії, від якої його обрано депутатом, а також громадяни України, які є виборцями відповідного виборчого округу.

На наше переконання, вказані норми муніципально-правової відповідальності щодо відкликання за народною ініціативою через рік з моменту набуття повнова-

жень з певною модифікацією потребують своєї відповідної регламентації і на рівні конституційного права України та зарубіжних країн.

Водночас, поодинокий характер застосування інституту відкликання за народною ініціативою сільського, селищного, міського голови або депутата місцевої ради вказує на доволі ускладнену процедуру відкликання вказаних муніципальних службовців, її забюрократизованість, значні часові та фінансові витрати на реалізацію відкликання, наявність низки юридично закріплених елементів, що можуть звести нанівець народну ініціативу. Зважаючи на це, муніципально-правовий інститут відкликання за народною ініціативою потребує модернізації в контексті посилення діджиталізації процесів внесення пропозицій про відкликання за народною ініціативою муніципального службовця, збирання підписів під цією ініціативою, позбавлення блокуючого голосу політичної партії та прийняття кінцевого рішення про відкликання за народною ініціативою.

На наше переконання, подібні норми доцільно запровадити і стосовно посадових осіб, що обираються на загальнодержавних виборах. Це має сенс за умови відповідного вдосконалення муніципально-правового інституту відкликання за народною ініціативою, його належної апробації на муніципальному рівні та відповідної трансформації з урахуванням загальнодержавного характеру виборних посад, стосовно яких уже конституційно-правовий інститут відкликання за народною ініціативою пропонується застосовувати.

Висновки

Нині спостерігається вагоме збільшення кола політичних діячів, які пропагують політичний популізм при балотуванні на державну або муніципальну посаду, що у випадку їхньої електоральної перемоги призводить до деградації еліт (як прокладних, так і опозиційних) та загально значної примітивізації людського потенціалу.

Більше того, у сучасних умовах цифровізації всіх процесів та можливості опера-

¹ Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1997. № 24. Ст. 170. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>

² Про статус депутатів місцевих рад: Закон України від 11 липня 2002 року № 93-IV. Офіційний вісник України. 2002. № 31. Ст. 1453. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/93-15#Text>

тивного розповсюдження ідей політичного популізму через різноманітні соціальні віртуальні мережі додатковими негативними чинниками виступають стирання різниці між реальними, фактичними обставинами та вдаваними, видуманими наслідками втілення популізму, тобто між правдою, істиною та брехнею.

Варто зауважити, що негативні наслідки реалізації політики популізму проявляються лише стосовно демократичних держав. Адже для авторитарних держав та особливо тоталітарних, виборчі перегони мають другорядне або нульове значення. При цьому, доцільно наголосити, що розплачуватися за політичний популізм одного політичного діяча, який здобуває перемогу на державних або муніципальних виборах, буде весь народ держави або вся територіальна громада, незалежно від того – брали вони участь у виборах чи ні, та якою була ця роль. Іноді нейтралізація та усунення негативних наслідків функціонування державного або муніципального діяча-популіста в темпоральних межах стосуватиметься не одного покоління.

Зважаючи на наведене вище, політичний популізм, особливо в державних масштабах, є серйозною загрозою конституціоналізму та муніципалізму, демократичним засадам організації та діяльності публічної (державної та муніципальної) влади, правам і свободам людини і громадянина.

На наш погляд, протидія політичному популізму, його мінімізація лежать у площині посилення політико-правової відповідальності за провальну діяльність у реалізації популістичних програм, сформульованих у межах виборчих кампаній та обіцяних до втілення у випадку перемоги. Адже політичний популізм, по своїй суті, є суспільно шкідливим діянням, що призводить до ґрунтовних негативних наслідків в організації та функціонуванні публічної влади, володіє вагомою деструкцією щодо істеблшменту держави.

Водночас муніципальне право України, на відміну від конституційного права України, містить інститут відкликання за народною ініціативою окремих виборних муніципальних службовців. Вказаний му-

ніципально-правовий інститут відкликання за народною ініціативою потребує модернізації в контексті посилення діджиталізації процесів внесення пропозицій про відкликання за народною ініціативою муніципального службовця, збирання підписів під цією ініціативою, позбавлення блокуючого голосу політичної партії та прийняття кінцевого рішення про відкликання за народною ініціативою. У свою чергу, за умови певної модифікації аналогічний інститут доцільно запровадити і на рівні конституційного права України.

Література

Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України від 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

EU revises commitments on delivery of one million munitions to Ukraine. By March, it will be a maximum of 530,000. URL: <https://www.eunews.it/en/2024/01/31/eu-revises-commitments-on-delivery-of-one-million-munitions-to-ukraine-by-march-it-will-be-a-maximum-of-530000/>

Зеленський заявив, що у 2024 році КНДР надала Росії 3,5 млн артснарядів URL: <https://news.liga.net/ua/politics/news/zelenskyi-zaiavyv-shcho-u-2024-rotsi-kndr-nadala-rosii-3-5-mln-artsnariadiv>

Germany's far-right AfD has won its first regional election. URL: https://www.lemonde.fr/en/europe/article/2024/09/01/germany-s-far-right-set-for-wins-in-key-elections-after-attack_6724339_143.html

Germany faces major challenges ahead of snap election URL: <https://www.dw.com/en/germany-faces-major-challenges-ahead-of-snap-election/a-70765943>

Germany's far-right AfD looks to capitalize on snap election. URL: <https://www.dw.com/en/german-coalition-government-collapse-far-right-afd-capitalize-on-snap-election/a-70733324>

Sarah Rainsford Romania hit by major election influence campaign and Russian cyber-attacks. URL: <https://www.bbc.com/news/articles/cgq18w507dko>

Кіянка І. Ірраціональні цінності популізму в сучасному світі. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. № 3 (11). 2021. С. 216-225. DOI: <https://doi.org/10.29038/2524-2679-2021-03-216-225>

Мюнхенська угода. *Цей день в історії*. 2001. № 24. URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/0930M/>

Віднянський С.В. Мюнхенська угода 1938. *Енциклопедія історії України*: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2010. 728 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Miunkhenska_uhoda_1938

Ключник Р.М., Невесела К.О. Популізм як сучасний політико-економічний феномен. *Академічний огляд*. 2020. № 2 (53). С. 5-15. DOI: [10.32342/2074-5354-2020-2-53-1](https://doi.org/10.32342/2074-5354-2020-2-53-1)

Шманько О. В. Соціальний популізм як психологічна маніпуляція електоратом у перехідному українському суспільстві. *Вісник післядипломної освіти*. 2021. № 16(45). С. 99-111. [https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16\(45\)](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16(45))

Гужва А. Політичний популізм і популярна культура. *Філософська думка*. 2021. № 3. С. 125—137. DOI <https://doi.org/10.15407/fd2021.03.125>

Пашина Н.П., Іванець Т.М. Основні тенденції розвитку правих популістських політичних партій в провідних країнах ЄС. *Регіональні студії*. 2023. № 32. С. 169-173. DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2023.32.27>

Кіянка І., Левицька Н. Популізм і вибори в контексті глобалізаційних змін. *Ефективність державного управління*. 2020. ВИП. 4 (65). Ч. 1. С. 43-52. DOI: <https://doi.org/10.33990/2070-4011.65.2020.226420>

Ляшенко Т. Популізм як загроза повного відновлення України. *Вісник Львівського університету*. Серія філос.-політолог. студії. 2024. Випуск 52. С. 403-409. DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2024.52.50>

Бурдюг М.М. Популізм як виклик демократичним процесам у Європейському Союзі. *Вісник НТУУ «КПІ»*. Політологія. Соціологія. Право. Випуск 1(57) 2023.

С. 49-55. DOI [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2023.1\(57\).280788](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2023.1(57).280788)

Рахманов О. Феномен популізму у розвинених та перехідних суспільствах: особливості проявів та детермінанти. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2022. № 2. С. 59–73. DOI <https://doi.org/10.15407/sociology2022.02.059>

Свідерська О.І., Була С.П. Популізм як стратегія політичної маніпуляції масовою людиною в епоху постправди. *Регіональні студії*. 2021. №24. С. 18-23. DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2021.24.2>

Демиденко В.О. Вплив євроінтеграційного курсу України на європейське та національне муніципальне право в умовах сучасної гібридної війни. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2024. № 1. С. 71-81. DOI: <https://doi.org/10.33270/01242702.71>

Камінська Н.В. Правові цінності Європейського Союзу та їх вплив на національні правопорядки. *Право України*. 2024. №7. С. 56-77. <https://doi.org/10.33498/loou-2024-07-056>

Demidenko V.

Ph.D in Law, Associate Professor, Professor of the Department of Constitutional Law and Human Rights of the National Academy of Internal Affairs

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6771-0080>

CORRELATION BETWEEN MUNICIPAL LEGAL LIABILITY AND POPULISM AS A FACTOR IN MODERN DEGRADATION OF ESTABLISHMENT AND PUBLIC AUTHORITY

Topicality. *Currently, the European community has a clear idea that Russia's aggressive war against Ukraine is not only a threat to the existence of the sovereign state of Ukraine and the genocide of the Ukrainian people, but also pursues the destruction of European values regarding democracy, freedom, the rule of law and the liquidation of international intergovernmental organizations created on these principles associations of states (Council of Europe, EU and NATO), minimizing their geopolitical significance. This understanding of the terrorist nature of Russia is systematically reflected in the legislation of the authorized institutions of the*

*EU, the OSCE and the Council of Europe aimed at supporting Ukraine. Of course, Ukraine's European integration course not only conditions the reformation of the national municipal law of Ukraine in wartime conditions, but also the improvement of the European municipal law (within the member states of the Council of Europe). Accordingly, there is a need to analyze the current state of reforming the European municipal law and the municipal law of Ukraine. The **purpose** of the publication is to study the impact of Ukraine's European integration course on European and national municipal law in the conditions of the modern russian hybrid war. The research **methodology** is a system of theoretical principles (historicism, objectivity, pluralism, etc.), logical methods (analysis and synthesis, induction and deduction, analogy, hypothesis, etc.) and specific means of research, which made it possible to fully reveal the modernization trends of modern European and national municipal law. **Scientific novelty.***

*The publication improves the scientific and theoretical understanding of the relationship between the impact of Ukraine's European integration course on both Ukrainian municipal law and European municipal law. **Research results.** The modernization of the European security and defense policy is analyzed from the point of view of the European integration course of Ukraine and the urgent need to oppose the russian hybrid war against European values. **Practical significance.** The presence of certain negative trends in modern European municipal politics, associated with the occasional victories of far-right pro-Russian political forces and movements in a number of European states, both in local elections and sometimes in national elections, has been established.*

Keywords: *municipal law of Ukraine; European municipal law; European integration course of Ukraine; populism; liberalism; democracy; human rights; state; election; digitization.*

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА ЕТАПИ РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ

ОМЕЛЬЧЕНКО Наталія Леонідівна - кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України

orcid:0000-0003-3096-257X

ЛУКАШЕНКО Альона Анатоліївна - кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри адміністративного права та процесу Національної академії внутрішніх справ

orcid:0000-0003-3781-7041

УДК 342.51; 52; 53

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.1.9>

У статті здійснюється дослідження сучасного українського парламентаризму, зокрема комплексний аналіз етапів розвитку сучасного українського парламентаризму, беручи за основу організацію і діяльність парламенту - Верховної Ради України; від незалежності до сьогодення. Акцентується, що реальний та дивний парламентаризм виникає не відразу у вигляді цілісної системи, а спочатку у вигляді певних історичних, соціокультурних, політико-правових передумов, об'єктивних чинників, які формуються як за сприятливих умов, так і в періоди правових конфліктів та кризових явищ. Саме тому, маючи перед собою певні моделі організації та діяльності Верховної Ради України та її органів, їх взаємовідносин з ін. органами державної влади та інститутами громадянського суспільства, які діяли протягом останніх десятиліть, дослідивши злету та кризи парламентаризму та державності в цілому, у тому числі, й у період правового режиму воєнного стану, можна зрозуміти як причини та наслідки різновекторного політико-правового ставлення держави та суспільства до парламентаризму, так і запропонувати напрями модернізації парламентаризму та парламенту в післявоєнний період. Виділяються організаційно-правові проблеми сучасного парламентаризму, групуючи їх у загальнотеоретичні або термінологічні етапи роботи Верховної Ради України, розвитку нових напрямів діяльності, зокрема: парламентської дипломатії, форм, методів та про-

цедур, які забезпечують утвердження саме вітчизняної моделі парламентаризму, адаптації вітчизняного законодавства до права ЄС та інтеграції до європейської системи парламентаризму, цифровізації та продовження парламентської реформи.

Ключові слова: парламентаризм, парламент, Верховна Рада України, організаційно-правові форми, етапи розвитку, електронний парламентаризм, електронний парламент, цифровізація, парламентська реформа. доктрина, принцип, система парламентаризму, публічна влада, парламентське право, воєнний стан, процеси євроінтеграції, парламентська дипломатія.

Постановка проблеми

Парламентаризм виступає одним з основних атрибутів демократичної держави, а його проблематика залишається однією із найбільш актуальних напрямів дослідження в сучасній юридичній науці і практиці. Загальновідомо, що витoki парламентаризму сягають глибини філософських, соціологічних та культурологічних знань, історико-політичної традиції та думки, географічного розташування, культурної спадщини тієї чи іншої країни. Кожна без винятку країна у світі проходила, а дехто ще й досі вибудовує свій шлях розвитку і формування власних представницьких установ та будує власну модель парламентаризму. Відзначимо, що в тій чи іншій формі феномен парламента-

ризму притаманний кожній країні сучасного світу, незалежно від державного устрою, форми правління та правового режиму [1]. Не є винятком й Україна, яка попри багату історичну спадщину та політико-правову традицію становлення, формування доктрини українського парламентаризму та безпосередньо функціонування представницьких інституцій на українських землях наближена до європейської моделі – раціоналізованого парламентаризму. До прикладу, в українській політичній думці ідеї парламентаризму ґрунтувалися на обмеженні влади гетьмана на користь старшинської ради, «козацькому парламенті» – Пилип Орлик; ідеї правової держави, безумовного виконання урядом чинних законів, гарантування публічних прав народом та місцевим самоврядуванням – М. Ковалевський; заснуванні Української Центральної Ради, державної автономії, першого представницького законодавчого органу – М. Грушевський та ін. [2, с. 70, 74, 77].

Крім того, реальний та дієвий парламентаризм виникає не відразу у вигляді цілісної системи, а спочатку у вигляді певних історичних, соціокультурних, політико-правових передумов, об'єктивних чинників, які формуються як за сприятливих умов, так і в періоди правових конфліктів та кризових явищ. Саме тому, маючи перед собою певні моделі організації та діяльності Верховної Ради України та її органів, їх взаємовідносин з ін. органами державної влади та інститутами громадянського суспільства, які діяли протягом останніх десятиліть, дослідивши злети та кризи парламентаризму та державності в цілому, у тому числі, й у період воєнного стану, усвідомлюючи причини трансформації цих взаємовідносин, можна зрозуміти як причини та наслідки різновекторного політико-правового ставлення держави та суспільства до парламентаризму і парламенту, так і запропонувати напрями модернізації в післявоєнний період.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Різним аспектам парламентаризму присвячені дослідження таких вітчизняних науковців, як: О.М. Бандурка, О.В. Батанов,

Ю.Г. Барабаш, А.З. Георгіца, В.А. Гошовська, В.С. Журавський, О.Л. Копиленко, Л.Т. Кривенко, Н.В. Камінська, А.Р. Крусян, В. Ф. Погорілко, О. В. Скрипнюк, І.Є. Словська, М.О. Теплюк, В.М. Шаповала Ю.С. Шемшученко, О.І. Ющик, О.Н. Ярмиш та ін.

Метою статті є проведення наукових розвідок щодо проблематики парламентаризму та функціонування парламенту, зокрема організаційно-правових засад та етапів розвитку сучасного українського парламентаризму в контексті модернізації та формування парламентського права України.

Виклад основного матеріалу

Відзначимо, щоб розкрити феномен сучасного українського парламентаризму, необхідно першочергово проаналізувати етапи становлення та формування парламентаризму та інституту парламенту, функціональний, організаційно правовий інструментарій та стан парламентського законодавства в динаміці: з часу проголошення Незалежності й до сьогодні. Отже, **перший етап (1991-1996 рр.)** можна окреслити як такий, що характеризується активною законодавчою діяльністю парламенту України, яка закладає фундамент парламентського законодавства для подальшої діяльності Верховної Ради України в незалежній Україні. Зокрема, ухвалення Законів України «Про статус народного депутата України» (1992), «Про назву, структуру і кількісний склад парламенту України (1993), «Про комітети Верховної Ради України» (1995). Припинила своє існування Президія Верховної Ради України як постійний орган загальної компетенції; постійні комісії Верховної Ради перетворилися в комітети Верховної Ради України, а секретаріат в Апарат Верховної Ради. У цей період проблеми становлення і розвитку сучасного українського парламентаризму вивчали такі дослідники, як О. Бандурка, А.Георгіца, Ю. Древаль, В. Журавський, Л.Т. Кривенко та ін. До основних проблем розвитку парламентаризму періоду початку розбудови Незалежної Української держави вітчизняні дослідники відносять: поділ влади та налагодження ефектив-

ної взаємодії між гілками, структурна побудова парламенту України, виборча система, впровадження інституту Президента, питання гарантій народних депутатів України, порядок роботи Верховної Ради України та законодавчий процес.

Другий етап ознаменувався прийняттям Конституції України у 1996 р., у якій закріплено, що єдиним органом законодавчої влади є парламент (ст. 75 Конституції України), утвердження парламенту як єдиного, загальнонаціонального, виборного, представницького, колегіального, однопалатного, постійного Українського парламенту; було розроблено Загальну концепцію державно-правових реформ в Україні (1997 р.), яка схвалена у листопаді 1997 р. на Всеукраїнській науково-практичній конференції, пізніше Комітетом ВРУ з питань правової політики, також Проект концепції розвитку законодавства України на 1997-2005 рр. Ця Концепція була взята за основу при підготовці Державної програми розвитку законодавства України до 2002 р., затверджена Постановою ВРУ від 15 липня 1999 р. Фактично вперше в Україні за роки незалежності був прийнятий документ, який визначав стратегію законотворчості для парламенту – Верховної Ради України.

Також у цей період активізувалися дослідження проблем становлення та формування парламентського права України. Так, В. М. Шаповал та Г. С. Журавльова [3] на науково-практичній конференції «Концепція розвитку законодавства України», присвяченій перспективам розвитку законодавства України, порушили питання про необхідність теоретичного обґрунтування процесів, пов'язаних зі становленням нової за якісними ознаками правової системи, пов'язаної з прийняттям Конституції України 1996 р., пропонуючи вироблення нових концепцій на науковій основі, спрямованих на перспективу, запропонували юридичній спільноті розробити концепцію парламентського права України.

Наступне, на що слід звернути увагу, на наш погляд, – це ключові події з позиції реформування парламенту, як проведення 16 квітня 2000 р. Всеукраїнського референдуму з питань внесення змін до Конституції

в частині організації політичної системи. Питання, які виносились на всенародне обговорення, отримали наступні показники, наприклад, щодо формування двопалатного парламенту (81,68% голосів) – за; розширення підстав для дострокового припинення повноважень Верховної Ради України (84,69% голосів) – за; обмеження депутатської недоторканності (89,00%) – за; зменшення загальної кількості народних депутатів України з 450 до 300 (89,91%) – за. Прикро, що за наслідками цього референдуму жодного закону щодо внесення змін до Конституції України не було прийнято. Разом з тим, питання щодо запровадження в Україні двопалатного парламенту, попри тривалу дискусію прихильників бікамералізму та їх опонентів, залишається в орбіті подальших наукових розвідок і сьогодні.

Важливим напрямом цього періоду стала діяльність парламенту щодо адаптації національного законодавства до законодавства ЄС – М. Гнатівський (Указ Президента України «Про Національну раду з питань адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 30 серпня 2000 р., багатосторонні рамкові угоди у сферах міжнародного співробітництва по забезпеченню енергоносіями країн Західної Європи, термоядерного синтезу, ядерної безпеки та ін.); ухвалення законів України «Про Концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 21 листопада 2002 р. № 228-IV та «Про загальнодержавну програму адаптації законодавства до законодавства ЄС» від 18 березня 2004 р. № 1629-IV.

Третій період (2004–2010 роки) збігся в часі з проведенням конституційної реформи, у зв'язку з чим суттєво був змінений правовий статус парламенту України. Зокрема, зазнали істотних змін установчі та контрольні повноваження Верховної Ради України в бік їх розширення, посилення з боку парламенту контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України та підвищення відповідальності за його роботу, питання правового статусу народного депутата України (принцип несумісності депутатського мандату з іншими видами діяльності народ-

них депутатів України та умов дострокового припинення повноважень народними депутатами; регламентував правовий статус коаліції депутатських фракцій; поява нового суб'єкта парламентського права – парламентська опозиція; повноваження Верховної Ради збільшуються на один рік; зміни у сфері законодавчої діяльності парламенту через позбавлення права законодавчої ініціативи Національного банку України; надання Голові Верховної Ради повноваження в разі невідкладного розгляду прийнятий Верховною Радою не менше як двома третинами від її конституційного складу, цей закон невідкладно офіційно оприлюднюється Головою Верховної Ради і опубліковується за його підписом.

Отже, в умовах конституційної реформи, яка обумовлювалася зміною форми правління, з одного боку, спостерігалось певне підвищення правового статусу парламенту України, надання йому більш широких повноважень у сфері установчої та контрольної діяльності, з іншого боку, криза парламентської діяльності, що призвела до низької ефективності законодавчої діяльності парламенту; парламент стає суб'єктом конфліктів як внутрішніх, так і зовнішніх; дострокове припинення повноважень парламенту V скликання; також слід зазначити, що Закон України «Про тимчасові слідчі комісії, спеціальну тимчасову слідчу комісію і тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України» від 15 січня 2009 р. визнано неконституційним, Закон України «Про організацію і порядок діяльності Верховної Ради України» від 4 вересня 2008 р. визнано неконституційним.

Продовжуються наукові дискусії щодо ефективної організації і діяльності парламенту, підвищення професійної підготовки народних депутатів, правового моніторингу, приведення законодавчого процесу відповідно до європейських стандартів, базуючись на теоретичних положеннях щодо ефективності правової норми у її співвідношенні між цілями, результатом (наближенням до такого) та реакцією громадян на її появу, проблемах ефектометрії в праві [4, с. 29-44], сучасному стані парламентсько-

го законодавства, неврахування наукових пропозицій суб'єктами законодавчої ініціативи, потреба уніфікованого та прогнозованого підходу до організації законодавчого процесу – О. Копиленко [5], некоректність законодавчих дефініцій тощо. Важливо відзначити, що здебільшого ці питання, але згодом, зокрема інститут правового моніторингу, знайшли своє законодавче закріплення в Законі України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 р., який буде введений у дію через один рік з дня припинення або скасування воєнного стану в Україні, як і Постанова КМУ від 17 травня 2024 р. 547 «Про затвердження Порядку здійснення правового моніторингу щодо підзаконних нормативно-правових актів», яка набуде чинності одночасно з вищенаведеним законом.

Четвертий період (2010 – 2016 рр.) – найбільш складний не тільки для організації та діяльності парламенту, а й для парламентаризму, по суті його можна без перебільшення назвати кризою парламентаризму. Цей період позначився визнанням 30.09.2010 р. Рішенням Конституційного Суду України № 20-рп неконституційності Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8.12.2004 р., результатом якого стало повернення чинності Конституції України в редакції 1996 р., введенням системи конституційного і парламентського законодавства у відповідність до редакції Конституції України (1996); припинення повноважень Верховної Ради України VII скликання; позачерговими виборами народних депутатів України у 2014 р. тощо.

Водночас слід відзначити, що одним із важливих чинників стало прийняття Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» (2010); продовження взаємодії України з ЄС, ОБСЄ, НАТО. На цьому етапі серед наукових розвідок актуалізуються дослідження, присвячені проблемам законодавчої техніки, співвідношення понять законодавчої техніки, технології та політики як способу, моменту управління та нової якості законодавчої діяльності; актуальним проблемам щодо ревізії, аналізу нормативно-правового матеріалу тощо [6, с. 22, 54-55, 61, 195].

П'ятий період (2016 р. і по сьогодні) пов'язаний з реалізацією парламентської реформи: приєднання Верховної Ради України до глобальної міжнародної ініціативи з посилення відкритості парламентів у світі «Відкритий парламент» та Плану дій щодо реалізації цієї Декларації, який був затверджений розпорядженням Голови Верховної Ради України «Про деякі заходи щодо забезпечення відкритості процесу роботи Верховної Ради України, її органів, народних депутатів України та Апарату Верховної Ради України» від 5 лютого 2016 р. № 15. У цьому документі включено двадцять зобов'язань між парламентом і громадянським суспільством за такими напрямками, як: доступ до інформації; залучення громадян до парламентських процесів; звітність; технології і інновації, а також головним документом стало ухвалення Постанови Верховної Ради України «Про заходи з реалізації рекомендацій щодо внутрішньої реформи та підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України» від 17 березня 2016 р., що утвердила початок парламентської реформи. Згодом відбулося ухвалення Комунікаційної Стратегії на 2017-2021 рр., затвердженої розпорядженням Голови Верховної Ради України «Про додаткові заходи з реалізації Декларації відкритості парламенту». Цей документ спрямований на підвищення рівня довіри до Верховної Ради України та сприйняття її як ефективної інституції серед громадян України, організацій громадянського суспільства, засобів масової інформації та міжнародних аудиторій. До останніх новел, пов'язаних з розвитком сучасного парламентаризму, варто також віднести стрімке впровадження інформаційно-комунікаційних та цифрових технологій у діяльність парламенту. Зокрема, ухвалена Стратегія електронного парламентаризму, затверджена розпорядженням Голови Верховної Ради «Про затвердження Стратегії електронного парламентаризму на 2018-2020 роки» від 5 липня 2018 р. № 278. Як зазначається в цьому документі, її метою є всебічне забезпечення процесу цифровізації діяльності Верховної Ради України, її Апарату та реформування технології законотворчої діяльності шляхом впровадження сучасних

інформаційно-комунікаційних технологій. У цей період запрацювали такі інструменти електронного парламентаризму, серед яких виділимо: електронний документообіг, е-обговорення законопроектів, «Електронний кабінет громадянина» та ін.

Основними проблемами вказаного періоду є гіперактивна законодавча діяльність, низький рівень внутрішньофракційної дисципліни народних депутатів України, неврегульованість діяльності парламентської опозиції. Недостатньо дослідженим нами вбачається наукове обґрунтування методології запровадження інноваційних та інформаційно-комунікаційних інструментів у діяльність Верховної Ради України.

Цей період характеризується великими випробуваннями, які випали на долю українського народу та Української держави, зумовлені широкомасштабною збройною агресією РФ проти України, який безпосередньо позначився на змінах в організації і діяльності парламенту – Верховної Ради України. Зокрема, запровадження безперервного режиму пленарного засідання і згодом одного пленарного засідання, закритість засідань без зміни місця проведення, підтримка в сесійній залі народними депутатами законопроектів, більшість з яких стосувалася сфери національної безпеки і оборони, пріоритетною діяльністю, окрім законодавчої, контрольної, парламентської дипломатії – Н. Камінська [7].

Чимало різних наукових розвідок присвячено проблемам іміджу парламентаря, економічній політиці, вивченню зарубіжного досвіду представницької демократії, запобіганню та протидії корупції, взаємодії конституціоналізму і парламентаризму, захисту прав людини, політичної відповідальності, які мають фрагментарний характер.

Висновки і пропозиції

Охарактеризована правова проблематика етапів організаційно-правового розвитку сучасного українського парламентаризму дозволяє відзначити, що подальший розвиток українського парламентаризму неможливий без продовження комплексу науково-методологічних розвідок щодо організації і діяльності Верховної Ради України як

в умовах воєнного стану, так і повоєнного відновлення, формування парламентського права і процесу, закінчення розпочатої ще у 2016 р. парламентської реформи, посилення парламентської дипломатії та міжпарламентського співробітництва, вдосконалення правового статусу Верховної Ради України, структурної побудови, відновлення відкритості та прозорості діяльності парламенту, продовження цифровізації, прийняття Парламентського кодексу України, а також проведення перших повоєнних виборів до Верховної Ради України.

Література

1. Омельченко Н.Л. Парламентаризм як категорія сучасного конституційного права. *Правова держава*. 2024. Вип.35. С.417-425.
2. Гуренко М. М. Теоретико-правові проблеми гарантій прав і свобод людини і громадянина : монографія. Національна академія внутрішніх справ України. К. 2001. 218 с.
3. Шаповал В.М., Журавльова Г.С. Концепція парламентського права в Україні. *Концепція розвитку законодавства України : матеріали наук. –практ. конф.*(травень 1996 р., Київ). Ін-т законодавства Верхов. Ради України. Київ : Ін-т законодавства Верхов. Ради України, 1996. С. 185-187.
4. Законодавство: проблеми ефективності. Монографія. К.: Наукова думка, 1995. 231 с.
5. Законодавча діяльність Верховної Ради України шостого скликання в оцінках мас-медіа та соціальних мереж: монографія. К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2012. 281 с.
6. Риндюк В. І. Проблеми законодавчої техніки в Україні : теорія та практика : монографія . Відп. ред. Ющик О. І. К. : Вид-во «Юридична думка», 2012. 272 с.
7. Камінська Н.В. Парламентська дипломатія та її значення в умовах дії правового режиму воєнного стану. *Альманах права*. 2022. Вип. 13. С. 68-72.

SUMMARY

The article studies modern Ukrainian parliamentarism, in particular, a comprehensive analysis of the stages of development of modern Ukrainian parliamentarism, based on the organization and activities of the Parliament - the Verkhovna Rada of Ukraine; from independence to the present. The author emphasizes that real and effective parliamentarism does not emerge immediately as an integral system, but initially in the form of certain historical, socio-cultural, political and legal prerequisites, objective factors that are formed both under favorable conditions and in periods of legal conflicts and crises. That is why, having in mind certain models of organization and operation of the Verkhovna Rada of Ukraine and its bodies, their relations with other public authorities and civil society institutions which have been in place over the past decades, and having studied the ups and downs of parliamentarism and statehood in general, including during the period of martial law, one can understand both the causes and consequences of the multi-vector political and legal attitude of the State and society to parliamentarism, and also propose directions for modernization of parliamentarism and public administration. The author highlights the organizational and legal problems of modern parliamentarism, grouping them into general theoretical or terminological stages of the Verkhovna Rada of Ukraine, development of new areas of activity, in particular, parliamentary diplomacy, forms, methods and procedures that ensure the establishment of the national model of parliamentarism, adaptation of national legislation to EU law and integration into the European system of parliamentarism, digitalization and continuation of parliamentary reform.

Keywords: parliamentarism, parliament, Verkhovna Rada of Ukraine, organizational and legal forms, stages of development, e-parliamentarism, e-parliament, digitalization, parliamentary reform. doctrine, principle, system of parliamentarism, public authority, parliamentary law, martial law, European integration processes, parliamentary diplomacy.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ПРАВ НА ПРОГРАМНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ З ЄВРОПЕЙСЬКИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ

ЗІНИЧ Любомир Васильович - кандидат юридичних наук, доцент, докторант кафедри конституційного, міжнародного та адміністративного права Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

<https://orcid.org/0000-0002-2562-1036>

УДК 004.4:347/.78:341.171]364-787.82:001.53

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.1.10>

Стаття присвячена дослідженню адміністративно-правового захисту прав на програмне забезпечення в Україні в порівнянні з європейськими стандартами. Проведено аналіз теоретичних положень захисту авторських прав на програмне забезпечення. Виявлено прогалини та розбіжності українського законодавства у сфері охорони та захисту прав на програмне забезпечення.

Метою статті є встановлення спільних та відмінних рис в адміністративно-правовому захисті прав на програмне забезпечення в Україні та Європейському Союзі, визначення проблемних питань та прогалин у національному законодавстві, розробка пропозицій для вдосконалення українського законодавства з метою наближення його до європейських стандартів.

Правова природа програмного забезпечення визначається його унікальним статусом у системі прав інтелектуальної власності, який має дві форми вираження: вихідний код, який зрозумілий програмістам-розробникам, та об'єктний код, який сприймається комп'ютерами.

Стверджується, що законодавство України у сфері адміністративно-правового захисту прав на програмне забезпечення має комплексний характер, поєднуючи норми авторського, цивільного, адміністративного та міжнародного права. Такий підхід забезпечує багаторівневий захист, який відповідає викликам цифрового середовища. Таким чином, хоч країни Європейського Союзу спираються на спільну законодавчу базу, кожна держава

адаптує її до національних потреб і правових традицій.

Для покращення чинного законодавства доцільно було б спростити термінологію, щоб законодавство містило чіткі та зрозумілі визначення, щоб уникнути неоднозначного тлумачення. Також законодавство має враховувати сучасні технології, зокрема штучного інтелекту, блокчейну, які впливають на створення та використання програмного забезпечення.

Ключові слова: програмне забезпечення, комп'ютерні програми, адміністративно-правовий захист, авторське право, права інтелектуальної власності, право європейського союзу.

Постановка проблеми

Програмне забезпечення стало невід'ємною частиною сучасного життя та державного управління. Проблематика захисту прав на програмне забезпечення обумовлена тим, що з'являються нові технології, які ускладнюють процес захисту та застосовуються складніші методи неправомірного використання програм. Належний захист прав на програмне забезпечення впливає не тільки на технології, а й також на інвестиційну привабливість України, оскільки інвестори схильні вкладати кошти в розробку нових програмних продуктів, якщо впевнені в надійному захисті їх прав інтелектуальної власності.

Країни Європейського Союзу сьогодні об'єдналися перед глобальною проблемою

незаконного використання програмно-го забезпечення. Це відображено в актах Всесвітньої організації інтелектуальної власності та актах Європейського Союзу, які визначили процедурні аспекти такого захисту.

На сучасному етапі особливо актуальним є дослідження саме адміністративно-правового регулювання прав інтелектуальної власності на програмне забезпечення, яке має і теоретичне, і практичне значення.

Стан дослідження проблеми: різні аспекти зазначеної проблеми привертала увагу багатьох науковців, зокрема: Колісник А.С., Петренко С.А., Склярів Р.А., Шнайда В.В., Редько Р.Г., Яркіна Н.Є. Однак питання, пов'язані із захистом прав інтелектуальної власності на програмне забезпечення, досліджувалися під кутом зору цивільно-правового регулювання. Водночас захист прав на програмне забезпечення потребує розгляду і з позиції й адміністративно-правового захисту. Це дозволить комплексно розглянути проблему відповідно до сучасних умов.

Мета і завдання дослідження встановлення спільних та відмінних рис в адміністративно-правовому захисті прав на програмне забезпечення в Україні та Європейському Союзі, визначення проблемних питань та прогалин у національному законодавстві, розробка пропозицій для вдосконалення українського законодавства з метою наближення його до європейських стандартів.

Виклад основного матеріалу

Програмне забезпечення є однією з ключових складових цифрового середовища, яка забезпечує функціонування комп'ютерних систем та інформаційних мереж. У законодавстві України визначення програмного забезпечення здійснюється через розуміння його як об'єкта інтелектуальної власності, який характеризується поєднанням технічного та творчого компонентів. Згідно з частиною другою статті 1 Закону «Про авторське право і суміжні права», дається визначення комп'ютерна

програма як набір інструкцій у вигляді слів, цифр, кодів, схем символів чи в будь-якому іншому вигляді, виражених у формі, придатній для зчитування комп'ютером (настільним комп'ютером, ноутбуком, смартфоном, ігровою приставкою, смарт-телевізором тощо), які приводять його в дію для досягнення певної мети або результату, зокрема операційна система, прикладна програма, виражені у вихідному або об'єктному кодах [1]. Визначення програмного забезпечення в Законі не дається. Постає питання, яка відмінність між «комп'ютерною програмою» та «програмним забезпеченням»? Прямої і чіткої відповіді на це питання в нормах українського законодавства не міститься. Очевидним видається те, що програмне забезпечення є ширшим поняттям, яке може включати кілька комп'ютерних програм.

Правова природа програмного забезпечення визначається його унікальним статусом у системі прав інтелектуальної власності, який має дві форми вираження: вихідний код, який зрозумілий програмістам-розробникам, та об'єктний код, який сприймається комп'ютерами. Враховуючи це, законодавство передбачає, що будь-яка копія програми, її адаптація чи розповсюдження без дозволу автора або іншого правовласника є порушенням авторського права, як це передбачено в статті 50 Закону «Про авторське право і суміжні права».

На практиці також відпрацьовані інші механізми захисту прав інтелектуальної власності на програмне забезпечення, такі як патентне право, у випадках, коли комп'ютерна програма відповідає критеріям патентнозданості, визначеним Законом «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» [2]. Це, зокрема, стосується програмних рішень, які виконують технічні завдання.

Зважаючи на викладене, правова природа програмного забезпечення поєднує в собі елементи авторського права та патентного права, це, у свою чергу, дозволяє забезпечити багатогранний захист цього виду об'єктів інтелектуальної власності. Такий підхід узгоджується з положеннями міжнародно-правових актів, зокрема Берн-

ської конвенції про охорону літературних і художніх творів [3], а також Угоди ТРІПС [4], що встановлюють захист авторських прав на комп'ютерні програми як літературні твори.

Якщо взяти до уваги узагальнюючі показники Міжнародного індексу захисту прав власності (The International Property Rights Index), який відображає досягнення країн світу щодо забезпечення прав на інтелектуальну власність, зокрема авторського права, Україна займає 46 місце у світі та 11 в регіоні [5]. Це свідчить, що проблема адміністративно-правового захисту прав інтелектуальної власності, у тому числі на програмне забезпечення, постає досить гостро.

Варто зазначити, що законодавство України у сфері адміністративно-правового захисту прав на програмне забезпечення є системою нормативно-правових актів, до яких входять норми національного та міжнародного права, спрямовані на забезпечення ефективного захисту прав інтелектуальної власності в цифровому середовищі. Основоположним актом, як уже згадувалося, є Закон «Про авторське право і суміжні права», який визначає комп'ютерні програми як об'єкти авторського права та закріплює за авторами майнові та особисті немайнові права.

Міжнародними актами у сфері охорони та захисту прав на програмне забезпечення є такі міжнародні договори, як Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів, Угода про торгівельні аспекти інтелектуальної власності та Договір Всесвітньої організації інтелектуальної власності про авторське право [6]. Ці акти встановлюють міжнародні стандарти захисту прав інтелектуальної власності, що зобов'язують Україну забезпечувати ефективні адміністративно-правові механізми захисту авторських прав на програмне забезпечення.

На рівні адміністративного права ключовими є норми Кодексу України про адміністративні правопорушення [7], які передбачають відповідальність за порушення прав на об'єкт права інтелектуальної власності, зокрема незаконне використання програмного забезпечення – стаття 51².

У межах адміністративно-правового механізму захисту важливу роль відіграють органи державної влади, зокрема Національна поліція України, Національний офіс інтелектуальної власності та інновацій та Державна митна служба України, які здійснюють контроль за дотриманням законодавства у сфері авторського права, виявляють та припиняють факти незаконного використання програмного забезпечення, а також забезпечують захист прав інтелектуальної власності під час імпорту та експорту.

Не менш важливим аспектом правового регулювання є спеціальні закони, такі як Закон України «Про електронну комерцію» [8] та Закон України «Про захист персональних даних» [9], які спрямовані на створення правового середовища для використання програмного забезпечення в умовах цифровізації. Зокрема, регулювання різних аспектів використання програмних продуктів у комерційній діяльності та захисту персональних даних користувачів, що є достатньо важливим для розробників комп'ютерних програм.

Можна стверджувати, що законодавство України у сфері адміністративно-правового захисту прав на програмне забезпечення має комплексний характер, поєднуючи норми авторського, цивільного, адміністративного та міжнародного права. Такий підхід забезпечує багаторівневий захист, який відповідає викликам цифрового середовища.

Компетенція органів державної влади у сфері захисту прав на програмне забезпечення є ключовим елементом правового регулювання, спрямованого на забезпечення ефективного захисту прав інтелектуальної власності в умовах цифрового середовища.

Порівняльний аналіз процедур захисту прав на програмне забезпечення в різних країнах Європейського Союзу демонструє як спільні риси, зумовлені гармонізацією законодавства на рівні ЄС, так і певні національні особливості в підходах до адміністративно-правового захисту прав інтелектуальної власності. Загальним для всіх держав-членів ЄС є застосування положень Директиви 2009/24/ЄС про правову охоро-

ну комп'ютерних програм, яка встановлює єдині стандарти захисту програмного забезпечення як об'єкта авторського права. Директива закріплює, що комп'ютерні програми охороняються як літературні твори відповідно до Бернської конвенції, що гарантує їх захист незалежно від форм вираження, наприклад, вихідного чи об'єктного коду.

Однак у юридичній літературі виділяється також частина актів Європейського Союзу, присвячена базам даних як компонент комп'ютерних програм. Наприклад, Директива ЄС про правовий захист баз даних 96/9/ЄС, у ній визначено, що правовий захист баз даних включає два різні права: авторське право на саму базу даних і право власності на її вміст [10, С. 29].

У країнах Європейського Союзу реалізація директиви відбувається через національні закони про авторське право. Наприклад, у Німеччині діє Закон «Про авторське право і суміжні права» [11], який передбачає суворий контроль за дотриманням авторських прав, включаючи програмне забезпечення. Особливістю німецької системи є розвинена інфраструктура спеціалізованих судів, які мають юрисдикцію в справах про порушення авторських прав, що сприяє швидкому та ефективному розгляду справ.

У Франції система захисту прав на програмне забезпечення також базується на положеннях національного закону про інтелектуальну власність, але з акцентом на використання адміністративних механізмів, зокрема через діяльність Національного інституту промислової власності, який відповідає за реєстрацію та моніторинг об'єктів інтелектуальної власності [10, С.31].

В Іспанії захист програмного забезпечення регулюється Королівським законодавчим декретом «Про інтелектуальну власність», який передбачає суворі санкції за піратство. Особливістю іспанського підходу є активна участь органів поліції в розслідуванні справ, пов'язаних з незаконним використанням програмного забезпечення, що поєднується з використанням цифрових інструментів для моніторингу онлайн-ресурсів.

У скандинавських країнах, таких як Швеція, акцент зроблено на превентивних заходах і підвищенні правової обізнаності громадян. Це досягається через освітні програми та партнерство між державними органами і приватним сектором, що сприяють зменшенню кількості порушень [12, С.404].

Окрім національних особливостей, важливу роль у захисті прав інтелектуальної власності на програмне забезпечення в Європейському Союзі відіграють регіональні ініціативи, такі як використання європейських організацій із захисту авторських прав, наприклад Європейської обсерваторії з порушень прав інтелектуальної власності. Цей орган сприяє координації між державами-членами, збору статистичних даних і розробці рекомендацій для вдосконалення національних процедур. Разом з тим, окремі країни демонструють відмінності в ступені автоматизації процедур захисту, ролі судових та адміністративних органів, а також рівні інтеграції міжнародних норм у національне законодавство. Наприклад, Естонія активно впроваджує цифрові платформи для реєстрації авторських прав і подання скарг, тоді як Італія надає перевагу традиційним судовим механізмам вирішення спорів.

Таким чином, хоч країни Європейського Союзу спираються на спільну законодавчу базу, кожна держава адаптує її до національних потреб і правових традицій. Це забезпечує певну гнучкість у підходах до захисту прав на програмне забезпечення, але водночас створює виклики для гармонізації процедур у межах Єдиного цифрового ринку ЄС.

Як підсумок можна зробити висновок, що в законодавстві України спостерігається фрагментарність у підходах до адміністративно-правового захисту, що спричинено недостатньою координацією дій між різними органами влади та обмеженим використанням сучасних технологій виявлення порушень.

Для покращення чинного законодавства доцільно було б спростити термінологію, щоб законодавство містило чіткі та зрозумілі визначення, щоб уникнути не-

однозначного тлумачення. Також законодавство має враховувати сучасні технології, зокрема штучний інтелект, блокчейн, які впливають на створення та використання програмного забезпечення.

Висновки

Загалом, порівняльний аналіз підтверджує, що для підвищення ефективності адміністративно-правового захисту прав на програмне забезпечення в Україні необхідно врахувати кращі практики країн Європейського Союзу, які передбачають багаторівневий підхід до захисту прав інтелектуальної власності, з акцентом на превентивні заходи, швидкість реагування та використання інструментів моніторингу порушень прав. Впровадження таких підходів сприятиме не лише вдосконаленню національного законодавства, але й створенню передумов для інтеграції України в єдиний цифровий ринок ЄС.

Література

1. Про авторське право і суміжні права. Закон України від 01.12.2022 р. № 2811-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20>
2. Про охорону прав на винаходи і корисні моделі. Закон України від 15.12.1993 р. №3687-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12#Text>
3. Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів. Конвенція. Міжнародний документ від 24.07.1991 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_051#Text
4. Угода про торгівельні аспекти інтелектуальної власності. Угода. Міжнародний документ від 15.04.1994 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_018#Text
5. The International Property Rights Index URL: <https://internationalpropertyrightsindex.org/country/ukraine>
6. Договір Всесвітньої організації інтелектуальної власності про авторське право, прийнятий Дипломатичною конференцією 20 грудня 1996 року. Договір, Міжнародний акт від 20.12.1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_770#Text
7. Кодекс України про адміністративні правопорушення. Кодекс України. Закон. Кодекс від 07.12.1984 р. №8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>
8. Про електронну комерцію. Закон України від 03.09.2015 р. №675-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-19#Text>
9. Про захист персональних даних. Закон України від 01.06.2010 р. №2297-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text>
10. Склярів Р.А., Шанайда В.В., Редько Р.Г., Четвержук Т.І. Порівняльно-правовий аналіз законодавства у сфері захисту програмних продуктів у Франції, Німеччині та Україні. Наукові записки: серія Право. Випуск 14.2023. С.27-39 URL: <https://pravo.cusu.edu.ua/index.php/pravo/article/view/250/252>
11. Gesetz über Urheberrecht und verwandte Schutzrechte (Urheberrechtsgesetz) URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/urhg/BjNR012730965.html>
12. Морозова О.М. Проблеми реалізації судової реформи у сфері захисту інтелектуальної власності в Україні. Сучасна наука: проблеми, перспективи, інновації: Міжнародна науково-практична конференція викладачів, практичних працівників, молодих учених та студентів, м. Вінниця, 11-12 листопада 2020р.: тези, статті / ред. кол.: Драбовський А.Г. та ін. . – Вінниця: Вінницький кооперативний інститут, 2020. С.403-407.

Zinych L. V.

Liubomyr.zinych@pnu.edu.ua

**ADMINISTRATIVE AND LEGAL
PROTECTION OF SOFTWARE RIGHTS:
A COMPARATIVE ANALYSIS WITH
EUROPEAN LEGISLATION**

The article is devoted to the study of the administrative and legal protection of software rights in Ukraine in comparison with European standards. An analysis of the theoretical provisions of the protection of copyright in software is carried out. Gaps and discrepancies in Ukrainian legislation in

the field of protection and enforcement of software rights are identified.

The purpose of the article is to establish common and distinctive features in the administrative and legal protection of software rights in Ukraine and the European Union, to identify problematic issues and gaps in national legislation, to develop, and proposals for improving Ukrainian legislation in order to bring it closer to European standards.

The legal nature of software is determined by its unique status in the system of intellectual property rights, which has two forms of expression: source code, which is understandable to programmers and developers, and object code, which is perceived by computers.

It is argued that the legislation of Ukraine in the field of administrative and legal protection of software rights is complex, combining the

norms of copyright, civil, administrative and international law. This approach provides multi-layered protection that meets the challenges of the digital environment. Thus, although the countries of the European Union rely on a common legislative framework, each state adapts it to national needs and legal traditions.

To improve the current legislation, it would be advisable to simplify the terminology so that the legislation contains clear and understandable definitions to avoid ambiguous interpretation. The legislation should also take into account modern technologies, in particular artificial intelligence and blockchain, which affect the creation and use of software.

Keywords: software, computer programs, administrative and legal protection, copyright, intellectual property rights, European Union law.

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНОГО КОНТРОЛЮ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ У СФЕРІ ЗАХИСТУ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ УКРАЇНИ

КРУПНОВА Любов Василівна - доктор юридичних наук, професор, професор кафедри кримінального права і правосуддя, Міжнародний економіко-гуманітарний університет ім. академіка Степана Дем'янчука

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1789-0647>

КРУПНОВА Анастасія Олександрівна - адвокат Адвокатського об'єднання «Крупнова і партнери»

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0007-7819-9813>

ГОРКАВА Вікторія Юріївна - суддя Печерського районного суду міста Києва, доктор філософії за спеціальністю «Право»

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.1.11>

У статті проаналізовано основні аспекти державного контролю за діяльністю засобів масової інформації в контексті захисту національних інтересів України. Розглянуто сучасні виклики, пов'язані з інформаційною безпекою, протидією дезінформації, забезпеченням свободи слова та підтримкою демократичних принципів.

Вказується на те, що з метою забезпечення балансу між свободою слова та національною безпекою держави необхідно: по-перше, визначити чіткі правові рамки, що дозволяють обмежувати свободу слова лише в разі загрози національним інтересам, забезпечуючи, щоб обмеження не ставали надмірними та не порушували основних прав громадян; по-друге, здійснювати прозорий контроль за діяльністю засобів масової інформації, враховуючи необхідність захисту державної таємниці, інформаційного простору від ворожої пропаганди, зберігаючи при цьому відкритість та доступ до об'єктивної інформації; по-третє, посилити відповідальність за поширення дезінформації, особливо в часи криз та воєнного стану, при цьому не допускати зловживання цими обмеженнями в політичних цілях.

Зроблено висновок, що ефективний державний контроль у цій сфері є ключовим інструментом у протидії загрозам національній

безпеці, гарантуючи водночас дотримання прав людини та свободи слова. Однак його реалізація потребує дотримання балансу між необхідністю захисту національних інтересів та повагою до демократичних принципів і прав людини. Удосконалення правового регулювання, застосування новітніх технологій та забезпечення прозорості контролю сприятиме ефективному функціонуванню системи інформаційної безпеки в Україні.

Ключові слова: державний контроль, засоби масової інформації, національні інтереси, інформаційна безпека, дезінформація, свобода слова, медіа-регулювання, інформаційні загрози, нормативно-правова база, моніторинг медіа, журналісти.

Постановка проблеми

В умовах сучасних глобальних викликів і загроз, особливо в контексті гібридної війни та інформаційної агресії, забезпечення національної безпеки України набуває особливо значення. Засоби масової інформації (далі – ЗМІ), як один із ключових інструментів впливу на суспільну думку, формування світогляду громадян та поширення інформації, відіграють подвійну роль: з одного боку, вони сприяють демократичним процесам і свободі слова, а з іншого – можуть викорис-

товуватися як засіб маніпуляції, поширення дезінформації та підризу національної безпеки.

У період воєнного стану функціонування медіа набуває стратегічного значення для забезпечення національної безпеки. Інформаційний простір стає ареною, де розвиваються маніпуляції та дезінформація. Війна не лише тестує стійкість національної безпеки, але й ставить під сумнів засади свободи слова та доступу до об'єктивної інформації [1, с. 312].

У цьому контексті державний контроль за діяльністю ЗМІ стає важливим інструментом захисту національних інтересів України, але водночас викликає дискусії щодо дотримання прав і свобод громадян.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблематика державного контролю за діяльністю ЗМІ у сфері захисту національних інтересів активно обговорюється у сучасних наукових дослідженнях. Зокрема, низка українських та міжнародних дослідників, а саме: Бігун В., Горун О., Васильківська О.Є., Заводовська О., Литвин Н., Новицький А., Новицька Н., Стефанишин О., Ярош А. та ін. акцентують увагу на необхідності забезпечення інформаційної безпеки в умовах гібридних загроз та на проблемах, пов'язаних із регулюванням онлайн-медіа, особливо в контексті соціальних мереж. Таким чином, аналіз сучасних досліджень свідчить про актуальність проблематики державного контролю за діяльністю ЗМІ та необхідність комплексного підходу до вирішення пов'язаних із цим викликів.

Метою статті є аналіз механізмів державного контролю за діяльністю ЗМІ в Україні в контексті захисту національних інтересів, зокрема в умовах сучасних гібридних загроз. Особлива увага приділяється правовим аспектам регулювання медіа, забезпеченню балансу між свободою слова та національною безпекою, а також на визначенні ключових проблем і викликів, пов'язаних із державним контролем у медіасфері, та пропозиціям щодо шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу

Державний контроль за діяльністю ЗМІ регулюється комплексом нормативно-правових актів, які визначають як загальні принципи свободи слова, так і механізми її обмеження в інтересах національної безпеки. Основними законодавчими актами є: Конституція України [2], яка гарантує свободу слова (стаття 34) та визначає можливість її обмеження з метою національної безпеки; Закон України «Про інформацію» [3], що встановлює правові засади діяльності ЗМІ; Закон України «Про національну безпеку України» [4], який визначає інформаційну безпеку як складову національної безпеки; Закон України «Про медіа» [5], що регулює діяльність ЗМІ в Україні та визначає правові основи функціонування медіа, встановлює принципи свободи слова та редакційної незалежності, а також закріплює механізми захисту інформаційного простору держави. Також важливу роль відіграють підзаконні акти, які деталізують порядок ліцензування, моніторингу та накладення санкцій на ЗМІ у разі порушення законодавства.

Інституційний механізм державного контролю за діяльністю ЗМІ в Україні охоплює низку органів державної влади, кожен із яких виконує визначені функції у сфері регулювання та захисту інформаційного простору. Його метою є забезпечення національних інтересів, недопущення інформаційних загроз, а також підтримка балансу між свободою слова та інформаційною безпекою.

Так, Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення (далі – Нацрада) є центральним органом у системі державного регулювання медіа. Основними функціями Нацради є:

- ліцензування суб'єктів телерадіомовлення, яке передбачає дотримання стандартів інформаційної безпеки;
- моніторинг контенту для виявлення порушень, таких як поширення мови ворожнечі, дезінформації або пропаганди;
- накладення санкцій, зокрема штрафів або тимчасового припинення мовлення в разі порушення законодавства.

У контексті воєнного стану Нацрада відіграє критичну роль у запобіганні поширен-

ню шкідливого контенту, спрямованого на підрив національної безпеки.

Наступним державним органом, який здійснює оперативний контроль за інформаційним простором, є Служба безпеки України (далі – СБУ), метою якої у цій сфері є:

- виявлення та нейтралізація загроз національній безпеці, таких як поширення антидержавної пропаганди або заклики до насильства;
- протидія діяльності медіа, які співпрацюють із ворожими пропагандистськими структурами;
- прийняття участі в розслідуванні кіберзлочинів, що впливають на функціонування інформаційної інфраструктури.

У свою чергу, Міністерство культури та інформаційної політики України відповідає за формування та реалізацію державної інформаційної політики, зокрема:

- розробку стратегій протидії дезінформації та інформаційним атакам;
- підтримку національних ЗМІ через фінансування суспільного мовлення та незалежних медіапроектів;
- проведення інформаційних кампаній, спрямованих на підвищення медіаграмотності громадян та зміцнення національної ідентичності.

Не менш значимою є Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України, яка виконує технічну роль у захисті інформаційного простору, включаючи:

- захист критичної інформаційної інфраструктури від кібератак;
- забезпечення безпеки телекомунікаційних мереж, які використовуються для трансляції медіа;
- впровадження стандартів інформаційної безпеки в інформаційно-комунікаційній сфері.

Здійснення державного нагляду та забезпечення судового контролю в разі порушення законодавства у сфері діяльності ЗМІ покладено на органи прокуратури та суди. Наприклад: розгляд справ щодо поширення недостовірної інформації або мови ворожнечі; забезпечення правового реагування на звернення громадян чи організацій щодо неправомірних дій медіа; рішення про блокування доступу до ресурсів, які порушують законодавство тощо.

Окрім державних інституцій, важливу роль відіграють громадські організації, які займаються моніторингом дотримання стандартів журналістської етики, прозорості діяльності ЗМІ та викриттям фейків. Їх співпраця з державними органами дозволяє посилити механізми контролю та запобігання інформаційним загрозам.

Варто погодитися із думкою інших науковців, що у деяких випадках ЗМІ можуть стати інструментом поширення дезінформації. Зокрема: ЗМІ, намагаючись швидко інформувати громадськість, можуть публікувати неперевірену чи недостовірну інформацію; напруженість сучасної інформаційної атмосфери може спонукати ЗМІ до торгівлі «гарячими» новинами без достатньої перевірки фактів; ЗМІ можуть використовувати певні кадри, слова чи заголовки для акцентування уваги на певних аспектах подій, сприяючи формуванню стереотипів та біасів (систематичне відхилення у сприйнятті, інтерпретації чи обробці інформації, яка може призводити до ненадійних або необ'єктивних висновків); використання емоційно навантажених матеріалів може підкреслити певний погляд, забуваючи про об'єктивність; ЗМІ можуть стати поширювачами фейкових новин, які мають за мету введення громадськості в оману чи сприяння певній агенді (приховання намірів чи планів певної організації чи групи людей); відсутність перевірки джерел та швидкість публікацій можуть призводити до широкого поширення дезінформації; ЗМІ можуть використовувати сенсаційні заголовки для звернення уваги аудиторії, навіть якщо сам матеріал не відповідає заголовку; це може призводити до сприйняття необ'єктивної інформації та спотворення реальних подій; ЗМІ, які належать чи пов'язані з певними політичними чи корпоративними інтересами, можуть пропагувати інформацію, спрямовану на відповідні цілі, і використовувати ЗМІ як інструмент впливу; ЗМІ використовують соціальні мережі для поширення інформації, і це може призводити до широкого розповсюдження дезінформації через велику кількість користувачів [6, с. 209].

Крім того, згідно зі Стратегією інформаційної безпеки, затвердженою Указом Пре-

зидента України від 28 грудня 2021 року № 685/2021 [7], на сьогодні деструктивна пропаганда, поширення дезінформації як ззовні, так і всередині України дуже потужно застосовуються державою-агресором з метою підриву стійкості суспільства та інформаційної дестабілізації держави. Разом з тим, ефективна система реагування на такі виклики в Україні досі не створена, не забезпечено функціонування розвиненої національної інформаційної інфраструктури, що обмежує можливість належним чином протидіяти інформаційній агресії з метою захисту національної безпеки та реалізації національних інтересів України. Крім того, неформованою є система стратегічних комунікацій. Зазначимо, що органами державної влади України здійснено низку організаційних та практичних заходів зі зміцнення власної інституційної спроможності у сфері стратегічних комунікацій, однак не створено дієвого механізму координації і взаємодії між усіма органами державної влади, залученими до здійснення заходів із протидії загрозам в інформаційній сфері. Зазначене послаблює можливості до розбудови комплексного стратегічного планування інформаційного потоку, здійснення системної комунікативної діяльності Кабінету Міністрів України, об'єднання всіх ключових суб'єктів у сфері інформаційних відносин, суб'єктів формування і реалізації державної політики щодо ефективного захисту національного інформаційного простору, утвердження позитивного іміджу України, реалізації цілей захисту національної безпеки України в інформаційній сфері.

Отже, інституційний механізм державного контролю за діяльністю ЗМІ в Україні є багатогранним та передбачає тісну взаємодію між різними органами влади, а також із громадським сектором. Він забезпечує не лише оперативне реагування на загрози, але й створює основу для розвитку сталого та безпечного інформаційного простору. Основними інструментами державного контролю у цій сфері є:

- моніторинг контенту, який полягає в регулярному відстеженні медіа-матеріалів на предмет порушення законодавства;

- ліцензування, що забезпечує прозорість процедур видачі дозволів на діяльність у сфері телерадіомовлення;

- санкції, які застосовуються при порушенні норм законодавства ЗМІ;

- просвітницькі кампанії, які передбачають формування культури відповідально-го споживання інформації серед громадян.

Важливим елементом у системі державного регулювання інформаційного простору є забезпечення балансу між свободою слова та національною безпекою, що потребує виваженого підходу з боку держави. З одного боку, свобода слова є фундаментальною цінністю демократичного суспільства, що закріплена у статті 34 Конституції України [2] та міжнародних правових актах, таких як Європейська конвенція з прав людини [7]. З іншого боку, держава зобов'язана забезпечувати національну безпеку, захищати громадян від дезінформації, пропаганди, мови ворожнечі та інших загроз, які можуть підривати стабільність суспільства.

У контексті сучасних викликів, таких як гібридна війна та інформаційна агресія, Україна змушена вживати заходів для регулювання інформаційного простору. Закон України «Про медіа» та інші нормативно-правові акти встановлюють механізми контролю за діяльністю ЗМІ, водночас дотримуючись принципів пропорційності та необхідності.

У свою чергу, з метою забезпечення балансу між свободою слова та національною безпекою держави необхідно: по-перше, визначити чіткі правові рамки, що дозволяють обмежувати свободу слова лише в разі загрози національним інтересам, забезпечуючи, щоб обмеження не ставали надмірними та не порушували основних прав громадян; по-друге, здійснювати прозорий контроль за діяльністю засобів масової інформації, враховуючи необхідність захисту державної таємниці, інформаційного простору від ворожої пропаганди, зберігаючи при цьому відкритість та доступ до об'єктивної інформації; по-третє, посилити відповідальність за поширення дезінформації, особливо в часи криз та воєнного стану, при цьому не допускати зловживання цими обмеженнями в політичних цілях.

Крім того, важливо забезпечити належний баланс між правами журналістів на свободу висловлювань та державними інтересами в контексті захисту інформаційної безпеки. Так, регулювання відносин у сфері інформаційної діяльності не відповідає сучасним викликам та загрозам. Це перешкоджає розвитку українського медіаринку, ускладнює ведення бізнесу в цій сфері, зберігає залежність засобів масової інформації від їх власників, не забезпечує додержання професійних стандартів діяльності журналістів. Актуальною проблемою є непоодинокі випадки втручання в професійну організаційно-творчу діяльність засобів масової інформації та в індивідуальну професійну творчу діяльність журналістів, інші посягання на свободу інформаційної діяльності, зокрема перешкоджання їх професійній діяльності, погрози, насильство щодо них, посягання на їх життя та власність. Зазначене позбавляє журналістів можливості належним чином інформувати суспільство про суспільно важливі події та явища [8]. Інформаційна політика повинна включати механізми швидкого реагування на зовнішні загрози, проте без шкоди для загальнополітичної стабільності та розвитку демократичного суспільства.

Таким чином, забезпечення балансу між свободою слова та національною безпекою полягає в утвердженні ефективного, прозорого та правового механізму контролю за інформаційним простором. Такий підхід дозволяє мінімізувати ризики, пов'язані з інформаційними загрозами, не порушуючи базових демократичних цінностей.

Попри існуючі механізми, Україна стикається з низкою викликів у сфері державного контролю за діяльністю ЗМІ в контексті захисту національних інтересів. Виклики виникають через необхідність балансувати між забезпеченням свободи слова і запобіганням дезінформації, яка може загрожувати національній безпеці. Одним із головних викликів є контроль за інформаційними потоками, що можуть бути використані для маніпуляцій або пропаганди, зокрема в умовах інформаційних війн і гібридних загроз. При цьому важливо враховувати, що надмірне втручання держави в діяльність ЗМІ

може призвести до обмеження свободи медіа та порушення прав громадян на доступ до об'єктивної інформації. Іншим викликом є визначення чітких і прозорих критеріїв для ідентифікації шкоди національним інтересам, що може бути заподіяно медіа-контентом. Також складним є забезпечення ефективного контролю за іноземними медіаресурсами, що можуть працювати на території країни і поширювати інформацію, яка не відповідає національним стандартам або суперечить державним інтересам. Важливим є також питання запобігання цензурі та підтримки плюралізму думок, що ускладнює процес знаходження оптимального балансу між національними інтересами і правами громадян. Зважаючи на ці виклики, державний контроль за діяльністю ЗМІ вимагає вдосконалення законодавчої бази, розробки нових підходів до моніторингу медіа та взаємодії з медіаплатформами, щоб забезпечити не тільки захист національних інтересів, але й дотримання прав людини та принципів демократії.

Основними напрямками забезпечення інформаційної безпеки України є стійкість та взаємодія, для досягнення яких необхідним є виконання стратегічних цілей та завдань, які визначені Стратегією інформаційної безпеки, та безпосередньо впливають на державний контроль за діяльністю засобів масової інформації у сфері захисту національних інтересів України. В аспекті нашого дослідження такими стратегічними цілями є: протидія дезінформації та інформаційним операціям, насамперед держави-агресора, спрямованим, серед іншого, на ліквідацію незалежності України, повалення конституційного ладу, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, пропаганду війни, насильства, жорстокості, розпалювання національної, міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі та ненависті, вчинення терористичних актів, посягання на права і свободи людини; підвищення рівня медіакультури та медіаграмотності суспільства. Українське суспільство повинне бути захищене від деструктивного впливу дезінформації та маніпулятивної інформації, а медіасередовище – бути соціально відповідальним і функціонувати стабільно. За таких умов українське су-

пільство зможе більш ефективно протистояти державі-агресору та залишатися стійким перед широким спектром загроз, зокрема в інформаційній сфері; забезпечення дотримання прав особи на збирання, зберігання, використання та поширення інформації, свободу вираження своїх поглядів і переконань, захист приватного життя, доступ до об'єктивної та достовірної інформації, а також забезпечення захисту прав журналістів, гарантування їх безпеки під час виконання професійних обов'язків, протидія поширенню незаконного контенту; інформаційна реінтеграція громадян України, які проживають на тимчасово окупованих територіях та на прилеглих до них територіях України, до загальноукраїнського інформаційного простору, а також відновлення їх права на інформацію, що дає їм змогу підтримувати зв'язок з Україною. Одним з основних напрямів внутрішньополітичної діяльності держави є захист прав, свобод і законних інтересів своїх громадян на тимчасово окупованих територіях, реалізація ініціатив щодо реінтеграції цих територій, а також захист прав і свобод корінних народів України; створення ефективної системи стратегічних комунікацій. Основною метою створення та розвитку системи стратегічних комунікацій є гарантування ефективної інформаційної взаємодії та діалогу між органами державної влади, органами місцевого самоврядування та суспільством з питань, що стосуються кризових ситуацій, а також утвердження позитивного іміджу України, інформаційне сприяння просуванню інтересів держави у світі. Ефективна побудова своєї міжнародної інформаційної діяльності дасть змогу Україні здійснювати проактивні інформаційні заходи, інформувати світову спільноту про події в Україні та на її тимчасово окупованих територіях, прогрес у реформах та позитивні внутрішні зміни в державі попри наявну збройну агресію проти України, про ключові рішення органів державної влади щодо стратегічних питань розвитку держави, що сприятиме кращому розумінню міжнародними партнерами внутрішньої і зовнішньої політики держави, забезпечить міжнародну підтримку та покращить імідж України як надійного і передбачуваного партнера [8].

Разом з тим, для забезпечення захисту національної безпеки та збереження основних прав і свобод громадян, таких як свобода слова та доступ до інформації, науковці пропонують впровадження різноманітних заходів, таких як:

- розроблення, прийняття та удосконалення законодавства, яке гарантує свободу слова та доступ до об'єктивної інформації, а також визначає межі державного втручання в діяльність медіа. Ці закони повинні бути спрямовані на захист прав і свобод громадян, а також на підтримку роботи незалежних журналістів та медіа;

- забезпечення незалежності медіа від владних втручань та заборона будь-яких форм цензури, що може бути досягнуто шляхом створення механізмів захисту журналістів від переслідування та тисків з боку влади;

- органи державної влади повинні забезпечити прозорість управління та роботи медіаорганів, щоб уникнути зловживань та корупції. Такі заходи можуть включати публічну звітність та розкриття інформації про власні дії та рішення;

- підвищення рівня медіаосвіти серед населення, щоб громадяни могли критично оцінювати інформацію, яку вони споживають, та розрізняти між правдивими новинами та фейковою інформацією;

- міжнародне співробітництво у сфері інформаційної безпеки для обміну досвідом та найкращими практиками щодо захисту свободи слова та боротьби з дезінформацією [1, с. 314].

Висновки

На підставі вказаного вище варто зробити висновок, що державний контроль за діяльністю ЗМІ у сфері захисту національних інтересів України є важливим інструментом забезпечення інформаційної безпеки та протидії сучасним загрозам. Однак його реалізація потребує дотримання балансу між необхідністю захисту національних інтересів та повагою до демократичних принципів і прав людини. Удосконалення правового регулювання, застосування новітніх технологій та забезпечення прозорості контролю сприятиме ефективному функціонуванню системи інформаційної безпеки в Україні.

Література

1. Литвин Н.А., Кузава В. Державний контроль за діяльністю медіа під час воєнного стану: проблеми та перспективи. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. № 5. С. 312-314. URL: http://lsej.org.ua/5_2024/78.pdf (дата звернення: 17.01.2025)
2. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996. № 30. Ст. 141.
3. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 р. № 2657-XII. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992. № 48. Ст. 650
4. Про національну безпеку України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII: Закон України. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2018. № 31. Ст. 241
5. Про медіа: Закон України від 13.12.2022 р. № 2849-IX. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2023. №№ 47-50. Ст. 120
6. Литвин Н.А., Ярош А.О. Вплив дезінформації на національну безпеку України в умовах воєнного стану. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. № 2. С. 208-210. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2024/51.pdf (дата звернення: 17.01.2025)
7. Європейська конвенція з прав людини від 04.11.1950 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 20.01.2025)
8. Стратегія інформаційної безпеки, затвердженої Указом Президента України від 28 грудня 2021 року № 685/2021 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#Text> (дата звернення: 20.01.2025)
8. Європейська конвенція з прав людини від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 20.01.2025)

SUMMARY

The article analyzes the main aspects of state control over the activities of the mass media in the context of protecting the national interests of Ukraine. It considers modern challenges related to information security, countering disinformation, ensuring freedom of speech and supporting democratic principles.

It is indicated that in order to ensure a balance between freedom of speech and national security of the state, it is necessary: first, to define a clear legal framework that allows restricting freedom of speech only in the event of a threat to national interests, ensuring that restrictions do not become excessive and do not violate the fundamental rights of citizens; second, to exercise transparent control over the activities of the mass media, taking into account the need to protect state secrets and the information space from hostile propaganda, while maintaining openness and access to objective information; third, to strengthen responsibility for the spread of disinformation, especially in times of crisis and martial law, while preventing the abuse of these restrictions for political purposes.

It is concluded that effective state control in this area is a key tool in countering threats to national security, while ensuring respect for human rights and freedom of speech. However, its implementation requires maintaining a balance between the need to protect national interests and respect for democratic principles and human rights. Improving legal regulation, applying the latest technologies and ensuring transparency of control will contribute to the effective functioning of the information security system in Ukraine.

Keywords: state control, mass media, national interests, information security, disinformation, freedom of speech, media regulation, information threats, regulatory framework, media monitoring, journalists.

МОНІТОРИНГ ОКРЕМИХ ПИТАНЬ ЩОДО ОБ'ЄКТА СКЛАДУ «ЗЛОЧИНУ АГРЕСІЇ» /СТАТТЯ 437 КК УКРАЇНИ/

КАНЦІР Володимир - доктор юридичних наук, професор кафедри міжнародного та кримінального права Навчально-наукового інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка», професор

ORCID ID: 0000-0002-3689-4697

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.1.12>

Дослідження кримінальної відповідальності за вчинення будь-якого кримінального правопорушення буде неповним, якщо не розглядати питання складу «злочину агресії», діяння, яке полягає в плануванні, підготовці або розв'язуванні агресивної війни чи воєнного конфлікту, а також участі у змові, що спрямована на вчинення таких дій; веденні агресивної війни або агресивних воєнних дій.

У статті зроблено спробу моніторингу окремих питань, які стосуються ознак складу «злочину агресії».

Обстеження об'єкта складу кримінального правопорушення та виявлення його сутності має виняткове значення. У кримінально-правовій доктрині наукова полеміка з приводу цього питання не втрачає актуальності. Існує чимало наукових концепцій розуміння об'єкта складу кримінального правопорушення.

Ключові слова: «злочин агресії», планування, підготовка, розв'язування агресивної війни, воєнного конфлікту, ведення агресивної війни, агресивні воєнні дії, об'єкт кримінального правопорушення.

Постановка проблеми

Починаючи від 2014 року, збройної агресії РФ проти України, підвищений рівень суспільної небезпеки злочинів, які полягають у плануванні, підготовці або розв'язуванні агресивної війни чи воєнного конфлікту, а також участі у змові, що спрямована на вчинення таких дій; веденні агресивної війни або агресивних воєнних дій.

Враховуючи реалії сьогодення, назріла необхідність активної розробки ефективних кримінально-правових засобів протидії проявам агресії. До 2022 року, норми про планування, підготовку або розв'язування агресивної війни чи воєнного конфлікту, ведення агресивної війни або агресивних воєнних дій, у судовій правозастосовній діяльності фактично не застосовувалися.

Згідно зі статистичним кейсом, отриманим із Єдиного реєстру досудових розслідувань (станом на незакінчений звітний період 2024 року), щодо кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, обліковано кримінальних правопорушень у звітному період 13 494, особам вручено повідомлення про підозру – 476 справ, за якими провадження направлені до суду (п. п. 2,3 ст. 283 КПК України), зокрема: «Пропаганда війни» ст. 436 КК України (усього 16, з них – 7), «Виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, глорифікація її учасників», ст. 436-2 КК України (усього 632, з них направлені до суду – 226), «Злочин агресії», ст. 437 КК України (усього 20, з них направлені до суду – 0); «Воєнні злочини», ст. 438 КК України (усього 12 621, з них направлені до суду – 24); «Геноцид», ст. 442 КК України (усього 1, не направлено до суду) [1].

Дослідження кримінальної відповідальності за вчинення будь-якого кримінального правопорушення буде неповним, якщо не розглядати питання складу «злочинів агресії», діянь, які полягають у плануванні, під-

готовці або розв'язуванні агресивної війни чи воєнного конфлікту, веденні агресивної війни або агресивних воєнних дій.

Стан дослідження

Наукові обстеження стосовно з'ясування поняття агресії, видів збройного конфлікту, причин та способів їх розв'язання, питань відповідальності держави за акти агресії та міжнародних підходів – презентовані працями таких науковців, зокрема, як: Н. Акімов, О. Базов, М. Баймуратов, О. Березніков, І. Бойко, С. Бескоровайний, О. Броневицька, К. Важна, В. Гапончук, С. Денисов, В. Дяченко, О. Задніпровська, І. Касинюк, Н. Кончук, К. Кардаш, У. Коруц, Е. Кузьмін, О. Ладиненко, І. Лоссовський, А. Майснер, Г. Маляр, С. Мохончук, Л. Мошняга, А. Нікітін, О. Олішевський, Н. Орловська, В. Ортинський, Я. Пилипенко, П. Пекар, О. Полторак, В. Поповичук, В. Радецький, В. Робак, Ю. Резнік, М. Рубашенко, В. Ржевська, С. Сірий, С. Стасюк, М. Стиранка, Л. Скрекля, Н. Філіпінська, Н. Фурсіна, Я. Турчин, М. Цюрупа, П. Шумський, К. Юртаєва, Г. Яремко та інші.

Також у 2023 році Христина Олійник успішно захистила дисертацію в Національному університеті «Львівська політехніка» – «Кримінальна відповідальність за пропаганду, планування, підготовку, розв'язування та ведення агресивної війни» /під науковим керівництвом проф. В. Канціра/, згодом «побачила світ» монографія. У дослідженні, в умовах особливого правового режиму – воєнного стану, очевидного загострення загроз суверенітету, територіальній цілісності та політичній незалежності держави, здійснено переоцінку кримінально-правової охорони таких правовідносин [2].

Метою статті є спроба моніторингу окремих питань ознак складу «злочину агресії», усіх тих діянь, які полягають у плануванні, підготовці або розв'язуванні агресивної війни чи воєнного конфлікту, веденні агресивної війни або агресивних воєнних дій.

Виклад основного матеріалу дослідження

Дослідження об'єкта складу кримінального правопорушення та виявлення його

сутності має виняткове значення. У кримінально-правовій доктрині наукова полеміка з приводу цього питання не втрачає актуальності. Існує чимало концепцій об'єкта складу кримінального правопорушення.

Правильне встановлення ознак складу кримінального правопорушення має і теоретичне, і практичне значення, оскільки сприяє розкриттю соціальної сутності та юридичної природи злочину, з'ясуванню його характеру та ступеня суспільної небезпеки, правильній кваліфікації суспільно небезпечного діяння, а відтак його відокремленню від суміжних посягань.

Найбільш прийнятною та логічно обґрунтованою видається концепція тих науковців, які визнають об'єктом складу кримінального правопорушення суспільні відносини, таке сприйняття відповідає теоретичним основам законотворення й практичним потребам правозастосування [2].

У юридичній літературі об'єкти кримінально-правової охорони загально прийнято класифікувати «за вертикаллю», згідно з якою розрізняють три рівні: загальний, родовий і безпосередній. Загальний об'єкт є єдиним для всіх кримінальних правопорушень (зокрема, і злочинів, що передбачені ст. 436, 436¹ 436² 437, 438 КК України). Він охоплює найбільш важливі суспільні відносини, які охороняються кримінальним законом. Також у теорії кримінального права переважаючою є думка, що родовий об'єкт кримінального правопорушення ґрунтується на аналізі назви розділу Особливої частини КК України, яка містить статтю, що передбачає відповідальність за її виконання. Діяння, які містяться в одному розділі кримінального закону, посягають на один і той самий родовий об'єкт.

Особливістю кримінальних правопорушень, закріплених у вже згаданому розділі КК України, є те, що вони посягають на міждержавні відносини та мають конвенційний характер. На цьому, зокрема, наголошують проф. О. О. Дудоров та М. І. Хавронюк, зазначаючи, що ці кримінальні правопорушення безпосередньо пов'язані зі сучасним міжнародним кримінальним правом як галуззю міжнародного публічного права, а тому при їх кваліфікації, з'ясовуючи зміст відповідних

статей, необхідно звертатися до відповідних міжнародних актів [3].

У теорії кримінального права немає однотипного підходу щодо визначення родового об'єкта складів злочинів, передбачених згаданими статтями КК України. З цього приводу можна виокремити три підходи. Так, представники першого вважають, що кримінальні правопорушення, які передбачені Розділом XX Особливої частини КК України, взагалі позбавлені спільного родового об'єкта. Зокрема, такими об'єктами вважають: 1) мир; 2) безпеку людства; 3) міжнародний правопорядок. А тому щодо кримінальних правопорушень, сутність яких визначається пропагандою, плануванням, підготовкою, розв'язуванням та веденням агресивної війни родовим об'єктом визнають мир [4].

Представники другого підходу переконані, що родовим об'єктом цих злочинів належить визнавати мир та безпеку людства [5].

Представники третього підходу родовим об'єктом вбачають міжнародний правопорядок [6].

Кожна з наведених позицій належно обґрунтована у кримінально-правовій літературі, а відтак варта уваги. Водночас, для визначення родового об'єкта складів цих злочинів необхідно з'ясувати зміст таких юридичних конструкцій, як «мир», «безпека людства» та «міжнародний правопорядок». Так, поняття «мир» трактується як відсутність ворожості, війни і збройних конфліктів, а безпека людства – як стан, за якого відсутня загроза війни, діянь, ймовірним наслідком виступатиме масове знищення людей та умов існування населення земної кулі [7].

Що стосується поняття міжнародного правопорядку, то під ним розуміють певну модель міжнародного функціонування співтовариства держав, головна мета якої – стабільне, продуктивне і безконфліктне їх існування за допомогою правових інструментів [8].

Отже, міжнародний правопорядок – це весь конгломерат суспільних відносин, які виникають у ході міжнародного співробітництва та охороняються правовими приписами [2].

Поділяючи позицію авторки, вважаємо, що визначення родового об'єкта складів злочинів, які полягають у плануванні, підготов-

ці або розв'язуванні агресивної війни чи воєнного конфлікту, а також участі у змові, що спрямована на вчинення таких дій, веденні агресивної війни або агресивних воєнних дій, як суспільних відносин, які забезпечують мир, безпеку людства і міжнародний правопорядок, є надмірно широким та не відповідає положенням міжнародно-правових актів та національного законодавства. Так, у Статуті Міжнародного воєнного трибуналу від 8 серпня 1945 р., систематизовано злочини, які підлягають юрисдикції Трибуналу, а саме: злочини проти миру, військові злочини та злочини проти людяності. Зокрема, до злочинів проти миру відносять планування, підготовку, розв'язання чи ведення агресивної війни або війни, яка порушує міжнародні договори [9].

Видається за необхідне підтримати науковий підхід щодо визнання родовим об'єктом аналізованих посягань охоронювані кримінальним законом суспільні відносини, що забезпечують мир та безпеку людства. Така думка впливає не лише з аналізу міжнародно-правових актів, а ґрунтується на тому, що поняття «мир» та «безпека» не можуть співіснувати одне без одного. А тому, якщо наявне застосування збройної сили однією державою щодо іншої, то не лише здійснюється посягання на мир, але, як наслідок, виникає реальна загроза для безпеки людства [2].

З'ясування сутності безпосереднього об'єкта, планування, підготовка або розв'язування агресивної війни чи воєнного конфлікту, а також участь у змові, що спрямована на вчинення таких дій, ведення агресивної війни або агресивних воєнних дій зумовлюють потребу проаналізувати зміст і структуру суспільних відносин, які охороняються відповідними нормами. Власне така структура складається з трьох елементів: 1) носії відносин (суб'єкти); 2) предмет, який є первинним, існування відносин чи факторів, які визнають сам факт виникнення й існування зазначеної кореляції; 3) суспільно значуща діяльність (соціальні взаємозв'язки) як сутність відносин [10].

Фактичний зміст аналізованих відносин становить діяльність, спрямовану на збереження миру, запобігання агресивній війні чи воєнному конфлікту. «Стан захищеності су-

веренітету, територіальної цілісності або політичної незалежності забезпечується шляхом ведення переговорів, посередництва, примирення, арбітражу, судового розгляду тощо. Домагаючись такого врегулювання, сторони повинні домовитися про такі мирні заходи, які відповідали б обставинам і характеру спору» [11].

Дотримання принципів міжнародного права в частині дружніх відносин і співпраці між державами є запорукою збереження миру. Відповідно до ст. 3 Закону України «Про оборону України» від 16 грудня 1991 р., (із змінами, доповненнями та новими редакціями), охорона розглядуваних суспільних відносин зводиться також до: прогнозування та оцінки воєнної небезпеки; «... проведення розвідувальної та інформаційно-аналітичної діяльності в інтересах підготовки держави до оборони; ... здійснення заходів у зовнішньополітичній сфері, спрямованих на запобігання збройному конфлікту та відсіч збройній агресії; ... забезпечення готовності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, єдиної державної системи цивільного захисту об'єктів критичної інфраструктури до виконання завдань цивільного захисту в особливий період, зокрема у воєнний час, з урахуванням норм міжнародного гуманітарного права; ... забезпечення охорони державного кордону України та її посилення у разі загострення обстановки, виникнення реальної загрози здійснення збройних та інших провокацій на державному кордоні України; ... забезпечення розвитку воєнної науки, формування науково-технічного і технологічного набутку...» тощо [12].

Якщо один із учасників порушує зазначені обов'язки, то це призводить до розриву соціального зв'язку. Відтак, правила мирного співіснування перестають діяти, оскільки спірні питання та розбіжності між учасниками розглядуваних суспільних відносин вирішуються за допомогою сили чи погрози силою, що власне ставить під загрозу мирне співіснування людства. Таким чином, безпосереднім об'єктом складів злочинів, які полягають у плануванні, підготовці, розв'язуванні та веденні агресивної війни, є міжнародні суспільні відносини з охорони суверенітету, територіальної цілісності або політичної неза-

лежності іншої держави, що унеможлиблює вирішення спірних питань та розбіжностей за допомогою сили або погрози силою [2].

Нарешті, потребує розгляду також і питання щодо безпосереднього об'єкта складу пропаганди війни (ст. 436 КК України), що зумовлює висвітлення змісту і структури суспільних відносин, які поставлені під кримінально-правову охорону. Так, предметом охоронюваних суспільних відносин є інформаційні відносини, які виникають з приводу охорони суверенітету й територіальної цілісності чи політичної незалежності держави, проти якої використовують збройні сили. Носіями таких відносин, з одного боку, виступає держава в особі уповноважених нею органів, а з іншого, – особа, яка здійснює пропаганду війни.

Безпосереднім об'єктом складу злочину, передбаченого ст. 436 КК України, є суспільні відносини, які виникають з приводу охорони суверенітету, територіальної цілісності або політичної незалежності іншої держави, у сфері здійснення права вільно поширювати інформацію [2].

Висновки

Моніторинг об'єкта складів правопорушень, які полягають у плануванні, підготовці або розв'язуванні агресивної війни чи воєнного конфлікту, а також участь у змові, що спрямована на вчинення таких дій, веденні агресивної війни або агресивних воєнних дій, засвідчує, що родовим об'єктом аналізованих посягань виступають охоронювані кримінальним законом суспільні відносини, що забезпечують мир та безпеку людства. Безпосереднім же об'єктом складів цих злочинів є міжнародні суспільні відносини з охорони суверенітету, територіальної цілісності або політичної незалежності іншої держави, що унеможлиблює розв'язання суперечливих питань і розбіжностей опосередком застосування сили або погрози силою. При цьому, дії особи мають отримати кримінально-правову оцінку за ст. 437 КК України, якщо наявне планування, підготовка або розв'язування воєнного конфлікту винятково міжнародного характеру [2].

Щодо безпосереднього об'єкта складу злочину, визначеного ст. 436 КК України, то

ним виступають суспільні відносини, які виникають з приводу охорони суверенітету, територіальної цілісності або політичної незалежності іншої держави, у сфері здійснення права вільно поширювати інформацію.

Література

1. Єдиний реєстр досудових розслідувань. URL: <https://erdr.gp.gov.ua/erdr/erdr.web.system.LoginPage.cls?CSPCHD=01d002030000tkkXSC6n7zEu49ppgf0BR9uKOHTFK8DeyHu5AU>.

2. Олійник Х. В. Кримінальна відповідальність за пропаганду, планування, підготовку, розв'язування та ведення агресивної війни. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії (081 «Право»). Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2022. URL: <https://rnu.ua/sites/default/files/2022/radaphd/21724/disoliynyk-2.pdf>.

3. Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право: навч. посібник / за заг. ред. М. І. Хавронюка. К. 2014. С.882.

4. Кримінальне право України: Особлива частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-те вид., переробл. і допов. Х.: Право. 2010; Шевчук А. В., Дякур М. Д. Кримінальне право України (Особлива частина) навч. посіб. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т. 2013; Поповичук В. О. Визначення категорії «злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку». Часопис Київського університету права. 2015. № 3.

5. Кримінальне право України. Особлива частина : навч. посіб / С. Г. Волкотруб та ін.; за ред. О. М. Омельчука. К.: Алерта. 2010; Мохончук С. М. Кримінально-правова охорона миру та безпеки людства: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступ. д-ра юрид. наук: 12.00.08, 12.00.11 / наук. конс. В. Я. Тацій. Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Х. 2014.

6. Шамара А. В. Система преступлений против мира и безопасности человечества в уголовном законодательстве Украины – их классификация в теории уголовного права. Научный вестник Международного гуманитарного

SUMMARY

The study of criminal liability for committing any criminal offence will be incomplete if we do not consider the issue of «crimes of aggression», acts consisting of planning, preparation or unleashing an aggressive war or military conflict, as well as participation in a conspiracy aimed at committing such acts; waging an aggressive war or aggressive military actions.

The article attempts to monitor certain issues related to the elements of «crimes of aggression».

Examination of the object of a criminal offence and identification of its essence is of paramount importance. In the criminal law doctrine, the scientific debate on this issue remains relevant. There are many scientific concepts of understanding the object of a criminal offence.

Key words: «crime of aggression», planning, preparation, unleashing of an aggressive war, military conflict, waging of an aggressive war, aggressive military actions, object of a criminal offense.

університету. Серія Юриспруденція. 2014. Вип. 11 (2).

7. Мельник М. І. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / за ред. М.І.Мельника, М. І. Хавронюка. 9-те вид. К.: Юридична думка. 2012.

8. Баймуратов М. О. Міжнародний правопорядок та його роль у функціонуванні правової демократичної державності: правові підходи. Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія «Право». Вип. 2. 2009.

9. Статут Міжнародного воєнного трибуналу, від 8 серпня 1945 р. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/140950__140950.

10. Тацій В. Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України : монографія. Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Х. : Право. 2016.

11. Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй від 24 жовтня 1970 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_569.

12. Про оборону України: Закон України від 6 грудня 1991. № 1932-ХІІ (із змінами та доповненнями станом на 05 червня 2024 року). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12>.

КРИМІНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО ШТАТУ ТЕХАС (США), ЩО ЗАБЕЗПЕЧУЄ ОХОРОНУ ОБІГУ ЛІКАРСЬКИХ ЗАСОБІВ: ОСОБЛИВОСТІ ЗМІСТУ ТА СИСТЕМАТИЗАЦІЇ

БЕРЗІНА А.Б. - кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри судової медицини та медичного права Національного медичного університету імені О.О. Богомольця

ORCID: 0000-0002-9885-309X

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.1.13>

У статті проводиться системний аналіз кримінального законодавства штату Техас (США), що забезпечує охорону обігу лікарських засобів. Визначено, що акти кримінального законодавства штату Техас – це один з різновидів джерел кримінального права штату Техас, що відноситься до статутного права.

Акти кримінального законодавства штату Техас представлені Кримінальним кодексом штату Техас та іншими законодавчими актами штату Техас, що містять кримінально-правові заборони у сфері обігу лікарських засобів (як то Кодекс охорони здоров'я та безпеки штату Техас та Кодекс професій штату Техас). Якщо кримінальне правопорушення було вчинене в штаті Техас і ним порушується норма федерального закону, то відповідно до Розділу 18 Зібрання законів США, кримінальна відповідальність настає згідно з нормами цього закону.

Кримінальне законодавство штату Техас містить значну кількість деталізованих норм-заборон, порушення яких тягне настання кримінальної відповідальності (частіше – такі порушення утворюють вчинення місдмінорів класу А, В або С, значно рідше – фелоній). Такий підхід законодавця пройшов тривалий еволюційний розвиток та останнім часом має тенденцію до ще більшого вкорінення на рівні штатів США.

Задля правильної кваліфікації посягань на встановлений порядок обігу лікарських засобів у штаті Техас необхідно ретельно досліджувати зміст регулятивних положень, що охороняють такий порядок обігу, оскільки

кримінальний закон у цій частині нерозривно пов'язаний з відповідними іншими актами кримінального законодавства.

Підставами систематизації кримінального законодавства штату Техас, що забезпечує охорону обігу лікарських засобів виступають окремі властивості проявів обігу лікарських засобів, діяльність його суб'єктів, ознаки кримінальної протиправності, заподіюваної шкоди тощо.

Ключові слова: лікарські засоби, кримінально-правова охорона, обіг лікарських засобів, дуалізм джерел права, акти кримінального законодавства, законодавство США.

Постановка проблеми

Глобалізація фармацевтичного бізнесу досягла раніше невідомих вершин та тримає курс на подальше зростання. У 2023 році загальні витрати на розвиток фармацевтичної галузі в США склали 722,5 мільярда доларів. У 2024 році та в подальшому очікується, що витрати на рецептурні лікарські засоби зростуть до 12,0 % [1, с. 583]. Отримуючи надприбутки, фармацевтичні корпорації США спрямовують свої зусилля в площину забезпечення якості, безпечності та ефективності лікарських засобів, дотримання стандартів належної виробничої практики та вимог маркетингу. На цьому фоні останнім часом у США спостерігається збільшення кількості кримінальних правопорушень у сфері обігу лікарських засобів.

Метою статті є з'ясування особливостей змісту кримінального законодавства штату Техас (США), що забезпечує охорону обігу лікарських засобів.

Стан опрацювання проблематики

Систематизацією актів кримінального законодавства США при вирішенні певних проблем кримінального права займалися С. Грін, Н. Гудорова, О. Дудоров, Д. Камінський, П. Морган, Є. Полянський, А. Савченко, Ю. Старовойтова, О. Фролова та інші науковці. Однак, цілісне дослідження заявленої теми на сьогодні день відсутнє.

Виклад основного матеріалу

США є державою федеративного устрою, у якій владні повноваження розподіляються між федеральним урядом і урядами 50 штатів. У цьому плані актуальним є аналіз кримінального законодавства другого за чисельністю і за площею штату США – Техасу. Адаже здійснення такого аналізу дозволить з'ясувати те, що саме представляє законодавство штату Техас, що забезпечує охорону лікарських засобів (передусім у співвідношенні з федеральним статутним законодавством США), а також яким чином побудована його система та який обсяг охорони обігу лікарських засобів вона забезпечує.

Ю.Г. Старовойтова до джерел американського кримінального права відносить: 1) Конституцію США; 2) статuti (закони); 3) загальне право; 4) акти контролюючих та регулюючих органів [2, с. 1060]. Акти кримінального законодавства є одним з різновидів джерел кримінального права США, які відносяться до статутного права – тобто до писаного права, яке виникло з нормотворчої діяльності Конгресу та нормотворчої діяльності окремих штатів. На федеральному рівні до таких актів слід віднести Розділ 18 Зібрання Законів США, відомий як Кримінальний кодекс США, та регулятивне законодавство, яке містять чимало норм-заборони, що забезпечують охорону обігу лікарських засобів. До актів регулятивного законодавства, що містять кримінально-правові норми федерального рівня можна віднести, зокрема, Федеральний закон про продукти харчування,

лікарські засоби та косметику 1938 р. [3]. Як слушно зазначає Д. Каменський, наразі заборони регуляторного спрямування буквально «розкидані» по всій площині Зібрання законів США, на відміну від норм про так звані традиційні чи «справжні» злочини, які закріплені в розділі 18 Зібрання законів США [4, с. 149].

Акти кримінального законодавства штату Техас представлені Кримінальним кодексом штату Техас [5] (прийнятий 1856 р. та є основним актом кримінального законодавства штату Техас, який у 1973 році зазнав суттєвих змін шляхом прийняття *Revised Penal Code*, що побудований за зразком й у відповідності до *Model Penal Code* [5], розробленим Американським інститутом права) та іншими законодавчими актами штату, що містять кримінально-правові заборони у сфері обігу лікарських засобів (як то Кодекс охорони здоров'я та безпеки штату Техас [6] та Кодекс професій штату Техас [7]). Якщо кримінальне правопорушення було вчинене в штаті Техас і ним порушується норма федерального закону, то відповідно до Розділу 18 Зібрання законів США, кримінальна відповідальність настає згідно з нормами цього закону. Як зазначає Ю.Г. Старовойтова, іноді може траплятися так, що певне діяння одночасно підпадає під ознаки федерального злочину й злочину за кодексом штату. У випадку, якщо кримінально-правова норма законодавства штату суперечить федеральній статутній нормі, перевага надається останній [2, с. 1060], що є проявом конституційного принципу верховенства федерального законодавства по відношенню до законодавства штатів. Скажімо, Закон про продукти харчування, лікарські засоби та косметику штату Техас не може суперечити положенням Федерального закону про продукти харчування, лікарські засоби та косметику 1938 р., але може уточнювати та конкретизувати його.

Іншими законодавчими актами штату Техас передбачена значна кількість норм-заборон, що забезпечують кримінально-правову охорону обігу лікарських засобів. **Систему** цих норм можна представити залежно від джерела їх нормативного вираження, а саме:

I. Закон про продукти харчування, лікарські засоби та косметику штату Техас. Цей Закон розміщений у главі 431 Кодексу охорони здоров'я та безпеки штату Техас та в § 431.021 «Заборонені дії» [8] передбачає перелік заборонених дій у сфері обігу лікарських засобів. Їх вчинення вперше згідно § 431.059 «Кримінальні покарання; захист» цього Закону кваліфікується як місдімінор класу А, а якщо під час судового розгляду буде доведено, що особа раніше була засуджена згідно з цим параграфом Закону – як фелонія [9].

У § 431.021 «Заборонені дії» цього Закону визначено понад 30 різновидів кримінальних правопорушень. Пропонується систематизувати їх на ті, що стосуються:

- **обігу фальсифікованих або неправильно маркованих лікарських засобів.** Наприклад, введення або постачання для введення в торгівлю фальсифікованих чи неправильно маркованих лікарських засобів чи фальсифікація лікарських засобів у торгівлі або ж їх доставка чи пропозиція доставки, а також виробництво в штаті Техас таких лікарських засобів або ж вчинення дій, які призводять до того, що лікарський засіб стає фальсифікованим або неправильно маркованим (а), (b), (c), (h), (k), (kk);

- **введення в обіг нових лікарських засобів,** а саме з порушенням вимог, які висуваються до таких лікарських засобів (e), або використання на маркуванні лікарського засобу будь-якого уявлення чи припущення про те, що схвалення заявки щодо такого лікарського засобу відбувається згідно з § 431.114 «Нові лікарські засоби» Кодексу охорони здоров'я та безпеки штату Техас (o);

- **порушень вимог рекламування лікарських засобів чи іншого стимулювання збуту,** у тому числі через розповсюдження будь-якої неправдивої реклами (f), використання в рекламі, пов'язаній із таким лікарським засобом, будь-якого уявлення чи припущення про те, що схвалення заявки щодо такого лікарського засобу відбувається згідно з § 431.114 «Нові лікарські засоби» цього Закону (n), або використання під час реклами чи іншого стимулювання збуту будь-якого посилання на будь-який звіт чи

аналіз, наданий відповідно до § 431.042 «Інспекція», § 431.043 «Доступ до записів» та § 431.044 «Доступ до запасів, який показує рух у торгівлі» Кодексу охорони здоров'я та безпеки штату Техас (0);

- **порушень правил роботи з контролюючими суб'єктами.** Наприклад, порушень правил допуску для перевірок інспекцій (g) чи ненадання інформації, яку вимагає Департамент державної охорони здоров'я (bb), неспроможності виробника, пакувальника або дистриб'ютора лікарського засобу надавати на запити правдиві та правильні копії всіх друківаних матеріалів, які повинні бути включені до будь-якої упаковки, у якій цей лікарський засіб розповсюджується або продається, або таких інших друківаних матеріалів, які затверджені федеральним законом (p);

- **порушень правил надання гарантії на зобов'язання** (i);

- **порушень порядку використання, вилучення або утилізації лікарських засобів, на яких накладено ембарго** (j);

- **здійснення будь-яких дій, які призводять до того, що лікарські засоби стають підробленими.** Наприклад, виготовлення предметів, призначених для друку, імпринту або відтворення торгової марки, торгової назви чи іншого ідентифікаційного знаку (l);

- **розкриття комерційної таємниці або використання її для власних інтересів** (m);

- **різновидів шахрайства,** як-от: розміщення на контейнері лікарського засобу з метою шахрайства ідентифікаційного знаку або виготовлення предмета, призначеного для відтворення товарного знаку з метою обману (l) або отримання рецептурного лікарського засобу шляхом шахрайства (jj);

- **порушень правил відпуску лікарських засобів.** Наприклад, видача або підбурювання до видачі іншого лікарського засобу замість замовленого або призначеного без прямого дозволу особи, яка замовляє або призначає (r) чи прийняття невикористаного рецепта або лікарського засобу, повністю або частково, з метою перепродажу (w) або купівля лікарського засобу в аптеці з порушенням правил обмежень на тран-

закції (dd) чи торгівля рецептурним лікарським засобом на барахолці (ii), отримання рецептурного лікарського засобу, який є фальсифікований чи неправильно маркований;

- порушень ліцензійних умов здійснення оптової торгівлі лікарськими засобами (x), (aa) або підбурювання до співучасті в порушенні ліцензійних умов здійснення оптової торгівлі лікарськими засобами (cc);

- порушення правил транзакцій щодо лікарських засобів. Наприклад, порушення § 431.411 «Мінімальні обмеження на транзакції» Кодексу охорони здоров'я та безпеки штату Техас щодо купівлі або отримання іншим способом лікарського засобу за рецептом в аптеці (dd), продажу або дистрибуції (ee) чи невиконання обов'язків з доставки (ff);

- порушення правил ведення родоводу лікарських засобів, як-от: неспроможність підтримувати або надавати або підтвердити родовід лікарського засобу (gg), (hh).

Для наявності зазначених кримінальних правопорушень немає необхідності доводити умисел, обізнаність, необережність особи за межами певного ступеня вини, якщо така є.

II. Закон про рятівні продукти харчування, лікарські засоби, пристрої та косметику штату Техас є ще одним актом законодавства, який забезпечує охорону обігу лікарських засобів. Так, у § 432.019 «Кримінальне покарання» цього Закону встановлено, що особа вчиняє кримінальне правопорушення, якщо (1) керує рятувальним закладом або виступає в якості рятувального брокера без ліцензії, виданої відповідно до цієї глави; або (2) не дотримується правила § 432.011 «Мінімальні стандарти». Це кримінальне правопорушення є місдімінором класу А [10].

Оскільки українське законодавство не врегульовує такого роду правовідносин, важливим є розуміння того, що є рятувальними лікарськими засобами в розумінні американського законодавця. Це ті лікарські засоби, які отримали статус *distressed merchandise* – тобто товари з дефектами. Такими де-

фектами є фальсифікація або неправильне маркування лікарських засобів, що стало наслідком порушень правил Департаменту охорони здоров'я або судових рішень. Для таких лікарських засобів можливий «порятунк», яким займаються *salvage establishment* – рятувальні заклади, тобто підприємства з відновлення чи іншого способу порятунку пошкоджених товарів або для купівлі, продажу чи здійснення дистрибуції врятованих товарів для використання людьми; або це можуть бути *salvage brokers* – брокери з рятування, які беруть участь у бізнесі з продажу, дистрибуції чи іншій торгівлі товарами з дефектами або врятованими товарами, але які не керують рятувальними закладами.

Отже, зазначені заборони є нормативним інструментом запобігання «проникненню» в легальний обіг фальсифікованих або неправильно маркованих лікарських засобів. Причому названий Закон «насичений» доволі специфічними юридичними конструкціями, не знайомими українському законодавцю. Використання цих конструкцій властиве кримінально-правовій охороні саме американського фармацевтичного ринку, у межах якого «працюють» механізми повернення в обіг товарів, які втратили свою початкову властивість «бути допущеними в обіг» та стали *distressed merchandise*.

III. Кодекс охорони здоров'я та безпеки штату Техас, що містить главу 483 «Небезпечні лікарські засоби». Обіг небезпечних лікарських засобів врегульований главою 483 «Небезпечні лікарські засоби» Кодексу охорони здоров'я та безпеки штату Техас. Небезпечним визнається лікарський засіб, який є шкідливим для самолікування та який не включено до Додатків I–V або Груп покарань 1–4 § 481 Закону штату Техас про контрольовані речовини [11]. На небезпечних лікарських засобах, на відміну від усіх інших лікарських засобів, повинен бути напис: «Увага: Федеральний Закон забороняє відпуск без рецепта» або «Rx only» або інша *legend*, яка відповідає Федеральному Закону; або «Обережно: Федеральний Закон обмежує використання цього лікарського засобу ліцензованим ветеринаром або за його наказом».

Певні порушення порядку обігу небезпечних лікарських засобів є кримінальними

правопорушеннями. Залежно від того, на що саме вони посягають, їх можна систематизувати так:

- **порушення порядку зберігання небезпечного лікарського засобу.** Наприклад, згідно з § 483.041 цієї глави особа вчиняє кримінальне правопорушення, коли вона: а) володіє небезпечним лікарським засобом, якщо лише вона не отримує лікарський засіб належним чином від фармацевта, або б) володіє небезпечним лікарським засобом з метою продажу лікарського засобу. Такі кримінальні правопорушення є місдімінором класу А;

- **порушення порядку доставки або пропозиції доставки небезпечного лікарського засобу.** Наприклад, згідно з § 483.042 цієї глави, якщо особа доставляє або пропонує доставити небезпечний лікарський засіб з порушеннями, вказаними у цьому параграфі, то це кримінальне правопорушення є фелонією;

- **порушення порядку виробництва небезпечних лікарських засобів.** Так, відповідно до § 483.043 цієї глави особа вчиняє кримінальне правопорушення, якщо вона виробляє небезпечний лікарський засіб, не маючи на це законного дозволу. Таке кримінальне правопорушення є фелонією;

- **порушення порядку відпуску небезпечних лікарських засобів.** Наприклад, підробка або зміна рецепту, незбереження рецепта фармацевтом, повторне виписування рецепту без дозволу, несанкціонована передача рецепту тощо. Кримінальне правопорушення, передбачене цим розділом, є місдімінором класу В, якщо лише під час судового розгляду не буде доведено, що особа раніше була засуджена за кримінальне правопорушення, передбачене цією главою (у такому випадку воно є місдімінором класу А);

- **порушення порядку контролю за діяльністю підприємств фармацевтичної сфери.** Згідно з § 483.050 цієї глави відмова в наданні дозволу на перевірку відповідно до § 483.025 «Перевірка. Інвентаризація» цієї глави, є місдімінором класу В, якщо лише під час судового розгляду не буде доведено, що особа раніше була засуджена за кримінальне правопорушення, передбаче-

не цією главою (у такому випадку воно є місдімінором класу А);

- **порушення порядку збереження комерційної таємниці стосовно обігу небезпечних лікарських засобів.** Згідно з § 483.051 цієї глави, особа вчиняє правопорушення, якщо вона використовує для своєї вигоди або розкриває іншій особі, крім посадової особи чи працівника правління чи суду, інформацію, яка стосується методу чи процесу і є комерційною таємницею. Кримінальне правопорушення, передбачене цим розділом, є місдімінором класу В, якщо лише під час судового розгляду не буде доведено, що особа раніше була засуджена за кримінальне правопорушення, передбачене цією главою (у такому разі воно є місдімінором класу А);

- **порушення іншого порядку, відмінного від зазначених вище.** Норми, що передбачають різновиди такого порушення, також забезпечують кримінально-правову охорону обігу лікарських засобів, про що прямо зазначено в § 483.052 цієї глави. Такі порушення є місдімінором класу В, якщо під час судового розгляду не буде доведено, що особа раніше була засуджена за кримінальне правопорушення, передбачене цією главою (у такому випадку воно є місдімінором класу А).

Отже, об'єм кримінально-правової охорони обігу названої групи лікарських засобів пов'язаний насамперед з тим, що вони хоча й не відносяться до контрольованих речовини, але небезпечні для самолікування, розміщені в сабтитулі С «Регулювання зловживання психоактивними речовинами та злочини» Кодексу охорони здоров'я та безпеки штату Техас і тому обмежені в обігу, відпускаються лише за рецептом. Більшість з них є місдімінором класу А або В.

IV. Кодекс професій штату Техас. Цей кодекс встановлює кримінально-правові заборони для таких суб'єктів обігу лікарських засобів, як фармацевти та аптеки (контролюючі повноваження щодо діяльності цих суб'єктів належать *Texas State Board of Pharmacy* – органу ліцензування та контролю, який регулює фармацевтичну практику штату Техас). Він містить кримінально-правові заборони у сфері обігу лікарських засо-

бів, які стосуються діяльності аптек та фармацевтів. Порухення цих заборон утворюють види кримінальних правопорушень, які можна систематизувати як такі, що пов'язані з: **порушенням вимог ліцензування аптечної практики**, зокрема, здійснення забороненої практики та **умисним порушенням ліцензійних вимог**.

Окрім того, специфікою американського законодавства у сфері обігу лікарських засобів є наявність норм-заборон, у змісті яких виокремлюються індивідуальні ознаки лікарських засобів. П.С. Берзін, Р.А. Волинець та О.Г. Фролова, аналізуючи такі види кримінальних правопорушень, відносять їх до нетипових, тобто таких, що відображають специфічну «виключність» або «винятковість» (із загальних законодавчих норм-правил) змісту посягання на фармацевтичну діяльність [12]. У цілому підтримуючи позицію вчених зазначаю, що в актах кримінального законодавства штату Техас, як і решти штатів, та у федеральному законодавстві США є чимало таких специфічних норм-заборон. Так, Кодекс охорони здоров'я та безпеки штату Техас встановлює кримінальну відповідальність за порушення правил обігу ефедрину та його похідних, а також деметилсульфоксиду. Наприклад, у § 431.022 «Злочин: передача продукту, що містить ефедрин» цього Кодексу передбачена кримінальна відповідальність для «особи, яка ... свідомо продає, передає або іншим чином надає продукт, що містить ефедрин, особі віком 17 років або молодше, за винятком випадків, передбачених законом» [13]. Це порушення утворює місдімінор класу С, який може ставати місдімінором класу В.

Висновки

1. Підхід законодавця в частині визначення численних норм-заборон в актах кримінального законодавства штату Техас, що забезпечують охорону обігу лікарських засобів, дещо відмінний від українського. Адже передбачає значну кількість доволі деталізованих видів кримінальних правопорушень, що не лише не знайомі українському законодавцю, але й є специфічним результатом криміналізації діянь, притаманним американській системі права. З одного боку, зна-

чна кількість норм-заборон, що містяться в актах кримінального законодавства (як на рівні законодавства штату, так і на федеральному рівні) означає відсутність уніфікованості кримінально-правових норм. Однак, з іншого боку, така «американська модель» законодавчої техніки демонструє себе як вельми ефективну і виконує певну запобіжну функцію на фармацевтичному ринку США.

2. Норми матеріального кримінального права, які забезпечують охорону обігу лікарських засобів, визначені в Кримінальному кодексі штату Техас (*Revised Penal Code*). Іншими актами кримінального законодавства штату Техас є, зокрема, Кодекс охорони здоров'я та безпеки штату Техас та Кодекс професій штату Техас. Вони містять значну кількість деталізованих норм-заборон, порушення яких тягне настання кримінальної відповідальності (частіше – такі порушення утворюють вчинення місдімінорів класу А, В або С, значно рідше – фелоній). Такий підхід законодавця пройшов тривалий еволюційний розвиток та останнім часом має тенденцію до ще більшого вкорінення на рівні штату США.

4. Підставами систематизації кримінального законодавства штату Техас, що забезпечує охорону обігу лікарських засобів виступають окремі властивості проявів обігу лікарських засобів, діяльність його суб'єктів, ознаки кримінальної протиправності, заподіюваної шкоди тощо.

Література

1. Tichy EM, Hoffman JM, Tadrous M, Rim MH, Cuellar S, Clark JS, Newell MK, Schumock GT. National trends in prescription drug expenditures and projections for 2024. *Am J Health Syst Pharm.* 2024 Jul 8;81(14):583-598. doi: 10.1093/ajhp/zxae105.
2. Кримінальне право. Загальна частина: Підручник / За ред. А.С. Беніцького, В.С. Гуславського, О.О. Дудорова, Б.Г. Розовського. – К.: Істина, 2011. – 1112 с.
3. Federal Food, Drug, and Cosmetic Act, 1938. URL: <https://uscode.house.gov/view.xhtml?req=granuleid:USC-prelim-title21-chapter9-front&num=0&edition=prelim> (дата звернення 10.02.2025)

Criminal legislation of Texas (USA), which provides protection for the circulation of drugs: features of content and systematization.

The article conducts a systematic analysis of the criminal legislation of Texas (USA), which provides protection for the circulation of drugs. It is determined that the acts of the criminal legislation of Texas are one of the types of sources of criminal law of Texas, which refers to statutory law.

Texas criminal law acts are represented by the Texas Penal Code and other Texas legislative acts containing criminal prohibitions in the field of drug trafficking (such as the Texas Health and Safety Code and Texas Occupations Code). If a criminal offense was committed in Texas and it violates a norm of federal law, according to Title 18 of the United States Code, criminal liability arises in accordance with the norms of this law. This approach of the legislator has undergone a long evolutionary development and recently has a tendency to become even more entrenched at the level of the states of the USA.

Criminal law of the state of Texas contains a significant number of detailed prohibitions, the violation of which entails criminal liability (more often, such violations constitute misdemeanors of class A, B, or C, much less often - felonies).

In order to correctly qualify encroachments on the established procedure for the circulation of drugs in Texas, it is necessary to carefully examine the content of the regulatory provisions that protect such a procedure for circulation, since the criminal law in this part is inextricably linked with other relevant acts of criminal legislation.

The basis for the systematization of the criminal legislation of Texas, which provides protection for the circulation of drugs, are individual properties of manifestations of the circulation of drugs, the activities of its subjects, signs of criminal wrongdoing, harm caused, etc.

Keywords: drugs (medicinal products), criminal legal protection, circulation of drugs, law sources dualism, acts of criminal legislation, U.S. law.

4. Каменський Д.В. Кримінально-правова охорона економічних відносин у США та Україні: компаративістське дослідження : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Київ. нац. Ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2020. – 497 с.

5. Model Penal Code of the American Law Institute. URL: <https://www.ali.org/publications/model-penal-code> (дата звернення 10.02.2025)

6. Texas Health and Safety Code. URL: <https://codes.findlaw.com/tx/health-and-safety-code/> (дата звернення 10.02.2025)

7. Texas Occupations Code. URL: <https://codes.findlaw.com/tx/occupations-code/> (дата звернення 10.02.2025)

8. § 431.021. Prohibited Acts. Texas Health and Safety Code. URL: <https://codes.findlaw.com/tx/health-and-safety-code/health-safety-sect-431-021.html> (дата звернення 10.02.2025)

9. § 431.059. Criminal Penalty; Defenses. Texas Health and Safety Code. URL: <https://codes.findlaw.com/tx/health-and-safety-code/health-safety-sect-431-059.html> (дата звернення 10.02.2025)

10. § 432.019. Criminal Penalty. Texas Health and Safety Code. URL: <https://codes.findlaw.com/tx/health-and-safety-code/health-safety-sect-432-019.html> (дата звернення 10.02.2025)

11. Chapter 481. Texas Controlled Substances Act. Texas Health and Safety Code. URL: <https://codes.findlaw.com/tx/health-and-safety-code/#!tid=N8ABE5E6A77064BE5BD874BACA4F8C073> (дата звернення 10.02.2025)

12. Берзін П.С., Волинець Р.А., Фролова О.Г. Нетипові ознаки австрійської моделі кримінально-правової охорони обігу медичної продукції. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2023. № 80 (2). С. 16-22. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.80.2.2>

13. § 431.022. Offense: Transfer of Product Containing Ephedrine. Texas Health and Safety Code. URL: <https://codes.findlaw.com/tx/health-and-safety-code/health-safety-sect-431-022/> (дата звернення 10.02.2025)

ОСОБЛИВО КВАЛІФІКУЮЧІ ОЗНАКИ ВИКРАДЕННЯ ЛЮДИНИ, ВІДПОВІДНО ДО СТ. 146 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

БІСЮК Олена Сергіївна - кандидат юридичних наук, доцент, директор Навчально-наукового інституту міжнародних відносин та права ПЗВО «Київський міжнародний університет»

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1570-2721>

ДУБОДІЛ Катерина Дмитрівна - здобувачка вищої освіти другого (магістерського) рівня Навчально-наукового інституту міжнародних відносин та права ПЗВО «Київський міжнародний університет»

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-6178-9051>

УДК 343.43

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.1.14>

У статті досліджуються особливо кваліфікуючі ознаки викрадення людини, передбачені ст. 146 Кримінального кодексу України. Аналізується правова природа та зміст цих ознак, їх вплив на кваліфікацію кримінального правопорушення та призначення покарання. Особливо увага приділяється викраденням, вчиненим організованими групами, а також кримінальним правопорушенням, що спричинили тяжкі наслідки. Досліджується актуальна правозастосовна практика та вплив міжнародних стандартів на законодавство України. Запропоновано напрями вдосконалення законодавчого регулювання особливо кваліфікованих складів викрадення людини.

Ключові слова: викрадення людини, особливо кваліфікуючі ознаки, кримінальна відповідальність, організована група, тяжкі наслідки.

Постановка проблеми

Викрадення людини є одним із найтяжчих кримінальних правопорушень проти особистої свободи, передбачених Кримінальним кодексом України (далі – КК України) [5]. Законодавство передбачає ряд обставин, які підвищують суспільну небезпеку цього кримінального правопорушення та відповідно обтяжують відповідальність винних осіб. Дослідження цих обставин має важливе значення як для науки кримінального права, так і для правозастосовної практики.

Конституція України, прийнята Верховною Радою 28 червня 1996 року, закріплює основоположні права та свободи людини, визначаючи життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканність і безпеку як найвищі соціальні цінності [1]. Забезпечення цих прав гарантується, зокрема, нормами КК України, який встановлює відповідальність за посягання на свободу та недоторканність особи. Стаття 146 КК України передбачає кримінальну відповідальність за два самостійні кримінальні правопорушення: незаконне позбавлення волі та викрадення людини. Проте автор обмежить коло дослідження лише складом кримінального правопорушення, пов'язаного з викраденням людини.

Разом з тим, аналіз правозастосовної практики свідчить про те, що викрадення людини залишається серйозною загрозою суспільній безпеці. За даними Генеральної прокуратури України, кількість випадків викрадення людей у країні має тенденцію до зростання. Зокрема, у 2012 році було зареєстровано 462 випадки викрадення, у 2014 році – 673 випадки, у 2016 році – 701 випадок, а у 2018 році цей показник досяг майже двох тисяч [1]. При цьому слід враховувати високий рівень латентності цих кримінальних правопорушень, що ускладнює їх розслідування та кваліфікацію.

Окрему увагу слід приділити ситуації, що склалася після початку повномасштаб-

ного вторгнення російської федерації в Україну в лютому 2022 року. Згідно з даними Національної поліції України, з 24 лютого 2022 року до 6 червня 2023 року було розпочато 16 тисяч кримінальних проваджень за фактами незаконного позбавлення волі та насильницького зникнення майже 8 800 цивільних осіб. Крім того, понад 10 200 цивільних вважаються зниклими безвісти [2]. Ці дані свідчать про систематичне використання викрадень як методу залякування та придушення опору на окупованих територіях. Викрадення супроводжуються фізичним та психологічним насильством, а також порушенням основоположних прав людини.

Обставини, що обтяжують відповідальність за викрадення людини, є важливим чинником при визначенні ступеня тяжкості вчиненого діяння та призначенні покарання. Водночас, практика правозастосування демонструє низку проблемних питань, пов'язаних із тлумаченням і застосуванням норм законодавства, які регулюють ці обставини.

Зокрема, викликає дискусії питання чіткої диференціації між кваліфікуючими та особливо кваліфікуючими ознаками, а також встановлення їх впливу на міру покарання. Крім того, залишається відкритим питання узгодження національного законодавства із міжнародними стандартами щодо боротьби з викраденням людей, що містяться в таких документах, як Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності та Протокол про запобігання, припинення та покарання за торгівлю людьми.

У цьому контексті актуальним є аналіз судової практики та доктринальних підходів до оцінки обставин, що обтяжують відповідальність за викрадення людини. Необхідно також визначити напрямки вдосконалення кримінального законодавства України з метою підвищення його ефективності в протидії цьому виду кримінального правопорушення.

Мета статті

Метою цієї статті є проведення комплексного аналізу особливо кваліфікуючих ознак викрадення людини за законодавством України.

Виклад основного матеріалу

Відповідно до ст. 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [3]. Враховуючи це конституційне положення, законодавець має приділяти особливої уваги кримінально-правовій охороні життя та здоров'я людини.

Відповідно до чинного законодавства (ч. 3 ст. 146 КК України) до особливо кваліфікованих видів викрадення людини належать діяння, передбачені ч. 1 або 2 цієї статті, вчинені організованою групою, або такі, що спричинили тяжкі наслідки.

Кримінальні правопорушення, вчинені злочинними групами, досить давно привертають увагу вчених, однак специфіка злочинних формувань стосовно викрадення людей вивчена недостатньо і є значною прогалиною в ученні про злочинну групу.

Згідно з ч. 3 ст. 28 КК України кримінальне правопорушення визнається вчиненим організованою групою, якщо в його готуванні або вчиненні брали участь декілька осіб (три і більше), які попередньо зорганізувалися у стійке об'єднання для вчинення цього та іншого (інших) кримінальних правопорушень, об'єднаних єдиним планом з розподілом функцій учасників групи, спрямованих на досягнення цього плану, відомого всім учасникам групи [5]. Будучи більш небезпечною формою (підвидом) співучасті за попередньою змовою, організована група характеризується низкою ознак, які відрізняють її від співучасті за попередньою змовою в елементарній формі, зокрема, кількістю учасників (для констатації факту її наявності необхідно, щоб така група складалася з трьох чи більше осіб), спрямованістю їх діяльності, як правило, на вчинення двох або більше кримінальних правопорушень, а також стійкістю.

Організована група характеризується, як правило, сталістю її складу, розподілом ролей при вчиненні кримінального правопорушення, наявністю певної структури (ієрархії), безумовним підпорядкуванням лідеру, який найчастіше є її організатором,

плануванням кримінально-протиправної діяльності як у цілому, так і щодо конкретного кримінального правопорушення (плануються місце, час, найбільш безпечний і результативний спосіб вчинення кримінального правопорушення, включаючи безперешкодний відхід з місця кримінального правопорушення), прагненням усіх членів групи за допомогою своїх дій до досягнення єдиного кримінально-протиправного результату, розробленням і застосуванням на практиці заходів захисту від викриття, включаючи такі дії, як підготовка алібі, засобів маскування зовнішності, приховування злочинних доходів, впливом на потерпілих і свідків шляхом підкупу чи погроз з метою примусити їх дати неправильні показання або відмовитися від раніше даних і т.ін.). У разі, якщо названих ознак не буде встановлено, вчинене підлягає кваліфікації за ч. 2 ст. 146 КК України (за ознакою вчинення викрадення за попередньою змовою групою осіб).

Важливо також підкреслити, що всі учасники організованої групи незалежно від тієї ролі, яку вони виконували при вчиненні викрадення людини, визнаються виконавцями кримінального правопорушення, у зв'язку з чим додаткова кваліфікація їх дій за ст. 27 КК України не потрібна.

Іншим особливо кваліфікованим видом викрадення людини закон називає те ж діяння, що спричинило тяжкі наслідки. Поняття «тяжкі наслідки» належить до числа оціночних ознак [8, с. 100], у результаті чого його зміст і обсяг можуть бути розкриті, лише щодо кожного конкретного випадку за допомогою оціночно-пізнавальної діяльності суб'єкта, який застосовує норму права.

КК України в деяких статтях передбачає підвищену відповідальність й у разі, якщо злочином спричинено тяжкі наслідки, під якими слід розуміти, наприклад у складі ст. 147 КК України, смерть заручника, його самогубство, заподіяння йому тяжких або середньої тяжкості тілесних ушкоджень, заподіяння значної матеріальної шкоди, смерть або заподіяння тілесних ушкоджень близьким родичам заручника, особам, які брали участь у його звільненні [4, с. 76].

Щодо деяких наслідків викрадення людини слід зупинитися на наступному. Крім

презюмованої нормою закону і заподіяваної практично в кожному випадку вчинення цього кримінального правопорушення шкоди охоронюваним законом суспільним відносинам, що забезпечують особисту недоторканність людини, викрадення людей у деяких випадках тягне за собою додаткові наслідки, котрі як утворюють самостійні кримінальні правопорушення, так і не є такими.

Очевидно, що для ставлення винному у викраденні людини тяжких наслідків потрібно встановити, що вони є результатом саме його дій, тобто що між вчиненням цього злочину і названими наслідками існує необхідний причинний зв'язок [9].

Потребує аналізу і саме поняття «тяжкі наслідки». Передусім за ч. 3 ст. 146 КК України, як таке, що спричинило тяжкі наслідки, треба кваліфікувати викрадення людини, що потягло за собою смерть потерпілого. При цьому слід мати на увазі, що відповідальність за настання наслідку у вигляді смерті потерпілого, як і за настання інших тяжких наслідків, настає як у випадку, коли винний передбачав можливість їх настання, так і тоді, коли він міг і повинен був їх передбачати. Смерть потерпілого, що сталася з необережності, повністю охоплюється ч. 3 ст. 146 КК України і додаткової кваліфікації за ст. 119 КК України не потребує.

До тяжких наслідків викрадення людини слід також відносити самогубство потерпілого, що є реакцією на його насильницьке тримання, а також на інші протиправні дії викрадачів, зокрема побої, мордування, психічне насильство. У цьому випадку вчинене повністю охоплюється ч. 3 ст. 146 КК України, за винятком доведення до самогубства неповнолітнього, що вимагає додаткової кваліфікації за ч. 3 ст. 120 КК України.

Заподіяння потерпілому тяжких тілесних ушкоджень, які з'явилися результатом викрадення людини, також охоплюється ч. 3 ст. 146 КК України і додаткової кваліфікації за ч. 1 ст. 121 КК України не потребує, а саме: таке, що спричинило втрату якогонебудь органу або його функцій, психічне захворювання (наприклад, виникнення в потерпілого сильного психічного розладу як реакція на заволодіння ним і дії, що

супроводжували протиправне тримання) або інший розлад здоров'я, поєднаний зі стійкою втратою працездатності не менш ніж на одну третину, або переривання вагітності, або непоправне знівечення обличчя. Однак, якщо тяжкі тілесні ушкодження, будучи наслідком викрадення людини, були заподіяні способом, що має характер особливого мучення, групою осіб, а також з метою залякування потерпілого чи інших осіб або за замовленням, вчинене необхідно кваліфікувати за сукупністю кримінальних правопорушень, передбачених ч. 3 ст. 146 і ч. 2 ст. 121 КК України.

До тяжких наслідків, передбачених ч. 3 ст. 146 КК України, також належать, на наш погляд, заподіяння потерпілим самому собі смерті або тяжкої шкоди здоров'ю при спробі звільнитися і, крім того, раптова смерть близьких потерпілому осіб як наслідок потрясіння і переживань за його долю.

Під тяжкими наслідками цього кримінального правопорушення слід розуміти і заподіяння потерпілому матеріальної шкоди у великих розмірах. Поняття «великий розмір», як відомо, належить до категорії оціночних ознак. Наприклад, стосовно складу крадіжки (ст. 185 КК України) шкода визнається великою, якщо вона у двісті п'ятдесят і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян на момент вчинення кримінального правопорушення. З огляду на те, що законодавець не конкретизував розглядувану кваліфікуючу ознаку, а тим більше не встановив суму, розмір якої слід вважати великим при викраденні людини, для визнання розміру заподіяної шкоди великим необхідно у кожному конкретному випадку враховувати матеріальне становище потерпілого. При цьому важливо відзначити, що поняттям заподіяння великої шкоди при викраденні людини не охоплюються випадки, коли викрадачі вимагали в потерпілого велику суму грошей або інше цінне майно, але фактична передача названого майна не відбулася і реальна шкода не була заподіяна [9].

У спеціальній літературі висловлена думка, відповідно до якої до тяжких наслідків слід відносити і можливе загострення обстановки в регіоні, де проживав викраде-

ний. У цьому разі маються на увазі, зокрема, випадки масових заворушень, зіткнень між різними групами, наприклад, на національному, релігійному ґрунті [7]. Ми повністю поділяємо зазначену позицію, вважаючи, що названі наслідки при вчиненні викрадення людини, безумовно, належать до тяжких.

Між тим необхідно підкреслити, що цей перелік тяжких наслідків при викраденні людини не є вичерпним. До таких можуть бути віднесені й інші наслідки, визнані тяжкими судом з огляду на конкретні обставини справи, наприклад, самогубство або психічне захворювання близького родича викраденого.

Підбиваючи підсумок вищесказаному, необхідно відзначити, що відповідно до ст. 12 КК України кримінальні правопорушення, передбачені ч.ч.1 і 2 ст. 146 КК України, є нетяжкими кримінальними правопорушеннями, а передбачені ч. 3 – тяжкими.

Загальновизнано, що санкція – це універсальна форма оцінки кримінально-протиправного діяння. Ми вважаємо, що розмір покарання, встановленого законом за вчинення викрадення людини в чинному КК України, не відповідає тяжкості розглядуваного діяння. Крім того, при порівнянні таких кримінальних правопорушень, як викрадення людини і незаконне позбавлення волі, не викликає сумніву, що перший з них має значно більшу суспільну небезпечність, ніж другий.

Розвиваючи цю точку зору, треба враховувати результати проведеного нами аналізу кримінального законодавства зарубіжних країн, котрий свідчить, що норми КК більшості з них, які встановлюють відповідальність за викрадення людини, передбачають за вчинення цього кримінального правопорушення набагато більш суворе, порівняно з КК України, покарання. Так, згідно з КК Швеції (ст. 1 гл. 4) викрадення людини карається тюремним ув'язненням на строк до 6 років. Тюремне ув'язнення від 4 до 10 років або довічно передбачене в КК Швеції за вчинення такого діяння при кваліфікуючих ознаках [6]. Стаття 2 глави 4 КК Швеції встановлює покарання за не-

законне позбавлення волі у виді штрафу або тюремного ув'язнення на строк до 2 років – покарання більш м'яке, ніж за викрадення людини [6]. Ця ж тенденція просліджується при вирішенні цього питання й у КК інших зарубіжних країн, що ще раз підтверджує, по-перше, обґрунтованість висловленої нами позиції, відповідно до якої викрадення людини і незаконне позбавлення волі є окремими складами кримінальних правопорушень, що вимагають самостійної кримінально-правової оцінки; по-друге, доцільність пропозиції, відповідно до якої вчинення викрадення людини має тягти за собою більш суворе покарання порівняно з незаконним позбавленням волі, з огляду на різний ступінь суспільної небезпечності (тяжкості) цих кримінальних правопорушень, що повинно бути відображено в законі. Отже, необхідно ще раз вказати на необхідність законодавчого посилення боротьби з цим кримінально-протиправним шляхом встановлення покарання, що відповідатиме тяжкості цього кримінального правопорушення.

Далі, беручи до уваги той факт, що викрадення людини найчастіше вчиняється з корисливих мотивів і поєднане з іншими посяганнями на власність окремих осіб, зокрема з вимаганням, у санкції статті, що встановлює відповідальність за викрадення людини, вчинене за обтяжуючих обставин, доцільним і обґрунтованим було б, на наш погляд, передбачити можливість призначення додаткового покарання у виді конфіскації майна.

Вважаємо, що при розширенні переліку обставин, які обтяжують відповідальність за викрадення людини, і посиленні кримінальної відповідальності за це кримінальне правопорушення, з огляду на значний ступінь його тяжкості, кваліфікований і особливо кваліфікований склад цього кримінального правопорушення (ч.ч.2, 3 ст. 146 КК України) слід було б віднести до числа тяжких кримінальних правопорушень.

Слід також погодитися з позицією В. Федорова, що в умовах тривалої збройної агресії російської федерації доцільним є і встановлення за прикладом КК ФРН окремого складу кримінального правопорушення –

«насильницьке вивезення особи за територію країни або перешкоджання повернення такої особи з-за кордону» [10]. І хоча є дотичність у складі кримінальних правопорушень, проте викрадення людини – це кримінальне правопорушення проти особи, що спрямоване на обмеження її свободи, а насильницьке вивезення за кордон – це кримінальне правопорушення із додатковим політичним або військовим мотивом, що може мати міжнародно-правові наслідки. Запропоноване введення окремого складу кримінального правопорушення сприятиме удосконаленню правозастосовної практики в умовах збройного конфлікту та дозволить ефективніше документувати та розслідувати випадки насильницького вивезення осіб, що є актуальним у контексті міжнародних злочинів та порушень прав людини.

Висновки

За результатами дослідження встановлено, що особливо кваліфікуючі ознаки викрадення людини є важливими чинниками, що впливають на визначення ступеня суспільної небезпеки кримінального правопорушення та відповідальність винних осіб. До таких ознак належать вчинення викрадення організованою групою та спричинення тяжких наслідків, що значно підвищують кримінально-правові ризики для потерпілих та суспільства в цілому.

Аналіз правозастосовної практики свідчить про необхідність чіткого визначення критеріїв кваліфікації кримінального правопорушення з урахуванням міжнародних стандартів та сучасних викликів, пов'язаних із викраденням людей, зокрема в умовах збройного конфлікту. Важливим аспектом є узгодження положень Кримінального кодексу України з міжнародними правовими актами, такими як Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності.

Результати дослідження вказують на необхідність удосконалення законодавчих норм з метою забезпечення більш ефективної протидії викраденню людей, зокрема шляхом посилення відповідальності за вчинення цього кримінального правопорушення в складі організованої групи, а також за

викрадення, що спричинило тяжкі наслідки. Також доцільно розширити застосування превентивних заходів та покращити механізми розслідування таких кримінальних правопорушень для забезпечення належного правозастосування.

З огляду на сучасні виклики, пов'язані із масовими викраденнями цивільних осіб під час військового конфлікту, необхідно адаптувати правові механізми України до стандартів міжнародного гуманітарного права та розробити комплексні заходи щодо захисту осіб, які опинилися у зоні ризику.

Література

1. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі: офіційний сайт Генеральної прокуратури України. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=113653&libid=100820&c=edit&_c=fo (дата звернення: 09.02.2025).

2. З початку вторгнення росіяни викрали 8,8 тисячі українців, більш як 10000 осіб зникли безвісти. Рубрика. Все по полмчках. 26 червня 2023. URL: https://rubryka.com/2023/06/26/z-rochatku-vtorgnennya-rosiyany-vykraly-8-8-tysyachi-ukrayintsiv-bilsh-yak-10000-osib-znykly-bezvisty/?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 09.02.2025).

3. Конституція України: Закон від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 09.02.2025).

4. Кримінальне право України: Особлива частина: Підручник / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін. / За ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Київ-Харків: Юрінком Інтер-Право, 2001. 496 с.

5. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2314-III. Верховна Рада Укра-

SUMMARY

The article examines the particularly qualifying signs of kidnapping provided for in Art. 146 of the Criminal Code of Ukraine. The legal nature and content of these features, their influence on the qualification of the crime and the imposition of punishment are analyzed. Special attention is paid to abductions committed by organized groups, as well as crimes with serious consequences. Current law enforcement practice and the influence of international standards on the legislation of Ukraine are studied. Directions for improving the legislative regulation of specially qualified kidnapping squads are proposed.

Key words: kidnapping, especially qualifying features, criminal responsibility, organized group, serious consequences.

їни. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 09.02.2025).

6. Кримінальний Кодекс Швейцарії від 21.12.1937 р. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/20007> (дата звернення: 09.02.2025).

7. Науково-практичний коментар Кримінального процесуального кодексу України / За редакцією С. В. Ківалова та С. І. Кравченко. Одеса: Фенікс, 2020. 924 с.

8. Панов Н. И. Оценочные понятия и их применение в уголовном праве. *Проблемы социалистической законности: Респ. межведом. научн. сборник* / Отв. ред. В. Я. Тацій. Харьков: Вища школа. Изд-во при Харьков. ун-те, 1981. Вып. 7. С. 99–106.

9. Сухонос, В. В. Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / В. В. Сухонос, Р. М. Білоконь, В. В. Сухонос (мол.) / за заг. ред. доктора юрид. наук, проф. В. В. Сухоноса. Суми: ПФ «Видавництво «Університетська книга», 2020. 672 с.

10. Федоров В. Проблеми кваліфікації незаконного позбавлення волі або викрадення людини. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v3_2018/8.pdf (дата звернення: 09.02.2025).

ПИТАННЯ КАРАНОСТІ ТА ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ ЗА ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТАТТЕЮ 286 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

СКРЕКЛЯ Леся - кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права та процесу Львівського торговельно-економічного університету

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.1.15>

У статті аналізуються питання караності та призначення покарання за порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами. Констатовано, що санкції відповідної норми побудовані із порушенням відповідних правил їх конструювання.

Внаслідок здійснення аналізу 40 вироків у справах про порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами, встановлено, що у 27 вироків суди призначають покарання в межах, установлених санкцією статті Особливої частини КК України, надаючи перевагу покаранню, яке відповідає мінімальній межі санкції. Натомість, покарання ближче до максимальної межі санкції було призначено лише у двох вироків.

Аналіз судової практики засвідчує, що в переважній більшості випадків, суди, призначаючи покарання в межах санкції статті за вчинення злочину, передбаченого ст.286 КК України, застосовують інститут звільнення від покарання з випробуванням. Так, у справах про порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами, обставин, які обтяжують покарання, як правило, судом не встановлено. Щоправда, до них, виходячи з аналізу ст.67 КК України, можна відносити вчинення кримінального правопорушення повторно та його рецидив. Щодо обставин, які пом'якшують покарання, то до таких відносять щире каяття, активне сприяння розкриттю злочину та добровільне відшкодуван-

ня завданого збитку або усунення заподіяної шкоди. Водночас, із огляду на особливості складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 286 КК України, можуть мати місце й інші обставини, які пом'якшують покарання, а саме: надання медичної або іншої допомоги потерпілому безпосередньо після вчинення кримінального правопорушення; вчинення кримінального правопорушення неповнолітнім; вчинення кримінального правопорушення жінкою в стані вагітності; вчинення кримінального правопорушення з перевищенням меж крайньої необхідності.

Ключові слова: порушення правил, дорожньо-транспортна пригода, безпека руху та експлуатації транспорту, кримінальні правопорушення, безпека руху, караність, призначення покарання, експлуатація транспорту.

Постановка проблеми

Безпека дорожнього руху є одним із ключових елементів розвитку суспільства та водночас серйозним викликом світового масштабу. Дані Всесвітньої організації охорони здоров'я відображають, що смертність унаслідок аварій на дорогах зростає до 1,35 млн людей на рік, або в середньому близько 3 700 летальних випадків щодня. Неабияк вражає у звіті ВООЗ інформація про те, що у дорожньо-транспортних пригодах (далі – ДТП) гине більше людей, ніж на війнах, а травмування внаслідок нього є головною причиною смерті людей у віці 5–29 років [1].

За питомими показниками аварійності та наслідками дорожньо-транспортних

пригод Україна є одним з лідерів серед європейських держав. Так, у середньому в державах – членах ЄС на 100 тис. жителів припадає 5 відсотків загиблих у дорожньо-транспортних пригодах, тоді як в Україні такий показник становить близько 8 відсотків осіб [2]. Аналіз статистичної інформації, підготовленої Офісом Генерального прокурора, засвідчує, що у 2021 р. з обвинувальним актом до суду направлено 3757 кримінальних проваджень; у 2022 р. – 2553; у 2023 р. цей показник істотно зріс – 3679. Врешті-решт, у 2024 р. – 4020 кримінальних проваджень [3].

Аналіз останніх досліджень

Було б несправедливо вказувати, що питання кримінально-правової охорони безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту не аналізувалося в кримінально-правовій літературі. Свідченням цього є наукові доробки В.С. Батиргарєєвої, В.І. Борисова, В.В. Голіної, О.М. Джужі, В.А.Мисливого, Форсюк М.О та інших. Однак, більшість наукових праць з аналізованої тематики базуються на використанні вузького підходу – лише з окремих аспектів цієї проблеми, а також без врахування сучасного праворозуміння окреслених проблем.

Постановка завдання

Метою цієї статті є аналіз караності та практики призначення покарання за порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами.

Виклад основного матеріалу

З аналізу санкції норми про порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами випливає, що аналізоване посягання є нетяжким (ч. 1 ст.286 КК України) та тяжким (ч.2, 3 ст.286 КК України) злочином. Слідом, санкції ст.286 КК України є простими (ч.2, ч.3) та альтернативними (ч.1). Як додатковий вид покарання передбачено позбавлення права керувати транспортними засобами на строк до трьох років, а тому санкції ч.2, 3 ст.286 КК України є кумулятивними.

Для з'ясування питання, чи враховано законотворцем характер і ступінь суспільної небезпеки відповідного злочину, слід зупинитись на аналізі правил побудови кримінально-правових санкцій. Одним із таких є правило, відповідно до якого мінімальна межа санкції частини статті, що встановлює покарання, не повинна заходити за максимальну межу покарання, встановленого за менш небезпечне діяння [4, с.242]. З огляду на вказане, є необхідність навести побудовану модель санкцій, описаних у ч.2 та ч.3 ст.286 КК України. Так, спричинення смерті потерпілому або заподіяння тяжкого тілесного ушкодження внаслідок порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту карається позбавленням волі на строк від трьох до восьми років (ч.2 ст.286 КК України). Натомість, спричинення загибелі кількох осіб, – карається позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років (ч.3 ст.286 КК України). Слідом, напрошується висновок, що суд може призначити менш суворе покарання за особливо кваліфікований вид порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту, аніж за кваліфікований, що є алогічно.

Наступним правилом конструювання кримінально-правових санкцій є таке: за провадження додаткових покарань необхідно здійснювати в певній послідовності (санкція без додаткового покарання в основному складі кримінального правопорушення; санкція з факультативним додатковим покаранням у кваліфікованому складі; санкція з імперативним додатковим покаранням в особливо кваліфікованому складі). Втім, зазначене правило не було враховано законодавцем, оскільки в основному складі злочину позбавлення права керувати транспортними засобами є імперативним додатковим покаранням (ч.1 ст.286 КК України); у кваліфікованому – факультативним додатковим (ч.2 ст.286 КК України); в особливо кваліфікованому – імперативним додатковим (ч.3 ст.286 КК України). Таке рішення законодавця навряд чи можна назвати справедливим, адже дивною видається логіка щодо можливості не призначення додаткового покарання у виді позбавлення права

керувати транспортними засобами на строк до трьох років за спричинення смерті потерпілого (ч.2 ст.286 КК України). Тоді як за порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту, що спричинило потерпілому середньої тяжкості тілесне ушкодження, відповідне покарання є імперативним додатковим (ч. 1 ст. 286 КК України).

Ще одним правилом, яким послуговуються у кримінально-правовій літературі, є наступне: санкції норм, які передбачають однорідні за характером і ступенем суспільної небезпеки діяння, мають бути узгоджені [4, с.241]. Для порівняння слід обрати норми про порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами в стані сп'яніння (ст.286-1 КК України), а також порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами (ст.286 КК України). Відповідні норми співвідносяться як загальна (ст.286 КК України) та спеціальна (ст.286-1 КК України). Очікувано, що санкція ст.286-1 КК України повинна посилювати відповідальність, у порівнянні з санкцією ст.286 КК України, оскільки стан сп'яніння виступає фактично як кваліфікуюча ознака. Так, справді, загалом у санкціях норми про порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами, передбачені менш суворі види та розміри покарань. Однак слід звернути увагу на один аспект. У ч.2 ст. 286 КК України смерть потерпілого або тяжке тілесне ушкодження розглядаються як альтернативні наслідки. У ч.2 ст.286-1 КК України заподіяння тяжкого тілесного ушкодження потерпілому є кваліфікуючою ознакою. Натомість, спричинення смерті – особливо кваліфікуючою. Слідом, за порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту, що спричинило тяжке тілесне ушкодження передбачено основне покарання на строк від трьох до восьми років позбавлення волі (ч.2 ст.286 КК України). За спричинення аналогічних наслідків у стані сп'яніння законотворцем встановлена така ж сама міра покарання (ч.2 ст.286-1 КК України). У та-

кому випадку нівелюється сама сутність створення такої норми.

У подальшому слід зупинитись на особливостях призначення покарання за вчинення аналізованого посягання. Так, згідно з даними Державної судової адміністрації України у 2021 р. було засуджено 2762 особи, виправдано – 49, у 2022 – 1667 засуджених та виправдано – 45. У 2023 відповідно 1948 та 37 [5]. Так, внаслідок здійснення аналізу 40 вироків у справах про порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами, встановлено, що у 27 вироків суди призначають покарання в межах, установлених санкцією статті Особливої частини КК України, надаючи перевагу покаранню, яке відповідає мінімальній межі санкції. Натомість, покарання ближче до максимальної межі санкції було призначене лише у двох вироків.

Щоправда, при призначенні покарання суд не може враховувати лише межі, установлені санкцією статті, однак повинен також посилається на положення Загальної частини КК України, у яких регламентуються випадки застосування інститутів звільнення від кримінального покарання чи його відбування, призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом тощо [6]. Аналіз судової практики засвідчує, що в переважній більшості випадків, суди, призначаючи покарання в межах санкції статті за вчинення злочину, передбаченого ст.286 КК України, застосовують інститут звільнення від покарання з випробуванням. Прикладом цьому слугує вирок Розівського районного суду Запорізької області від 17 серпня 2020 року, за яким К. засуджено за ч. 3 ст. 286 КК України. Злочин було вчинено за наступних обставин. 12 червня 2020 року приблизно о 02:30, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, керуючи автомобілем «Daewoo Nexia», порушуючи вимоги правил дорожнього руху, після проїзду закруглення автодороги вправо змінив напрямок свого руху вліво, виїхав на ліве за ходом свого руху узбіччя, де здійснив наїзд на дерево. Внаслідок дорожньо-транспортної пригоди пасажирки автомобіля під керуванням К., а саме Ю. та О., загинули на місці події. Су-

дом призначено покарання К. у виді позбавлення волі на строк 5 років з позбавленням права керувати транспортними засобами на строк 3 роки. На підставі ст. 75 КК України було прийнято рішення звільнити підсудного від відбування призначеного покарання з випробуванням з іспитовим строком тривалістю 3 роки.

Не погоджуючись з вироком суду першої інстанції, прокурор подав апеляційну скаргу, у якій просив скасувати вирок та ухвалити новий, яким призначити винному покарання за ч. 3 ст. 286 КК України у виді 7 років позбавлення волі з позбавленням права керувати транспортними засобами на строк 3 роки. Слідом, колегією суддів судової палати з розгляду кримінальних справ Дніпровського апеляційного суду ухвалено рішення задовольнити вирок частково та призначити К. покарання у виді шести років позбавлення волі, з позбавленням права керувати транспортними засобами строком на три роки [7]. Така позиція суду видається справедливою, оскільки винний вчинив тяжкий злочин у стані алкогольного сп'яніння. А тому інститут звільнення від покарання з випробуванням, у такому випадку навряд чи доцільно застосовувати. У теорії кримінального права зазначають, що, з одного боку, тенденція щодо призначення засудженим особам покарань, не пов'язаних з позбавленням волі або звільнення їх від відбування покарання цілком відповідає сучасним європейським вимогам по гуманізації покарань та поступовому переходу від карального до відновлювального правосуддя. Проте, з іншого боку, застосування цього інституту в окремих випадках нерідко призводить до фактичної безкарності злочинців, що звільняються від відбування покарання з випробуванням, унеможливує досягнення цілей кримінальної відповідальності та не дозволяє уникнути небезпеки, що загрожує [8, с.90-91].

Варто звернути увагу на те, що на підставі ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за окремі правопорушення у сфері безпеки дорожнього руху» від 16 лютого 2021 р. були внесені зміни до ст.75

КК України, які унеможливають звільнення від відбування з випробуванням засуджених, які порушили правила безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту, керуючи транспортними засобами в стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння. Окрім того, стан сп'яніння виключає можливість винного бути звільненим від кримінальної відповідальності в наступних випадках:

- у зв'язку з дійовим каяттям;
- у зв'язку з примиренням винного з потерпілим;
- у зв'язку з передачею особи на поруки.

Законодавець також на підставі Закону від 16 лютого 2021 р. посилив кримінальну відповідальність за порушення правил безпеки дорожнього руху в стані сп'яніння (ст.286-1 КК України). Такий підхід видається цілком обґрунтованим, оскільки стан сп'яніння нівелює почуття внутрішньої відповідальності та загалом супроводжується втратою реальної оцінки обстановки, розладами уваги, а відтак збільшує ризик виникнення аварійної ситуації.

Однією із загальних засад призначення покарання є також врахування особи винного та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання. Так, у справах про порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами, обставин, які обтяжують покарання, як правило, судом не встановлено. Щоправда, до них, виходячи з аналізу ст.67 КК України, можна відносити вчинення кримінального правопорушення повторно та його рецидив.

Щодо обставин, які пом'якшують покарання, то до таких відносять щире каяття, активне сприяння розкриттю злочину та добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди [9; 10; 11]. Водночас, із огляду на особливості складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 286 КК України, можуть мати місце й інші обставини, які пом'якшують покарання, а саме:

- надання медичної або іншої допомоги потерпілому безпосередньо після вчинення кримінального правопорушення;

- вчинення кримінального правопорушення неповнолітнім;
- вчинення кримінального правопорушення жінкою в стані вагітності;
- вчинення кримінального правопорушення з перевищенням меж крайньої необхідності.

За наявності кількох обставин, які пом'якшують покарання, суд може призначити більш м'яке покарання, ніж передбачено законом. З цього приводу цілком слушно Д. С. Азаров зазначає, що застосування судами положень ст. 69 КК України має бути винятковим і надзвичайно виваженим, оскільки такий спосіб індивідуалізації покарання потребує наявності особливих обставин, які істотно знижують суспільну небезпеку вчиненого діяння [12, с. 60]. Так, згідно з вироком суду Р. був визнаний винним та засуджений за те, що він 4 серпня 2019 р. близько 20 год 30 хв, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, керуючи технічно справним автомобілем, при виїзді із населеного пункту, проявив неухважність до дорожньої обстановки, не вибрав безпечної швидкості руху керованого транспортного засобу та не впорався з керуванням останнього, внаслідок чого з'їхав з дороги на праве узбіччя та кювет, після чого транспортний засіб декілька разів перевернувся, у результаті чого пасажир автомобіля потерпілий К. отримав тілесні ушкодження. Згідно з висновками судово-медичної експертизи смерть потерпілого настала від поєднаної тупої травми тіла з переломами шийних хребців (1-2-3) та розвитком спінального шоку.

У ході апеляційного розгляду кримінального провадження суд, призначаючи Р. покарання, врахував те, що останній вперше притягається до кримінальної відповідальності, щиро розкаявся, позитивно характеризується за місцем проживання, має на утриманні двоє малолітніх дітей, є особою з інвалідністю III групи з дитинства. До обтяжуючих покарання обставин суд відніс вчинення кримінального правопорушення особою, яка перебуває в стані алкогольного сп'яніння.

Враховуючи наявність кількох обставин, що пом'якшують покарання, особу винного, який раніше до кримінальної відповідаль-

ності не притягався, апеляційний суд прийняв рішення призначити Р. покарання, із застосуванням положень ст. 69 КК України, не передбаченого ч.2 ст.286 КК України, тобто перейти до іншого більш м'якого виду основного покарання у виді обмеження волі з позбавленням права керувати транспортними засобами строком на три роки. На переконання судової колегії, саме таке покарання буде необхідним і достатнім для його виправлення та попередження вчинення ним аналогічних кримінальних правопорушень [13].

Висновки

Таким чином, застосовуючи покарання за порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту, визначені санкцією та в подальшому звільнення від кримінального покарання з випробуванням, свідчить про той факт, що співвідношення між погрозою санкції і практикою призначення покарання залишається дуже складним. Загальнозапобіжний ефект кримінального закону значно ослаблений через поширену практику застосування звільнення від відбування покарання з випробуванням чи призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом. А тому необхідність подальших наукових розробок з питань призначення покарання за порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами, сумнівів не викликає.

Література

1. Кількість ДТП у світі зростає — ВООЗ. URL: <https://phc.org.ua/news/kilkist-dtp-u-sviti-zrostaе-vooz> (дата звернення: 15.01.2025)
2. Про схвалення Стратегії підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2024 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України; Стратегія від 21.10.2020 № 1360р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/13602020%D1%80#Text>. (дата звернення: 15.01.2025)
3. Статистична інформація про зареєстровані кримінальні правопорушення за результатами їх досудового розслідування

за 2021–2024 р. URL: [https:// old.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=114140&libid=100820&c=edit&_c=fo](https://old.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=114140&libid=100820&c=edit&_c=fo) (дата звернення 13.01.2025).

4. Філей Ю.В. Вплив принципу диференціації кримінальної відповідальності на побудову кримінально-правових санкцій. Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення. Диференціація кримінальної відповідальності : міжнародний симпозиум, 11–12 вересня 2009 р. Львів : ЛьвДУВС, 2009. С. 240–243.

5. Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження за 2021-2023 р. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2023 (дата звернення: 15.01.2025)

6. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 16.01.2025)

7. Вирок Колегії суддів судової палати з розгляду кримінальних справ Дніпровського апеляційного суду від 1 вересня 2021 р. Справа № № 327/253/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99332295> (дата звернення: 10.01.2025)

8. Ахтирська Н. Розгляд справ стосовно жорстокого поводження з дітьми судами України: аналіз законодавства та практики його застосування / Н. М. Ахтирська, О. О. Кочемировська, Г. О. Христова та ін. – К.: К.І.С., 2010. 124 с.

9. Вирок Волинського апеляційного суду від 22 лютого 2022 р. Справа № 570/32/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103528796> (дата звернення: 15.01.2025)

10. Вирок Самбірського міськрайонного суду Львівської області від 13 серпня 2014 р. Справа № 452/2127/14-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/40147537> (дата звернення: 15.01.2025)

11. Вирок Ізмаїльського міськрайонного суду Одеської області від 17 листопада 2021 р. Справа № 1-кп/946/446/21 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101163903> (дата звернення: 15.01.2025)

12. Азаров Д. С. Врахування ступеня тяжкості злочину при призначенні покаран-

SUMMARY

The article analyzes the issue of punishment for violation of traffic safety rules or transport operation by persons who drive vehicles. It was found that the sanctions of the relevant norm were constructed in violation of the relevant rules of their construction.

As a result of the analysis of 40 verdicts in cases of violations of road safety rules or the operation of transport by persons driving vehicles, it was established that in 27 verdicts the courts imposed punishment within the limits established by the sanction of the article of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine, giving preference to the punishment that corresponds to the minimum limit sanctions. Instead, a sentence closer to the maximum sanction limit was imposed in only two sentences.

The analysis of judicial practice confirms that in the vast majority of cases, courts, when imposing a punishment within the scope of the sanction of the article for the commission of a crime provided for in Article 286 of the Criminal Code of Ukraine, apply the institution of exemption from punishment with probation.

Thus, in cases of violations of road safety rules or the operation of vehicles by persons who drive vehicles, the circumstances that aggravate the punishment are usually not established by the court. However, based on the analysis of Article 67 of the Criminal Code of Ukraine, repeated commission of a criminal offense and its recurrence can be attributed to them.

At the same time, given the peculiarities of the composition of the criminal offense provided for in Art. 286 of the Criminal Code of Ukraine, there may be other circumstances that mitigate the punishment, namely: provision of medical or other assistance to the victim immediately after the commission of a criminal offense; committing a criminal offense by a minor; commission of a criminal offense by a pregnant woman; committing a criminal offense exceeding the limits of extreme necessity.

Key words: violation, road traffic accident, traffic safety and transport operation, criminal offences, traffic safety, punishment, imposition of punishment, transport operation.

ня із застосуванням статті 69 КК України. *Наука і правоохорона*. 2014. № 1 (23). С. 57–65.

13. Вирок Волинського апеляційного суду від 10 червня 2022 р. Справа № 168/873/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104724277> (дата звернення: 15.01.2025).

СУЧАСНИЙ АНАЛІЗ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ РИМСЬКОГО СТАТУТУ В УКРАЇНСЬКЕ ЗАКОНОДАВСТВО

ДАВИДЕНКО Вікторія Леонідівна - професорка кафедри кримінального права та кримінології, доцентка, кандидатка юридичних наук, Харківський національний університет внутрішніх справ

<https://orcid.org/0000-0002-8175-7026>

ПАХНІН Микола Леонідович - професор кафедри кримінального права та кримінології, доцент, доктор юридичних наук, Харківський національний університет внутрішніх справ

<https://orcid.org/0000-0002-9236-9723>

УДК 343.93

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.1.16>

Приєднання України до Римського статуту Міжнародного кримінального суду є важливим кроком для зміцнення світової правопорядкової системи, посилення верховенства права та боротьби з міжнародними злочинами. У сучасних умовах Міжнародний кримінальний суд розглядається як головний міжнародно-правовий інструмент на шляху до притягнення до відповідальності російських воєнних злочинців.

Сучасний аналіз імплементації Римського статуту в національне законодавство, вивчення основних проблем і перешкод, що виникають на цьому шляху, дозволяє визначити ключові юридичні, політичні та організаційні виклики, що ускладнюють адаптацію норм міжнародного кримінального права до національної правової системи, а також сформувавши рекомендації для їх подолання.

У статті досліджується процес ратифікації та імплементації Римського статуту в Україні, визначені його етапи та перешкоди; виявлені основні проблеми, що виникають у процесі імплементації; проаналізовані зміни до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України в контексті імплементації Римського статуту.

Процес імплементації норм Римського статуту в українське законодавство вимагає всебічного перегляду та змін до національних правових актів, зокрема до Кримінального та

Кримінального процесуального кодексів України, а також проведення структурно-організаційних реформ правових інституцій.

Пропонується створення спеціалізованих судових інституцій та окремих підрозділів прокуратури для розслідування та розгляду міжнародних злочинів. Для підвищення кваліфікації суддів, прокурорів та адвокатів є необхідність впровадження спеціалізованих освітніх програм у сфері міжнародного кримінального права. Співпраця з міжнародними експертами сприятиме підготовці фахівців високого рівня.

Необхідним є активне залучення до роботи міжнародних організацій, таких як ООН, ОБСЄ та інші, для отримання технічної, експертної та фінансової допомоги

Проведення інформаційних кампаній для підвищення обізнаності громадян про значення Римського статуту та його імплементації допоможе знизити рівень політичного супротиву та сприяти підтримці реформ.

Ключові слова: Римський статут, Міжнародний кримінальний суд, ратифікація, імплементація, міжнародний договір, національне законодавство, держава.

Постановка проблеми

1 січня 2025 року Римський статут Міжнародного кримінального суду набрав чинності для України [1]. Наша держава стала

125-ю повноправною державою-учасницею Римського статуту Міжнародного кримінального суду (далі МКС). Закон України «Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» був ухвалений 21 серпня 2024 року [2].

Приєднання України до Римського статуту Міжнародного кримінального суду стало знаковою подією для зміцнення світової правопорядкової системи та підвищення правової визначеності щодо притягнення до відповідальності за злочини геноциду, воєнні злочини, злочини проти людяності та злочин агресії.

Важливість ратифікації Римського статуту МКС обумовлена тим, що головним міжнародно-правовим інструментом на шляху до притягнення до відповідальності російських воєнних злочинців є Міжнародний кримінальний суд, який є постійним міжнародним судом, що заснований для розслідування, кримінального переслідування та притягнення до відповідальності осіб, яких звинувачують у скоєнні найбільш тяжких злочинів, а саме: злочину геноциду, злочинів проти людства, воєнних злочинів та злочину агресії.

Повноправне членство України як учасниці Римського статуту дає можливість брати участь в Асамблеї держав-учасників МКС, виносити питання на її розгляд, голосувати за розподіл бюджету МКС, брати участь в обранні суддів та інших вибраних осіб, зокрема прокурора МКС, впливати на пріоритети Міжнародного кримінального суду та розробку змін до Римського статуту.

Однак, процес ратифікації та імплементації Римського статуту Міжнародного кримінального суду в національне законодавство був складним і тривалим. На цьому шляху виникає багато перешкод юридичного, політичного, організаційного та структурного характеру. Зокрема, труднощі стосуються узгодження національного законодавства з нормами міжнародного кримінального права, політичних дискусій щодо суверенітету держави, а також необхідності створення відповідних інституційних механізмів для виконання зобов'язань Римського статуту.

Ці обставини засвідчують актуальність дослідження процесу імплементації Римського статуту, аналізу основних викликів та перешкод, а також розроблення рекомендацій щодо вдосконалення механізмів його реалізації.

Стан дослідження проблеми

Предметом наукового дослідження різних аспектів сутності Римського статуту та його імплементації були праці вітчизняних учених. Серед них можна виділити дослідження, присвячені теоретичним засадам міжнародного кримінального права, аналізу правових механізмів діяльності Міжнародного кримінального суду, а також питання адаптації норм Римського статуту до національних правових систем.

Значний внесок у вивчення цієї тематики зробили такі дослідники, як О. Бандурка, М. Буроменський, Г. Верле, М. Гнатівський, В. Гутник, Н. Дрьоміна, О. Задорожний, А. Кориневич, С. Кучевська, Д. Кулеба, О. Литвинов, А. Мацко, А. Маєвська, Ю. Орлов, П. Пилипенко, О. Сенаторова, Т. Сироїд, М. Смирнов, О. Тріфтерер, А. Ціммерман, У. Шабаста та інші.

Дослідження також охоплюють аналіз практики функціонування Міжнародного кримінального суду, проблеми юрисдикції, співпраці держав із МКС, а також виклики, пов'язані з політичними, правовими та інституційними аспектами ратифікації Римського статуту.

Але із набуттям чинності ратифікації Україною Римського статуту Міжнародного кримінального суду виникає потреба в проведенні сучасного комплексного дослідження та аналізу імплементації норм міжнародного кримінального права в національне законодавство.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є сучасний аналіз імплементації Римського статуту в національне законодавство, вивчення основних проблем і перешкод, що виникають на цьому шляху, а також розроблення пропозицій щодо вдосконалення механізмів імплементації. Дослідження спрямоване на визначення ключових юридичних, політичних

та організаційних викликів, що ускладнюють адаптацію норм міжнародного кримінального права до національної правової системи, а також формування рекомендацій для їх подолання.

Для досягнення цієї мети необхідно виконати такі завдання: дослідити процес ратифікації та імплементації Римського статуту в Україні, визначити його етапи та перешкоди; виявити основні проблеми, що виникають у процесі імплементації; проаналізувати зміни до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України в контексті імплементації Римського статуту; розробити пропозиції щодо вдосконалення механізмів імплементації Римського статуту в національну правову площину.

Виклад основного матеріалу

Імплементація Римського статуту Міжнародного кримінального суду в українське законодавство є важливим кроком для зміцнення верховенства права та протидії міжнародним злочинами. Це також сприятиме формуванню правової свідомості громадян, визначенню чітких пріоритетів і орієнтирів, спрямованих на дотримання норм міжнародного права, наслідування практик держав-членів ЄС, ефективного розслідування міжнародних злочинів, притягнення винних до відповідальності, утвердження справедливості та запобігання новим злочинам у майбутньому.

Римський статут Міжнародного кримінального суду є особливим міжнародним договором, загальним, багатостороннім, який встановлює норми, що становлять інтерес для всіх зацікавлених держав – учасниць міжнародного співтовариства, Статут формулює склади злочинів, що стосуються міжнародного співтовариства загалом [3, с. 139].

Основна мета діяльності Суду – «покласти край безкарності осіб, які вчиняють найсерйозніші злочини», що загрожують загальному миру, безпеці та добробуту, викликають стурбованість міжнародного співтовариства.

Водночас дієве переслідування має бути забезпечено як заходами, що реалізують на національному рівні, так і активізацією

міжнародного співробітництва. У цьому контексті Суд доповнює національні органи кримінальної юстиції, забезпечуючи надійні гарантії поваги до здійснення міжнародного правосуддя [1].

У Преамбулі Римського статуту вказано, що МКС доповнює національні системи кримінального правосуддя, тобто вступає в дію тільки тоді, коли національні суди не здатні або не бажають здійснювати розслідування та кримінальне переслідування за відповідні злочини.

МКС, на відміну від інших міжнародних судових органів, може розпочати розслідування не лише на підставі звернення держави-учасниці, а й за особистою ініціативою прокурора Міжнародного кримінального суду (ст. 13 Римського статуту).

Країна, яка стає учасницею Римського статуту, визнає тим самим юрисдикцію МКС та надає суду повноваження здійснювати його функції на території своєї держави.

Україна підписала Римський статут МКС ще 20 січня 2000 року, але тривалий час гальмувала процес його ратифікації. Цьому було багато причин. Одна із них через побоювання, що Міжнародний кримінальний суд може притягувати до відповідальності громадян України, зокрема, що саме українські військові будуть звинувачені у вчиненні воєнних злочинів на підставі сфабрикованих заяв держави-агресора. Враховуючи це, Україна ратифікувала Римський статут із заявою по ст. 124 Римського статуту, згідно з якою МКС не має юрисдикції по ст. 8 (воєнні злочини) щодо громадян України протягом семи років після ратифікації.

Політична чутливість також розглядається як одна із проблем, що поставала на шляху ратифікації та імплементації Римського статуту. Так, наприкінці 1999 року український президент Леонід Кучма розпорядився підписати Римський статут, але вже у 2001 році подав звернення до Конституційного суду з проханням визнати його неконституційним.

Деякі експерти і політологи вважають, що Кучма мав «політичні причини» загальмувати ратифікацію Римського статуту, бо

саме у 2001 році спалахнув «касетний скандал». Він був пов'язаний із записами, які начебто зробили в кабінеті Кучми і на яких начебто зафіксовано вказівки тодішнього президента щодо розправи над опозиційним журналістом Георгієм Гонгадзе. Утім це так і не довели в суді [4].

Імплеметація міжнародних норм часто стикається з політичним супротивом через страх втрати суверенітету. Крім того, існує ризик політизації кримінального переслідування за міжнародні злочини.

Також причиною зволікань щодо ратифікації були численні дискусії стосовно неузгодженості положень національного законодавства із положенням Римського статуту.

Так, ще 11 липня 2001 року Конституційний Суд України надав Висновок у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України Римського статуту Міжнародного кримінального суду, відповідно до якого ратифікація Римського статуту неможлива без внесення змін до ст. 124 Конституції України, які б передбачали можливість доповнення системи національної юрисдикції МКС [5].

Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» № 1401-VIII від 02.06.2016 усунув вказану перешкоду, виклавши ст. 124 Конституції України у новій редакції, яка передбачає те, що Україна може визнати юрисдикцію МКС на умовах, визначених Римським статутом Міжнародного кримінального суду (зміни набули чинності тільки 30.06.2019) [6].

У своєму Висновку Конституційний Суд України також зазначив, що зміни у зв'язку з приєднанням України до Римського статуту можливі лише до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України. Відповідно, зазначені кодекси вимагають першочергової адаптації до вимог Римського статуту.

Повномасштабне вторгнення Росії в Україну остаточно вплинуло на пришвидшення процесу ратифікації та імплементації Римського статуту в національне українське законодавство.

Поділяємо позицію кримінолога Ю. Орлова, який, визначаючи основні засадничі параметри стратегії боротьби, такі як: а) установку на відновлення державного суверенітету України на всій її території в межах міжнародно визнаних кордонів, включно з АРК; б) орієнтацію на виключення будь-яких комерційних контактів із країною-агресором як морально неприйнятних; в) орієнтація як на внутрішню мобілізацію, так і на мобілізацію міжнародної спільноти на боротьбу з агресором (історичний приклад – Фінляндія з початку радянської агресії 1939 р.) передбачив безумовну доцільність та необхідність залучення міжнародних механізмів кримінального правосуддя [7, с. 21-22].

Так, 15 серпня 2024 року у Верховній Раді був зареєстрований законопроект № 11484 про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього [8].

Уже 9 жовтня 2024 року Верховна Рада України ухвалила імплементаційний Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» [9].

Закон приводить кримінальне та кримінальне процесуальне законодавство у відповідність до права Європейського Союзу, зокрема гармонізує положення Кримінального кодексу України з нормами Римського статуту МКС. Він також забезпечує кримінальну відповідальність за найтяжчі міжнародні злочини, такі як геноцид, агресія, злочини проти людяності та воєнні злочини.

Запроваджений принцип універсальної юрисдикції щодо злочинів агресії, геноциду, злочинів проти людяності, воєнних злочинів та застосування зброї масового знищення, тобто такої дії законодавства про кримінальну відповідальність, що не пов'язана з місцем вчинення злочину, громадянством, постійним місцем проживання підозрюваного чи потерпілого або шкодою

національним інтересам держави (зміни до статті 8 КК України).

Доповнення Кримінального кодексу України новою статтею 31¹ «Кримінальна відповідальність військових командирів, інших осіб, що фактично діють як військові командири, та інших начальників» передбачає імплементацію інституту командної відповідальності, регламентованого статтею 28 Римського статуту.

Зміни до статей 49, 68, 69, 80, 96³, 96⁹ Кримінального кодексу України забезпечать уникнення юридичної безкарності за злочини, передбачені статтями 437-439, 442, 442¹ Кримінального кодексу України, правовий зміст яких вимагає застосування реального і адекватного покарання до осіб, які їх вчинили, з урахуванням вимог Римського статуту.

Також завдяки закону в українському законодавстві з'явилися визначення покарання за геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини та злочини агресії та будуть прописані зміни до процедури їх розслідування.

Так, відповідно до нової редакції статті 442 Кримінального кодексу України злочин геноциду стає тяжким злочином, а кримінально караними діяннями стають умисно вчинені з метою повного або часткового знищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи як такої шляхом 1) позбавлення життя членів цієї групи; 2) заподіяння їм серйозної шкоди; 3) створення для групи життєвих умов, спрямованих на повне чи часткове її фізичне знищення; 4) впровадження заходів, спрямованих на запобігання дітонародженню в такій групі; 5) насильницької передачі дітей з однієї групи в іншу.

Окрім того, відтепер прямі та публічні заклики до вчинення зазначених вище діянь, проголошені з метою повного або часткового знищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи як такої, а також виготовлення матеріалів із закликами до вчинення таких діянь з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів, каратимуться позбавленням волі на строк від трьох до семи років.

Доповнення Кримінального кодексу України статтею 442¹ «Злочини проти людяності» імплементує статтю 7 Римського статуту.

З метою приведення у відповідність до статей 8 та 8bis Римського статуту змінилися назви статті 437 «Планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни» на «Злочин агресії», а також статті 438 «Порушення законів та звичаїв війни» на «Воєнні злочини».

Зміни до Кримінального процесуального кодексу України впливають зі змін до кримінального закону і визначають, що слідчі органи безпеки здійснюватимуть досудове розслідування кримінальних правопорушень, передбачених новою статтею 442¹ «Злочини проти людяності».

Також щодо всіх цих тяжких міжнародних злочинів передбачена процедура здійснення спеціального досудового розслідування.

Окрім цього, Законом вносяться кореспондуючі зміни до статей 176, 183, 214, 297¹ Кримінального процесуального кодексу України, а виключення примітки в розділі IX² забезпечить повний обсяг співробітництва з Міжнародним кримінальним судом, який Україна зобов'язана надавати після набрання чинності для неї Римського статуту.

Зміни до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів дозволять Україні самостійно розслідувати міжнародні та воєнні злочини, оскільки Римський статут МКС базується на принципі компліментарності, що означає, що Міжнародний кримінальний суд діє лише тоді, коли національні суди не можуть або не бажають розслідувати, або судити за міжнародні злочини [10].

Окрім того, ратифікація Римського статуту зобов'язує Україну співпрацювати з МКС шляхом вжиття необхідних заходів на прохання суду, зокрема, про надання допомоги, про тимчасовий арешт, про арешт і передачу особи тощо. Порядок проведення такої співпраці впроваджений Законом України № 2236-IX від 03.05.2022 «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших

законодавчих актів України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом» [11].

2 вересня 2024 року Верховна Рада зробила ще два кроки на шляху до імплементації Римського статуту. Були прийняті законопроекти № 11538 «Про кримінальну відповідальність за міжнародні злочини» та № 11539 про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку із прийняттям Закону України «Про кримінальну відповідальність за міжнародні злочини» [12].

Цими документам пропонується визначити перелік злочинів, що вважаються міжнародними, серед яких, зокрема, злочин геноциду; публічні заклики до злочину геноциду або його виправдовування чи заперечення; злочин проти людяності у формах вбивства та інших формах, воєнний злочин у формі вбивства; воєнний злочин у формі серйозного порушення норм міжнародного гуманітарного права у зв'язку з міжнародним збройним конфліктом або збройним конфліктом неміжнародного характеру; злочин агресії; пропаганда акту агресії тощо.

Україна не визнає жодних імунітетів за особами, які скоїли міжнародні злочини.

Жодні строки давності не будуть застосовуватися до міжнародних злочинів.

Пропонується встановити систему покарань за міжнародні злочини, що передбачає позбавлення волі (на строк до 30 років) або довічне, а також додатково конфіскацію майна.

Окрім того, планується встановити відповідальність командира (начальника) за міжнародні злочини підлеглих. Зокрема, невжиття військовим командиром заходів для запобігання такого злочину каратиметься позбавленням волі на строк від 20 до 30 років.

Виправдовування чи заперечення геноциду або поширення матеріалів про це, поширення чи публічне використання матеріалів із закликами до агресивної війни чи розв'язування воєнного конфлікту, заперечення ведення агресивної війни чи виправдання її, умисне серйозне порушення норм міжнародного гуманітарного права

під час міжнародних збройних конфліктів каратимуться позбавленням волі на строк до 20 років.

Передбачається, що звільнення від покарання можливе лише шляхом помилування Президентом України.

Однак, зазначені законопроекти піддаються критиці як з боку політиків, так і юристів.

Основні заперечення полягають у тому, що в Україні не передбачена можливість встановлення кримінальної відповідальності чи її деталізація інакше, ніж через внесення змін до чинного Кримінального кодексу України. Прийняття окремого закону, який паралельно з дією Кримінального кодексу України буде визначати засади відправлення правосуддя щодо окремої категорії злочинів, може призвести до порушення юридичної визначеності на практиці, створити виклик для слідчих, прокурорів та суддів у частині застосування норм законодавства.

Ми також підтримуємо позицію, що в разі прийняття окремого закону «Про кримінальну відповідальність за міжнародні злочини» він може бути визнаний неконституційним. Конституція України закріплює принцип верховенства права та визначає, що закони приймаються на основі Конституції України та мають відповідати їй. Його реалізація на практиці вимагає також юридичної визначеності, що зобов'язує до передбачуваності застосування правових норм та недопущення можливостей їх довільного трактування. Відповідно до загальних засад Кримінального кодексу України лише він є законом про кримінальну відповідальність [13].

У зв'язку з цим вважаємо за необхідне продовжувати політичні та наукові обговорення з метою пошуку шляхів гармонізації норм міжнародного кримінального права та національного законодавства.

Поряд з нормотворчою діяльністю також доцільно проводити структурно-організаційні реформи правових інституцій. Йдеться про створення спеціалізованих судів, окремих підрозділів прокурорів, які розслідують міжнародні злочини. Підви-

щення кваліфікації суддів, прокурорів, адвокатів сприятиме забезпеченню якісного правосуддя.

Окрім того, ще недостатньою є взаємодія з міжнародними організаціями. Для ефективної імплементації необхідна широка співпраця з Міжнародним кримінальним судом та іншими міжнародними організаціями. Україна не забезпечила достатній рівень такої взаємодії, зокрема у сфері навчання персоналу та обміну досвідом.

На нашу думку, необхідним є активне залучення до роботи міжнародних організацій, таких як ООН, ОБСЄ та інші, для отримання технічної, експертної та фінансової допомоги.

Важливо зазначити, що попри ратифікацію Римського статуту, злочин агресії залишається поза юрисдикцією МКС. Це спричинено тим, що відповідно до Кампальських поправок до Римського статуту (у 2010 році відбулась конференція, яка проходила у м. Кампала (Уганда), на якій держави-учасниці Римського статуту внесли до нього відповідні поправки щодо злочину агресії), Міжнародний кримінальний суд має юрисдикцію щодо злочину агресії лише за умови ратифікації Статуту державою, що здійснила напад (державою-агресором), або ж за умови передачі ситуації Радою Безпеки ООН на розгляд МКС. Тому для розслідування злочину агресії Україна має й надалі працювати над створенням спеціального міжнародного трибуналу, який матиме необхідну юрисдикцію.

Висновки

Враховуючи викладене, можна дійти висновку, що процес імплементації норм Римського статуту в українське законодавство вимагає всебічного перегляду та змін до національних правових актів, зокрема до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України, а також проведення структурно-організаційних реформ правових інституцій.

Органи законодавчої влади проводять роботу по ухваленню законів, що передбачають зміни до кримінально-правових та процесуальних актів. Ці зміни адапту-

ють кримінальне та кримінальне процесуальне законодавство до положень права Європейського Союзу, а саме: узгоджують положення Кримінального кодексу України з нормами Римського статуту МКС та забезпечують кримінально-правове переслідування за найбільш тяжкі міжнародні злочини, а саме: злочин геноциду, злочин агресії, злочини проти людяності та воєнні злочини.

Вважаємо доцільним створення спеціалізованих судових інституцій та окремих підрозділів прокуратури для розслідування та розгляду міжнародних злочинів.

Для підвищення кваліфікації суддів, прокурорів та адвокатів є необхідність впровадження спеціалізованих освітніх програм у сфері міжнародного кримінального права. Співпраця з міжнародними експертами сприятиме підготовці фахівців високого рівня.

Важливим є активне залучення до роботи міжнародних організацій для отримання технічної, експертної та фінансової допомоги.

Проведення інформаційних кампаній для підвищення обізнаності громадян про значення Римського статуту та його імплементації допоможе знизити рівень політичного супротиву та сприяти підтримці реформ.

Таким чином, за результатами проведеного аналізу процесу імплементації Римського статуту в українське законодавство, можна визначити, що він є складним процесом, який потребує системного підходу. Подолання юридичних, інституційних та політичних перешкод є ключовим для забезпечення верховенства права та зміцнення міжнародної системи правосуддя. Україна має можливість використати міжнародний досвід та створити ефективний механізм боротьби з міжнародними злочинами, що відповідає найвищим стандартам правосуддя.

Література

1. Римський статут Міжнародного кримінального суду: ратифікація від 21 серпня 2024 року № 995_588. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

2. Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього: Закон України від 21 серпня 2024 року № 3909-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3909-20#Text>

3. Щербань В.Є., Камінська М.В. Деякі питання імплементації Римського статуту про Міжнародний кримінальний суд. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 2 (115). С 138-143.

4. Рада ратифікувала Римський статут. Що це означає. BBC NEWS Україна. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c5ydp427j61o>

5. Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський Статут) від 11 липня 2001 року № 3-в/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003v710-01#Text>

6. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): Закон України від 02.06.2016 р. № 1401-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#Text>

7. Орлов Ю. В. Ратифікація Римського статуту Міжнародного кримінального суду й елементи політики у сфері протидії злочинності в Україні: проблеми гармонізації. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2020. Т. 22, № 1. С. 16–25.

8. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього. Проект Закону від 15 серпня 2024 року № 11484. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/44725>

9. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього. Закон України від 9 жовтня 2024 року № 4012-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4012-20#Text>

10. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та

інших законодавчих актів України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом. Закон України від 3 травня 2022 року № 2236-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2236-20#Text>

11. Верховна Рада України прийняла імплементаційний Закон «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього». Прес-служба апарату Верховної Ради. Опубліковано 10 жовтня 2024 року. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/254500.html>

12. Про кримінальну відповідальність. Проект Закону від 2 вересня 2024 року № 11538. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/44789>

13. Законопроекти № 11538 та № 11539 заблокують розслідування міжнародних злочинів в Україні і не мають бути прийнятими. Українська Гельсінська Спілка з прав людини. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/zakonoproieky-11538-ta-11539-zablokuiut-rozsliduvannia-mizhnarodnykh-zlochyniv-v-ukraini-i-ne-maiut-butypriyniaty/>

Viktoriiia Davydenko,

Professor of the Department of Criminal Law and Criminology, PhD in Law, Kharkiv National University of Internal Affairs

<https://orcid.org/0000-0002-8175-7026>

Mykola Pakhnin,

Professor of the Department of Criminal Law and Criminology, Doktor of Law, Associate Professor, Kharkiv National University of Internal Affairs

<https://orcid.org/0000-0002-9236-9723>

MODERN ANALYSIS OF THE IMPLEMENTATION OF THE ROME STATUTE IN UKRAINIAN LEGISLATION

Ukraine's accession to the Rome Statute of the International Criminal Court is a crucial step toward strengthening the global legal order, reinforcing the rule of law, and combating international crimes. In the current context, the International Criminal Court is regarded as the primary international legal

mechanism for holding Russian war criminals accountable.

A modern analysis of the implementation of the Rome Statute into national legislation and the study of key challenges and obstacles in this process allow for identifying the main legal, political, and organizational difficulties that complicate the adaptation of international criminal law norms into the national legal system, as well as formulating recommendations for overcoming them.

This article examines the process of ratification and implementation of the Rome Statute in Ukraine, identifying its stages and challenges. It highlights the main problems arising during implementation and analyzes amendments to the Criminal Code and the Criminal Procedure Code of Ukraine in the context of incorporating the Rome Statute.

The implementation of the Rome Statute's provisions into Ukrainian legislation requires a comprehensive review and amendments to national legal acts, particularly the Criminal Code and the Criminal Procedure

Code of Ukraine, as well as structural and organizational reforms of legal institutions.

The article proposes the creation of specialized judicial institutions and dedicated prosecution units for investigating and adjudicating international crimes. To enhance the qualifications of judges, prosecutors, and defense attorneys, the introduction of specialized educational programs in international criminal law is necessary. Cooperation with international experts will facilitate the training of highly qualified professionals.

Active engagement with international organizations such as the UN, OSCE, and others is essential for obtaining technical, expert, and financial assistance.

Conducting public awareness campaigns on the significance of the Rome Statute and its implementation will help reduce political resistance and promote support for reforms.

Keywords: Rome Statute, International Criminal Court, ratification, implementation, international treaty, national legislation, state.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАХОДИ ЩОДО ПРОТИДІЇ ХУЛІГАНСТВУ В УРСР В 1960-Х РР.

БРУСАКОВА Оксана Валеріївна - доктор юридичних наук, доцент, директор навчально-наукового інституту №5 Харківського національного університету внутрішніх справ

ORCID:<http://orcid.org/0000-0001-6522-8020>

ГРЕЧЕНКО Володимир Анатолійович - доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін та українознавства Харківського національного університету внутрішніх справ.

ORCID:<http://orcid.org/0000-0002-6046-0178>

УДК 343.9:[343.37+343.55](477)“196”

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.1.17>

У цій статті хуліганство розглядається в історичній ретроспективі як кримінально-правове явище та кримінальне діяння на етапі радянського розвитку України (1960-ті роки). Автори наголошують, що попередження хуліганства, як і будь-якого іншого виду злочинів, передбачає здійснення системи взаємозалежних запобіжних заходів державних органів та громадськості, зумовлених найбільш характерними проявами хуліганських дій та їхніми безпосередніми причинами та умовами, характерними для того чи іншого району, міста, області. Певну роль у поліпшенні протидії хуліганству у 1960-ті роки відіграв указ Президії Верховної Ради від 6 липня 1966 р. «Про посилення відповідальності за хуліганство». В указі детально розписувалася відповідальність за дрібне та злісне хуліганство, давалося визначення цим поняттям. Влада поєднувала боротьбу з хуліганством з боротьбою проти пияцтва та самогеноваріння, оскільки зв'язок між цими явищами був достатньо очевидним. З цього приводу упродовж вказаного періоду видавалося ще чимало різних постанов різних органів влади, але ситуація з протидією хуліганству кардинальним чином не покращувалася. У цей період до чверті навмисних вбивств здійснювалося з хуліганських мотивів.

Ключові слова: Україна, 1960 рр., міліція, хуліганство.

Постановка проблеми

Забезпечення громадського порядку має першорядне значення для будь-якої держави. У числі злочинів, що масово посягають на безпеку громадян, до найбільш небезпечних традиційно відносять хуліганство і діяння, що здійснюються з хуліганських мотивів. На думку кримінологів, хуліганство можна визнати «початковою школою» злочинності, насамперед насильницької та корисливо-насильницької. Вченими, які досліджують це питання, давно на статистичному рівні помічено закономірність: ослаблення боротьби із хуліганством веде до зростання тяжких насильницьких злочинів. Вивчення проблеми хуліганства як негативного соціально-правового явища нині набуло особливо значущого та невідкладного характеру. Це пов'язано, у першу чергу, з певною криміналізацією суспільства, впливом російсько-української війни і тенденцією до різних порушень порядку соціальних відносин. Стан, структура та динаміка хуліганства багато в чому залежать від зусиль правоохоронних органів, спрямованих на його попередження. Число зареєстрованих фактів хуліганства в загальній кількості злочинів завжди займало значне місце. При цьому необхідно враховувати і певну латентність хуліганських проявів. Громадська небезпека хуліганства очевидна і визначається як поширеністю

цього злочину, так і переважно неперсоніфікованістю відповідних посягань, їхньою спрямованістю проти суспільства в цілому, непередбачуваністю дій хуліганів, їхньою частою сполученістю зі скоєнням інших, часом більш тяжких злочинів. Хуліганство здебільшого відбуваються в громадських місцях і може призвести до заподіяння шкідливих наслідків різного характеру і ступеня. При цьому громадська небезпека хуліганства ще більше посилюється за рахунок обов'язкової сполученості останньої із застосуванням зброї та предметів, що використовуються як зброя. Психологічні особливості особистості хулігана відрізняються неприйняттям загальноновизнаних людських цінностей, зокрема правових і моральних, підвищеною потребою в самоствердженні за рахунок явного протиставлення себе суспільству, що виявляється в різних формах порушення суспільного ладу. У процесі соціалізації осіб, які згодом вчинили хуліганство, можна виділити три основні «слабкі ланки»: неблагополучна сім'я, відсутність або слабкість виховно-навчальної функції школи, інших установ середньої та середньої спеціальної освіти і, нарешті, негативний вплив неформального середовища. Ці складові взаємопов'язані і впливають формування особистості, зазвичай, у комплексі.

Стан дослідження проблеми

Початки дослідження цієї проблеми відносяться до 1971 року, коли відомий харківський учений-правознавець І.М. Даньшин видав монографію «Відповідальність за хуліганство за радянським кримінальним правом» (1). Деякі аспекти цієї теми висвітлюються в історичному нарисі «Міліція України» за загальною редакцією Ю.О. Смирнова (2), монографії «Керівники Харківської міліції / поліції (1918–2021 рр.)» (3), статтях В.І Женутія та Ю.М. Черноус (4), В.А. Греченка (5) про хуліганство як проблему охорони громадського порядку в УРСР в історико-правничому ракурсі. Певний внесок у розробку цієї проблематики зробили й зарубіжні вчені. Особливо слід відзначити дослідження американського вченого з університету Південна Міссісіпі

Брайана Лап'єра під назвою «Хуліганство в хрущовській Росії: дефініції, контроль та продукування девіантності під час відлиги» (6). Автор виконав перше комплексне дослідження того, як радянська міліція, прокурори, судді та звичайні громадяни за часів Хрущова (1953–64) розуміли, боролися з хуліганством або сприймали цю всеохоплюючу категорію злочинності. Використовуючи широкий спектр архівних джерел, він зображує період Хрущова, який зазвичай розглядається як час лібералізації реформ і зменшення репресій, — як епоху відновлення переслідувань широкого кола визначених державою небажаних осіб і як час, коли міліція та переслідування були розширені, щоб охопити основні аспекти повсякденного життя. Деякий інтерес з кримінологічної точки зору має також робота німецьких учених «Злочинність неповнолітніх у Північному Рейні-Вестфалії», що побачила світ 2003 року (7).

Мета і завдання дослідження

Автори поставили собі за мету дослідити основні заходи, які вживалися органами радянської влади для протидії хуліганству в 1960-х роках та спроби міліції посилити боротьбу з цим антисоціальним явищем. Ця мета конкретизується в таких завданнях:

- охарактеризувати сутність та зміст основних нормативно-правових актів, спрямованих на посилення боротьби з хуліганством, які приймалися владними органами у вказаний період;

- проаналізувати та оцінити заходи, які планувалися та втілювалися міністерством охорони громадського порядку республіки для покращення протидії хуліганству.

Методологічна основа дослідження

Для досягнення поставленої мети та вирішення зазначених завдань використовувалися діалектичний метод та засновані на ньому сучасні загальнонаукові та спеціальні наукові засоби та способи пізнання соціально-правових явищ. Особлива увага в рамках системної методології приділена формально-юридичному, логічному, істо-

ричному, порівняльно-правовому методам пізнання. Автори використали також діяльнісний підхід, що означало розгляд історичних процесів та явищ з точки зору діяльності людей та суспільства. Діяльнісний підхід дозволив виявити, які чинники впливали на формування та розвиток цього напрямку діяльності органів правопорядку та які чинники зумовлювали їхню ефективність та результативність.

Виклад основного матеріалу

Зростання соціальної небезпеки хуліганства на початку 1960-х років стимулювало вдосконалення республіканського кримінального законодавства. Постановою Верховної Ради Української РСР від 28 грудня 1960 р. до нового Кримінального кодексу УРСР (КК УРСР 1960 р.) були внесені суттєві і важливі зміни. По-перше, в Особливій частині КК було виділено як самостійну нову главу X «Злочини проти громадської безпеки, громадського порядку та народного здоров'я», яка об'єднала за ознакою родового об'єкта статті про злочини, раніше не зовсім обгрунтовано поміщені в інші глави КК УРСР 1927; одночасно до зазначеної глави за тією ж ознакою родового об'єкта були включені й статті про кримінальні правопорушення, криміналізовані в процесі підготовки нового кодексу. По-друге, у названий розділ була поміщена і стаття 206, що передбачала відповідальність за хуліганство і яка характеризувалася вдалішою структурою та більш досконалою редакцією (4, с.105).

Такі зміни були гостроактуальними, про що свідчить статистика навмисних вбивств, вчинених з хуліганських спонукань. У відповідній записці міністра охорони громадського порядку УРСР І.Х. Головченка від 17 жовтня 1962 р. «Про наслідки роботи органів міліції по боротьбі з навмисними вбивствами» вказувалися відповідні цифри. З наведених ним даних видно, що переважну кількість навмисних убивств – 55,5% було вчинено на побутовому ґрунті, 24,9% з хуліганських спонукань. Майже чверть навмисних вбивств з хуліганських спонукань – це був дуже значний відсоток! Ураховуючи особливу небезпечність злісних хуліганств,

які часто супроводжувалися убивствами, органи міліції республіки, за словами міністра, намагалися посилити боротьбу з цим небезпечним злочином. Очільник міністерства рапортував, що кількість хуліганських проявів з початку 1962 року, зменшилась на 17,2%, а їхнє розкриття становило 99,6% (8, с.79). Але, як свідчать фактичні дані та збільшення уваги до протидії хуліганству з боку державних органів, це досягнення було тимчасовим або становище просто прикрашалося на догоду вищому начальству і зміцненню власної репутації.

Якою була ситуація в окремих регіонах у середині 1960-х років, свідчить доповідь начальника відділу карного розшуку Управління міліції м. Львова підполковника міліції Куценка про виконану роботу по боротьбі з кримінальною злочинністю за I півріччя 1965 року від 19 липня 1965 р. Він доповідав у МОГП, що основна увага в роботі міліції в цей час була приділена запобіганню злочинності серед неповнолітніх та їхніх підбурювачів, виявлення та викриття злочинного рецидиву та організаторів хуліганських груп. Зростання злочинності відбулося в основному за рахунок, у тому числі й хуліганств (на 42,4%.) Зростання хуліганських проявів начальник відділу карного розшуку Львова пояснював лише посиленням роботи органів міліції щодо боротьби із зазначеними злочинами (9, арк.133-140), що не можна вважати об'єктивною оцінкою, оскільки не враховувалися інші, перш за все, соціальні причини хуліганства. А так виходило, що таке пояснення було спробою підняти свій авторитет: «Так, кількість хуліганських проявів збільшилася, але це тому, що ми стали працювати краще, тому нас не тільки не треба сварити за погіршення криміногенної ситуації, а навіть похвалити за посилення роботи в цьому напрямі».

Оскільки проблема протидії хуліганству в цей час залишалася найактуальнішою, міністерство охорони громадського порядку УРСР 24 січня 1965 р. розробило пропозиції щодо викорінення випадків самогоноваріння, пияцтва і хуліганства, вказавши на тісний зв'язок самогоноваріння, пияцтва і хуліганства. Пропонувалося передбачити

в законодавчому порядку для осіб, які зазнали адміністративного арешту за дрібне хуліганство від 3 до 15 діб, скорочення профвідпустки на відповідну кількість днів, позбавлення права на отримання путівок до санаторіїв та будинків відпочинку, надання квартир в останню чергу. Також вказувалося на необхідність встановити персональну відповідальність адміністрації підприємств, установ, колгоспів, радгоспів та інших організацій за стан дисципліни працівників, поведінку їх на роботі та в побуті. При підбитті підсумків змагань, виконання планів тощо, враховувати як виробничі показники, так і поведінку кожного працівника (10, арк.61-65). Як бачимо, ці пропозиції передбачали застосування заходів, які торкалися соціального забезпечення працівників і найвразливішим серед них був пункт про надання квартир, оскільки, як відомо, у той час квартирні черги практично у всіх містах республіки були значними і надання квартири доводилося чекати чимало років.

Наступного, 1966 року було видано указ Президії Верховної Ради СРСР «Про посилення відповідальності за хуліганство» (6 липня 1966 р.), назва якого говорить сама за себе. В указі детально розписувалася відповідальність за дрібне та злісне хуліганство, давалося визначення цим поняттям. Зокрема, дрібне хуліганство, тобто нецензурна лайка в громадських місцях, образливе приставання до громадян та інші подібні дії, що порушують громадський порядок та спокій громадян, якщо ці дії за своїм характером не спричиняли застосування заходів кримінального покарання, каралося арештом терміном від десяти до п'ятнадцяти діб, або виправними роботами терміном від одного до двох місяців із утриманням двадцяти відсотків заробітку, або штрафом від десяти до тридцяти рублів. Матеріали про дрібне хуліганство повинні були розглядатися протягом доби начальником органу міліції, який мав або накладати на порушника штраф у розмірі, вказаному вище, або направляти матеріали до народного суду з одночасним доставленням туди затриманого. Начальник органу міліції або народний суддя з урахуванням особи порушника та характеру вчиненого ним про-

ступку могли замість притягнення його до адміністративної відповідальності направити матеріал до громадської організації, колективу трудящих або товариського суду для застосування до порушника заходів громадського впливу.

В указі наголошувалося, що особи, піддані арешту за дрібне хуліганство, утримуються під вартою в місцях, які визначаються органами охорони громадського порядку. З арештованих стягується вартість харчування та утримання; листування, отримання передач та посилок, купівля продуктів харчування забороняються; за час перебування під арештом заробітна плата за місцем постійної роботи не сплачується. Підкреслювалося, що заарештовані можуть використовуватися без оплати праці на прибиранні вулиць, дворів, місць громадського користування та інших фізичних роботах. У разі ухилення від відбування арешту чи злісного порушення встановленого режиму народний суддя за поданням адміністрації місця ув'язнення або начальника органу міліції міг продовжити порушнику термін перебування під арештом. При цьому загальний термін утримання під вартою за дрібне хуліганство не повинен був перевищувати 30 діб. Особи, піддані за дрібне хуліганство виправним роботам, мали відбувати покарання відповідно до постанови народного судді за місцем своєї постійної роботи, або в місцях, які визначалися органами, які відали відбуванням виправних робіт, але в районі проживання порушника. У разі ухилення особи від відбування виправних робіт ухвалою народного судді невідбутий строк виправних робіт міг бути замінений позбавленням волі з розрахунку на один день позбавлення волі за три дні виправних робіт.

До адміністративної відповідальності за дрібне хуліганство могли бути притягнуті особи, яким до скоєння цього порушення виповнилося шістнадцять років.

Окремо в указі була виділена кваліфікація злісного хуліганства, яке визначалося як дії, що відрізняються за своїм змістом винятковим цинізмом або особливою зухвалістю, або пов'язані з опором представнику влади або представнику громадськос-

ті, який виконує обов'язки з охорони громадського порядку, або іншим громадянам, які припиняють хуліганські дії, а також раніше засудженим за хуліганство. Це каралося позбавленням волі на строк від одного до п'яти років. Якщо ці дії були вчинені із застосуванням або спробою застосування вогнепальної зброї або ножів, кастетів або іншої холодної зброї, а також інших предметів, спеціально пристосованих для завдання тілесних ушкоджень, – то це каралося позбавленням волі на строк від трьох до семи років (11, с.780-783).

В Указі Президії Верховної Ради СРСР «Про посилення відповідальності за хуліганство» від 26 липня 1966 р. знайшов своє відбиття накопичений законодавцем досвід удосконалення правових засад настання кримінальної відповідальності за хуліганство та правильний вибір спрямованості виконання цієї соціально значущої роботи. Хуліганство набуло нових кримінально-правових ознак. Цей указ передбачав низку заходів, спрямованих на посилення боротьби з хуліганством: запровадження більш суворих санкцій за дрібне хуліганство, надання начальнику органу міліції права самостійно накладати штраф на винних у дрібному хуліганстві, встановлення більш строгого порядку арешту, ширше залучення громадськості до боротьби з хуліганськими діями тощо.

Із законом 1966 року до радянської судової практики увійшов і такий злочин, як хуліганство, «вчинене з винятковим цинізмом і особливою зухвалістю». Слова «цинічний» та «зухвалий» — оцінні поняття, тому теоретично назвати цинічним та зухвалим могли абсолютно будь-яке хуліганство. Але, як правило, за цією статтею проходили люди, які своєю поведінкою ображали владу. У 1960—1970-х роках до «хуліганів» також прирівнювали молодь, яка прагнула жити на західний манер. Так, у кількох вищах з'явилися нелегальні журнали вельми фривольного змісту — «Фіговий листок», «Блакитний бутон», «Золотарик». У них студенти нерідко критикували владу та пропагували нову музику, одяг, танці. Велику популярність швидко завоював рух стиляг та хіпі. Вони одягалися зухвало, де-

монстративно ледарювали, слухали «свою» музику.

На виконання вище вказаного указу 23 липня 1966 р. була прийнята постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів УРСР «Про заходи щодо посилення боротьби зі злочинністю». Щодо поліпшення протидії хуліганству в ній, зокрема, вказувалося на таке: «З метою посилення боротьби з хуліганством та іншими проявами злочинності на вулицях, стадіонах, у парках, клубах та інших громадських місцях: визнати необхідним встановити підвищену адміністративну та кримінальну відповідальність за хуліганські дії, скоротити терміни розслідування та судового розгляду справ про хуліганство, надати органам міліції додаткові права щодо припинення порушень громадського порядку; зобов'язати виконками місцевих Рад депутатів трудящих покращити освітлення міст та робітничих селищ, особливо районів новобудов, парків та садів, забезпечити стаціонарне освітлення під'їздів будинків та сходових майданчиків, облаштування на околицях міст телефонів-автоматів (12, с.786). Як бачимо, значної кількості заходів тут не було передбачено. Оригінальним заходом можна вважати покращення освітлення населених пунктів та облаштування на околицях міст телефонів-автоматів. Звичайно, що це сприяло не лише протидії хуліганству, але й деякому покращенню умов життя людей.

У цей час загострилася й проблема боротьби з хуліганством на залізничному транспорті. Тому Міністерство охорони громадського порядку УРСР 10 травня 1967 р. розробило окремі пропозиції щодо посилення заходів боротьби з хуліганством та пияцтвом на залізничному транспорті. У них констатовалося, що, незважаючи на неодноразові вказівки МОГП, останнім часом на залізничному транспорті, особливо у поїздах приміського та місцевого сполучення, була послаблена боротьба із хуліганством та пияцтвом. У зв'язку з цим міністерство вимагало вжити негайних заходів щодо наведення належного громадського порядку на залізничному транспорті та насамперед у потягах приміського сполучення, переглянути розміщення службових

нарядів міліції з таким розрахунком, щоб до потягів приміського та місцевого сполучення, особливо у вечірній час, щодобово прямувала максимальна кількість сержантського та начальницького складу міліції. Через відповідні місцеві органи влади вирішити питання збільшення кількості дружинників, виділених штабами добровільних народних дружин для підтримки громадського порядку в приміських потягах. Посилити контроль за виконанням торговими працівниками вимог наказу міністра торгівлі Української РСР № 144 від 31 березня 1964 року та розпорядження № 14-14-869 від 30 вересня 1965 року про заборону повсюдної торгівлі кріпченими винами на розлив та зняття з продажу горілчаних виробів з магазинів, розташованих на вокзалах, станціях та привокзальних площах. За виявленими порушеннями підготувати відповідну інформацію до партійно-радянських органів. Спільно зі штабами добровільних народних дружин підготувати та провести на залізницях республіки заходи щодо вилучення п'яниць, хуліганів та іншого антигромадського елемента з вокзалів, станцій та потягів (13, с.334-335).

Більш ніж за рік після прийняття вище згаданого указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 липня 1966 року «Про посилення відповідальності за хуліганство» 13 жовтня 1967 р. Президія Верховної Ради СРСР розглянула питання про практику застосування цього указу і прийняла відповідну постанову. З цього питання доповідали міністр охорони громадського порядку СРСР Щолоков М.О.,¹ Генеральний проку-

¹ Щолоков Микола Онисимович (1910-1984). 1939-1941 рр. працював головою виконавчого комітету Дніпропетровської міської ради депутатів трудящих. 1951 — 1958 рр. — 1-й заступник голови Ради міністрів Молдавської РСР. 1965 — 1967 рр. — 2-й секретар ЦК КП Молдавії. 1966 — 1968 рр. — міністр охорони громадського порядку СРСР, в 1968 — 1982 рр. — міністр внутрішніх справ СРСР. Звільнений з поста міністра у зв'язку з розслідуванням з приводу корупції, розпочатим за наказом нового керівника СРСР Ю.Андропова. 15 червня 1983 р. Миколу Щолокова вивели з ЦК КПРС, 6 листопада 1984 р. його позбавили звання генерала армії, а 10 листопада — звання Героя Соціалістичної Праці. 7 грудня 1984 р. Щолоков був виключений із лав КПРС. Через 6 днів він застрелився з мисливської рушниці.

рор СРСР Руденко Р.А.² та Голова Верховного Суду СРСР Горкін О.Ф.³ У постанові відзначалося, що за час, що минув після прийняття Указу, органи охорони громадського порядку, прокуратура та суди провели відповідну роботу щодо боротьби з хуліганством та іншими порушеннями громадського порядку. Поліпшилася діяльність багатьох народних дружин щодо припинення порушень правопорядку. Дещо скоротилася кількість хуліганських проявів, а також деяких небезпечних злочинів проти особистої безпеки громадян. Проте не скрізь у колективах підприємств, установ та організацій було створено обстановку загального засудження правопорушень та нетерпимого ставлення до них. У низці випадків подання органів міліції, прокуратури та судів про скоєні членами колективів хуліганські вчинки та інші правопорушення розглядалися несвоєчасно, відповіді на подання найчастіше не давалися. Рідко використовувалися такі передбачені Указом заходи щодо порушників, як

² Горкін Олександр Федорович (1897-1988). 1937 — 1938 рр. — секретар Президії Центрального Виконавчого Комітету СРСР. 1938 — 1953 рр. — секретар Президії Верховної Ради СРСР. 1953 — 1956 рр. — заступник секретаря Президії Верховної Ради СРСР. 1956 — 1957 рр. — секретар Президії Верховної Ради СРСР. 1957 — 1972 рр. — голова Верховного Суду СРСР. З вересня 1972 року — на пенсії.

³ Руденко Роман Андрійович (1907-1981). Уродженець Чернігівської області. Член компартії з 1926 р. У 1937-1940 рр. — прокурор Донецької області, хоча юридичної освіти ще не мав. На той час закінчив лише перший курс заочного відділу Харківського юридичного інституту. Брав безпосередню участь у масових політичних репресіях населення. Освіту здобував у екстернаті Московської юридичної школи Наркомату юстиції РРФСР (1941) і на Вищих юридичних курсах при Всесоюзній правовій академії (1940 — 1941 рр.), після чого у червні 1941 р. був призначений начальником відділу Прокуратури СРСР по нагляду за органами міліції. У березні 1942 — червні 1944 рр. — заступник прокурора, а з червня 1944 по серпень 1953 року — прокурор Української РСР. Закінчив чотири курси юридичного факультету Київського державного університету. У 1945-1946 рр. виступав головним обвинувачем від СРСР на Нюрнберзькому процесі. У 1953 — 1981 рр. працював Генеральним прокурором СРСР. Після 1953 року брав активну участь у реабілітації жертв політичних репресій.

позбавлення їх премій на виробництві, путівок до будинків відпочинку, перенесення черговості на отримання житлоплощі. Не сприяв зміцненню громадського порядку і той факт, що деякі працівники виконкомів місцевих Рад, органів охорони громадського порядку, прокуратури, судів, керівники та громадські організації підприємств та установ поставилися до виконання Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 липня 1966 р. «Про посилення відповідальності за хуліганство» як до тимчасової кампанії, що знизило останнім часом активність у боротьбі з хуліганством та іншими порушеннями громадського порядку.

Постанова вимагала активізувати діяльність постійних комісій Рад депутатів трудящих із соціалістичної законності та охорони громадського порядку, наглядових комісій, комісій у справах неповнолітніх, добровільних народних дружин та товариських судів щодо запобігання хуліганству та інших порушень громадського порядку. Виконкомам місцевих Рад депутатів трудящих спільно з органами охорони громадського порядку приписувалося розглянути питання про доцільність організації спецприймачів щодо утримання та працездатності осіб, заарештованих за дрібне хуліганство, з урахуванням наявного позитивного досвіду роботи таких спецприймачів у низці міст країни, а також розробити заходи, що забезпечують використання на фізичних роботах усіх осіб, заарештованих за дрібне хуліганство. З метою швидшого реагування на правопорушення, відповідальність за які встановлено Указом від 26 липня 1966 р., роз'яснити, що поряд із начальником органу міліції матеріали про дрібне хуліганство відповідно до ст. 1 Указу та про правопорушення, передбачені ст. 12 Указу розглядає заступник начальника органу міліції, якщо йому це буде доручено спеціальним наказом начальника цього органу міліції або начальника вищого органу охорони громадського порядку (14, с.850-851). Як видно з цього документу, питання про посилення боротьби з хуліганством розглядалося на високому рівні, за участю вищих керівників правоохоронних органів, відзначалися деякі успіхи, але намічені

заходи були досить традиційними для того часу і передбачали «покращення», «розширення» тієї діяльності, яка вже застосовувалася раніше.

Документи тих часів містять чимало фактів про відданість присязі та героїзм працівників міліції в протистоянні з хуліганями. Ось лише один приклад з подій 1965 року в м. Маріуполі. Якось увечері молодшому лейтенанту міліції Володимиру Пашковському, який усього 3 роки служив у міліції, довелося терміново їхати до лікарні. Туди карета швидкої допомоги привезла по-звірячому побитого хуліганями громадянина Ясько. Напевно, Пашковському дуже не хотілося непокоїти постраждалого: Ясько був у дуже тяжкому стані. Але тільки він міг описати прикмети хуліганів, тільки його свідчення могли допомогти розшукати злочинців. На місце події Пашковський виїхав зі своїм товаришем Щербанем. На розі вулиці Київської мирно розмовляла невелика група осіб. Помітивши міліціонерів, вони раптом почала виявляти ознаки занепокоєння, а потім кинулися врозтіч. Володимир побіг за ними навздогін. Попереду маячила чиясь постать. – «Стій! Стріляй! – владно вимагав Володимир». Чоловік зупинився, різко повернувся, у його руках блиснув обріз. Пролунав постріл, Пашковський був смертельно поранений. У пам'ять про його самовідданість і мужність одну з вулиць міста назвали його іменем (15, с.738-739).

Висновки

Виходячи з вищевикладеного, приходимо до висновку, що боротьба з проявами хуліганства в Україні триває вже тривалий час. Розгляд хуліганства в історичній ретроспективі як кримінально-правового явища та кримінального діяння, включаючи етапи радянського та пострадянського розвитку України, не дозволяє говорити про нього як про явище, яке характеризується якоюсь новою економічною, соціально-культурною чи психологічною природою. Воно має глибоке історичне коріння, невіддільне від існування асоціальної поведінки особистості злочинця в суспільстві.

Попередження хуліганства, як і будь-якого іншого виду злочинів, передбачає здійснення системи взаємозалежних запобіжних заходів державних органів та громадськості, зумовлених найбільш характерними проявами хуліганських дій та їхніми безпосередніми причинами та умовами, характерними для того чи іншого району, міста, області. Певну роль у поліпшенні протидії хуліганству у 1960-ті роки відіграв указ Президії Верховної Ради від 6 липня 1966 р. «Про посилення відповідальності за хуліганство». В указі детально визначалася відповідальність за дрібне та злісне хуліганство, давалося визначення цим поняттям. Влада поєднувала боротьбу з хуліганством з боротьбою проти пияцтва та самогоноваріння, оскільки зв'язок між цими явищами був достатньо очевидним. З цього приводу впродовж вказаного періоду видавалося ще чимало різних постанов різних органів влади, але ситуація з протидією хуліганству кардинальним чином не покращувалася.

Хуліганство є молодіжним злочином, тому слід приділити пильну увагу молодіжній субкультурі. Поряд із правовою регламентацією функціонування молодіжних об'єднань слід запровадити громадський контроль за діяльністю цих об'єднань.

Література

1. Даньшин І.М. Відповідальність за хуліганство за радянським кримінальним правом. Харків: Вид-во Харківського університету, 1971. 192 с.

2. Міліція України: історичний нарис, портрети, події : наук.-попул. вид. / Ю. О. Смирнов, П. П. Михайленко, О. Д. Святоцький, М. І. Ануфрієв ; за заг. ред. Ю. О. Смирнова Київ : Ін Юре, 2002. 798 с.

3. Керівники Харківської міліції / поліції (1918–2021 рр.): історико – правове дослідження /за заг. ред В.А. Греченка. Харків : Майдан, 2021.402 с.

4. Женугій В.І., Черноус Ю.М. Кримінальна відповідальність за хуліганство за законодавством України: історико-правовий аспект. *Право та державне управління*. 2020. №4.С.105.

5. Греченко В.А. Хуліганство як проблема охорони громадського порядку в УРСР на початку 1950-х рр. *Право і безпека*. 2023. № 3. (90).С. 21-31.

6. Brian La Pierre Hooligans in Khushchev's Russia: Defining, Policing, and Producing Deviance during the Thaw. Madison: University of Wisconsin Press, 2012. 290 p.

7. Jugendkriminalitat in Nordrhein-Westfalen. Diisseldorf/Koln, 2003. 38 S.

8. Про наслідки роботи органів міліції по боротьбі з навмисними вбивствами: доповідна записка міністра охорони громадського порядку УРСР І.Х. Головченка від 17 жовтня 1962 р.// Михайленко П.П., Кондратьєв Я.Ю. Історія міліції України в документах та матеріалах: у 3 т. К.: Генеза, 2000. Т. 3.(1946-1990). С. 79.

9. Галузевий державний архів МВС України (ГДА МВС України). Ф.25. Оп.1.Спр.70. Арк.133-140.

10. ГДА МВС України.Ф.54. Оп.1.Спр.200. Арк.61-65.

11. Про посилення відповідальності за хуліганство: указ Президії Верховної Ради СРСР 6 липня 1966 р.// Міністерство внутрішніх справ України: події, керівники, документи та матеріали (1917–2017 рр.) : наук. вид. / авт. кол. : М.Г. Вербенський, О.Н. Ярмиш, В.О. Криволапчук, Т.О. Проценко, В.В. Ткаченко, В.М. Чисніков, Т.А. Плугатар, В.А. Довбня, О.В. Кожухар ; за заг. ред. А.Б. Авакова. К., 2016. Т. 6. : Міністерство внутрішніх справ – Міністерство охорони громадського порядку Радянської України в період десталінізації та подальших реорганізацій (5 березня 1953 р. – грудень 1968 р.). К.–Х. : Мачулін, 2016. С.780-783.

12. Про заходи щодо посилення боротьби зі злочинністю: Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів УРСР 23 липня 1966 р.// Міністерство внутрішніх справ України: події, керівники, документи та матеріали (1917–2017 рр.). Т. 6. С.786.

13. Пропозиції МОГП УРСР щодо посилення заходів боротьби з хуліганством та пияцтвом на залізничному транспорті 10 травня 1967 р.// Михайленко П.П., Кондра-

тьєв Я.Ю. Історія міліції України в документах та матеріалах: у 3 т. Т. 3. С.334-335.

14. Про практику застосування указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 липня 1966 року «Про посилення відповідальності за хуліганство»: постанова Президії Верховної Ради СРСР 13 жовтня 1967 р.// Міністерство внутрішніх справ України: події, керівники, документи та матеріали (1917–2017 рр.). Т. 6. С.850-851.

15. Ветров В.І. Вулиця його імені // Міністерство внутрішніх справ України: події, керівники, документи та матеріали (1917–2017 рр.). Т. 6. С.738-739.

SUMMARY

In this article, hooliganism is considered in historical retrospect as a criminal-legal phenomenon and a criminal act at the stage of the Soviet development of Ukraine (1960s). The authors emphasize that the prevention of hooliganism, like any other type of crime, involves the implementation of a system of interdependent preventive measures by state bodies and the public, determined by the most characteristic manifestations of hooliganism and their direct causes and conditions characteristic of a particular district, city, or region. A certain role in improving the fight against hooliganism in the 1960s was played by the decree of the Presidium of the Verkhovna Rada of July 6, 1966 "On Strengthening Responsibility for Hooliganism". The decree detailed the responsibility for petty and malicious hooliganism and defined these concepts. The authorities combined the fight against hooliganism with the fight against drunkenness and moonshine, since the connection between these phenomena was quite obvious. On this occasion, during the specified period, many more different resolutions of various authorities were issued, but the situation with combating hooliganism did not improve radically. During this period, up to a quarter of intentional murders were committed for hooligan motives.

СУБ'ЄКТИ ОЦІНКИ ПОКАЗАНЬ З ЧУЖИХ СЛІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

**ГАРКОТ Діана Юріївна - аспірантка кафедри кримінального процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»**

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0003-8484-439X>

УДК 343.14

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.1.18>

Актуальність теми статті зумовлена тим, що проблематика оцінки показань із чужих слів залишається дослідженою недостатньо повно та підлягає подальшій теоретико-правовій характеристиці. Це зумовило постановку як мети статті розкриття, на основі аналізу норм КПК України, сформованої на їх основі судової практики і доктринальних підходів, кола суб'єктів оцінки показань із чужих слів у кримінальному провадженні.

Визначено випадки, за яких під досудового розслідування оцінка показанням із чужих слів надається слідчим, прокурором. На основі дослідження судової практики обґрунтовано, що у визначених випадках суб'єктом оцінки доказів є дізнавач. Вказано, що суб'єктом оцінки доказів у досудовому розслідуванні є слідчий суддя, який здійснює її за результатами розгляду клопотань слідчого за погодженням з прокурором, прокурора про застосування низки заходів забезпечення кримінального провадження та надання дозволу на проведення окремих слідчих (розшукових) дій.

Встановлено, що в ході судового розгляду оцінка показань із чужих слів здійснюється судом і знаходить своє відображення в кінцевому судовому рішенні, що водночас, не виключає можливості надання їм оцінки безпосередньо під час судового розгляду. Розкрито особливості оцінки показань із чужих слів судами апеляційної та касаційної інстанцій.

Із урахуванням доктринальних підходів і судової практики доведено, що поряд зі слідчим, дізнавачем, прокурором, слідчим суддею, судом, оцінку показань із чужих слів можуть

здійснювати інші учасники кримінального провадження (зокрема, сторона захисту в розумінні пункту 19 частини 1 статті 3 КПК України, потерпілий, його представник і законний представник, цивільний позивач, його представник і законний представник, цивільний відповідач, його представник, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, а в судовому провадженні – також прокурор). Вказано на специфіку оцінки доказів, здійснюваної зазначеними учасниками кримінального провадження.

За результатами проведеного дослідження узагальнено коло учасників кримінального провадження, які можуть здійснювати оцінку показань із чужих слів як під час досудового розслідування, так і в ході судового провадження в першій, апеляційній і касаційній інстанціях.

Ключові слова: кримінальне провадження, докази, процесуальні джерела доказів, показання з чужих слів, оцінка доказів, суб'єкти оцінки доказів.

Постановка проблеми

Завершальним етапом формування показань із чужих слів є їх оцінка, що здійснюється суб'єктами доказування у відповідності до вимог частини 1 статті 94 КПК України, аналіз якої свідчить, що законодавець закріплює низку загальних правил її здійснення, відповідно до яких: 1) суб'єктами оцінки є слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд; 2) вона здійснюється її суб'єктами за внутрішнім переконанням; 3) внутрішнє

переконання суб'єктів оцінки має ґрунтуватися на всебічному, повному й неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження; 4) у ході оцінки доказів її суб'єкти повинні керуватися законом; 5) об'єктом оцінки є як кожен окремо взятий доказ, так і їх сукупність; 6) предметом оцінки є процесуальні властивості доказів: належність, допустимість і достовірність кожного доказу та достатність і взаємозв'язок сукупності зібраних доказів для прийняття відповідного процесуального рішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Теоретико-правові та практичні аспекти оцінки доказів під час досудового розслідування і судового розгляду досліджували В.В. Вапнярчук, І.В. Гловюк, В.О. Гринюк, О.В. Капліна, С.О. Ковальчук, Г.Р. Крет, Ю.І. Лозинська, Т.О. Лоскутов, М.А. Погорецький, Д.Б. Сергєєва, М.М. Стоянов, С.Б. Фомін, Р.М. Шехавцов, О.Г. Шило, М.Є. Шумило та інші вітчизняні вчені. Водночас, проблематика оцінки показань із чужих слів, у тому числі з точки зору суб'єктів її здійснення, залишається дослідженою недостатньо повно та підлягає подальшій теоретико-правовій характеристиці.

Метою статті є розкриття, на основі аналізу норм КПК України, сформованої на їх основі судової практики і доктринальних підходів, кола суб'єктів оцінки показань із чужих слів у кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу

Під час досудового розслідування оцінка показанням із чужих слів надається слідчим, прокурором у зв'язку з прийняттям ним відповідного процесуального рішення, ухвалення якого потребує здійснення та відображення в ньому оцінки доказів. У першу чергу, це стосується письмового повідомлення про підозру, обвинувального акту, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, постанови про закриття кримінального провадження тощо.

Водночас, оцінка доказів, у тому числі й показань із чужих слів, може здійснюватися

слідчим, прокурором у зв'язку зі складенням ним інших процесуальних рішень (зокрема, постанов за результатами вирішення клопотань підозрюваного, захисника, потерпілого, його представника тощо) та інших процесуальних документів (зокрема, клопотань про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, про надання дозволу на проведення процесуальних дій, які потребують ухвали слідчого судді, тощо). Так, звертаючись до слідчого судді з клопотанням, погодженим із прокурором, про надання дозволу на проведення обшуку, старший слідчий СВ Охтирського районного ВП ГУНП в Сумській області на його обґрунтування навів показання з чужих слів, які відображалися в протоколах допитів двох свідків і містили вказівку на особу, яка зберігає за місцем проживання вогнепальну зброю, та місце її проживання (ухвала Охтирського міськрайонного суду Сумської області від 19.01.2023 р. у справі № 583/226/23) [2].

У вказаних випадках суб'єктом оцінки доказів є дізнавач – службова особа підрозділу дізнання органу, яка уповноважена в межах компетенції, передбаченої КПК України, здійснювати досудове розслідування кримінальних проступків і в ході його здійснення наділяється повноваженнями слідчого (пункт 4-1 частини 1 статті 3, частина 1 статті 40 КПК України) [1]. Зокрема, звертаючись до слідчого судді з клопотанням, погодженим прокурором, про надання дозволу на проведення обшуку, дізнавач СД Хмельницького РУП ГУНП в Хмельницькій області на підтвердження факту проживання підозрюваного за конкретною адресою надав протокол допиту свідка, який повідомив, що, знаходячись у свого знайомого, який проживає поблизу, побачив невідомого чоловіка, який зробив йому зауваження; свідок запитав свого товариша, ким є цей чоловік, на що отримав відповідь про те, як звати цього чоловіка і що він проживає за цієї адресою з дружиною та малолітньою донькою (ухвала Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області від 13.10.2021 р. у справі № 686/24450/21) [3].

Суб'єктом оцінки доказів у досудовому розслідуванні є слідчий суддя, який здійснює її за результатами розгляду клопотань слідчого за погодженням з прокурором, прокурора про застосування низки заходів забезпечення кримінального провадження та надання дозволу на проведення окремих слідчих (розшукових) дій. Наприклад, відмовляючи в задоволенні клопотання заступника начальника відділення розслідування злочинів, скоєних проти життя та здоров'я особи, СВ Хмельницького РУП ГУНП у Хмельницькій області про надання дозволу на проведення обшуку, слідча суддя Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області, в ухвалі від 13.07.2023 р. у справі № 686/21246/22 надала оцінку показанням із чужих слів – показанням потерпілого, які містилися у протоколі його допиту, складеному слідчим. При цьому слідча суддя вказала, що показання потерпілого не ґрунтувалися на особистому сприйнятті останнім вказаних фактів, а зроблені за результатами висловлювання свідка, що за своєю суттю є повідомленням про факт висловлювання, а отже, є показанням з чужих слів [4].

У ході судового розгляду оцінка показань із чужих слів здійснюється судом і знаходить своє відображення в кінцевому судовому рішенні, яке постановляється судом: вирок (обвинувальному чи виправдувальному), ухвалі про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, про закриття кримінального провадження. При цьому в судовому рішенні, з огляду на вимоги частини 3 статті 374 КПК України, наводиться зміст показань із чужих слів, обставини кримінального провадження, які встановлюються за їх допомогою, та результати оцінки цього доказу судом із точки зору належності, допустимості та достовірності (вирок Київського районного суду міста Одеси від 31.07.2024 р. у справі № 947/27782/20) [5], а в разі неврахування показань із чужих слів – мотиви, з яких суд їх відкидає (вирок Дзержинського районного суду міста Харкова від 10.01.2025 р. у справі № 638/3889/18) [6].

Водночас, показання з чужих слів можуть бути предметом оцінки судом безпо-

середньо під час судового розгляду, зокрема, у випадках, коли ним постановлюється ухвала про визнання доказу недопустимим внаслідок встановлення його очевидної недопустимості або про відмову в задоволенні клопотання учасників кримінального провадження про визнання доказу недопустимим із цієї підстави. Так, відмовляючи в задоволенні клопотання захисника про визнання доказу очевидно недопустимим у кримінальному провадженні відносно обвинуваченого за обвинуваченням його у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 4 ст. 152 КК України, Комунарський районний суд міста Запоріжжя в ухвалі від 13.07.2022 р. у справі № 333/1540/22 надав оцінку отриманим у ході судового розгляду показанням свідка, який під час досудового розслідування був запрошений слідчим ВП № 4 Запорізького РУП ГУНП в Запорізькій області в якості психолога для спілкування з потерпілою – малолітньою дівчиною, яка стала жертвою сексуального насильства, та за згодою її матері в присутності слідчого спілкувалася в приміщенні вказаного відділу поліції з малолітньою потерпілою [7].

Під час апеляційного провадження оцінка показань із чужих слів здійснюється судом апеляційної інстанції в постановлюваному ним кінцевому судовому рішенні – ухвалі, а у випадку, передбаченому пунктом 3 частини 1 статті 407 КПК України, – вирок (частина 1 статті 418 КПК України) [1]. Оцінці доказів судом апеляційної інстанції притаманна низка особливостей, до яких С.О. Ковальчук на основі аналізу норм глави 32 КПК України відносить: 1) обмеження вільної оцінки доказів судом апеляційної інстанції перевіркою законності, обґрунтованості та вмотивованості судового рішення; 2) надання оцінки доказам, які не досліджувалися судом першої інстанції, але виступали предметом дослідження суду апеляційної інстанції (за умови дотримання вимог частини 3 статті 404 КПК України щодо їх подання під час апеляційного розгляду), у сукупності з іншими доказами; 3) неможливість надання судом апеляційної інстанції доказам, які ним не досліджувалися, своєї оцінки, відмінної від

оцінки, наданої судом першої інстанції [8, с. 384-385].

У контексті наведених особливостей оцінки доказів судом апеляційної інстанції ККС ВС вказує, що, на відміну від суду першої інстанції, апеляційний суд здійснює перегляд вироку суду першої інстанції в межах апеляційної скарги, а тому повноваження суду апеляційної інстанції стосовно дослідження доказів визначаються переглядом кримінального провадження в межах вимог апеляційної скарги з урахуванням наявності або відсутності обґрунтованого клопотання сторони кримінального провадження щодо повторного дослідження доказів. Отже, відсутність обґрунтованого клопотання сторони кримінального провадження про дослідження доказів, за умови того, що в оскарженому вироку суд дав оцінку всім доказам, на неправильну оцінку яких посилається сторона в стадії апеляційного оскарження вироку, не зумовлює обов'язку апеляційного суду повторно досліджувати обставини, встановлені під час кримінального провадження, та не створює передумов для використання апеляційним судом свого права дослідити нові докази за наявності підстав, регламентованих положеннями частини 3 статті 404 КПК України. Тому за відсутності мотивованого клопотання про повторне дослідження доказів, яке обов'язково має відповідати положенню частини 3 статті 404 КПК України, апеляційний суд не повинен досліджувати ці докази, оскільки протилежне, без дотримання принципів, закріплених у приписах зазначеної норми процесуального закону, може перетворити апеляційний перегляд судового рішення в повторний розгляд кримінального провадження по суті, що фактично нівелює принцип інстанційності судочинства (постанова від 21.12.2022 р. у справі № 759/5737/17) [9].

Відповідно, в разі, якщо суд апеляційної інстанції безпосередньо не досліджував докази, у тому числі й показання з чужих слів, він звертається до встановлення правильності їх оцінки, здійсненої судом першої інстанції. При цьому, в разі дотримання судом першої інстанції вимог кримінального процесуального закону щодо отримання,

перевірки й оцінки показань із чужих слів, суд апеляційної інстанції погоджується з наданою ним оцінкою цього доказу. Зокрема, Запорізький апеляційний суд в ухвалі від 15.07.2021 р. у справі № 311/3532/18 вказує, що колегія суддів вважає обґрунтованим посилення суду першої інстанції на показання трьох свідків, які не були безпосередніми очевидцями вчинення злочину обвинуваченим, але їм стали відомі деякі обставини вчинення злочину від самого потерпілого [10]. І, навпаки, у разі встановлення факту недодержання судом першої інстанції норм КПК України, які врегульовують порядок отримання, перевірки та оцінки показань із чужих слів, суд апеляційної інстанції констатує порушення вимог кримінального процесуального закону, що створює передумови для надання ним власної оцінки цього доказу. Так, Полтавський апеляційний суд в ухвалі від 29.01.2024 р. у справі № 529/2/23 зазначає, що суд першої інстанції, визнавши допустимим доказом показання із чужих слів свідків та поклавши їх в основу обвинувального вироку, як вирішальні докази винуватості обвинуваченої, за відсутності інших належних доказів, визнаних допустимими згідно з правилами, відмінними від положень частини 2 статті 97 КПК України, істотно порушив вимоги кримінального процесуального закону, на підставі чого надав власну оцінку цим доказам [11].

У ході касаційного розгляду суд касаційної інстанції, з урахуванням частини 1 статті 433 КПК України, не має права досліджувати докази, встановлювати та визнавати доведеними обставини, що не були встановлені в оскарженому судовому рішенні, вирішувати питання про достовірність того чи іншого доказу [1], а відповідно, до оцінки показань із чужих слів може звертатися в контексті перевірки правильності застосування норм матеріального та процесуального права судами першої та апеляційної інстанцій і надання ними правової оцінки обставин кримінального провадження. Відповідно, залежно від обставин кримінального провадження і дотримання судами першої та апеляційної інстанцій вимог кримінального процесуального закону

щодо отримання, перевірки й оцінки показань із чужих слів, суд касаційної інстанції або погоджується з їх оцінкою, здійсненою судами указаних інстанцій, і вказує на необґрунтованість доводів касаційної скарги про неправильну оцінку цього доказу (постанова ККС ВС від 28.10.2021 р. у справі № 266/6051/19) [12], або навпаки, вважає слушними доводи касаційної скарги і констатує, що суди першої та/або апеляційної інстанцій надали показанням із чужих слів неправильну оцінку (постанова ККС ВС від 21.10.2021 р. у справі № 752/23947/18) [13].

Незважаючи на віднесення законодавцем до суб'єктів оцінки доказів слідчого, прокурора, слідчого судді та суду (частина 1 статті 94 КПК України) [1], у доктрині кримінального процесу слушно вказується на доцільність включення до їх числа також інших учасників кримінального провадження [14, с. 135; 15, с. 205]. Уточнюючи такий підхід у частині визначення меж здійснюваної ними оцінки доказів, Г.Р. Крет наголошує, що сторона захисту, потерпілий можуть оцінювати докази в разі заявлення ними тих або інших клопотань (наприклад, про проведення слідчих (розшукових) дій, про визнання доказу недопустимим, про зміну запобіжного заходу), виступу в судових дебатах, подання апеляційної або касаційної скарги тощо [16, с. 116]. Поділяючи таку позицію в цілому, потрібно зазначити, що поряд зі стороною захисту (у розумінні пункту 19 частини 1 статті 3 КПК України стороною захисту є підозрюваний, особа, стосовно якої зібрано достатньо доказів для повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, але не повідомлено про підозру у зв'язку з її смертю, обвинувачений (підсудний), засуджений, виправданий, особа, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, їхні захисники та законні представники [1]) і потерпілим, до суб'єктів оцінки доказів доречно також віднести представника та законного представника потерпілого, цивільного позивача, його представника та законного представника, цивільного відповідача, його представника, представника

юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження. Як свідчать результати дослідження судової практики, оцінка показань із чужих слів, зазвичай, здійснюється стороною захисту в ході обґрунтування вимог, викладених у клопотанні про виклик і допит свідка (ухвала Ленінського районного суду міста Харкова від 13.05.2024 р. у справі № 642/1023/23) [17], про визнання показань із чужих слів очевидно недопустимим доказом у кримінальному провадженні (ухвала Комунарського районного суду міста Запоріжжя від 13.07.2022 р. у справі № 333/1540/22) [7], в апеляційних (ухвала Тернопільського апеляційного суду від 09.09.2020 р. у справі № 607/10537/19) [18] і касаційних скаргах (ухвала ККС ВС від 17.02.2023 р. у справі № 161/1560/22) [19].

Специфіка оцінки доказів, здійснюваної зазначеними учасниками кримінального провадження, полягає в тому, що, по-перше, вони звертаються до неї задля обґрунтування своєї правової позиції в кримінальному провадженні, з огляду на що її здійснення не може розглядатися як їх обов'язок, а по-друге, така оцінка не носить обов'язкового характеру для слідчого, прокурора, слідчого судді, суду як суб'єктів ухвалення відповідних процесуальних рішень. У цілому це стосується й випадків здійснення оцінки доказів прокурором у ході судового розгляду в першій інстанції, апеляційного та касаційного провадження – за допомогою її здійснення він обґрунтовує свою правову позицію, яка висловлюється ним судових дебатах або викладається в апеляційній чи касаційній скарзі та не є обов'язковою для суду відповідної інстанції. Результати дослідження судової практики свідчать, що прокурори звертаються до оцінки показань із чужих слів задля обґрунтування вимог, наведених в апеляційних (ухвала Полтавського апеляційного суду від 17.04.2024 р. у справі № 554/9854/16) [20] та касаційних скаргах (постанова ККС ВС від 11.09.2024 р. у справі № 607/26266/18) [21].

Висновки

Викладене дозволяє дійти висновку, що під час досудового розслідування суб'єктами оцінки показань із чужих слів є

слідчий, дізнавач, прокурор, слідчий суддя, а в ході судового провадження – суд відповідної інстанції (першої, апеляційної чи касаційної), які в переважній більшості випадків здійснюють її у зв'язку з прийняттям відповідного процесуального рішення. Поряд із вказаними суб'єктами, оцінку показань із чужих слів можуть здійснювати інші учасники кримінального провадження (зокрема, сторона захисту в розумінні пункту 19 частини 1 статті 3 КПК України, потерпілий, його представник і законний представник, цивільний позивач, його представник і законний представник, цивільний відповідач, його представник, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, а в судовому провадженні – також прокурор) задля обґрунтування своєї правової позиції у відповідному клопотанні, промові в судових дебатах, апеляційній чи касаційній скарзі тощо.

Література

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
2. Ухвала Охтирського міськрайонного суду Сумської області від 19.01.2023 р. у справі № 583/226/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108498821>.
3. Ухвала Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області від 13.10.2021 р. у справі № 686/24450/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100379893>.
4. Ухвала Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області від 13.07.2023 р. у справі № 686/21246/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112210718>.
5. Вирок Київського районного суду міста Одеси від 31.07.2024 р. у справі № 947/27782/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120775949>.
6. Вирок Держинського районного суду міста Харкова від 10.01.2025 р. у справі № 638/3889/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124324979>.
7. Ухвала Комунарського районного суду міста Запоріжжя від 13.07.2022 р. у справі № 333/1540/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105253484>.
8. Ковальчук С.О. Вчення про речові докази у кримінальному процесі: теоретико-правові та практичні основи: монографія. Івано-Франківськ: Супрун В.П., 2017. 618 с.
9. Постанова ККС ВС від 21.12.2022 р. у справі № 759/5737/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108225763>.
10. Ухвала Запорізького апеляційного суду від 15.07.2021 р. у справі № 311/3532/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98844570>.
11. Ухвала Полтавського апеляційного суду від 29.01.2024 р. у справі № 529/2/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116751723>.
12. Постанова ККС ВС від 28.10.2021 р. у справі № 266/6051/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100734854>.
13. Постанова ККС ВС від 21.10.2021 р. у справі № 752/23947/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100579471>.
14. Тепак С.Я. Достовірність доказів у кримінальному провадженні: дис. ... д-ра філософії: 081 – Право. Київ, 2024. 238 с.
15. Кримінальний процес: підручник / за ред. В.Я. Тація, Ю.М. Грошевого, О.В. Капліної, О.Г. Шило. Харків: Право, 2013. 824 с.
16. Крет Г.Р. Оцінка доказів у структурі кримінального процесуального доказування. *Верховенство права*. 2018. № 2. С. 113-118.
17. Ухвала Ленінського районного суду міста Харкова від 13.05.2024 р. у справі № 642/1023/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119121542>.
18. Ухвала Тернопільського апеляційного суду від 09.09.2020 р. у справі № 607/10537/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91525622>.
19. Ухвала ККС ВС від 17.02.2023 р. у справі № 161/1560/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109075098>.
20. Ухвала Полтавського апеляційного суду від 17.04.2024 р. у справі № 554/9854/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118792327>.
21. Постанова ККС ВС від 11.09.2024 р. у справі № 607/26266/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121665565>.

SUMMARY

The relevance of the topic of the article stems from the fact that the issue of hearsay evaluation remains insufficiently researched and is subject to further theoretical and legal characterization. This has led to the aim of the article to reveal, based on the analysis of the provisions of the CPC of Ukraine, the case law and doctrinal approaches formed on their basis, the range of subjects of hearsay evidence assessment in criminal proceedings.

The author identifies the cases when, during the pre-trial investigation, hearsay evidence is evaluated by an investigator or a prosecutor. Based on the study of case law, it is substantiated that in certain cases the subject of evidence evaluation is an inquirer. It is indicated that the subject of evidence assessment in pre-trial investigation is the investigating judge who carries it out based on the results of consideration of the investigator's motions in agreement with the prosecutor; the prosecutor on the application of a number of measures to ensure criminal proceedings and granting permission to conduct certain investigative (search) actions.

It is established that during the trial, hearsay evidence is evaluated by the court and is reflected in the final court decision, which at the same time does not exclude the possibility of its evaluation directly

during the trial. The author reveals the peculiarities of hearsay assessment by the courts of appeal and cassation.

Taking into account the doctrinal approaches and case law, the author proves that along with the investigator, inquirer, prosecutor, investigating judge, and court, hearsay evidence may be evaluated by other participants to criminal proceedings (in particular, the defense within the meaning of part 1(19) of Article 3 of the CPC of Ukraine, the victim, his representative and legal representative, a civil plaintiff, his representative and legal representative, a civil defendant, his representative, a representative of the legal entity in respect of which the proceedings are conducted, and in court proceedings – also by the prosecutor). The author also points out the specifics of evidence evaluation carried out by these participants of criminal proceedings.

Based on the results of the study, the author summarizes the range of participants to criminal proceedings who may evaluate hearsay evidence both during the pre-trial investigation and during court proceedings in the first instance, appeal and cassation.

Key words: criminal proceedings, evidence, procedural sources of evidence, hearsay evidence, evidence assessment, subjects of evidence assessment.

ЗАХОДИ ЗАГАЛЬНОСОЦІАЛЬНОГО ЗАПОБІГАННЯ НАСИЛЬНИЦЬКІЙ ЗЛОЧИННОСТІ, ЯКА ВЧИНЯЄТЬСЯ ПІД ВПЛИВОМ ЕЛЕКТРОННИХ ІГОР

КОСТЮЧЕНКО Артем Вікторович - аспірант кафедри кримінального права та процесу, Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова

<https://orcid.org/0009-0002-2482-9377>

КОГУТ Іван Анатолійович - аспірант кафедри кримінального права та процесу, асистент кафедри кримінального права та процесу, Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова

<https://orcid.org/0000-0001-9900-2273>

УДК 343.9

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.1.19>

Автори статті дослідили теоретичні та практичні аспекти загальносоціального запобігання насильницькій злочинності, що вчиняється під впливом електронних ігор. Розкрито сутність загальносоціального запобігання злочинності як комплексу заходів, спрямованих на розвиток суспільства та суспільних відносин, а також на усунення причин злочинності.

Проаналізовано зв'язок між насильницькою злочинністю та електронними іграми на основі результатів наукових досліджень щодо впливу електронних ігор на формування агресивної поведінки. Особливу увагу приділено неповнолітнім як найбільш вразливій до комп'ютерної адикції категорії населення. Розкрито психологічні механізми формування такої залежності, зокрема: відсутність відповідальності та покарання, привабливість віртуального світу через можливість легкого виправлення помилок, можливість перетворення в інших персонажів тощо. Визначено науково необґрунтованість однозначного висновку про те, що електронні ігри у всіх випадках провокують виникнення насильницької злочинності. Сформувано висновок про вплив великої кількості факторів на виникнення насильницьких злочинів, а також про необхідність врахування залежності від електронних ігор як одного з таких факторів. Серед інших причин, що можуть впливати на вчинення насильницьких злочинів, визначено соціальне

оточення, сімейні обставини та індивідуальні психологічні характеристики особи.

Систематизовано основні групи заходів загальносоціального запобігання насильницькій злочинності, що вчиняється під впливом електронних ігор: політичні, соціально-економічні, правові, освітні, сімейні, медіакультурні тощо. Роз'яснено необхідність комплексного підходу до запобігання насильницькій злочинності, що виникає через вплив електронних ігор.

Ключові слова: заходи загальносоціального запобігання, насильницька злочинність, електронні ігри, комп'ютерна залежність, насильство, злочинність.

Постановка проблеми

Сучасний технологічний прогрес відіграє надзвичайно важливу роль у житті суспільства та функціонуванні держав загалом. Наприклад, в Україні з 2017 року активно реалізується концепція впровадження електронного урядування в низку державних процесів [1]. З часом держава ухвалила низку рішень щодо цифрової трансформації цих процесів. Такі перетворення є доволі успішними, але водночас не слід ігнорувати нові проблеми, що виникають у зв'язку зі стрімкими тенденціями цифровізації не лише державних процесів, а й суспільства загалом. Із поширенням комп'ютерних технологій з'явилася проблема комп'ютерної

залежності, зокрема залежності від електронних ігор. Особливо вразливою категорією населення, схильною до виникнення залежності від електронних ігор, є неповнолітні.

Електронні ігри можуть бути жорстокими, що спричиняє виникнення таких соціально-психологічних проблем, як вплив ігор на формування агресивної поведінки та розмивання межі між реальним і віртуальним насильством. У віртуальній реальності особа не несе відповідальності за свої дії та не отримує жодного покарання за вчинення діянь, які в реальному житті є кримінально протиправними. У зв'язку з цим виникає загроза зростання насильницької злочинності, що негативно впливає на почуття безпеки в суспільстві. Відтак варто звернути увагу на питання загальносуспільних заходів із запобігання насильницькій злочинності, що виникає під впливом електронних ігор.

Метою дослідження є явища загальносоціального запобігання вчиненню кримінальних правопорушень, зокрема заходів загальносоціального запобігання, спрямованих на ліквідацію або нейтралізацію злочинності з насильницькими елементами. При цьому визначення таких заходів відбувається з урахуванням виникнення насильницької злочинності, вчиненої під впливом електронних ігор. У цьому контексті також поставлено завдання проаналізувати криміногенні фактори, пов'язані з впливом електронних ігор, а також загально дослідити електронні ігри як явище, здатне спричинити вчинення кримінального правопорушення, зокрема з елементами насильства.

Стан опрацювання проблематики

При опрацюванні сукупності різних матеріалів на зазначену тематику очевидно, що на сьогодні, на жаль, відсутнє комплексне кримінологічне дослідження того, як електронні ігри можуть впливати на виникнення насильницької злочинності, а також які заходи загальносоціального рівня необхідні для запобігання виникненню злочинності такого характеру. Водночас варто зазначити, що проблематика негативного впливу агресивних ігор на психіку, правосвідомість та законслухняність громадян була досліджена низкою вітчизняних науковців, зокрема

Ю. М. Антоняном, В. І. Василичуком, В. М. Євдокимовим, В. Г. Андросюком, М. В. Костицьким, О. М. Морозовим, О. Є. Моїсєєвою, В. В. Рибалком, С. І. Яковенком та іншими.

Проблема комп'ютерної залежності та впливу електронних ігор на психіку, особливо на психіку неповнолітніх осіб, є надзвичайно актуальною в умовах сьогодення через стрімкий технологічний прогрес. Тому важливо обговорювати заходи запобігання насильницькій злочинності, що виникає під впливом електронних ігор, на загальнодержавному рівні, а також розробляти й впроваджувати відповідне нормативно-правове регулювання.

Виклад основного матеріалу

Кримінологічна наука виокремлює різні види заходів, спрямованих на запобігання кримінальним правопорушенням. У цьому контексті слід звернути увагу на позицію Богатирьова І. Г. та Бабенко А. М., які пропонують чотири рівні запобігання злочинності: загальносоціальне, спеціально-кримінологічне, індивідуальне та регіональне запобігання. Загальносоціальне запобігання злочинності передбачає соціальну реакцію суспільства та держави на злочинність. При цьому запобіжний потенціал включає протидію негативним явищам і процесам, що сприяють виникненню злочинності, а також стимулювання законслухняної поведінки населення країни. Загальносоціальне запобігання реалізується за допомогою низки заходів: політичних, культурно-виховних і соціально-економічних. Фактично загальносоціальне запобігання стосується умов та причин виникнення злочинності на рівні всього суспільства, на відміну від, наприклад, спеціально-кримінологічного запобігання, яке зосереджене на умовах і причинах виникнення конкретних видів злочинності [2, с. 305].

Окрім того, науковці зазначають, що загальносоціальне запобігання тісно пов'язане практично з усіма державними перетвореннями соціально-економічного характеру. Такі заходи, як забезпечення правового та соціального захисту, формування ефективної економіки через побудову ринкових від-

носин, а також реформування господарського механізму, передують ліквідації, обмеженню чи нейтралізації криміногенних факторів, які можуть бути підґрунтям вчинення кримінальних правопорушень. Загальносоціальний рівень охоплює діяльність усієї держави та її інститутів, а також членів суспільства. Діяльність вказаних суб'єктів здійснюється через органи державної влади й громадські організації та спрямована на розв'язання суперечностей у галузях соціального життя, економіки, духовній сфері тощо [2, с. 306].

Відтак можна стверджувати, що загальносоціальне запобігання злочинності є комплексом культурно-виховних та соціально-економічних заходів, спрямованих на майбутній розвиток і вдосконалення суспільних відносин, а також на усунення/нейтралізацію причин і умов злочинності. За позицією Чекана Н.В., загальносоціальне запобігання потрібно розглядати саме як комплекс різноманітних заходів, а не лише як запобігання кримінальним правопорушенням, вчиненим маргінальними групами, їх профілактику та припинення [3, с. 462].

Заходи загальносоціального запобігання є фундаментом для реалізації спеціально-кримінологічного запобігання, а під час проведення таких заходів повинні ставитися наступні завдання:

- 1) визначення індивідуальних ознак ризику та вжиття заходів, які коригують поведінку особи;
- 2) створення здорової обстановки в колективі/сім'ї та вплив на міжособистісні стосунки;
- 3) звернення до духовних цінностей та їх використання в масовій культурі та свідомості населення;
- 4) нагляд за такими громадськими місцями, як гуртожитки, школи, спеціальні навчальні заклади, особливо закритого типу;
- 5) активний соціальний контроль за певними явищами суспільного життя, такими як порнографія, проституція тощо;
- 6) пропагування здорового способу життя; формування високих моральних стандартів поведінки, розвиток системи цінностей, спрямованих на нейтралізацію форм поведінки, які не є прийнятними в суспіль-

стві, та недопущення формування образу привабливості такої поведінки, особливо серед молоді [3, с. 462].

Як уже було зазначено, заходи загальносоціального запобігання є фундаментом для реалізації спеціально-кримінологічного запобігання злочинності, зокрема насильницької злочинності як одного з її видів. Насильство може проявлятися в різних формах, від різних суб'єктів, а також мати різне походження і більші прояви залежно від умов, за яких воно виникає та здійснюється. Насильство є багатограним: воно спостерігається на вищих рівнях влади та на рівні життя й стосунків окремої людини, може домінувати в словах, свідомості, думках та поведінці кожної людини і бути присутнім у населення будь-яких категорій: жінки, чоловіки, діти, дорослі, бідні, заможні, містяни, селяни тощо [4, с. 18].

З огляду на вказане, слід звернути увагу на зв'язок між насильницькою злочинністю та електронними іграми. Зокрема, останні є явищем, через яке іноді виникають серйозні побоювання щодо шкідливого впливу таких ігор на психіку людини, а отже, й на формування девіантної поведінки, неприйнятної в суспільстві. Варто зазначити, що технологічний прогрес, який активно здійснюється в останні роки, нерозривно пов'язаний із впровадженням комп'ютерних технологій. У практичній діяльності широко застосовуються Інтернет-мережі, інформаційні системи та інші новації, і станом на сьогодні все це відіграє далеко не останню роль у розвитку всіх сфер сучасного суспільства.

Віртуальна діяльність стала надзвичайно корисною, оскільки багато державних процесів «оцифрувалися», тобто проводяться за допомогою цифрових технологій, що дозволяє більш ефективно, якісно та оперативно забезпечувати права і свободи людини та громадянина. Однак здійснення цих процесів в електронному форматі не є ідеальним, оскільки завжди існують різні нюанси. Аналогічно, із поширенням новітніх технологій на побутовому рівні серед населення виникла проблема формування комп'ютерної адикції, або, іншими словами, комп'ютерної залежності. Найбільш вразливою групою населення, яка може потерпати від цієї про-

блеми, є неповнолітні особи, чия психіка ще недостатньо стійка, через що вони більш схильні до формування адиктивної поведінки – поведінки, що відхиляється від норми.

Електронні ігри приваблюють тим, що особа перебуває у своєму віртуальному світі, який недоступний для інших. Вона може легко виправити свої помилки, перевтілюватися в будь-якого героя, мати будь-які навички і бути ким завгодно. А головне – в електронних іграх особа не несе відповідальності за свої дії і не потерпає від жодного покарання, незалежно від того, які дії вона вчинила в грі [5, с. 103, 110, 114]. Варто зазначити, що, граючи в такі ігри, особі стає властивою десенсибілізація до насильства (зниження чутливості до актів насильства), імітація насильницької поведінки, підвищене збудження та агресія, використання агресії як ефективного засобу розв'язання проблем та досягнення цілей, спотворене сприйняття дійсності, бажання влади та контролю тощо [6].

До 2015 року в Україні існувала Національна експертна комісія України з питань захисту суспільної моралі, яка у 2013 році виклала свій висновок щодо небезпеки комп'ютерних ігор з елементами насильства та жорстокості. Зокрема, у висновку зазначено, що такі ігри наповнені руйнівними та деструктивними формами поведінки, що може спричинити неадекватне ставлення до вибору стратегій поведінки в реальному житті та негативно впливати на свідомість особи. Неконтрольоване поширення таких ігор може призвести до скоєння суспільно небезпечних діянь зухвалого та жорстокого характеру неповнолітніми особами, що може свідчити про загострення кризи культури та моралі серед молоді у майбутньому [7]. Однак не можна стверджувати, що електронні ігри в будь-якому випадку викликають агресію та деструктивну поведінку, оскільки такі відхилення від норми залежать від цілої сукупності факторів, про що свідчить низка сучасних досліджень.

Насильство та агресія є не однаковими, але пов'язаними поняттями, оскільки насильство є свідомим проявом агресії за допомогою фізичної сили. Існують дослідження, які підтверджують, що гравці в електронні

ігри є більш агресивними та мають насильницькі нахили. Наприклад, дослідження Університету Інсбрука в Австрії, датоване 2014 роком, виявило таку тенденцію. З іншого боку, є низка інших досліджень, зокрема дослідження Оксфордського університету 2019 року, які стверджують, що гра в відеоігри з насильством не заохочує гравців до фізичної агресії. Зв'язку між такими іграми та насильством немає. Багато людей грають у такі ігри щодня, але порушниками, чия поведінка стає небезпечною для суспільства і підвищує показники насильницької злочинності, є одиниці [8].

Висновок про зв'язок актів насильства лише з електронними іграми не є науково обґрунтованим. Під керівництвом Аарона Драммонда з Університету Массі в Новій Зеландії дослідники провели перегляд 28 попередніх досліджень за допомогою мета-аналізу, щоб вивчити взаємозв'язок між агресивною поведінкою та відеоіграми. Результати були дуже неоднозначними, оскільки дослідження виявило дуже мале співвідношення між агресією та іграми, навіть нижче порогу, який використовується для встановлення позначки «незначний ефект» [6]. На особу впливає ціла низка інших зовнішніх факторів, таких як соціальне оточення, у якому вона перебуває, її сім'я, риси характеру тощо. Навіть стать особи може впливати на те, чи можуть електронні ігри здійснювати на неї більший вплив. Зокрема, американський невролог та вчений Джордан Графман виявив, що підлітки чоловічої статі більш схильні до емоційного заціпеніння, якщо вони часто споживають кіноматеріал із сценами насильства. Заціпеніння відбувається через зменшення активності орбітофронтальної кори головного мозку, яка відповідає за гальмування агресивної поведінки [8].

Те, що неповнолітні більш схильні до формування залежності від електронних ігор і є більш вразливими через це, пояснюється тим, що вони ще діти, і їхня здатність включати моральні аспекти та інтенсивно зважувати побачене не є достатньо вираженою. Варто зазначити також, що насильство часто характерне для малоосвічених осіб, оскільки в таких домогосподарствах відсут-

ні авторитети та чітко встановлені правила, а отже, немає хорошого зразка для наслідування, який би критично оцінював контент, що споживається в родині, зокрема і електронні ігри. З цього можна зробити висновок, що насильство є проблемою соціального, культурного та політичного характеру [8].

Питання впливу електронних ігор на підвищення рівня злочинності, зокрема насильницької, обговорюється не лише в Україні, а й у всьому світі. Варто зазначити, що цю проблему почали досліджувати ще у 2004 році, коли електронні ігри та процеси цифровізації лише починали активно розвиватися. Так, статистичні дані, отримані у 2008 році в межах дослідження Катрена та Олсена, свідчать про те, що 51% хлопців і 40% дівчат, які грали у відеоігри з позначкою «для дорослих», брали участь у фізичних бійках, а 60% хлопців і 49% дівчат нападали на інших. Серед тих, хто не грав у такі ігри, участь у бійках брали лише 28% хлопців і 14% дівчат, а нападали на інших – 39% хлопців і 29% дівчат. На основі цих та інших досліджень було зроблено висновок, що електронні ігри з насильницькими елементами сприяють зниженню рівня емпатії та чутливості до насильства. Це викликає занепокоєння серед науковців і громадськості, оскільки формування таких моделей поведінки може мати довгострокові соціальні наслідки [9].

Цікавим є співвідношення витрат на відеоігри на одну людину та кількості випадків вбивств зі зброєю на 1 мільйон осіб, яке виявляє суттєві відмінності між країнами. У Сполучених Штатах Америки (США) станом на 2024 рік середній показник витрат на відеоігри на одну людину становив 80 доларів, а кількість випадків вбивств зі зброєю сягала 35 на 1 мільйон осіб, що є найвищим серед розвинених країн. Для порівняння, у Японії, де витрати на відеоігри становили 110 доларів, показник вбивств був нульовим, так само як і у Південній Кореї (82 долари) та Великобританії (65 доларів) [10].

У Німеччині середні витрати на відеоігри становили 54 долари, а кількість випадків вбивств – лише 1 на 1 мільйон осіб. В Іспанії витрати були на рівні 42 доларів,

а кількість вбивств – близько 1 випадку. У Франції витрати склали 46 доларів, а кількість випадків – 2-3 на 1 мільйон населення. В Італії витрати становили 32 долари, а кількість випадків вбивств – 3-4 на 1 мільйон осіб. У Канаді витрати на відеоігри досягли 53 доларів, а кількість випадків вбивств – 5 на 1 мільйон населення [10].

Цікаво, що в США середній вік покупців ігор та гравців становив 35-36 років. До того ж, 90% батьків контролюють, які ігри купують або орендують їхні діти, а 94% батьків відслідковують контент ігор, у які грають їхні діти. Ці факти свідчать про високу увагу до вікових обмежень ігор у США, проте це не запобігає високим показникам насильства зі зброєю, які залишаються проблемою на національному рівні [10].

Особливу увагу привертає ситуація з насильницькою злочинністю, яка, можливо, пов'язана з впливом електронних ігор, у США — країні, що активно впроваджує заходи для мінімізації такого впливу. Зокрема, у США діє Закон про захист конфіденційності дітей в Інтернеті (COPPA — Children's Online Privacy Protection Rule), спрямований на регулювання збереження конфіденційності даних дітей віком до 13 років. Цей закон встановлює правила щодо збору, використання та зберігання інформації, яку діти вказують під час реєстрації на сайтах чи в онлайн-іграх [11].

Попри ці заходи, у США продовжують фіксувати випадки витоку конфіденційних даних, що створює загрози як для безпеки дітей, так і для суспільства загалом. Згідно зі звітом IBM «Cost of a Data Breach» від 24 вересня 2023 року, у 2022 році в США було зафіксовано 1802 випадки порушення безпеки даних, внаслідок чого постраждали 442 мільйони людей. У цих інцидентах несанкціонований доступ отримували до конфіденційної інформації, включаючи вік, стать, місце проживання та інші персональні дані постраждалих [12]. Такі події свідчать про необхідність посилення кібербезпеки та вдосконалення механізмів захисту персональних даних, особливо дітей, щоб запобігти потенційним загрозам, які можуть виникати через їх компрометацію.

У США доволі поширеним є явище сватінгу (англ. «swatting») – форма домагання, яка полягає у навмисному введенні в оману аварійно-рятувальних служб через фальшиві повідомлення про серйозні правопорушення. Метою сватінгу є провокація виїзду штурмової поліцейської групи за адресою іншої особи. Найчастіше такі дії включають неправдиві повідомлення про захоплення заручників, масові вбивства чи інші тяжкі злочини, які, на думку зловмисника, мають бути пріоритетними для служб [13].

Яскравим прикладом сватінгу став інцидент у 2017 році в США, пов'язаний із грою «Call of Duty: WWII». У цій грі між гравцем Кейсі С. Вінером та іншим учасником виникла суперечка. У ході конфлікту Вінер пригрозив знайти адресу опонента та «дати йому урок». Ситуація загострилася, коли напарник Вінера у грі – Тайлер Берріс – зателефонував на лінію 911, заявивши про масове вбивство та взяття заручників за адресою іншого гравця. Однак ця адреса виявилася застарілою, і людина, яка проживала там, не мала жодного відношення до конфлікту. У результаті виклику поліція прибула за помилковою адресою, що могло мати трагічні наслідки [13].

Натомість, за вказаною адресою проживав Ендрю Фінч, який не мав жодного відношення до конфлікту. Коли поліція прибула до його будинку, Фінч вийшов на вулицю. Попри вказівку правоохоронців тримати руки догори, він опустив їх, що призвело до фатального непорозуміння – Фінч був застрелений. Тайлер Берріс, який здійснив фальшивий виклик, був засуджений до тривалого тюремного ув'язнення. Кейсі С. Вінера також визнали винним за перешкодження правосуддю, оскільки він намагався стерти записи свого спілкування з Беррісом та іншим гравцем. Суд призначив Вінеру 15 місяців тюремного ув'язнення, два роки перебування під наглядом, а також зобов'язав його виплатити компенсацію у розмірі 2500 доларів США потерпілим [13].

Подібні інциденти повторюються досить часто. Лише за період 2022-2023 років у США було зафіксовано значну кількість фальшивих повідомлень про насильство чи стрільбу в громадських місцях, і 63,8% цих

випадків виявилися сватінгом. Такі дії не лише створюють небезпеку для невинних людей, але й значно відволікають ресурси правоохоронних органів, що могли б бути спрямовані на реальну допомогу постраждалим. Це підкреслює необхідність посилення контролю за фальшивими викликами та вдосконалення систем запобігання таким злочинам [14].

Останнім часом загострюється питання внутрішньої валюти в електронних іграх, яка дозволяє гравцям купувати різноманітні об'єкти та отримувати переваги в грі. Однією з перших ігор, де була запроваджена така практика, стала «Second Life». У цій грі використовується внутрішня валюта «Linden Dollars» («Linden»), за допомогою якої можна виконувати різні дії, купувати речі та навіть обмінювати її на реальні гроші через внутрішню валютну біржу «Second Life». Однак цей механізм породив численні проблеми: фінансові шахрайства, порушення авторських прав, образи, відмивання грошей через віртуальну валюту, а також випадки домагань і сексуального насильства [15].

Для врегулювання обігу внутрішньої валюти в електронних іграх уряд США надав Комісії з цінних паперів і бірж (SEC) повноваження контролювати цю сферу. Раніше такими питаннями займалися Рейтингова рада розважального програмного забезпечення (ESRB – Entertainment Software Rating Board) та Федеральна торгова комісія (FTC – Federal Trade Commission).

Комісія з цінних паперів і бірж є федеральним органом, що відповідає за регулювання фінансових ринків, підтримку ефективного функціонування капітальних ринків і захист інтересів інвесторів. Комісія має інтерес до ситуацій, коли віртуальна валюта електронних ігор має значний фінансовий вплив, особливо якщо гравці використовують реальні гроші для її придбання, торгівлі чи інших операцій. У випадках, коли віртуальна валюта позиціонується як цінний папір, SEC отримує право регулювати її використання, торгівлю та інші аспекти з метою захисту інвесторів [16].

Комісія наділена повноваженнями для розслідування маніпулятивних схем і шах-

райських дій, пов'язаних із віртуальною валютою, якщо такі дії завдають шкоди інвесторам або порушують федеральне законодавство щодо цінних паперів. SEC має право накладати адміністративні санкції, здійснювати правові дії, видавати публічні попередження, а також впроваджувати інші заходи для забезпечення порядку на ринку та захисту інтересів інвесторів. Таким чином, регулювання використання внутрішньої валюти в електронних іграх є надзвичайно важливою умовою для захисту інвесторів і забезпечення фінансової стабільності як у віртуальному середовищі, так і в ширшій сфері превентивної діяльності [16].

Виходячи з вищезазначеного, можемо сформулювати наступні групи заходів загальносоціального запобігання насильницькій злочинності, яка вчиняється під впливом електронних ігор:

1) заходи політичного характеру – забезпечення прав і свобод людини та громадянина; врахування думки населення при прийнятті законодавства; зміцнення правопорядку та дисципліни в державі; вдосконалення законодавства; боротьба зі злочинністю; ефективна правова політика держави тощо;

2) заходи соціально-економічного характеру – підвищення заробітних плат та зменшення рівня безробіття; забезпечення соціальної справедливості; зменшення фінансової прірви між різними верствами населення; надання підтримки малозабезпеченим сім'ям, де виявлено проблеми із залежністю від електронних ігор; створення програм соціальної реабілітації;

3) заходи освітнього характеру та у сфері масових комунікацій – організація навчання для педагогів з питань виявлення ознак залежності від електронних ігор та її попередження; проведення для молоді занять з розмежування реальної та віртуальної реальності; заохочення до поєднання реальних подій і часу, проведеного за електронними іграми, у розумних межах;

4) заходи у сфері сімейної політики – поширення інформації про ігрову залежність, методи її попередження та контролю, вікові рейтинги ігор та їх зміст; поширення ідеї

покращення внутрішньо-сімейної комунікації між батьками та дітьми;

5) заходи у сфері охорони здоров'я – розробка та впровадження програм профілактики залежності від електронних ігор; створення спеціалізованих центрів допомоги особам із залежністю від електронних ігор;

6) заходи у сфері культури та дозвілля – розробка і розширення мережі безкоштовних творчих гуртків, спортивних секцій тощо; розвиток програм різних видів відпочинку для молоді;

7) заходи в правовій сфері – вдосконалення законодавства, яке регулює обіг електронних ігор, зокрема щодо дозволів на поширення певних ігор на території України; встановлення чітких вікових критеріїв для ігор та розробка алгоритмів, що не дозволяють доступ до ігор із більшими віковими обмеженнями особам, які не досягли мінімального віку для цього; формування органів, відповідальних за відбір та допуск на територію України тих чи інших електронних ігор тощо.

Висновки

Отже, з викладеного матеріалу можна сформулювати наступний висновок. Загальносоціальне запобігання злочинності – це комплекс заходів, спрямованих на протидію негативним явищам у суспільстві та стимулювання законослухняної поведінки. Хоча злочинність не може бути повністю викоринена, її можна нейтралізувати чи, принаймні, попереджати завдяки вжиттю таких заходів незалежно від виду злочинності. Враховуючи тему дослідження, слід зазначити, що насильницька злочинність сьогодні постає в особливому світлі, оскільки насильство як явище може мати різні джерела походження, у тому числі може бути зумовлене електронними іграми. Останніми роками спостерігається стрімкий технологічний прогрес, що призводить до цифровізації багатьох процесів у державі. Технології впливають не тільки на покращення ефективності державних сервісів, але й на населення країни, особливо на неповнолітніх, й інколи такий вплив може бути негативним. Комп'ютерні технології забезпечують доступ до багатьох ресурсів, зокрема і до електронних ігор, які

можуть чинити значний вплив на неповнолітнє населення.

Зв'язок між електронними іграми та насильницькою злочинністю не є прямим, оскільки науково не обґрунтовано твердження, що неповнолітня особа вчиняє насильницький злочин лише через вплив електронних ігор. На це впливає сукупність факторів: соціальне оточення особи, її сім'я, риси характеру, індивідуальні особливості, навички комунікації, сприйняття світу, рівень культури, виховання та освіти, матеріальний добробут тощо. З усім тим, слід відзначити, що, попри індивідуальність кожного випадку, електронні ігри справді можуть сприяти підвищенню рівня збудження та агресії, що впливає на психоемоційний стан самої особи та її оточення. Для ефективного запобігання насильницькій злочинності, що виникає під впливом електронних ігор, варто здійснювати заходи загальносоціального запобігання, серед яких є заходи у сферах політики, економіки, соціальної сфери, культури, дозвілля тощо.

Література

1. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20.09.2017 № 649-р. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://griml.com/xDhFT> (дата звернення: 10.01.2025).
2. Рудик М. М. Загальносоціальні заходи запобігання кримінальним правопорушенням у сфері безпеки дорожнього руху та експлуатації автомобільного транспорту. *Київський часопис права*. 2023. Вип. 1. С. 303-309.
3. Чекан Н. В. Загальносоціальні заходи запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються маргінальними групами. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. Вип. 8. С. 461-465.
4. Йосипів А.О. Детермінанти насильницької злочинності та протидія їй органами внутрішніх справ: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. 276 с.
5. Мехем О.М. Педагогічні умови профілактики комп'ютерної залежності у підлітків у процесі вивчення основ здоров'я. *Спадщина європейської науки*. 2023. Вип. 4. С. 103-131.
6. Чи викликають насильство відеоігри? *Kidslox*. URL: <https://kidslox.com/ua/guide-to/do-video-games-cause-violence/> (дата звернення: 11.01.2025).
7. Інформаційна довідка про дотримання законодавства у сфері захисту суспільної моралі при обігу комп'ютерних ігор на території України: Рішення Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі від 09.04.2023 №1. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr001623-13> (дата звернення: 12.01.2025).
8. Чи викликають відеоігри насильство? *Vijesti*. URL: <https://is.gd/rfm1Jt> (дата звернення: 12.01.2025).
9. Video Game Violence Statistics and Facts. *Coollest-Gadgets*. URL: <https://salo.li/b831237> (дата звернення: 14.01.2025).
10. Essential facts about games and violence. *The Entertainment Software Association*. URL: <https://salo.li/Ff573A8> (дата звернення: 14.01.2025).
11. Children's Online Privacy Protection : Act № 2012-31341. *Code of Federal Regulations*. URL: <https://www.ecfr.gov/current/title-16/chapter-I/subchapter-C/part-312> (дата звернення: 14.01.2025).
12. Cost of a data breach report 2023. IBM, URL: <https://www.ibm.com/reports/data-breach> (дата звернення: 15.01.2025).
13. Lynch J., Hanna J. An Ohio gamer gets prison time over a 'swatting' call that led to a man's death. *CNN*. 2019. URL: <https://salo.li/ccD7E12> (дата звернення: 15.01.2025).
14. Klinger A., Klinger A., Klinger H. An analysis of the 2022-2023 school year. *Washington: Educator's School Safety Network*. 2024. URL: <https://eschoolsafety.org/violence> (дата звернення: 16.01.2025).
15. Goodman M. Crime and policing in virtual worlds. *Freedom from fear*. 2010. № 7. URL: <https://f3magazine.unicri.it/?p=360> (дата звернення: 17.01.2025).
16. Securities and Exchange Commission. *SEC*. URL: <https://www.sec.gov/> (дата звернення: 16.01.2025).

*Kostiuchenko A.V.,
artemkanu619@gmail.com*

*Kohut I.A.
kohut.ivan99@gmail.com*

**GENERAL SOCIAL PREVENTION
MEASURES FOR VIOLENT CRIME
COMMITTED UNDER THE INFLUENCE
OF ELECTRONIC GAMES**

Theoretical and practical aspects of general social prevention of violent crime influenced by electronic games have been studied by the authors of the article. The essence of general social crime prevention as a set of measures aimed at the development of society and social relations, as well as the elimination of the causes of crime, has been revealed.

The connection between violent crime and electronic games has been analyzed based on the results of scientific research on the impact of electronic games on the formation of aggressive behavior. Special attention is paid to minors as the most vulnerable category of the population to computer addiction. The psychological mechanisms of the formation of such addiction are disclosed, including: the lack of responsibil-

ity and punishment, the appeal of the virtual world due to the possibility of easily correcting mistakes, the opportunity to transform into other characters, and more. The scientific unfoundedness of a definitive conclusion that electronic games always provoke violent crime has been determined.

A conclusion has been drawn about the influence of a wide range of factors on the occurrence of violent crime and the necessity of considering dependence on electronic games as one of these factors. Other factors influencing the commission of violent crimes include social environment, family circumstances, and individual psychological characteristics of a person.

The main groups of measures for the general social prevention of violent crime influenced by electronic games have been systematized: political, socio-economic, legal, educational, family, media-cultural, and others. The necessity of a comprehensive approach to the prevention of violent crime arising from the influence of electronic games has been clarified.

Key words: general social prevention measures, violent crime, electronic games, computer addiction, violence, crime.

ОСОБЛИВОСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ГАРАНТІЙ ПРЕДСТАВНИКІВ ДИПЛОМАТИЧНИХ ТА КОНСУЛЬСЬКИХ УСТАНОВ ПІД ЧАС ДОПИТУ ЯК СВІДКА В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

ЛИСИЦЯ Ростислав Русланович - аспірант 2 року навчання, Науково-дослідний інститут публічного права

ORCID: 0009-0006-4233-0683

УДК: 343.13 + 343.102

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.1.20>

Висвітлено питання забезпечення кримінально-процесуальних гарантій представників дипломатичних та консульських установ під час допиту як свідка в кримінальному провадженні. Визначено особливості та проблемні аспекти імунітету свідка, дипломатичного імунітету, гарантій представників дипломатичних та консульських установ під час допиту в кримінальному провадженні. З метою уникнення розбіжностей у сфері кримінального провадження запропоновано норми, що регулюють особливості провадження в справах осіб, які володіють дипломатичними і консульськими привілеями та імунітетами, помістити в окрему главу КПК України.

Ключові слова: імунітет, імунітет свідка, дипломатичний імунітет, кримінально-процесуальні гарантії, кримінальне провадження, представники дипломатичних та консульських установ.

Постановка проблеми

Новітній етап розвитку українського суспільства, що ґрунтується на Конституції України, пов'язаний з адаптацією національної правової системи до міжнародно-правових стандартів. Усе більшої ваги набирає діяльність дипломатичних та консульських установ, що пов'язано з повномасштабним вторгненням на нашу територію рашистських загарбників та збільшення кількості зовнішньої міграції. Окрім того, це є наслідком, зокрема, процесів глобалізації, інтенсифікацією міжнародного життя, розширенням взаєморозуміння між

державами та їх прагненням надати своїм громадянам більше можливостей для реалізації прав та захисту інтересів на державному рівні.

Варто зазначити, що актуальність дослідження процесуальних гарантій представників дипломатичних та консульських установ під час допиту як свідка в кримінальному провадженні (імунітет свідка) зумовлюється як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками. Зовнішні щодо до української правової системи мають своєю передумовою міжнародно-правове значення категорії «імунітет», його використання в міжнародних правових актах, міжнародних відносинах, що неможливо не враховувати, зважаючи на тенденції глобалізації сучасного світу та вимушеної взаємодії всіх правових систем поза межами України. Що стосується внутрішнього українського права, то інститут імунітету також є далеко не найпростішою категорією з усталеними правилами регулювання і правозастосування. Чинний Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України), порівняно із попереднім кодексом, значно розширив коло суб'єктів, що користуються імунітетом у кримінальному судочинстві, відбиваючи насамперед конституційні перетворення кінця минулого століття в нашій країні.

У зв'язку з чим виникає необхідність здійснення ґрунтовного наукового аналізу низки проблем, серед яких значне місце посідають і питання забезпечення криміналь-

но-процесуальних гарантій представників дипломатичних та консульських установ під час допиту як свідка в кримінальному провадженні.

Стан дослідження проблеми

Особливості імунітету свідка, дипломатичного імунітету, гарантій представників дипломатичних та консульських установ під час допиту в кримінальному провадженні були предметом дослідження різногалузевих наукових праць. Серед них можна виокремити доктринальні напрацювання таких учених, як: Гловюк І.В., Денисенко Г.В., Кучинська О.П., Рогатинська Н.З., Циганюк Ю.В. та ін.

Водночас, зважаючи на те, що проблем у досліджуваній сфері стає все більше, всебічний аналіз дотримання кримінально-процесуальних гарантій представників дипломатичних та консульських установ під час допиту як свідка в кримінальному провадженні є вкрай актуальним для науковців завданням, потребує комплексного підходу, участі в дослідженнях якомога більшого числа фахівців. Продовженням обговорення зазначених аспектів є і ця наукова публікація.

Мета дослідження полягає у вирішенні наукового завдання, що полягає в змістовному обґрунтуванні особливості забезпечення кримінально-процесуальних гарантій представників дипломатичних та консульських установ під час допиту як свідка в кримінальному провадженні.

Наукова новизна дослідження полягає у вивченні практичної значущості імунітету свідка, дипломатичного імунітету, гарантій представників дипломатичних та консульських установ під час допиту в кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу

Важливу роль для забезпечення ефективності роботи представників дипломатичних та консульських установ відіграють гарантії їх діяльності, які поділяються загальнослужбові і спеціально-посадові. Так, до загальнослужбових гарантій нале-

жить матеріальне і соціально-побутове забезпечення державних і дипломатичних службовців, передбачене законом «Про дипломатичну службу» [1]. Інші мають більш спеціалізований характер та зумовлюються особливостями посади. Такими, насамперед, є дипломатичні привілеї та імунітети, гарантовані представникам дипломатичного представництва Віденською конвенцією про дипломатичні зносини від 18.04.1961 р. [2] Зазначене стосується і представників консульських установ.

Враховуючи викладене, окремої уваги потребує дослідження дипломатичного імунітету як визначальної юридичної категорії для ідентифікації особливостей гарантій представників дипломатичних та консульських установ під час допиту як свідка в кримінальному провадженні.

Право представників дипломатичної служби на екстериторіальність надає їм пільги та переваги для реалізації своєї компетенції в країні перебування. Зокрема, «проект Конвенції про дипломатичні стосунки від 1961 р. спочатку орієнтувався суто на теорію функціональної необхідності» [3, с. 80], але згодом було вирішено застосовувати й представницьку теорію, зважаючи на репрезентативний статус дипломатичних представництв.

Наразі офіційний текст вказаного нормативно-правового акту встановлює, що дипломатичний імунітет встановлюється «для забезпечення ефективного здійснення функцій дипломатичних представництв як органів, що представляють держави» [3, с. 81]. З іншого боку, застосування одразу двох теорій у межах однієї правової норми не відповідає правилам законотворчої техніки та призводить до юридичної колізії щодо обрання конкретної теорії в кожній окремій ситуації реалізації зовнішньополітичної функції. Більш юридично виважене тлумачення дипломатичного імунітету міститься в розділі 19 ст. V Конвенції про привілеї та імунітет від 1946 р. як «винятків і пільг, що надаються, згідно з міжнародним правом, дипломатичним представникам» [4].

Аналогічний підхід представлений у Генеральній Угоді про привілеї та імунітет

від 1949 р., у ст. 2 якої відповідний термін визначається як «винятки і пільги, перелічені в цій Угоді» [5]. Сутність дипломатичного імунітету конкретизується в практиці Європейського суду з прав людини: потрібне належне обґрунтування сприятливішого ставлення до такої особи (групи осіб); про дискримінацію можна вести мову в разі фактичного різного ставлення до одних і тих же осіб і неврахуванням цілей і наслідків діяльності чи відсутності розумної відповідності між використовуваними засобами та поставленою метою. Наведене демонструє той факт, що дипломатичний імунітет представників дипломатичної служби становить винятки та пільги, що дозволяють ефективно здійснювати управління з метою реалізації зовнішньополітичної функції.

Так, дипломатичний імунітет спрямований на стимулювання правомірної поведінки вказаних суб'єктів, що досягається використанням правостимулюючих засобів, які стають для представників дипломатичних та консульських установ своєрідним регуляторним «винятком» за рахунок спеціальних правових норм. По суті, це дозволяє вести мову про недоцільність прив'язки дипломатичного імунітету до субстанціональних характеристик представників дипломатичних та консульських установ, а охоплює цілий спектр зовнішньополітичних суспільних функцій. Саме тому дипломатичний імунітет необхідно тлумачити як в об'єктивному, так і в суб'єктивному значенні.

Так, в об'єктивному значенні ця юридична категорія означає регуляторні рамки, визначені в законі, щодо привілеїв, винятків, переваг і пільг, які надаються представникам дипломатичних та консульських установ задля недопущення погіршення їхнього правового становища та сприяння належному здійсненню ними управління та інших зовнішньополітичних суспільних функцій.

У суб'єктивному значенні – це гарантована наднаціональним і національним дипломатичним правом можливість представників дипломатичних та консульських установ скористатися привілеями, винятками,

перевагами та пільгами з метою звільнення від виконання окремих обов'язків, а також від юридичної відповідальності.

Зокрема, Віденська конвенція про дипломатичні зносини гарантує персоналу дипломатичного представництва такі привілеї та імунітети: особиста недоторканість; недоторканість резиденції керівника дипломатичного представництва, його документів та кореспонденції; імунітет від юрисдикції країни перебування; митні та податкові пільги.

Що стосується сфери кримінального провадження, то ч. 4 ст. 65 КПК України [6] встановлює певні гарантії щодо допиту як свідка представників дипломатичних та консульських установ, а саме: «не можуть без їх згоди бути допитані як свідки особи, які мають право дипломатичної недоторканності, а також працівники дипломатичних представництв – без згоди представника дипломатичної установи. Слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд перед допитом осіб зобов'язані роз'яснити їм право відмовитися давати показання» [6]. Як влучно зазначає Г.В. Денисенко, «одразу згідно зі змістом норм КПК України щодо допиту осіб та давання показань встановлено відсутність правового регулювання щодо такого роз'яснення прав осіб відмовитися від давання показань» [7, с. 107].

Держава, що «представляється консульською установою, може відмовитись від привілеїв та імунітетів працівників консульської установи. Норми, встановлені Положенням про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні, зокрема й щодо імунітету свідків можуть змінюватися двосторонніми угодами» [8].

Вказаний імунітет від давання показань як свідка, виходить із загального імунітету осіб, які користуються дипломатичним імунітетом, а той зі свого боку заснований на нормах міжнародного права.

Відповідно до статей 31, 37 Віденської конвенції про дипломатичні зносини імунітетом від кримінальної юрисдикції держави перебування користуються дипломатичний агент і деякі інші особи, а відповідно до частини першої статті 43 Віденської кон-

венції про консульські зносини «консульські посадові особи і консульські службовці не підлягають юрисдикції судових або адміністративних органів держави перебування у відношенні щодо дій, вчинених ними під час виконання консульських функцій» [7, с. 108].

Втім, вказаний імунітет характеризується тим, що, на відміну від таємниць, що визначені ч. 2 ст. 65 КПК України, він має строк дії.

Саме тоді згідно із загальним правилом, що передбачене у ст. 44 Віденської Конвенції про консульські зносини, працівники консульських установ можуть викликатись як свідки та не можуть відмовлятися давати свідчення, крім питань, що пов'язані із виконанням ними своїх функцій, чи надавати стосовно до їхніх функцій офіційну кореспонденцію і документи. Вони також не зобов'язані давати показання, що роз'яснюють законодавство акредитуючої держави [9]. Як зазначає Г.В. Денисенко «втім, вказані норми міжнародного документа не знайшли свого дублювання в нормах КПК» [7, с. 109].

Окрім того, крім наведеної норми (ч. 4 ст. 65 КПК України), кодекс не містить окремих статей, присвячених провадженню процесуальних дій щодо осіб, які володіють дипломатичним і прирівняним до нього імунітетом. Беручи до уваги вимоги статті 2 КПК України, необхідність вдосконалення кримінально-процесуального законодавства в зазначеній частині не викликає сумнівів.

Варто обумовити, що консульський і дипломатичний імунітети співвідносяться з імунітетом свідка не як загальне і приватне, а як взаємно перехресні категорії.

Консульські імунітети і привілеї надаються, як це зафіксовано в Преамбулі Віденської конвенції про консульські зносини 1963 р., «не для вигод окремих осіб, а для забезпечення ефективного здійснення консульськими установами функцій від імені їх держави» [9]. Історія розвитку консульського інституту багато в чому пояснює наявні відмінності в консульських імунітетах і привілеях порівняно з дипломатичними. Дипломатичні представництва діють і на

функціональній, і на представницькій основі. «За консульськими установами нерідко заперечується представницький характер, і вважається, що вони діють лише на функціональній основі». Водночас спостерігається і тенденція до належного врахування представницьких аспектів діяльності консульських установ.

Проте визначальним щодо консульських імунітетів і привілеїв є функціональний підхід. Це накладає відбиток на особливості консульських імунітетів і привілеїв та на їхню відмінність від дипломатичних.

Автор вважає, що, говорячи про консульські імунітети і привілеї, слід зазначити, що цю проблему неможливо розглядати на основі лише Віденської конвенції 1963 р., тому що у двосторонніх консульських конвенціях трапляється широкі розмаїття. Наприклад, відповідно до Консульської конвенції між Україною та Китайською Народною Республікою від 31.10.1992 «консульська посадова особа не повинна давати показання в якості свідка» [10], тобто їхні імунітети прирівняні до дипломатичних.

Висновки

Встановлено, що відсутність однакового підходу до вирішення багатьох питань щодо забезпечення кримінально-процесуальних гарантій представників дипломатичних та консульських установ під час допиту як свідка в кримінальному провадженні на практиці викликає складнощі. З метою уникнення розбіжностей у сфері кримінального провадження норми, що регулюють особливості провадження у справах осіб, які володіють дипломатичними і консульськими привілеями та імунітетами, доцільно помістити в окрему главу КПК України «Особливості кримінального провадження щодо осіб, які володіють дипломатичними і консульськими привілеями та імунітетами».

Перспективні напрями подальших розвідок вбачаються в розкритті процесуальних аспектів допиту як свідка в кримінальному провадженні представників дипломатичних та консульських установ.

Література

1. Про дипломатичну службу: Закон України від 07.06.2018 № 2449-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2449-19#Text> (дата звернення: 26.01.2025).
2. Віденська конвенція про дипломатичні зносини від 18.04.1961 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU61K03U> (дата звернення: 26.01.2025).
3. Заболотна Л.В. Правове регулювання дипломатичної служби в Україні. *Адміністративне право і процес*. 2016. № 3 (17). С. 75–87.
4. Конвенція про привілеї та імунітет від 1946 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU47011> (дата звернення: 26.01.2025).
5. Генеральна угода про привілеї та імунітети Ради Європи від 02.09.1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_019#Text (дата звернення: 26.01.2025).
6. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 26.01.2025).
7. Денисенко Г.В., Кучинська О.П. Імунітет свідка у кримінальному провадженні (порівняльно-правова характеристика): монографія. Київ: Алерта, 2021. 222 с.
8. Про Положення про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні: Указ Президента України від 10.06.1993 № 198/93. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/198/93#Text> (дата звернення: 26.01.2025).
9. Віденська Конвенція про консульські зносини. URL: <https://naples.mfa.gov.ua/normativno-pravovi-akti/4978-vidensyaka-konvecija-pro-konsulysyki-znosini> (дата звернення: 26.01.2025).
10. Консульської конвенції між Україною та Китайською Народною Республікою від 31.10.1992. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156_013#Text (дата звернення: 26.01.2025).

References

1. Pro dyplomatychnu sluzhbu: Zakon Ukrainy vid 07.06.2018 № 2449-VIII. [On virtual assets: Law of Ukraine of 07.06.2018

№ 2449-VIII]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2449-19#Text> [in Ukraine].

2. Videnska konventsiiia pro dyplomatychni znosyny vid 18.04.1961 r. [On virtual assets: International Convention of 18.04.1961]. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU61K03U> [in Ukraine].

3. Zabolotna L.V. (2016). Konsulskoi konventsii mizh Ukrainoiu ta Kytayskoiu Narodnoiu Respublikoiu vid 31.10.1992. [Legal regulation of the diplomatic service in Ukraine.] *Administratyvne pravo i protses*. № 3 (17). P. 75–87. [in Ukraine].

4. Konventsiiia pro pryvilei ta imunitet vid 1946 r. [On virtual assets: International Convention of 1946]. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU47011> [in Ukraine].

5. Heneralna uhoda pro pryvilei ta imunitety Rady Yevropy vid 02.09.1949. [On virtual assets: International agreement of 02.09.1949]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_019#Text [in Ukraine].

6. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy vid 13.04.2012 № 4651-VI. [On virtual assets: Law of Ukraine of 13.04.2012 № 4651-VI.] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> [in Ukraine].

7. Denysenko H.V., Kuchynska O.P. (2021). Imunitet svidka u kryminalnomu provadzhenni (porivnialno-pravova kharakterystyka) [Witness Immunity in Criminal Proceedings (Comparative Legal Characteristics)]. monohrafiia. Kyiv: Aler-ta, 222 p.

8. Pro Polozhennia pro dyplomatychni predstavnytstva ta konsulski ustanovy inozemnykh derzhav v Ukraini: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 10.06.1993 № 198/93. [On virtual assets: Presidential Decree of 10.06.1993 № 198/93]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/198/93#Text> [in Ukraine].

9. Videnska Konventsiiia pro konsulski znosyny vid 1963 r. [On virtual assets: International Convention of 1963]. URL: <https://naples.mfa.gov.ua/normativno-pravovi-akti/4978-vidensyaka-konvecija-pro-konsulysyki-znosini> [in Ukraine].

10. Konsulskoi konventsii mizh Ukrainoiu ta Kytayskoiu Narodnoiu Respublikoiu vid 31.10.1992. [On virtual assets: Convention of 31.10.1992.]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156_013#Text [in Ukraine].

Lysyia Rostyslav,

Private institution "Scientific Institute of Public Law"

ORCID: 0009-0006-4233-0683

E-mail: ruslanlysyc@gmail.com

The article devoted the issue of ensuring criminal procedural guarantees for representatives of diplomatic and consular missions during interrogation as witnesses in criminal proceedings. The purpose of the article is to address the scientific task of substantiating the peculiarities of ensuring criminal procedural guarantees for representatives of diplomatic and consular missions during interrogation as a witness in criminal proceedings. The author establishes that the newest stage of development of Ukrainian society based on the Constitution of Ukraine is associated with the adaptation of the national legal system to international legal standards. The activities of diplomatic and consular institutions are becoming increasingly important due to the full-scale invasion of our territory by racist invaders and the increase in the number of external migration. It is substantiated that the relevance of studying the procedural guarantees of representatives of diplomatic and consular missions during interrogation as a witness in criminal proceedings (witness immunity) is determined by both external and internal factors. The

author identifies the peculiarities and problematic aspects of witness immunity, diplomatic immunity, and guarantees of representatives of diplomatic and consular missions during interrogation in criminal proceedings. It is determined that, except for Part 4 of Article 65 of the CPC of Ukraine, the Code does not contain separate articles on the conduct of procedural actions in respect of persons with diplomatic and equivalent immunity. Taking into account the requirements of Article 2 of the CPC of Ukraine, there is no doubt that the criminal procedure legislation needs to be improved in this regard. The author establishes that consular and diplomatic immunities correlate with witness immunity not as general and private immunities, but as mutually overlapping categories.

In order to avoid discrepancies in the field of criminal proceedings, it is advisable to include the rules governing the specifics of proceedings in cases of persons with diplomatic and consular privileges and immunities in a separate chapter of the CPC of Ukraine «Specifics of criminal proceedings in respect of persons with diplomatic and consular privileges and immunities».

Keywords: immunity, witness immunity, diplomatic immunity, criminal procedural guarantees, criminal proceedings, representatives of diplomatic and consular missions.

ПРЕДМЕТ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТ. 361-1 КК УКРАЇНИ

ЧОВГАН Ігор Михайлович - аспірант кафедри адміністративного права, інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін Київського університету інтелектуальної власності та права Національного університету «Одеська юридична академія»

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-4797-9318>

УДК 343.98

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.1.21>

Стаття присвячена вивченню питання визначення сутності предмета кримінального правопорушення, передбаченого ст. 361-1 КК України.

У статті детально проаналізовано ст. 361-1 Особливої частини КК України в частині предмета кримінального правопорушення. Розглянуто основні елементи, які є визначенням поняття «предмет кримінального правопорушення».

У статті вказується, що в доктрині кримінально-правової науки, предметом більшості комп'ютерних злочинів виступають комп'ютерна інформація та комп'ютерна система.

Встановлено, що предметом злочину, що передбачений ст. 361-1 КК України, є шкідливі програмні або технічні засоби, призначені для несанкціонованого втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку. Цієї думки дотримується абсолютна більшість представників кримінально-правової науки.

Акцентовано, що предмет кримінального правопорушення, передбачений ст. 361-1 КК України, необхідно розглядати в широкому та вузькому значеннях. У вузькому значенні предметом кримінального правопорушення будуть виступати шкідливі програмні або технічні засоби, призначені для несанкціонованого втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж

електрозв'язку. У широкому значенні предмет кримінального правопорушення буде включати комп'ютерну інформацію, комп'ютери, інформаційні системи і технології, телекомунікаційні мережі, різні носії комп'ютерної інформації, шкідливі програмні і технічні засоби, призначені для несанкціонованого втручання в роботу комп'ютерів, телекомунікаційних мереж, інформаційних систем і технологій.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, предмет кримінального правопорушення, шкідливі програмні засоби, шкідливі технічні засоби, комп'ютерна інформація, комп'ютерна система.

Постановка проблеми

Різним аспектам кримінально-правової характеристики, кримінальної відповідальності за кримінальні правопорушення у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку, що передбачені статтями 361–363-1 КК України, було присвячено чимало наукових праць.

Актуальність дослідження цих питань обумовлена тим, що особливості формування кримінально-правових норм щодо цих злочинів певною мірою ускладнюють, а в деяких випадках практично унеможливають їх застосування, зумовлюють неоднозначне їх розуміння працівниками правоохоронних і судових органів, виникнення помилок при кваліфікації злочинів тощо.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Дослідження предмета кримінального правопорушення, передбаченого ст. 361-1 КК України неодноразово знаходило своє відображення у доктрині кримінального права. Зокрема, окремі проблеми, які стосуються предмета кримінального правопорушення, передбаченого ст. 361-1 КК України, розглядали Д.С. Азаров, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, О.О. Волков, В.О. Голубєв, Н.С. Козак, О.О. Кирбят'єв, В.М. Куліуш, Л.М. Кривоченко, В.А. Ломако, М.І. Панов, Д.О. Ричка, Н.А. Розенфельд, М.В. Салтєвський, В.В. Сташис, В.Я. Тацій, М.І. Хавронюк та ін. Разом із тим, певні концептуальні підходи до розуміння предмета кримінального правопорушення, передбаченого ст. 361-1 КК України, потребують окремих подальших досліджень.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення предмета кримінального правопорушення, передбаченого ст. 361-1 КК України. Для досягнення поставленої цілі необхідно вирішити низку наступних наукових завдань: узагальнити наукові підходи щодо визначення поняття предмета кримінального правопорушення, передбаченого ст. 361-1 КК України; проаналізувати судову практику з цієї проблематики.

Наукова новизна дослідження

Наукова новизна статті визначається тим, що в ній отримав подальше опрацювання теоретичний підхід щодо розкриття сутності предмета кримінального правопорушення, передбаченого ст. 361-1 КК України та характеристика його елементів.

Виклад основного матеріалу

Слід зазначити, що зовсім недавно класична теорія кримінального права використовувала матеріалістичний підхід до визначення предмета кримінального правопорушення. М.І. Панов, вказуючи, що предмети злочину – речі матеріального світу, впливаючи на які, особа зазіхає на цінності (благо), що належать суб'єктам суспільних відносин,

а також наполягаючи на тому, що засоби скоєння злочину – це предмети матеріального світу, які застосовуються злочинцем під час вчинення суспільно небезпечного діяння [1, с.292-297]. Проте з урахуванням сучасних тенденцій розвитку суспільних відносин та інформаційного суспільства, цілком доцільно до предмета цих злочинів додати й комп'ютерну інформацію та інші об'єктивні матеріальні утворення, наприклад, комп'ютерні віруси, програмні та технічні засоби та ін. [2, с.266; 3, с.76]. Відповідно, модернізація характеру суспільних відносин, яка пов'язана з використанням високіх технологій та інформаційного розвитку суспільства, перенесла деякі суспільні відносини у віртуальну площину, що дозволило науковцям виділити новий різновид предмета кримінального правопорушення – віртуальний предмет – (інформацію) [4, с.81]. Під віртуальним предметом кримінального правопорушення слід розуміти такий предмет об'єктивного світу, який створений за допомогою спеціальних методів та (або) способів, не має зовнішнього уявлення, проте може його придбати за допомогою спеціальних методів та способів впливу [5, с.11-12].

Аналізуючи інформацію як предмет злочину, О.Е. Радутний зазначає, що сьогоденні реалії вимагають визнавати в подальшому під предметом злочину речі або інші явища об'єктивного світу (інформація, енергія тощо), з певними властивостями яких кримінальний закон пов'язує наявність у діянні особи складу конкретного злочину [6, с.10].

Законодавець під інформацією розуміє будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді [7].

Поняття інформації тісно пов'язане з поняттями повідомлення, сигналу, складності, структури і різноманітності. Розрізняють чимало видів інформації. За змістом інформація поділяється на такі види: інформація про фізичну особу; інформація довідково-енциклопедичного характеру; інформація про стан довкілля (екологічна інформація); інформація про товар (роботу, послугу); науково-технічна інформація; податкова інформація; правова інформація; статистична інформація; соціологічна інформація; кри-

тична технологічна інформація [7]. За режимом доступу: відкрита (загальнодоступна); обмеженого доступу (конфіденційна, таємна, службова інформація [8].

У зв'язку з чим, у доктрині кримінально-правової науки, предметом більшості комп'ютерних злочинів виступають: 1) комп'ютерна інформація [9, с.579-581; 10, с.57]; 2) комп'ютерна система [11, с.35; 12, с.90].

У свою чергу, як зазначає Д.О. Ричка, під комп'ютерною системою слід розуміти будь-яку з наступних систем [13, с.81-83]:

1) електронно-обчислювальна машина (ЕОМ) – комп'ютер – комплекс електронних технічних засобів, які побудовані на основі мікропроцесорів і призначені для автоматичної обробки інформації при вирішенні обчислювальних та інформаційних завдань. Як правило, ЕОМ складається із трьох частин: системного блока, який включає в себе мікропроцесор та інші пристрої, необхідні для її роботи, клавіатури, за допомогою якої вводяться в ЕОМ символи, та монітора, на якому відображається текстова і графічна інформація [14, с.458; 15, с.556]. Враховуючи сучасні здобутки науки і техніки, до ЕОМ доцільно додати такі пристрої, як: ноутбук, нетбук, планшет, телефон та ін.;

2) автоматизовані системи (АС) – системи, що здійснюють автоматизовану обробку даних, до складу яких входять технічні засоби їх обробки (засоби обчислювальної техніки і зв'язку), а також методи і процедури, програмне забезпечення [3, с.76-82]. У склад АС входить принаймні одна ЕОМ та периферійні пристрої, що працюють на основі такої ЕОМ: принтер, сканер, модем, мережевий адаптер та ін. АС включають у себе комп'ютерні мережі і мережі електрозв'язку. Можна погодитися із думкою Д.О. Рички з приводу того, що до складу автоматизованих систем можна включити банкомати та термінали [13, с.81-82]. Адже відповідно до Закону України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні», банківський автомат самообслуговування (банківський автомат) – програмно-технічний комплекс, який надає можливість держателю електронного платіжного засобу здійснити самообслуговуван-

ня за операціями одержання коштів у готівковій формі, внесення їх для зарахування на відповідні рахунки, одержання інформації щодо стану рахунків, а також виконати інші операції згідно з функціональними можливостями цього комплексу [16]. Вчиняється багато злочинів, пов'язаних з роботою саме банкоматів та терміналів, тому вважаємо за потрібне включити їх до предметів злочинів у сфері використання електронно-обчислювальних машин, систем та комп'ютерних мереж та мереж електрозв'язку.

3) комп'ютерні мережі (мережа ЕОМ) – це об'єднання кількох комп'ютерів (ЕОМ) і комп'ютерних систем, взаємопов'язаних і розподілених за фіксованою територією орієнтованих на колективне використання загальномережевих ресурсів. Вони передбачають спільне використання ресурсів обчислювальних центрів (ОЦ), запуск загальних програм, що входять до комп'ютерних систем; можуть включати дві чи більше автоматизовані комп'ютерні системи (АКС), як сукупність взаємопов'язаного ЕОМ, периферійного устаткування та програмного забезпечення, призначених для автоматизації прийому, збереження, обробки, пошуку та видачі інформації споживачам. Комп'ютерні мережі можуть бути регіонального і галузевого характеру [3, с.76-82; 14, с.458-459];

4) мережі електрозв'язку – це сукупність технічних засобів та споруд зв'язку, об'єднаних у єдиний технологічний процес забезпечення інформаційного обміну – маршрутизації, комунікації, передачі, випромінювання або прийому знаків, сигналів, письмового тексту, зображень та звуків або повідомлень будь-якого роду по радіо, провідних, оптичних або інших електромагнітних системах (телефонний, телеграфний, телетайпний та факсимільний зв'язок). Предмети мережі електрозв'язку включають: телефони, факси, телетайпи, телеграфи, інші апарати, пристрої і обладнання мереж електрозв'язку, призначені для передачі й обміну інформацією [13, с.82];

5) комп'ютерна інформація може бути в різних формах фіксації: текстовою, цифровою, графічною чи іншого виду (дані, відомості) про осіб, предмети, події, явища, що існують в електронному вигляді і знаходять-

ся в ЕОМ, АС чи в комп'ютерній мережі, а також зберігається на відповідних електронних носіях, до яких належать гнучкі магнітні диски (дискети), жорсткі магнітні диски (вінчестери), касетні магнітні стрічки (стримери), магнітні барабани, магнітні карти та ін., така інформація носіїв може використовуватися, оброблятися чи змінюватися за допомогою ЕОМ (комп'ютерів) [13, с.82-83];

б) враховуючи, що одним із різновидів мереж електрозв'язку виступають комп'ютерні мережі, то інформація, що передається мережами електрозв'язку (телекомунікаційними мережами) – будь-які відомості, подані у вигляді сигналів, знаків, звуків, зображень чи в інший спосіб (телефонні повідомлення, радіо- та телепередачі тощо), у тому числі і за допомогою комп'ютера, якщо вона передається через мережі електрозв'язку [14, с.459]. Така інформація, що передається мережами електрозв'язку, може бути предметом цих злочинів лише тоді, коли цими мережами передається комп'ютерна інформація від однієї комп'ютерної системи до іншої [2, с.103, 104; 17, с.58]. Саме злочинний вплив на ці предмети або їх злочинне використання дає підстави визначити наявність об'єкта цих злочинів, тому що вони є невід'ємною частиною охоронюваних розглядуваними нормами суспільних відносин [11, с.35].

У такому випадку варто в кримінальному законодавстві уніфікувати понятійно-категоріальний апарат шляхом внесення змін та доповнень до чинного законодавства України. Можна погодитися із думкою Н.С. Козак з приводу того, що з урахуванням диспозицій норм КК України, розвитку комп'ютерних наук, до предметів злочинного посягання комп'ютерних злочинів слід віднести комп'ютерну інформацію, комп'ютери, інформаційні системи і технології, телекомунікаційні мережі, різні носії комп'ютерної інформації, шкідливі програмні і технічні засоби, призначені для несанкціонованого втручання в роботу комп'ютерів, телекомунікаційних мереж, інформаційних систем і технологій [18, с.57]. Якщо розглядати предмет комп'ютерних злочинів взагалі, то одним з них виступає саме інформація, під якою розуміються відомості про осіб, предмети, факти, події,

явища і процеси, зафіксовані на машинному носії, в ЕОМ, системі ЕОМ або їх мережах. Конкретизуючи предмет злочину, відповідальність за який передбачена ст.361-1 КК України, слід зазначити, що в цьому випадку предмет буде дещо відрізнятися, виходячи із філософського розуміння сутності явищ від загального до конкретного. Мається на увазі, що предмет кримінального правопорушення, передбаченого ст. 361-1 КК України охоплюється поняттям «комп'ютерна інформація» та є більш конкретизованим.

Досить цікавою є позиція Б.М. Головкина, О.І. Деньковича, В.В. Луцика, Д.М. Цехан з приводу того, що первинними предметами посягання у кіберпросторі є інформаційний продукт та інформаційний ресурс. Вторинними предметами посягання виступають майно (грошові готівкові або безготівкові кошти, товари), комп'ютери, комп'ютерні мережі, мережі електрозв'язку та документи. Акцентуємо свою увагу на першій групі [19, с.94]. Однак, на наш погляд, поняття «інформаційний продукт» та «інформаційний ресурс» охоплюються за змістом та обсягом поняттям «інформація», що є логічним.

Для характеристики вищезазначених предметів необхідно усвідомлювати, що засоби комп'ютерної техніки за своїм функціональним призначенням можливо розділити на дві основні групи: 1) технічні або апаратні засоби (HardWare); 2) програмні засоби (SoftWare) [20, с.63]. Можна прослідкувати, що в диспозиції ст. 361-1, на відміну від ст. 361, поняття комп'ютерних вірусів розширено до шкідливих програмних засобів. І це правильно тому, що багато програм не є вірусами, але попре це вони здатні порушувати роботу ЕОМ. У зв'язку з вище викладеним, ми вважаємо, що предметом злочину слід визнати шкідливі програмні та технічні засоби.

Отже, предметом кримінального правопорушення, що передбачений ст. 361-1 КК України, є шкідливі програмні або технічні засоби, призначені для несанкціонованого втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку. Цієї думки дотримується абсолютна більшість представників кримі-

нально-правової науки [13, с.84; 14, с.464; 21, с.6-7; 22, с.43]. Крім того, дослідження компанії «Майкрософт Україна» показали, що понад 56% продуктів, які розповсюджуються на дисках із нібито ліцензійними програмами, а також викладені для безкоштовного скачування на торентах і сайтах-файлообмінниках, мають вбудовані віруси або програми, за допомогою яких можна дистанційно отримувати доступ до комп'ютера користувача та його персональної інформації [23].

Такої самої практики дотримуються й суди при розгляді кримінальних проваджень. Так, Білогірський районний суд Хмельницької області виправдав підсудних О. і С., яких звинувачували в учиненні злочину, передбаченого ст. 361-1 КК України, за відсутності предмета злочину, і, відповідно, за відсутності в їхніх діях складу злочину. Згідно з висновком експерта від 27 серпня 2014 року № 56 кт програма «Keylogger Net» (у використанні якої їх звинувачено), що міститься на USB флеш-накопичувачі «Silicon Power» й надана для дослідження, буде мати ознаки шкідливого програмного забезпечення за умови, якщо її встановлення відбувається без відома власника (адміністратора безпеки) автоматизованої системи або без відома власника конкретного персонального комп'ютера. Цих умов дійсно не було дотримано, і це означає, що предмета злочину не було [22, с.43].

Висновки

Таким чином, на нашу думку, предмет кримінального правопорушення передбачений ст. 361-1 КК України, необхідно розглядати в широкому та вузькому значеннях. У вузькому значенні предметом злочину будуть виступати шкідливі програмні або технічні засоби, призначені для несанкціонованого втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку. У широкому значенні предмет кримінального правопорушення буде включати комп'ютерну інформацію, комп'ютери, інформаційні системи і технології, телекомунікаційні мережі, різні носії комп'ютерної інформації, шкідливі програмні і технічні засоби, призначені

для несанкціонованого втручання в роботу комп'ютерів, телекомунікаційних мереж, інформаційних систем і технологій.

Література

1. Панов М.І. Вибрані наукові праці з правознавства. К.: Ін Юре, 2010. 812 с.
2. Азаров Д.С. Злочини у сфері комп'ютерної інформації (кримінально-правове дослідження): монографія. Київ: Атіка, 2007. 304 с.
3. Голубев В.О. Розслідування комп'ютерних злочинів: монографія. Запоріжжя: Гуманітарний університет «ЗІДМУ», 2003. 296 с.
4. Мазуренко О., Розенфельд Н. Комп'ютерна інформація як предмет злочинів, передбачених Розділом XVI КК України. *Право України*. 2004. № 6., С. 81-83.
5. Розенфельд Н.А. Кримінально-правова характеристика незаконного втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. К., 2003. 200 с.
6. Радутний О.Е. Кримінальна відповідальність за незаконне збирання, використання та розголошення відомостей, що становлять комерційну таємницю: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Х., 2002. 21 с.
7. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 р. № 2657-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>.
8. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 р. № 2939-VI. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2939-17>.
9. Замахін А.Л. Об'єкт та предмет кримінальних правопорушень у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 6. С.576-581.
10. Музика А.А., Азаров Д.С. Законодавство України про відповідальність за «комп'ютерні» злочини: науково-практичний коментар і шляхи вдосконалення. К.: Вид. Паливода А.В., 2005. 120 с.
11. Васильєв А.А., Пашнєв Д.В. Особливості кваліфікації злочинів у сфері ви-

користання ЕОМ (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мережі мереж електрозв'язку. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2013. Вип. 5. С. 34-42.

12. Куліш В.М. Виявлення та розслідування злочинів економічної спрямованості, вчинених із використанням кіберпростору: дис. ... д-ра філософії: 081 – Право. К., 2024. 240 с.

13. Ричка Д.О. Особливості кримінально-правової кваліфікації злочинів у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ірпінь, 2019. 212 с.

14. Кримінальне право України: загальна частина: підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, Л.М. Кривоченко та ін.; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. 4-те вид., переробл. і допов. Х.: Право, 2010. 608 с.

15. Салтєвський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник. К.: Кондор, 2005. 588 с.

16. Про платіжні системи та переказ коштів в Україні: Закон України від 05.04.2001 № 2346-III. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2346-14>.

17. Карчевський М.В. Злочини у сфері використання комп'ютерної техніки: навчальний посібник. К.: Атіка, 2010. 168 с.

18. Козак Н.С. Криміналістичні прийоми, способи і засоби виявлення, розкриття та розслідування комп'ютерних злочинів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Ірпінь, 2011. 229 с.

19. Кіберзлочинність та електронні докази = Cybercrime and digital evidence: навчальний посібник / Б.М. Головкін, О.І. Денькович, В.В. Луцик, Д.М. Цехан; за ред. О. Денькович, Г. Шмельцер. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2022. 298 с.

20. Кирбят'єв О.О. Кримінальна відповідальність за створення з метою використання, розповсюдження або збуту шкідливих програмних чи технічних засобів: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Запоріжжя, 2015. 200 с.

21. Розслідування злочинів, учинених з використанням шкідливих програмних чи технічних засобів: методичні рекомендації /

SUMMARY

The article deals with the issue of determining the essence of the subject matter of a criminal offense under Article 361-1 of the Criminal Code of Ukraine.

The article analyzes in detail Art. 361-1 of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine in terms of the subject matter of a criminal offense. The author examines the main elements which constitute the definition of the concept of "object of a criminal offense".

The article indicates that according to the doctrine of criminal law science, the subject matter of most computer crimes is computer information and computer system.

The author establishes that the subject matter of the crime under Art. 361-1 of the Criminal Code of Ukraine is malicious software or hardware intended for unauthorized interference with the operation of electronic computers, automated systems, computer networks or telecommunication networks. This opinion is shared by the vast majority of representatives of criminal law.

It is emphasized that the subject matter of a criminal offense under Article 361-1 of the Criminal Code of Ukraine should be considered in a broad and narrow sense. In the narrow sense, the subject matter of a criminal offense will be malicious software or hardware intended for unauthorized interference with the operation of electronic computers, automated systems, computer networks or telecommunication networks. In a broad sense, the subject matter of a criminal offense will include computer information, computers, information systems and technologies, telecommunication networks, various computer information carriers, malicious software and hardware designed for unauthorized interference with the operation of computers, telecommunication networks, information systems and technologies.

Keywords: criminal offense, object of criminal offense, malicious software, malicious hardware, computer information, computer system.

О.Ф. Вакуленко, О.М. Стрільців, О.С. Тарасенко та ін. К., 2016. 55 с.

22. Волков О.О. Початковий етап розслідування створення, використання, розповсюдження або збуту шкідливих програмних чи технічних засобів: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Дніпро, 2023. 198 с.

23. Шимків Д. Кіберзлочинність – це довершена структура з мільйонним обігом. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/dmitroshimkiv-kiberzlochinnist-ce-dovershena-stru/>.

ВИДИ НАГЛЯДУ (КОНТРОЛЮ) ЗА ЯКІСТЮ НАДАННЯ ОСВІТНІХ ПОСЛУГ ЗАКЛАДАМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЗІ СПЕЦИФІЧНИМИ УМОВАМИ НАВЧАННЯ

ЯЦЕНКО Федір Петрович - кандидат юридичних наук, заступник директора інституту - завідувач відділення заочного навчання Харківського національного університету внутрішніх справ

ORCID:<https://orcid.org/0009-0004-9675-6079>

ЯЦЕНКО Олександра Сергіївна - науковий співробітник науково-дослідної лабораторії з проблем досудового розслідування навчально-наукового інституту №1 Харківського національного університету внутрішніх справ

ORCID:<https://orcid.org/0009-0009-5096-5680>

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.1.22>

У статті, спираючись на аналіз наукових поглядів учених, систематизовано основні види нагляду (контролю) за якістю надання освітніх послуг закладами вищої освіти із специфічними умовами навчання. Здійснено аналіз норм чинного законодавства, норми якого спрямовані на диференціацію видів нагляду (контролю) у сфері регулювання діяльності закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання. Ключові слова: нагляд, контроль, види нагляду, якість освіти, заклади вищої освіти, специфічні умови навчання.

Постановка проблеми

Нагляд (контроль) за якістю надання освітніх послуг закладами вищої освіти зі специфічними умовами навчання є складною за свою сутність, змістом та спрямованістю діяльністю, що обумовлює існування різних її різновидів. А відтак, існує неоднорідність нагляду (контролю) за якістю надання освітніх послуг закладами вищої освіти зі специфічними умовами навчання, що обумовлено, зокрема, подвійністю їх підпорядкування. Чинне законодавство у сфері регулювання діяльності закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання доволі обмежено підходить до диференціації видів нагляду (контролю), лише окремі норми можуть сформулювати висновок про ставлення законодавців до цього питання.

Стан дослідження проблеми

Окремі проблемні питання, пов'язані із здійсненням нагляду (контролю) за якістю надання освітніх послуг закладами вищої освіти і специфічними умовами навчання, у своїх наукових працях розглядали: О.О. Авдеев, М. Долинська, В.М. Цепенда, П.В. Редіна, Н.В. Сальнікова, О.П. Гетманець, О.М. Музичук, В.О. Невадовський та багато інших. Втім, незважаючи на суттєвий теоретичний доробок, у юридичній літературі відсутні комплексні наукові дослідження по удосконаленню систематизації видів нагляду (контролю) за якістю надання освітніх послуг закладами вищої освіти зі специфічними умовами навчання.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є диференціація та систематизація видів нагляду (контролю) за якістю надання освітніх послуг закладами вищої освіти із специфічними умовами навчання. Задля досягнення вказаної мети необхідно детально вивчити складові системи забезпечення якості освіти та виокремити основні види нагляду (контролю) за якістю надання освітніх послуг закладами вищої освіти із специфічними умовами навчання.

Наукова новизна дослідження

Наукова новизна статті полягає в тому, що в статті удосконалено систематизацію видів нагляду (контролю) за якістю надан-

ня освітніх послуг закладами вищої освіти зі специфічними умовами навчання, зокрема за такими критеріями: за суб'єктами здійснення; за часом проведення; за реалізацією принципу гласності; за визначенням рівня активності учасників освітнього процесу; за спрямованістю; за обсягом питань, які слід вирішити в процесі контрольно-наглядової діяльності.

Виклад основного матеріалу

Починаючи наукове дослідження, слід відзначити, що неоднорідність нагляду (контролю) за якістю надання освітніх послуг закладами вищої освіти зі специфічними умовами навчання обумовлено, зокрема, подвійністю підпорядкування таких закладів.

Так, зокрема, ст. 41 Закону України «Про освіту» до складових системи забезпечення якості освіти відносить: систему забезпечення якості в закладах освіти (внутрішня система забезпечення якості освіти), систему зовнішнього забезпечення якості освіти, а також систему забезпечення якості в діяльності органів управління та установ, що здійснюють зовнішнє забезпечення якості освіти. Таким чином, можемо зробити висновок про законодавче закріплення зовнішнього та внутрішнього видів здійснення нагляду (контролю) за якістю надання освітніх послуг, у тому числі й закладами вищої освіти зі специфічними умовами навчання.

Законом України «Про вищу освіту» названо два види контролю у сфері вищої освіти: державний та громадський. Державний нагляд (контроль) за дотриманням закладами вищої освіти незалежно від форми власності та підпорядкування законодавства у сфері освіти і науки та стандартів освітньої діяльності здійснює центральний орган виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики у сфері освіти шляхом здійснення державного нагляду (контролю) за діяльністю навчальних закладів. Громадський контроль здійснюється громадськими об'єднаннями та окремими громадянами на принципах відкритості і прозорості.

Ці два види контролю відрізняються як за суб'єктами здійснення, так і за правовими наслідками. Як справедливо підкреслює

М. Долинська, державний контроль, який завжди здійснюють на основі норм права, має правові наслідки. Правова природа державного контролю проявляється в тому, що його здійснюють органи держави та їхні посадові особи в межах, визначених правовими нормами, на підставі норм права і згідно з ними [3, с. 115].

Відповідно зі ст. 78 Закону України «Про вищу освіту» громадський контроль у сфері вищої освіти є правом суспільства та окремих громадян, працівників у сфері вищої освіти, осіб, які навчаються, органів громадського самоврядування, професійних спілок, організацій роботодавців та їх об'єднань, громадських організацій отримувати у встановленому законодавством порядку доступ до інформації на всіх етапах прийняття рішень у сфері вищої освіти і науки, вносити пропозиції та зауваження до них, погоджувати прийняття визначених законом рішень. Разом із цим норми названого закону не конкретизують форми та засоби реалізації громадського контролю. Проте, на думку П.В. Редіної, механізми громадського контролю в межах самих закладів вищої освіти розкриваються в ст. 36 Закону України «Про вищу освіту». Ці функції, на погляд авторки, покладено на збори колективу (орган громадського самоврядування) та на вчену раду (колегіальний орган управління закладу вищої освіти) [13, с. 115].

Внутрішній нагляд (контроль) за якістю надання освітніх послуг закладами вищої освіти зі специфічними умовами навчання має безпосередній зв'язок із функціонуванням внутрішньої системи забезпечення якості вищої освіти, яка, на думку Н.В. Сальнікової, базується на таких принципах: необхідність розробки стратегії, політики та процедур забезпечення якості для освітніх програм; прийняття обґрунтованих управлінських рішень щодо підвищення якості освітньої діяльності; урахування вимог до забезпечення якості вищої освіти всіх стейкхолдерів; імплементація європейського досвіду у вітчизняні реалії [14, с. 163].

Таким чином, виходячи із змісту законодавчих норм, нагляд (контроль) за якістю надання освітніх послуг у закладах вищої освіти, у тому числі із специфічними умова-

ми навчання, може бути внутрішнім та зовнішнім. Внутрішній реалізується в межах закладу вищої освіти уповноваженими на його проведення посадовими особами та структурними підрозділами, що у своїй діяльності спираються як на законодавчі акти (у тому числі відомчі), так і на локальні акти відповідних закладів вищої освіти. Зовнішній нагляд (контроль), у свою чергу, поділяється на державний та громадський. Державний контроль також не є однорідним, його диференціація за окремими видами безпосередньо залежить від повноважень суб'єкта його здійснення.

О.П. Гетманець виділяє такі види контролю: 1) залежно від контролюючого суб'єкта державний і недержавний контроль (контроль громадськості); 2) залежно від завдань і функцій контролюючого суб'єкта контроль поділяється на загальний і спеціалізований; 3) за часом здійснення попередній, поточний та наступний контроль; 5) залежно від характеру відносин підконтрольного та контролюючого суб'єкта: зовнішній та внутрішній [2, с. 14].

Звісно, запропоновані критерії можна застосувати до виділення видів нагляду (контролю) за якістю надання освітніх послуг закладами вищої освіти зі специфічними умовами навчання, лише з певними уточненнями та врахуванням особливостей розглядуваної сфери. Зокрема, попередній контроль може проявлятися в додержанні закладами вищої освіти ліцензійних умов, поточний – здійснюється під час надання освітніх послуг, наступний – за результатами професійної успішності випускників закладів вищої освіти, якістю застосування ними набутих під час навчання знань, вмінь та навиків.

Розгалужену класифікацію видів контролю за діяльністю міліції наводив у своїй роботі О.М. Музичук:

1. Залежно від суб'єктів, які його здійснюють: 1) міжнародний, суб'єктами якого є міжнародні (міждержавні) органи та організації; 2) державний, суб'єктами якого є органи законодавчої, виконавчої та судової влади; 3) самоврядний, суб'єктами якого є органи місцевого самоврядування; 4) громадський, суб'єктами якого є громадські організації та окремі громадяни.

2. Залежно від предмета контролю: 1) контроль, який здійснюється за зовнішніми напрямками діяльності міліції; 2) контроль, який здійснюється за внутрішньоорганізаційною діяльністю міліції, тобто стосується організації служби, забезпечення належного виконання міліцією правоохоронних та інших завдань і функцій.

3. За часом здійснення: 1) постійний, який здійснюється постійно; 2) тимчасовий, який здійснюється під час інспекторських перевірок, або який здійснюється за зверненнями громадян, у яких йдеться про ті чи інші правопорушення з боку органів міліції чи їх посадових осіб.

4. Залежно від стадій розгляду контрольного питання: 1) попередній, наприклад, контроль за процедурою підготовки нормативного акту органами міліції, і який має попереджувальне значення; 2) поточний контроль, який проводиться на етапі реалізації управлінського рішення, наприклад – наказу МВС, який має загальнодержавне значення; 3) подальший контроль, який передбачає перевірку реалізованих управлінських рішень, і під час якого аналізуються допущені помилки, виявляються їхні причини, а також узагальнюється, поширюється позитивний досвід.

5. За відкритістю: 1) гласний, під час якого об'єкт контролю знає про проведення контрольних заходів; 2) негласний, який реалізується під час негласної перевірки.

6. Залежно від способу контролю: 1) документальний, який здійснюється на підставі аналізу документів, що відображають показники діяльності органів міліції або її окремих підрозділів (служб) чи окремих посадових осіб; 2) фактичний, що здійснюється на підставі фактичного аналізу контрольованого об'єкта (наприклад, спостереження, обстеження, обмірювання, перерахування і т. д.); 3) технічний, тобто такий, що здійснюється за допомогою технічних засобів.

7. За кількісним складом суб'єктів контролю: 1) одноосібний; 2) колективний (колегіальний).

8. Залежно від кола контрольованих видів діяльності: 1) загальний, спрямований на дослідження всіх напрямів діяльності;

2) спеціальний, спрямований на дослідження одного або декількох напрямів діяльності [5, с. 100-102].

Перелічені критерії класифікації розкривають основні риси контрольної та наглядової діяльності такі, як: здійснення його різними за рівнем своєї компетенції та повноважень суб'єктами; спрямування на коло питань, що входять до предмету контролю; обмеженість у часі, певні часові характеристики проведення відповідних заходів, наявність певних способів проведення заходів контролю; охоплення визначених напрямків діяльності підконтрольних суб'єктів; одноособове чи колегіальне проведення контрольних заходів та ін.

Доволі розгорнуту класифікацію видів контролю за діяльністю закладів вищої освіти України пропонує О.О. Авдєєв:

– залежно від суб'єктів, які його здійснюють: 1) парламентський; 2) президентський; 3) контроль органів виконавчої влади; 4) контроль органів місцевого самоврядування; 5) контроль з боку судових органів; 6) громадський контроль;

– за напрямком освітньої діяльності, що контролюється: 1) контроль за навчально-методичною діяльністю; 2) контроль за науковою діяльністю; 3) контроль за виховною діяльністю; 4) контроль за організаційно-управлінською діяльністю;

– залежно від організаційно-штатного зв'язку між суб'єктами контролю та підконтрольними об'єктами: 1) зовнішній контроль за діяльністю закладів вищої освіти України, який здійснюють Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, судові органи України, громадяни України, громадські організації та засоби масової інформації; 2) внутрішній (внутрішньовідомчий) контроль за діяльністю закладів вищої освіти України, який здійснюють керівник закладу вищої освіти та будь-які інші керівники (начальники) за напрямом їх службової діяльності, наглядові ради, вчені ради, робочі та дорадчі органи, органи громадського самоврядування [1, с. 22-23].

О.О. Авдєєв виділяє наступні види контролю [1, с. 23-25]:

– за часом здійснення: 1) постійний контроль, що передбачає здійснення його начальниками всіх рівнів, а також підрозділами, які були створені для проведення контрольних заходів (зазвичай саме на ректора вишу покладається найбільший обсяг повноважень щодо здійснення постійного контролю). Саме вони й особи, яким було делеговано ці завдання, займаються контролем виконання навчальних планів і програм, контролюють виконання всіма підрозділами штатно-фінансової дисципліни, забезпечують дотримання службової та державної таємниці, здійснюють контроль за якістю виконання науково-педагогічним складом своїх обов'язків, організацією навчально-виховної та культурно-масової роботи, станом фізичного виховання і здоров'я, організують побутове обслуговування учасників освітнього процесу та інших працівників закладу вищої освіти; 2) тимчасовий контроль, дія якого триває лише протягом певного проміжку часу, а саме в процесі інспекторських перевірок або тих перевірок, які здійснюються за фактом порушення норм, стандартів і правил у діяльності закладу вищої освіти [1, с. 23-25];

– за відкритістю: 1) гласний контроль (під час такого виду контролю об'єкт, на який він поширюється, знає про проведення контрольних заходів); 2) негласний контроль (під час такого виду контролю орган (особа), що здійснює перевірку, таємно спостерігає за об'єктом, що перевіряється). До останнього треба віднести той контроль, характерний для правоохоронних органів, під час якого вони виконують завдання щодо попередження та припинення правопорушень, зокрема й у сфері освітньої діяльності [1, с. 23-25];

– за кількісним складом суб'єктів контролю: 1) одноособний; суб'єктами такого контролю можуть виступати міністр, ректор, керівник інституту, факультету чи відділення, цей вид контролю здійснюється однією особою; 2) колегіальний – як зрозуміло із назви цього виду контролю, він здійснюється двома чи більше особами, також варто зазначити, що рішення на підставі такого контролю ухвалюються колегіально (на нараді, вченій чи наглядовій раді тощо) [1, с. 23-25];

– залежно від обсягу контрольованих видів діяльності: 1) загальний контроль; яскравим прикладом такого контролю є комплексна перевірка закладу вищої освіти, спрямована на дослідження всього спектру діяльності вишу; 2) спеціальний – цілеспрямований вид контролю, що має на меті дослідження одного або кількох напрямів діяльності закладу вищої освіти (наприклад, методичної роботи, наукової роботи, фінансової діяльності закладу освіти тощо) [1, с. 23-25].

Перелічені критерії можна взяти за основу при визначенні видів нагляду (контролю) за якістю надання освітніх послуг закладами вищої освіти зі специфічними умовами навчання. На думку В.О. Невядовського, класифікація контролю за якістю вищої освіти включає в себе типи, які прямо відповідають групам суб'єктів його здійснення, у складі яких містяться органи державної влади, заклади вищої освіти та суб'єкти міжнародного права. Отже, автор до видів контролю за якістю вищої освіти в Україні відносить: 1) державний контроль; 2) самоврядний та громадський контроль; 3) міжнародний контроль у форматі участі суб'єктів міжнародного права в оцінюванні якості вищої освіти в Україні [7, с. 208]. До самоврядного контролю В.О. Невядовський відносить самоврядний контроль – це особливий вид контролю за якістю вищої освіти в Україні, реалізація якого відбувається в контексті організаційно-управлінської діяльності закладів вищої освіти та спрямовується на формування та забезпечення високого рівня якості освітньої діяльності в них, а також високого науково-педагогічного рівня його працівників. Цей вид контролю характеризується наступними особливостями: по-перше, він відбувається в системі поточної організаційно-управлінської діяльності закладів вищої освіти та забезпечується його керівництвом, а саме: безпосередньо керівником та колегіальним органом управління; по-друге, самоврядний контроль має подвійну нормативну основу, яку складають як нормативні акти законодавчого та підзаконного рівнів, так і локальні документи видані в межах певного закладу вищої освіти; по-третє, методи самоврядного контролю

направлено на забезпечення якості вищої освіти в різних секторах роботи закладів вищої освіти та, зокрема, пов'язані із підвищенням науково-педагогічного потенціалу його працівників [8, с. 165-166]. Фактично самоврядний контроль виступає внутрішнім контролем за якістю освітніх послуг.

Перед тим як зробити підсумки дослідження, необхідно підкреслити справедливість судження О.О. Авдєєва про те, що, по-перше, абсолютно вичерпний перелік видів контролю дати надзвичайно складно, й фактично в такій вичерпності немає потреби; по-друге, аналіз наявної практики поділу контролю на певні види показав, що якогось єдиного правила (загальноприйнятих критеріїв для його класифікації) не існує; по-третє, поділяючи контроль на певні види, науковці обирають різні критерії класифікації; по-четверте, трапляється ототожнення таких категорій, як «вид контролю» та «форма контролю», або між ними не проводиться чітке розмежування, у зв'язку з чим ті самі контрольні дії називаються видами чи формами контролю; по-п'яте, усі види контролю, які виокремлено за попередньо обраними критеріями, мають право на існування, оскільки дозволяють ширше проаналізувати його сутність; по-шосте, критерії класифікації контролю можуть бути основою для характеристики окремих видів контролю за діяльністю закладів вищої освіти України, оскільки в спеціальних законодавчих актах (Законах України «Про освіту», «Про вищу освіту») за основу такої класифікації обрано лише один із критеріїв – суб'єкт такого контролю [1, с. 22].

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що в науковій літературі сформувались досить різноманітні підходи щодо класифікації видів нагляду (контролю) у різних сферах суспільного життя, що підтверджує багатоаспектність цього явища. Разом із цим, виокремлення основних видів нагляду (контролю) за якістю надання освітніх послуг у закладах вищої освіти дозволяє більш детально зрозуміти сутність цієї діяльності.

Висновок

На основі викладеного можна зробити висновок, що до основних видів нагляду

(контролю) за якістю надання освітніх послуг закладами вищої освіти зі специфічними умовами навчання найбільш доцільно віднести наступні:

– за суб'єктами здійснення: а) зовнішній; б) внутрішній. Зовнішній поділяється на державний та громадський. Державний нагляд (контроль) можна диференціювати за специфікою повноважень та компетенції суб'єктів, що його здійснюють, наслідками прийнятих ними за результатами нагляду (контролю) рішень. Внутрішній здійснюється визначеними локальними нормативно-правовими актами підрозділами відповідних закладів;

– за часом проведення: а) постійний, який здебільшого здійснюється суб'єктами внутрішнього нагляду (контролю); б) тимчасовий, що проводиться періодично, або у разі виникнення фактів, що свідчать про необхідність проведення перевірки;

– за реалізацією принципу гласності, нагляд (контроль), що здійснюється відкрито та який проводиться поза інформуванням об'єкта спостереження, що особливо вагоме у закладах вищої освіти зі специфічними умовами навчання;

– за визначенням рівня активності учасників освітнього процесу: нагляд (контроль) за якістю освіти, результатами навчання; за рівнем якості педагогічних та науково-педагогічних кадрів;

– за спрямованістю, нагляд (контроль) за якістю формування фахових знань, вмінь та навиків; якістю додержання службової дисципліни як фактора формування відповідального відношення до виконання службових обов'язків у подальшій службово-професійній діяльності;

– за обсягом питань, що розглядаються під час нагляду (контролю): комплексний, який охоплює всі сфери освітньої діяльності; та вибіркового, що охоплює одну або декілька суміжних сфер, наприклад організація наукової роботи здобувачів.

Перелічені види можуть бути доповнені й іншими критеріями класифікації, зокрема: кількість суб'єктів, що здійснюють нагляд (контроль); підстави здійснення акту нагляду (контролю) тощо.

Література

1. Авдєєв О.О. Характеристика окремих видів контролю за діяльністю закладів вищої освіти України. *Право і безпека*. № 4 (83). 2021. С. 20-27

2. Гетманець О.П. Правове регулювання бюджетного контролю в Україні: автореф. дис. д-ра юрид.наук: 12.00.07. Харків, 2009. 31с.

3. Долинська М. Деякі аспекти контролю за якістю вищої освіти в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2017. №884. С. 113-119

4. Концепція забезпечення якості освітньої діяльності та вищої освіти в Харківському національному університеті внутрішніх справ. URL: http://univd.edu.ua/files/generaldocs/conception_quality.pdf

5. Музичук О.М. Види та форми контролю за діяльністю міліції. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2010. №2 (49). С. 98-105

6. Невядовський В.О. Адміністративно-правові засади здійснення контролю за якістю вищої освіти в Україні. *Дис докт юрид наук*. 12.00.07. Суми. 2021. 403 с.

7. Невядовський В.О. Класифікація контролю за якістю вищої освіти в Україні. *Європейські перспективи*. 2016. №3. С. 205-209

8. Невядовський В.О. Особливості самоврядного та громадського контролю за якістю вищої освіти в Україні. *Наукові записи ЦДПУ імені В. Винниченка*. Серія: *Право*. 2020. Вип.8. Спецвипуск. С. 163-167

9. Невядовський В.О. Сутність та зміст контролю як способу забезпечення законності в діяльності закладів вищої освіти. *Верховенство права*. 2016, № 4. С. 209-213

10. Про освіту. Закон України від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2017. №38-39. ст.380

11. Про вищу освіту. Закон України від 1 липня 2014 року №1556-VII. *Відомості Верховної Ради*. 2014 №37-38. ст.2004

12. Про затвердження Положення про вищі навчальні заклади МВС: Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 14.02.2008 № 62. *Офіційний вісник України*. 2008. №21. Ст. 615.

АНОТАЦІЯ

Встановлено, що неоднорідність нагляду (контролю) за якістю надання освітніх послуг закладами вищої освіти зі специфічними умовами навчання обумовлена, зокрема, подвійністю підпорядкування таких закладів. Здійснено аналіз норм чинного законодавства, які спрямовані на диференціацію видів нагляду (контролю) у сфері регулювання діяльності закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання, та доведено, що чинне законодавство в цій сфері доволі обмежено підходить до диференціації та систематизації таких видів нагляду (контролю). Детально вивчено складові системи забезпечення якості освіти та виокремлено основні види нагляду (контролю) за якістю надання освітніх послуг закладами вищої освіти із специфічними умовами навчання.

Удосконалено систематизацію та запропоновано віднесення до основних видів нагляду (контролю) за якістю надання освітніх послуг закладами вищої освіти зі специфічними умовами навчання наступні види: 1) за суб'єктами здійснення: а) зовнішній; б) внутрішній нагляд (контроль); 2) за часом проведення: а) постійний, який здебільшого здійснюється суб'єктами внутрішнього нагляду (контролю); б) тимчасовий, що проводиться періодично, або у разі виникнення фактів, що свідчать про необхідність проведення перевірки; 3) за реалізацією принципу гласності, нагляд (контроль), що здійснюється відкрито та який проводиться поза інформуванням об'єкта спостереження; 4) за визначенням рівня активності учасників освітнього процесу: нагляд (контроль) за якістю освіти, результатами навчання; за рівнем підготовки педагогічних та науково-педагогічних кадрів; 5) за спрямованістю, нагляд (контроль) за якістю формування фахових знань, умінь та навичок; якістю додержання службової дисципліни як фактору формування відповідального відношення до виконання службових обов'язків у подальшій службово-професійній діяльності; 6) за обсягом питань, що розглядаються під час нагляду (контролю): комплексний, який охоплює всі сфери освітньої діяльності; та вибіркового, що охоплює одну або декілька суміжних сфер, наприклад, організацію наукової роботи здобувачів.

Ключові слова: нагляд, контроль, види нагляду, якість освіти, заклади вищої освіти, специфічні умови навчання.

Ключові слова: нагляд, контроль, види нагляду, якість освіти, заклади вищої освіти, специфічні умови навчання.

13. Редіна П.В. Контроль у сфері вищої освіти в Україні: окремі питання організації та правового забезпечення. Право і суспільство. 2021. №2. С. 112-118

14. Сальнікова Н.В. Забезпечення якості освітніх послуг у відомчих закладах вищої освіти. Правовий часопис Донбасу. 2019. №4 (69). С. 161-167

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СПАДКОВИХ ПРАВ ФАКТИЧНОГО ПОДРУЖЖЯ В РАЗІ ЗАГИБЕЛІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ

УГРИНОВСЬКА Оксана Іванівна - кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного права та процесу, Львівський національний університет імені Івана Франка

ОЛІЯРНИК Божена Романівна - магістрантка юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, спеціалізація «Правосуддя і судове адміністрування»

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.1.23>

Стаття присвячена аналізу процесуальних особливостей розгляду спадкових справ за участю фактичного подружжя в разі загибелі учасника бойових дій. У статті проаналізовано особливості проваджень у спадкових спорах за участю фактичного подружжя загиблих учасників бойових дій, висвітлюючи низку правових і процесуальних викликів, що зумовлені особливостями цих правовідносин. Розглянуті проблематичні аспекти формування предмета доказування факту проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без реєстрації шлюбу. Окремо увагу зосереджено на питаннях спадкування за законом, правовому статусі цивільного партнерства та підтвердження підстав для спадкування в разі загибелі військовослужбовця в порядку як загального позовного, так і окремого провадження.

На підставі здійсненого дослідження авторки дійшли висновку щодо актуальності врегулювання спадкових прав цивільних партнерів в Україні. Відсутність чітких правовстановлюючих норм значно ускладнює захист прав цієї крихкої категорії як членів сім'ї загиблого військовослужбовця. Встановлення єдиних процесуальних підходів сприятиме формуванню ефективної системи охорони та захисту прав фактичного подружжя в разі загибелі військовослужбовця в реаліях сьогодення.

Ключові слова. Спадкові спори, фактичне подружжя, загибель військовослужбовця, спадкування за законом, предмет доказування, факт проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без реєстрації шлюбу, одноразова грошова допомога.

Постановка проблеми

«Ніколи не кажіть, що знаєте людину, якщо не ділили з нею спадок» (Й. К. Лафатер). У зв'язку з розв'язанням агресивної та цинічної війни російської федерації проти України сьогодні питання спадкування постає надзвичайно гостро. З огляду на зростаючу тенденцію спільного проживання без реєстрації шлюбу, виникає проблема правової невизначеності таких відносин у площині спадкових спорів. Війна забирає не лише життя наших громадян, але й змушує оцінювати наявні правові інструменти та механізми, що забезпечують баланс між інтересами родини загиблого та правами фактичних партнерів. Упродовж 2023 році судами першої інстанції було розглянуто 37 455 справ у спорах, що виникають із спадкових відносин, з них: за заповітом 8 676; та за законом 20 261 [7]. Питання спадкових прав фактичного подружжя та виникнення подальших спадкових спорів у разі загибелі учасника бойових дій аж ніяк не є правовим нігілізмом чи патологією, але лише становить частину «усвідомленої» правової реакції суспільства на поставлені перед ним війною виклики. Перед судовою системою, як гарантом забезпечення правосуддя, у такий непростий час постає завдання забезпечення належного захисту прав та інтересів такої крихкої верстви, як цивільні партнери. Ця проблема набуває особливого значення в ситуаціях, коли законодавство не повною мірою враховує сучасні соціальні реалії та тенденції, залишаючись не адаптованим під

теперішні обставини. Тож виникає питання, чи здатна держава через судову владу вирішити проблеми правового вакууму та забезпечити належний захист прав та інтересів громадян в умовах воєнного стану.

Аналіз останніх наукових досліджень

Грунтовними дослідженнями спадкування чоловіка та жінки, що проживають однією сім'єю без шлюбу, займалися В. В. Вахлах, Ю. О. Заїка, Б. В. Санін, В. В. Круковес, В. І. Труби та інші. Особливості спадкування в умовах воєнного стану досліджували такі вчені, як В. І. Турмецький, О. О. Кармаза, А. Мовчан, О. Печений та інші. Окремим питаннями спадкових проваджень займалися А. О. Акімова, С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, Л. Є. Гузь та інші. Натомість проблематика спадкових спорів за участю цивільного партнера в разі загибелі учасника бойових дій не має значної наукової розробки і потребує детальнішого аналізу.

Мета статті

Аналіз процесуальних особливостей розгляду спадкових справ за участю фактичного подружжя в разі загибелі учасника бойових дій. Автори ставлять за мету проаналізувати правовий статус цивільного партнерства в контексті спадкування, а також визначити проблеми, що виникають під час доведення факту проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без реєстрації шлюбу.

Виклад основного матеріалу

Основу спадкових відносин становлять норми Цивільного Кодексу України (надалі ЦК України), а саме Книги 6. Відповідно до ст. 1216 ЦК України спадкування є перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців). Згідно з чинним законодавством спадкування в Україні здійснюється за заповітом або/та за законом. На теренах нашої держави правовий інститут заповіту не є широко поширеним явищем, про що вказують відносно низькі статистичні дані. Наприклад, у 2021 році нотаріусами було зареєстровано 158 969 заповітів, а кількість померлих за той рік становила 714 263 особи, тобто за нотаріальними послугами звер-

нувся кожен четвертий громадянин. У 2022 році кількість складених заповітів зменшилась майже в половину. У 2023 році показники зросли до 122 329 зареєстрованих заповітів, хоча загальний показник смертності на підконтрольних територіях України сягнув майже в пів мільйона українців [1,2].

Варто зазначити, що в науковій доктрині питання пріоритету спадкування за заповітом розкрито доволі широко, наприклад: пріоритетне право спадкування осіб, зазначених у заповіті; пріоритет заповіту як останньої волі спадкодавця тощо. Судова практика сформувала наступні підходи в спадкуванні за законом: спадкоємець першої черги має переважне право на спадщину; спадкоємець четвертої черги має пріоритетне право на отримання спадщини перед спадкоємцем п'ятої черги [3, с. 87].

Коло позивачів у спадкових спорах може бути доволі широким і включати будь-яких осіб із законним інтересом у спадковій справі. Основною підставою звернення до суду є наявність порушених або оспорюваних прав та інтересів особи. Найчастіше такими особами виступають спадкоємці за заповітом та/або законом. Якщо у випадку спадкуванні за заповітом спадкоємцями можуть бути будь-яка фізична або ж юридична особа, зазначені у заповіті, то в спадкуванні за законом Главою 86 ЦК України чітко визначено коло суб'єктів спадкування відповідно до кожної з п'яти черг спадкоємців. З цього випливає наступне: спадкоємцями за законом можуть бути лише фізичні особи; спадкування відбувається в порядку черговості (у разі відсутності або усунення спадкоємців попередньої черги, зміни черговості на підставі договору або ж рішення суду).

До однієї із найбільш складних і неоднозначних категорій позивачів у спадкових спорах варто віднести спадкоємців 4 черги. У статті 1264 ЦК України до четвертої черги віднесені особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менше як п'ять років до часу відкриття спадщини. До цієї черги відносять також і конкубінат (так зване співжиття) – перебування чоловіка і жінки у фактичних шлюбних відносинах без реєстрації шлюбу. Натомість не варто обмежуватись лише цим поняттям у розумінні спадкоємців 4 черги. Постановою Плену-

му Верховного Суду України від 30 травня 2008 року презюмується, що спадкоємцями четвертої черги є не лише як жінки (чоловіка), які проживали однією сім'єю зі спадкодавцем без шлюбу, але таке право можуть мати також інші особи, якщо вони спільно проживали зі спадкодавцем, були пов'язані спільним побутом, мали взаємні права та обов'язки, зокрема, вітччм, мачуха, пасинки, падчєрки, інші особи, які взяли до себе дитину як члена сім'ї, тощо [4].

На законодавчому рівні в Україні не встановлений термін «конкубінат» або ж «фактичні шлюбні відносини», тож і відповідного правового регулювання таких відносин з боку держави не забезпечується, натомість ст. 74 СК України встановлює правовий режим майнових відносин жінки і чоловіка, які проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі. Тож на об'єкти права спільної сумісної власності фактичного подружжя поширюються положення, права спільної сумісної власності подружжя таким чином створюючи для цивільних партнерів юридичні наслідки. Проте варто зауважити, що **ця норма не дає можливості прирівнювати цивільних чоловіка (жінку) до спадкоємців першої черги**, на цьому наголошує Верховний Суд у постанові від 21 жовтня 2021 року у справі № 401/2614/17. **Суд зауважив, що проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу не є підставою для виникнення в них права на спадкування за законом у першу чергу на підставі статті 1261 ЦК України** [5].

В опублікованих Міністерством юстиції даних за перше півріччя 2024 року понад 72 000 шлюбів було зареєстровано, що на 15% менше з тогорічними показниками та більше ніж третину менше, ніж у 2022 році. Згідно зі статистикою у фактичних шлюбних відносинах перебуває кожна десята пара в Україні. Зростаюча тенденція спільного проживання без реєстрації шлюбу спричиняє виникнення подальших спірних спадкових правовідносин у зв'язку із загибеллю військовослужбовця.

У судовій практиці можна виділити наступні типові справи щодо спадкування цивільного партнера у разі загибелі військовослужбовця:

1) встановлення факту проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без реєстрації шлюбу в порядку окремого провадження;

2) визнання права власності на майно, як частку в праві спільної сумісної власності чоловіка та жінки, які проживали без реєстрації шлюбу в порядку позовного провадження;

3) визнання права власності на нерухоме майно в порядку спадкування в порядку позовного провадження.

Законодавець встановлює імперативну норму щодо **розгляду спадкових спорів лише за правилами загального позовного провадження** (п. 2 ч. 4 ст. 274 ЦПК України). У рішеннях **Верховного Суду неодноразово наголошувалось на неможливості розгляду цієї категорії справ у порядку спрощеного провадження**, зокрема, у постанові від 19 травня 2021 року у справі № 278/2797/19 ОСОБА_1 звернулась до суду з позовом до територіальної громади щодо визнання права власності в порядку спадкування. В оформленні права власності після померлої ОСОБА_2, їй у нотаріальній конторі було відмовлено у зв'язку з наявністю спадкоємця першої черги. З огляду на викладене, ОСОБА_1 просила суд визнати право власності в порядку спадкування. Рішенням суду першої інстанції ОСОБА_1 відмовлено в задоволенні позову. Постановою її апеляційної інстанції рішення залишено без змін. Апеляційний суд вказав, що справа є малозначною в силу вимог закону. Натомість касаційна скарга ОСОБА_1 мотивована тим, що суд апеляційної інстанції розглянув у порядку спрощеного позовного провадження справу, котра підлягала розгляду за правилами загального позовного провадження. Верховний Суд дійшов висновку про порушення судом апеляційної інстанції норм процесуального права, оскільки чинним цивільно-процесуальним законодавством не передбачена можливість здійснювати розгляд справ щодо спадкування в порядку спрощеного позовного провадження за наявними у справі матеріалами без повідомлення сторін. Тож постанову було скасовано, а справу направлено на новий розгляд до суду апеляційної інстанції [6].

У спадкових справах для констатації належності позивача (цивільного партнера)

важливу роль відіграє безпосереднє встановлення факту проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу в порядку окремого провадження (за наявності спору про право в порядку загального позовного провадження). Згідно з офіційною судовою статистикою за 2023 рік у порядку окремого провадження до судів першої інстанції надійшло 48 668 тисяч заяв у справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення, 33 163 з яких становлять інші факти, як ось, наприклад, факт проживання однієї сім'єю [7]. Хоча точної кількості справ щодо встановлення факту проживання однією сім'єю не відомо, проте такі цифри нашоують на розуміння приблизного масштабу заяв у цій категорії.

Повертаючись до питань розгляду спадкових справ за участю цивільного партнера, постає важливе питання, у яких випадках варто звертатись із заявою в порядку окремого провадження, а у яких із позовом в порядку позовного. У постанові Верховного Суду від 22 квітня 2020 року у справі № 200/14136/17 презюмується, що в разі якщо виникнення права на спадкування залежить від доведення певних фактів, особа може звернутись у суд із заявою про встановлення цих фактів, яка в разі відсутності спору, розглядається за правилами окремого провадження [8].

Ця рекомендація процесуального характеру сьогодні широко використовується системою судочинства, зокрема у справі від 07 серпня 2023 року № 344/10217/23 Івано-Франківський міський суд Івано-Франківської області розглянув заяву ОСОБА_1 про встановлення факту проживання однією сім'єю не менше як п'ять років до часу відкриття спадщини із загиблим військовослужбовцем ОСОБА_10. Заява мотивована тим, що встановлення цього факту з ОСОБА_10 є необхідним для підтвердження їх спільного проживання однією сім'єю, як чоловіка та жінки без шлюбу, та набуття статусу спадкоємця четвертої черги. Дослідивши всі обставини справи, суд дійшов висновку, що саме після встановлення цього факту заявник отримає право на спадкування майна у зв'язку із загибеллю військовослужбовця, а також право на одноразову грошову допо-

могу, поряд з іншими особами, що унеможливує можливість встановлення в порядку окремого провадження кола осіб, котрі мають такі ж права. На думку суду, за таких обставин вбачається спір про право, тож ця справа підлягає розгляду в порядку загального позовного провадження. Ухвалою суду у відкритті провадження було відмовлено [9].

Тож **визначальною обставиною** для розгляду заяви в порядку окремого провадження щодо встановлення факту проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без ресторації шлюбу є **саме відсутність настання подальшого цивільно-правового спору у зв'язку зі встановленням відповідного факту**. У разі, якщо суд дійде висновку, що встановлення факту порушуватиме права та інтереси інших осіб у справі, заяву буде залишено без розгляду, а заявнику роз'яснено право на звернення до суду в межах загального позовного провадження.

Предмет доказування у справах щодо встановлення факту проживання чоловіка та жінки однією сім'єю без шлюбу формуватиметься на підставі спірного факту, а не правовідношення, встановлення якого прямо впливатиме на виникнення, зміну або припинення тих чи інших прав заявника. Задля визначення юридичної природи факту, необхідно з'ясувати мету його встановлення. Предмет доказування окреслює заявник через зміст поданої заяви, а його межі встановлюються чинним законодавством. Значний вплив на його формування мають різного роду оцінки, відкладальні умови та інтереси. Відтак, предмет доказування формуватиметься згідно з обставинами кожної заяви індивідуально.

Зазначимо, що в цій категорії справ на **особу покладається обов'язок доведення наявності у фактичних відносинах ознак, характерних саме подружжю**, як соціального інституту сім'ї та союзу конкретних осіб, і визнання такого факту повинно тягнути для особи виникнення певних юридичних наслідків у майбутньому. Судом не розглядаються докази, що виходять за межі предмета доказування.

Критерії оцінювання поняття членів сім'ї Конституційний Суд України надав у рішен-

ні від 3 червня 1999 року у справі № 5-рп/99, встановивши, що умовами для визнання осіб членами сім'ї, окрім факту спільного проживання, є безпосереднє ведення спільного господарства, тобто наявність спільних витрат, спільного бюджету, харчування, купівлі майна для спільного користування, участі у витратах на утримання житла, його ремонт, надання взаємної допомоги та інших реальних обставин, що засвідчують реальність сімейних відносин. У своїй постанові від 17 січня 2024 № 759/14906/18 року Верховний Суд презюмує, що встановленню і доведенню підлягає безпосередньо сукупність усталених обставин та відносин, оскільки самі по собі факти **перебування в близьких стосунках чоловіка та жінки або спільна присутність їх на святах, пересилання коштів, або періодичний спільний відпочинок, проживання за однією адресою, факт реєстрації за такою адресою при відсутності інших ознак не можуть свідчити про наявність між чоловіком і жінкою відносин, притаманних подружжю** [10, 11].

У справі № 481/289/24 від 11 липня 2024 року ОСОБА_1 звернулась до суду із заявою про встановлення факту проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу. Заяву було обґрунтовано тим, що ОСОБА_4 та ОСОБА_1 05.06.1993 року зареєстрували шлюб, під час якого у них народилась донька. 03.12.1999 року між зазначеними особами шлюб було розірвано, після чого у них народилась ще одна донька. Заявниця зазначає, що з грудня 1999 року до загибелі ОСОБА_4 від 01.05.2022 року під час участі в заходах, необхідних для забезпечення оборони України, проживала разом за однією адресою як чоловік та жінка, без шлюбу, вели спільне господарство, мали спільний бюджет, були пов'язані спільним побутом та мали взаємні права та обов'язки щодо одне одного, тим самим складаючи сім'ї. В обґрунтування заяви ОСОБА_1 було надано наступні докази щодо спільного проживання з ОСОБА_4: витяг з Єдиного реєстру досудових розслідувань, витяг із наказу командира військової частини, витяг із поіменного списку безповоротних втрат особового складу, довідка від депутата сільської ради від 29.01.2024 року № 16 про спільне

проживання. У цій справі суд дійшов висновку, що надані витяги **не є переконливими доказами щодо встановлення факту ведення сумісного побуту**. Також критично суд поставився до довідки від депутата сільської ради, оскільки час проживання у заяві ОСОБА_1 зазначає з грудня 1999 року, а відповідно до наданої довідки з 2002 [12]. Тож з урахуванням відсутності належних доказів, суд не зміг встановити факту проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу.

Слід зазначити, що відповідно до положень Цивільного Процесуального Кодексу України (надалі ЦПК України) засобами доказування є пояснення сторін, третіх осіб, показання свідків, письмові докази, речові докази, електронні докази та висновки експертів. Тож під час дослідження доказів суд керується наступними оціночними поняттями: належності, допустимості, достовірності кожного окремого доказу та достатності й взаємного їх зв'язку в сукупності.

Законом чітко не врегульовано питання, які саме докази вважатимуться безсумнівною підставою підтвердження факту проживання однією сім'єю, відтак, визначення належності та допустимості покладається саме на суд під час безпосереднього здійснення оцінки таких доказів. Зокрема, у листі Верховного Суду України від 01.01.2012 «Судова практика розгляду справ про встановлення фактів, що мають юридичне значення», **належними та допустимими доказами, які свідчать про факт проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу можуть бути: свідоцтва про народження дітей, довідки з місця проживання, свідчення свідків, лист ділового та особистого характеру тощо**. Також це можуть бути: **свідоцтва про смерть одного «із подружжя», свідоцтва про народження дітей, у яких чоловік у добровільному порядку записаний як батько, виписки з погосподарських домових книг про реєстрацією чи вселення; докази про спільне придбання майна як рухомого, так і нерухомого (чеки, квитанції, свідоцтва про право власності); заяви, анкети, квитанції, заповіти, ділова та особиста переписка, з яких вбачається, що «подружжя» вважали себе чоловіком та дружиною, піклувались один про одного;**

довідки житлових організацій, сільських рад про спільне проживання та ведення господарства [13, с. 10]. Таким чином, докази повинні містити не лише фактичні дані, але й інші обставини справи, і в повній мірі обґрунтовувати вимогу щодо встановлення юридичного факту.

Як вбачається в судовій практиці, у цій категорії справ часто звертаються до такого засобу доказування як покази свідків, наприклад родичів, друзів, колег або ж сусідів. Виникає питання чи може суд встановити факт проживання однією сім'єю, лише опираючись на покази свідків? Чи покази свідків лише повинні враховуватись судом у сукупності з іншими наданими доказами? У постанові Верховного Суду від 14 лютого 2018 року у справі № 129/2115/15-ц вказується на те, що **покази свідків не можуть бути єдиною підставою для встановлення факту спільного проживання однією сім'єю без шлюбу** [14]. Такої ж позиції притримується Верховний Суд і в питаннях надання заявником як доказу **спільних фотографій** цивільного подружжя.

Важливим елементом у доказуванні факту спільного проживання чоловіка і жінки без шлюбу є **тривалість таких відносин**. Судами напрацьовано, що факт спільного проживання повинен бути довготривалим, проте не конкретизуючи строк такого проживання, який повинен довести заявник. У зв'язку із військовою мобілізацією громадян України виникає логічне питання, як обчислюватиметься строк ведення спільного господарства в разі перебування одного з цивільних партнерів на військовій службі.

Хмельницьким апеляційним судом від 05 вересня 2024 року у справі № 688/4944/23 було розглянуто апеляційну скаргу на рішення Шепетівського міськрайонного суду Хмельницької області щодо встановлення факту спільного проживання чоловіка та жінки однією сім'єю. В обґрунтуванні заяви ОСОБА_1, в суді першої інстанції посилалась на те, що ОСОБА_3 військовослужбовець загинув під час бойових дій у місті Бахмут, з яким з 10.01.2018 року **до загибелі вона проживала в цивільному шлюбі як подружжя, мали спільний бюджет, піклувались один про одного та вели домашнє господарство.**

Встановлення цього факту заявниці було необхідно для отримання права на спадкування. Розглянувши всі обставини справи, суд першої інстанції задовольнив заяву. Натомість в апеляційній скарзі мати загиблого військовослужбовця ОСОБА_2, яка не брала участі в справі, просила скасувати рішення суду та відмовити в задоволенні заяви. Апелянтка зазначала, що заявниця познайомились з її сином та стали зустрічатися в 2020 році, а до 2022 року перебували у вільних відносинах з заявницею і спільного господарства не вели. 24.02.2022 року ОСОБА_3 був мобілізований. У період з 2017 року по 24.02.2022 року навчався в Академії сухопутних військ імені Гетьмана Петра Сагайдачного. У період з 24.02.2022 року по вересень 2022 року знаходився у розпорядженні військової частини. Хоча з вересня 2022 року ОСОБА_3 дійсно проживав періодично з заявницею до моменту загибелі (січня 2023 року), однак, на думку апелянтки, висновок суду щодо проживання однією сім'єю не менше 5 років був хибним [15].

З цього приводу варто звернутись до позиції Верховного Суду в справі № 279/2014/15-ц від 23 вересня 2019 року, в якій Суд зазначає, що **проходження чоловіком військової служби, реєстрації та постійне проживання у військовій частині не можуть свідчити про те, що сторони не перебували у фактичних сімейних відносинах, оскільки такий факт вказує лише на виконання особою військового обов'язку** [16]. Варто зазначити, що Верховний Суд у своїх правових позиціях неодноразово наголошував щодо різної правової природи майнових та спадкових відносин. У разі встановлення факту проживання однієї сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу **в спорах щодо спадкування впливає необхідність доводити строк спільного проживання не менше 5 років** відповідно до статті 1264 ЦК України. Натомість у разі, **якщо спір стосується майнових прав, законодавством такого обов'язку не закріплено.**

Встановлення факту проживання однією сім'єю чоловіка і жінки без шлюбу необхідно також і в питанні призначення одноразової грошової допомоги (надалі – ОГД) у разі загибелі, проте зазначимо, що **така**

виплата не становить склад спадщини. Виплати здійснюються відповідно до Закону України «Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», постанови Кабінету Міністрів України від 28.02.2022 № 168 та наказу Міністерства оборони України від 25.01.2023 № 45.

Постановою Кабміну № 714 від 18 червня 2024 року було внесено зміни до постанов від 25 грудня 2013 року № 975 та від 28 лютого 2022 року № 168 у питаннях виплати ОGD. КМУ було стандартизовано нормативно-правові акти у відповідність до ЗУ «Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей». Право на отримання 15 000 000 гривень ОGD забезпечується постановою Кабміну № 168 від 28 лютого 2022 року. Щодо постанови № 975, то відтепер, військовослужбовець має право на складення у письмовій формі особистого розпорядження на випадок власної загибелі в питанні виплати ОGD визначеним ним особисто особам, зі встановленням відсоткового розміру частки, яку отримує така особа. Варто зазначити, що незалежно від змісту особистого розпорядження право на призначення та отримання ОGD мають: малолітні, неповнолітні, повнолітні непрацездатні діти, непрацездатна вдова (або ж удівець) та непрацездатні батьки загиблого в розмірі 50 % частки, яка належала б кожному з них у разі призначення і виплати ОGD за відсутності особистого розпорядження. У разі відсутності такого розпорядження або ж за наявності не охопленої частки ОGD, право на таку виплату (її частку) у рівних частках мають: діти, зокрема усиновлені, зачаті за життя загиблого та народжені після його смерті, а також діти, стосовно яких загиблого за життя було позбавлено батьківських прав; вдова (вдівець); батьки або ж усиновлювачі загиблого, якщо вони не були позбавлені батьківських прав або їхні батьківські права були поновлені на момент загибелі; онуки загиблого, якщо на момент загибелі військовослужбовця їхні батьки загинули або померли; жінка (чоловік), з якою (яким) загибла особа проживала однією сім'єю, але не перебувала в шлюбі між собою або будь-якому іншому шлюбі, за умови, що

цей факт встановлено рішенням суду; та утриманці, визначенні Законом України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» [17]. Постановою також встановлюється заборона на відмову від призначення та отримання ОGD від імені недієздатних та осіб дієздатність, яких обмежена, малолітніх, неповнолітніх дітей загиблого військовослужбовця.

Як вбачається з чинного законодавства цивільна дружина (чоловік) може претендувати на виплату ОGD у разі загибелі військовослужбовця лише за умови встановлення факту проживання однією сім'єю в судовому порядку. У зв'язку з тим, що виплата ОGD здійснюється за рішенням комісії департаменту соціального забезпечення Міністерства оборони України, судами не завжди правильно тлумачиться питання юрисдикційної належності таких справ. У справі № 212/5550/23 від 07 лютого 2024 року, що переглядалась у порядку касаційної скарги Верховним Судом, ОСОБА_1 звернулась із заявою про встановлення факту проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу та встановлення факту перебування на утриманні. В обґрунтування заяви вказала, що 08 липня 2023 року під час бойових дій по забезпеченню здійснення заходів з національної безпеки та оборони загинув ОСОБА_3, з яким заявниця проживали разом, вели спільне господарство, мали спільний бюджет та були пов'язані спільним побутом. ОСОБА_1 перебувала на повному утриманні загиблого. Вказала, що встановлення цих фактів необхідне для призначення їй одноразової виплати у зв'язку з загибеллю ОСОБА_3 та для отримання соціального захисту членів сім'ї загиблих захисників України. Відмовляючи у відкритті провадження у справі суди першої та другої інстанції помилково дійшли висновку, що справа не підлягає розгляду в порядку цивільного судочинства, оскільки за предметом і можливими правовими наслідками цей спір належить до сфери публічно-правових відносин і має розглядатись у порядку адміністративного судочинства [18]. Суд зазначає, що першою та апеляційною інстанціями не було враховано, що справи про встановлення фактів, що мають юридичне

значення розглядаються і вирішуються судами цивільної юрисдикції за правилами ЦПК України та зробили помилковий висновок про відмову у відкритті провадження в справі на підставі пункту 1 частини першої статті 186 ЦПК України.

У постанові Великої Палати Верховного Суду від 18 січня 2024 року у справі № 560/17953/21 остаточно визначається юрисдикційна належність цієї категорії заяв. ВП ВС не погодилась із висновком Касаційного цивільного суду. КЦС ВС у постанові від 22.03.2023 у справі № 290/289/22-ц зазначив, що вимоги ОСОБА_5 пов'язані з доведенням наявності підстав для визнання (підтвердження) за нею певного соціально-правового статусу, не пов'язаного з будь-якими цивільними правами та обов'язками, їх виникненням, існуванням та припиненням. Тому за предметом та можливими правовими наслідками такі вимоги пов'язані з публічно-правовими відносинами заявниці з державою, а отже, не підлягають вирішенню в порядку цивільного судочинства. У своїй постанові Велика Палата Верховного Суду зазначила наступне: Відповідно до частини першої статті 293 ЦПК України окреме провадження – це вид неპозовного цивільного судочинства, у порядку якого розглядаються цивільні справи про підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав, свобод та інтересів особи або створення умов здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав. Згідно з пунктом 5 частини другої статті 293 ЦПК України суд розглядає в порядку окремого провадження справи про встановлення фактів, що мають юридичне значення. Перелік юридичних фактів, що підлягають встановленню в судовому порядку, зазначений у статті 315 ЦПК України, не є вичерпним. Відповідно до пункту 5 частини першої статті 315 ЦПК України суд розглядає справи про встановлення факту проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу. Аналіз зазначених правових норм свідчить про те, що **існують два порядки встановлення фактів, що мають юридичне значення: позасудовий і судовий**. Верховний Суд наголошує, що в разі

оскарження до суду відмови відповідного органу в установленні юридичного факту, який підлягає встановленню в позасудовому порядку, такий спір підлягає розгляду в порядку адміністративного судочинства, і суди насамперед перевіряють, чи відповідає оскаржуване рішення суб'єкта владних повноважень критеріям, визначеним частиною другою статті 2 КАС України, а відповідач в адміністративних справах про протиправність рішень, дій чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень відповідно до частини другої статті 77 КАС України повинен довести правомірність свого рішення, дії чи бездіяльності [20].

Ознайомившись із масивом проваджень із залученням Міністерства оборони України як заінтересованої у справах про встановлення факту проживання однією сім'єю із загиблим військовим, варто виділити про **типове зловживання процесуальним законодавством зі сторони представників Міноборони**. Наприклад, у справі № 709/806/24 від 04 липня 2024 року до Чорнобаївського районного суду Черкаської області надійшла заява від ОСОБА_1 про встановлення факту проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу. Представник Міністерства оборони України ОСОБА_2 подала письмові пояснення, зазначаючи, що з урахуванням наявності інших осіб, які можуть претендувати на виплату одноразової грошової допомоги, вважає, встановлення цього факту пов'язане з наступним вирішенням спору про право, тож вказана заява не підлягає розгляду в порядку окремого провадження та повинна бути залишена без розгляду. Суд зазначив, що не враховує твердження ОСОБА_2, що встановлення факту в цьому випадку пов'язане з наступним вирішенням спору про право, оскільки Верховний Суд у своїх правових позиціях чітко зазначив, яким чином повинні розглядатись справи вказаної категорії [19].

Розглянемо випадки, коли встановлення факту проживання однією сім'єю чоловіка і жінки без шлюбу розглядатиметься в порядку позовного провадження. Як зазначалось раніше, спадкування за законом в Україні відбувається по чергово, а цивільні партнери становлять 4 чергу спадкоємців.

У разі виникнення інтересу до спадкового майна спадкодавця і за наявності спадкоємців попередніх черг, такий спосіб захисту законного інтересу особи, як встановлення факту, що має юридичне в порядку окремого провадження або ж визнання спадкоємцем четвертої черги, не створюватиме ніяких правових наслідків для позивача. Натомість, на підставі положень статті 74 СК України особа в порядку позовного провадження може звернутися до суду з вимогою щодо встановлення факту проживання однією сім'єю, визнання права власності позивача на майно загиблого, як частку в праві спільної сумісної власності чоловіка та жінки, які проживали без реєстрації шлюбу з подальшим виключенням такого майна зі складу спадщини.

Цікавою в цьому аспекті є постанова Віницького апеляційного суду від 03 жовтня 2024 року в справі № 134/64/24. 08 січня 2024 року ОСОБА_1 звернулась із позовом до ОСОБА_2, за яким просила: встановити факт проживання її та ОСОБА_4, який помер, однією сім'єю без реєстрації шлюбу з 21 листопада 2006 року по 10 жовтня 2023 року; визнати за нею право власності на частину житлового будинку, до складу якого входять сарай, вхідний майданчик, прибудова, погріб, огорожа, колодязь; визнати за нею право власності на частину вантажного автомобіля. Позивач вказує, що вела спільне господарство з ОСОБА_4, мали спільний бюджет, який витрачали в інтересах сім'ї. Після повномасштабного вторгнення ОСОБА_4 був мобілізований до лав Збройних сил України, оскільки з 2014 року брав участь в антитерористичній операції, мав досвід бойових дій. Після смерті ОСОБА_4 відкрилась спадщина, до складу якої увійшли спірні житловий будинок та транспортний засіб. Рішенням суду першої інстанції у задоволенні позову було відмовлено. Розглядаючи апеляційну скаргу, суд не погодився з рішенням суду першої інстанції у відмові задоволення позову з підстав недоведеності факту спільного проживання ОСОБА_1 та ОСОБА_4, натомість зазначив, що вимога про встановлення такого факту не є такою, що забезпечує ефективний захист прав позивачки, а тому в її задоволенні

ні необхідно відмовити саме з зазначених підстав, посилаючись на постанову Великої Палати Верховного Суду від 22 січня 2024 року у справі № 523/14489/15-ц. Відтак, пунктом 43-44 постанови передбачено наступне: **задоволення позовної вимоги про встановлення факту проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу в справі позовного провадження про поділ майна подружжя є помилковими, у задоволенні позову в цій частині слід відмовити. Обґрунтування позиції суду щодо підтвердження чи спростування факту спільного проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу в справах позовного провадження має бути наведено в мотивувальній частині рішення. У ній, зокрема, мають бути зазначені фактичні обставини, встановлені судом, та зміст спірних правовідносин, з посиланням на докази, на підставі яких встановлені відповідні обставини; у резолютивній частині рішення у справах позовного провадження суд має зробити висновок про задоволення позову чи про відмову в позові повністю або частково щодо кожної із заявлених вимог. Вимоги про встановлення юридичного факту не є вимогами, які забезпечують ефективний захист прав у справах про поділ майна подружжя, а лише підставою для вирішення такої справи [21].**

Висновок

За результатами дослідження можемо стверджувати про наявність певної проблематики у спадкуванні цивільними партнерами в разі загибелі учасника бойових дій. Відсутність законодавчого закріплення інституту цивільного партнерства зумовлює необхідність доведення факту проживання однією сім'єю чоловіка та жінки в судовому порядку. Визначення чіткої предметної юрисдикції між видами проваджень у порядку окремого та загального позовного забезпечує ефективний спосіб захисту прав заявника. На Верховний Суд, як на орган, який забезпечує сталість та єдність судової практики, покладається обов'язок вироблення єдиних стандартів доказування в справах про встановлення фактів проживання однією сім'єю. Заздалегідь недосяж-

ний стандарт доказування не сприятиме належному захисту прав та інтересів особи в справах про встановлення факту проживання однією сім'єю. У своїх правових позиціях Верховний Суд не лише визначився зі стандартом доказування, але й встановив, що вимоги про встановлення юридичного факту не є вимогами, які забезпечують ефективний захист прав у справах про поділ майна подружжя, а лише є юридичною підставою для вирішення таких категорій справ. Натомість встановлення такого факту є необхідним задля призначення одноразової грошової допомоги у разі загибелі учасника бойових дій.

Література

1. Понад мільйон прав на спадщину зареєстрували нотаріуси у 2023 році. Опендатабот : веб-сайт. URL: <https://opendatabot.ua/analytics/notary-forms-2023> (дата звернення: 04.10.2024).
2. Смертність в Україні. Мінфін : веб-сайт. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/reference/people/deaths/2021/> (дата звернення: 04.10.2024).
3. Спадкове право крізь призму судової практики : монографія / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2021. 536 с.
4. Про судову практику у справах про спадкування : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 р. № 7. Вісник Верховного Суду України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-08#Text> (дата звернення: 05.10.2024).
5. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 21 жовтня 2021 року у справі № 401/2614/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100456741> (дата звернення: 05.10.2024).
6. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 19 травня 2021 року у справі № 278/2797/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97393665> (дата звернення: 07.10.2024).
7. Судова статистика : № 1-ц ЗВІТ СУДІВ ПЕРШОЇ ІНСТАНЦІЇ ПРО РОЗГЛЯД СПРАВ У ПОРЯДКУ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА. Судова Влада України. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/1-ts_4-2023.xls (дата звернення: 07.10.2024).
8. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 22 квітня 2020 року у справі № 200/14136/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88909705> (дата звернення: 07.10.2024).
9. Ухвала Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області від 07 серпня 2023 року у справі № 344/10217/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111370053> (дата звернення: 07.10.2024).
10. Рішення Конституційного Суду України у справі про офіційне тлумачення терміна «член сім'ї» від 03 червня 1999 року у справі № 1-8/99. Офіційний вісник України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-99#Text> (дата звернення: 08.10.2024).
11. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 17 січня 2024 року у справі № 759/14906/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116606829> (дата звернення: 08.10.2024).
12. Рішення Новобузького районного суду Миколаївської області від 11 липня 2024 року у справі № 481/289/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120480429> (дата звернення: 09.10.2024).
13. Судова практика розгляду справ про встановлення фактів, що мають юридичне значення : витяг. Верховний Суд України. 17 с.
14. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 14 лютого 2018 року у справі № 129/2115/15-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72269217> (дата звернення: 12.10.2024).
15. Постанова Хмельницького апеляційного суду від 05 вересня 2024 року у справі № 688/4944/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121424739> (дата звернення: 12.10.2024).
16. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 23 вересня 2019 року у справі № 279/2014/15-ц. Єдиний дер-

жавний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/84545086> (дата звернення: 13.10.2024).

17. Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 25 грудня 2013 р. № 975 і від 28 лютого 2022 р. № 168 : Постанова від 18 червня № 714. Урядовий кур'єр. 20 черв. (№ 125). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/714-2024-p#Text> (дата звернення: 13.10.2024).

18. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 07 лютого 2024 року у справі № 212/5550/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117015428> (дата звернення: 15.10.2024).

19. Рішення Чорнобаївського районного суду Черкаської області від 04 липня 2024 року у справі № 709/806/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120195612> (дата звернення: 15.10.2024).

20. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18 січня 2024 року у справі № 560/17953/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116512563> (дата звернення: 15.10.2024).

21. Постанова Вінницького апеляційного суду від 03 жовтня 2024 року у справі № 134/64/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122151156> (дата звернення: 16.10.2024).

SUMMARY

The article aims to analysis the procedural features in the consideration of inheritance cases involving de facto spouses in the event of the death of a serviceman. The article examines the peculiarities of proceedings in inheritance disputes featuring de facto spouses of deceased servicemen, highlighting a number of legal and procedural challenges arising from the exceptional nature of the legal relations. The problematic areas of establishing the subject matter of proof regarding the fact of cohabitation of a man and woman without formal marriage registration are discussed. Particular attention is paid to issues of inheritance by law, the legal status of common-law relations, and confirmation of the grounds for inheritance in the event of the death of a serviceman, both in general action proceedings and in separate proceedings.

Based on the research conducted, the authors concluded that the regulation of inheritance rights between spouses in Ukraine is of great relevance. The lack of clear legal norms complicates the protection of the rights of de facto spouses as a family members of a deceased serviceman. The establishment of unified procedural approaches will contribute to the formation of an effective system for safeguarding and protecting the rights of de facto spouses in the event of a serviceman's death in contemporary realities.

Key words. Inheritance disputes, common-law marriage, de facto spouse, death of servicemen, subject of proof, death gratuity.

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ НА ЛОКАЛЬНОМУ РІВНІ ПІДПРИЄМСТВА

ШЕБАНИЦ Діана Миколаївна - кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри права Маріупольського державного університету

ORCID.ID: 0000-0002-8897-9721

ШЕБАНИЦ Віталій Федорович - здобувач 3 курсу спеціальності 081 «Право» Маріупольського державного університету

ORCID.ID: 0009-0001-3699-9974

УДК 342.951:316.77

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.1.24>

У статті досліджено особливості правового регулювання забезпечення інформаційної безпеки на локальному рівні підприємства. Проаналізовано національне законодавство України щодо визначення понять «інформація», «інформація з обмеженим доступом» та «комерційна таємниця».

Під інформацію з обмеженим доступом підпадають конфіденційні, таємні та службові відомості. Зазначено, що інформація про фізичну особу (персональні дані), а також будь-які дані, доступ до яких обмежений приватною чи юридичною особою, мають спеціальний статус захисту, крім випадків, коли це стосується суб'єктів владних повноважень. Доведено, що конфіденційними вважаються відомості про дату та місце народження, освіту, стан здоров'я, майновий стан, релігійні переконання та інші персональні характеристики.

Розглянуто основні проблеми у сфері захисту комерційної інформації, зокрема недоліки в чинній нормативно-правовій базі, які впливають на ефективність її охорони. Запропонована низка змін до законодавства, спрямованих на вдосконалення правового захисту комерційної таємниці, зокрема уточнення її визначення, розмежування понять «конфіденційна інформація» та «комерційна таємниця», а також підвищення відповідальності за неправомірне розголошення. Рекомендовано для забезпечення комплексного захисту комерційної таємниці та конфіденційної інформації бізнесу використовувати

наступні види заходів: юридичні, організаційні та технічні.

У дослідженні також розглянуто вдалий досвід Польщі у сфері правового регулювання забезпечення інформаційної безпеки на рівні підприємств, зокрема використання інноваційних технологій (штучний інтелект, кібернетичні системи, технологія блокчейн, використання біометричних даних), впровадження стандартів безпеки та підвищення культури захисту даних. Запропоновано рекомендації для адаптації найкращих польських практик в Україні.

Ключові слова: інформаційна безпека, комерційна таємниця, інформація з обмеженим доступом, правове регулювання, підприємство.

Постановка проблеми

У сучасних умовах розвитку цифрових технологій питання інформаційної безпеки набувають особливого значення для суб'єктів господарювання. Витік комерційно важливої інформації або комерційної таємниці може завдати значних економічних збитків, негативно вплинути на репутацію підприємства та його конкурентоспроможність. На локальному рівні забезпечення інформаційної безпеки залежить як від впровадження технічних і організаційних заходів, так і від ефективності правового регулювання цієї сфери.

В Україні проблема правового забезпечення інформаційної безпеки залишається актуальною, адже законодавство досі має

низку недоліків. Зокрема, відсутність чіткого розмежування понять «конфіденційна інформація» та «комерційна таємниця» створює труднощі у визначенні правового статусу інформації, що ускладнює її охорону. Недостатньо врегульовані питання обліку комерційної інформації як нематеріального активу, порядок її передачі органам влади та відповідальність за неправомірне розголошення.

Водночас міжнародний досвід демонструє успішні приклади вдосконалення системи правового захисту інформації на рівні підприємств. Провідні європейські країни активно впроваджують сучасні стандарти інформаційної безпеки, використовуючи інноваційні технології, а також стимулює бізнес до розвитку культури захисту даних.

Метою цієї статті є аналіз чинного законодавства України у сфері інформаційної безпеки підприємств, визначення його недоліків та шляхів вдосконалення, а також вивчення міжнародного досвіду з метою адаптації найкращих практик до українських реалій.

Стан опрацювання проблематики

З огляду на актуальність порушеного нами питання, вважаємо доречним пригадати українських дослідників, роботи яких є вагомим внеском у розвиток наукової думки у сфері інформаційної безпеки. Так, не можна не згадати К. Беякова, В. Колпакова, М. Каратай, Т. Коломоєць, А. Марущака, І. Яромій, О. Кравченко та інш.

Виклад основного матеріалу

Перш ніж перейти до питання правового регулювання забезпечення інформаційної безпеки на локальному рівні підприємства, вважаємо доречним детальніше зупинитися на законодавчому підґрунті зазначеного питання. Отож, згідно із Законом України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 року №2657-ХІІ (зі змінами), визначення інформації є наступним: це будь-які дані та/або відомості, що можуть бути представлені на матеріальних носіях або в електронному форматі. За умовами досту-

пу інформація поділяється на відкриту та таку, що має обмежений доступ. Згідно з цим, інформація є відкритою, якщо інше не встановлено законом [1].

Під інформацію з обмеженим доступом підпадають конфіденційні, таємні та службові відомості. Визначення цих категорій, а також умови доступу до такої інформації регулюються законами. Також зазначаємо, що інформація про фізичну особу (персональні дані), а також будь-які дані, доступ до яких обмежений приватною чи юридичною особою, мають спеціальний статус захисту, крім випадків, коли це стосується суб'єктів владних повноважень.

Крім того, стаття 11 Закону України «Про інформацію» та стаття 14 Закону «Про захист персональних даних» № 2297-VI визначають, що збір, зберігання та поширення конфіденційної інформації щодо особи без її згоди забороняється, за винятком випадків, що регулюються законом і служать національній безпеці, економічному добробуту чи захисту прав людини. Передача персональних даних можлива лише за згодою суб'єкта таких даних [1].

Конфіденційними вважаються відомості про дату та місце народження, освіти, стан здоров'я, майновий стан, релігійні переконання та інші персональні характеристики. Згідно зі ст. 182 Кримінального кодексу України, незаконні дії щодо збору, зберігання, використання, поширення чи зміни конфіденційної інформації без згоди особи караються штрафом або іншими видами покарань, включаючи виправні роботи або обмеження волі на певний термін [2].

Наразі гостро стоїть питання про вдосконалення законодавчих норм і підвищення технологічного рівня захисту інформації, адже стрімкий розвиток інформаційної сфери висуває нові вимоги до забезпечення конфіденційності та захисту прав на інтелектуальну власність. Ми розділяємо думку деяких науковців, що для ефективного захисту прав фізичних осіб та організацій потрібна взаємодія правоохоронних органів, бізнесу та громадянського суспільства [3, с. 240].

Самозахист прав на комерційну таємницю (КТ) та конфіденційну інформацію бізнесу в Україні першочергово полягає у створенні ефективної системи адміністративно-правової охорони. Надійний захист інформації має забезпечувати від неправомірного посягання та сучасних загроз.

Нагадаємо, що, відповідно до статті 21 Закону України «Про інформацію», інформація з обмеженим доступом охоплює конфіденційну, таємну та службову інформацію. Згідно з цим законом, конфіденційною визнається інформація, доступ до якої обмежений фізичною або юридичною особою, крім органів державної влади [1]. Слід зауважити, що подібне визначення наводиться у статті 7 Закону України «Про доступ до публічної інформації», де додатково зазначено, що поширення такої інформації можливе лише за бажанням власника відповідно до визначених ним умов [4]. Щодо комерційної таємниці, її правове визначення наведене в Цивільному кодексі України та Господарському кодексі України. Однак сучасна нормативно-правова база потребує вдосконалення, зокрема в частині відповідальності за неправомірні дії стосовно комерційної інформації підприємства. На сьогодні за такі порушення передбачено матеріальну відповідальність. Відтак, чинне цивільне законодавство України наголошує на тому, що комерційна таємниця в будь-якій формі чи комбінації її складових, залишається невідомою та недоступною для осіб, які зазвичай мають справу з відповідним видом інформації. Така інформація має економічну цінність через свою закритість і є предметом заходів для збереження її секретності, які вживає особа, що законно контролює цю інформацію. У статті 162 Господарського кодексу України (ГКУ) йдеться про право суб'єкта господарювання на захист технічної, організаційної чи іншої комерційної інформації від неправомірного використання третіми особами. Це можливо за умови, що така інформація має комерційну цінність, невідома іншим особам, до неї немає законного доступу, а власник вживає заходів для її охорони. Стаття 505 Цивільного кодексу України використовує термін «особа», але

не уточнює, чи це фізична чи юридична особа. Для усунення неоднозначності пропонується чітко вказати, що йдеться саме про юридичну особу, і сформулювати положення таким чином: комерційна таємниця — це інформація, яка є секретною в тому сенсі, що вона загалом чи у визначеній формі є невідомою та недоступною для осіб, які зазвичай працюють із цим видом інформації. Вона має комерційну цінність і є об'єктом належних заходів захисту, вжитих юридичною особою, яка її контролює [5, 6]. У статті 162 Господарського кодексу України також слід внести уточнення, змінивши термін «володілець комерційної таємниці» на «власник комерційної таємниці» і виключивши посилання на конфіденційність, яка більше стосується персональних даних. Зокрема: «Суб'єкт господарювання, що є власником технічної, організаційної чи іншої комерційної інформації, має право на захист від неправомірного використання цієї інформації третіми особами за умови, що вона має комерційну цінність, невідома іншим і до неї немає вільного доступу, а власник вживає заходів для її охорони» [7, с. 23-24].

Для ефективного захисту комерційної таємниці підприємствам рекомендовано використовувати комплекс заходів, які включають правові, організаційні та технічні механізми. У свою чергу, держава має підтримувати бізнес у створенні надійної системи охорони інформації, оскільки це безпосередньо сприяє економічному зростанню країни [8, с. 670].

Аналіз чинного національного законодавства та актуальної юридичної наукової літератури дозволив розробити низку наступних пропозицій для вдосконалення системи захисту комерційної таємниці в Україні, а саме:

- розмежування понять конфіденційної інформації фізичних осіб (КІ) та конфіденційної інформації бізнесу (КІБ). Кожне з цих понять потребує окремих методів охорони для запобігання витокам та незаконним діям;

- вдосконалення термінології законодавства. Оскільки в законодавстві згадується можливість обмеження доступу до

інформації юридичними особами, бізнес може класифікувати комерційно цінну інформацію як КІ або КТ. Це вимагає чіткого визначення меж КІ фізичних осіб та КІБ;

– уточнення поняття комерційних секретів (КС) як інформації, що має цінність у сфері бізнесу та стосується технічних, виробничих чи організаційних секретів підприємства. Сукупність КС складає комерційну таємницю;

– перегляд визначення комерційної таємниці (КТ) як інформації, що має цінність для суб'єкта господарювання та захищається від незаконного використання. Її власник зобов'язаний вживати заходів для збереження конфіденційності;

– уточнення поняття КІ фізичних осіб як персональних даних, які можуть охоплювати сімейні секрети, місце роботи, склад сім'ї тощо;

– запровадження чіткого визначення КІБ як інформації, яка є критично важливою для бізнесу і у випадку її витоку може негативно вплинути на його фінансові показники;

– віднесення КІ та КІБ, що обробляються державними органами, до категорії службової інформації для посилення їхнього захисту [8, с. 671].

Зазначимо, що, на нашу думку, такі заходи неодмінно сприятимуть підвищенню рівня правового захисту комерційної та конфіденційної інформації, що є особливо актуальним в умовах сучасних загроз.

Окрім цього, для забезпечення комплексного захисту КТ і конфіденційної інформації бізнесу (КІБ) необхідно використовувати такі заходи:

– юридичні заходи. Включають розробку внутрішніх документів підприємства, таких як статут, засновницький договір, колективний договір, положення про КТ, правила її збереження та доступу до інформації;

– організаційні заходи. Передбачають обмеження доступу до інформації шляхом створення підрозділів безпеки або призначення відповідальних осіб у малих підприємствах;

– технічні заходи. Використання обладнання, програмного забезпечення та

інших засобів захисту для запобігання витоку інформації чи технічним витівкам (ТБШ) [7, с. 24].

Також вважаємо доречним зазначити, що, на думку юридичної національної наукової спільноти, доцільно створювати підрозділи конкурентної розвідки або служби безпеки підприємств для ефективної протидії загрозам.

До того ж, на нашу думку, варто зацентрувати увагу на тому, що в Україні вже давно назріла потреба в ухваленні спеціального міжгалузевого нормативно-правового акта, що комплексно регулював би питання, пов'язані зі створенням, використанням, збереженням та розголошенням конфіденційної інформації (КІ) або комерційної таємниці (КТ). На думку національної юридичної наукової спільноти у такому акті мають бути чітко визначені:

– поняття КІ та КТ, їх ознаки й умови правової охорони;

– перелік відомостей, які можуть становити або не становити КТ;

– порядок виникнення прав на КТ у суб'єктів господарювання;

– можливість обліку КІ або КТ як нематеріального активу;

– процедура надання доступу до КІ або КТ для правоохоронних та контролюючих органів;

– відповідальність державних органів за розголошення комерційної інформації;

– методи захисту КІ або КТ, адаптовані до сучасних викликів [9, с. 478-479].

Зазначимо, що сьогодні підприємства самостійно реалізують заходи захисту, використовуючи локальні нормативні акти, такі як положення про КТ, правила доступу до інформації та інші внутрішні документи. Однак ефективний захист КІ або КТ, як ми вже зазначали раніше, можливий лише за умови інтеграції правових, організаційних, технічних та адміністративних механізмів. Тож, на нашу думку, задля вирішення проблем у сфері охорони комерційної інформації необхідно розробити та ухвалити Закон України «Про комерційну таємницю», який встановить чіткі правила її захисту. Щодо конфіденційної інформації, важливо уточнити, що цей термін має

стосуватися лише фізичних осіб. Погоджуємося з рекомендаціями деяких науковців щодо виключення згадки про юридичних осіб із визначення КІ, уточнивши його, наприклад наступним чином: конфіденційна інформація — це дані, доступ до яких обмежено фізичною особою і які можуть поширюватися лише за її бажанням відповідно до встановлених умов [9, с. 479].

Вважаємо доцільним проаналізувати та дослідити вдалий досвід європейських країн у сфері правового регулювання забезпечення інформаційної безпеки на локальному рівні підприємства. Відтак, Польща активно адаптується до зростаючих кіберзагроз, впроваджуючи новітні технології та інноваційні методи для посилення інформаційної безпеки. У рамках цих зусиль у країні реалізуються конкретні заходи, спрямовані на підвищення ефективності захисту даних. З-поміж таких варто пригадати наступні інноваційні заходи:

- Розробляються системи штучного інтелекту (ШІ), які аналізують дані з різних джерел і виявляють потенційні кіберзагрози. Завдяки швидкому аналізу та розпізнаванню аномальної активності ШІ сприяє оперативному реагуванню на атаки.

- Впроваджуються кібернетичні системи, здатні ідентифікувати вразливості програмного забезпечення, аномальну поведінку та інші слабкі місця, що дозволяє вчасно нейтралізувати потенційні загрози.

- Технологія блокчейн застосовується для створення надійних, незмінних баз даних, що гарантують цілісність і захищеність інформації, а також можливість виявлення будь-яких спроб несанкціонованих змін.

- Використання біометричних даних, таких як відбитки пальців, розпізнавання обличчя чи голосу, значно підвищує рівень захисту доступу до інформаційних систем.

- Методи машинного навчання допомагають аналізувати великі обсяги даних, виявляти патерни й прогнозувати можливі кібератаки, що дозволяє випереджати загрози [10, с. 49-50].

Відтак, Польща демонструє ефективний підхід до вирішення проблем у сфері кібербезпеки, роблячи акцент на іннова-

ціях і співпраці. Такі заходи є важливими не тільки для збереження цифрових інфраструктур, але й для захисту особистих даних громадян і розвитку економіки. Спільні зусилля держави, бізнесу та громадянського суспільства забезпечать стійкість цифрового середовища та захист інформації. Виходячи з цього, пропонуємо розглянути деякі пропозиції з покращення рівня кібербезпеки на підприємствах в Україні:

- впровадження стратегій, що поєднують технічні, організаційні та правові аспекти, створення стандартів безпеки та посилення міжнародної співпраці;

- проведення навчальних програм, тренінгів і інформаційних кампаній для підвищення обізнаності громадян та працівників;

- активне впровадження ШІ, блокчейну, біометрії й інших технологій для захисту даних і виявлення загроз;

- залучення спеціалістів до сфери кібербезпеки через освітні програми й підтримку професійного розвитку;

- регулярне тестування систем, усунення вразливостей та впровадження сучасного програмного забезпечення;

- обмін досвідом із закордонними партнерами, спільна розробка стратегій і спільна протидія кіберзагрозам;

- формування культури безпеки серед працівників через навчання та тренінги [10, с. 51-53].

Висновки

Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити низку наступних висновків. По-перше, інформаційна безпека є ключовим елементом функціонування сучасних підприємств, адже витік чи несанкціоноване використання інформації, зокрема комерційної таємниці, може призвести до економічних втрат і погіршення конкурентних позицій.

По-друге, аналіз чинного законодавства України виявив низку прогалин, зокрема відсутність чіткого розмежування понять «конфіденційна інформація» та «комерційна таємниця», недостатню деталізацію умов правової охорони КТ, а також

відсутність механізмів обліку КТ як нематеріального активу.

По-третє, для підвищення ефективності захисту комерційної інформації слід уточнити поняття «комерційна таємниця» та розмежувати його з «конфіденційною інформацією, запровадити чіткі механізми відповідальності за порушення прав на КТ та прийняти профільний Закон «Про інформацію».

Окрім цього, Україна може значно підвищити ефективність захисту інформації, адаптувавши найкращі польські практики. Зокрема, інтегрувавши інноваційні технології (штучний інтелект, блокчейн, біометричні системи), запровадивши національні стандарти захисту інформації та сформувавши культуру безпеки через навчання працівників та підтримку підприємств у впровадженні заходів інформаційної безпеки.

Таким чином, впроваджений комплексний підхід разом із вдосконаленням законодавства та впровадженням передових практик сприятимуть посиленню захисту інформації на підприємствах України, підвищенню їх конкурентоспроможності та розвитку економіки загалом.

Література

1. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 р. № 2657-ХІІ (із змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (дата звернення: 13.11.2024).
2. *Кримінальний кодекс України*: Кодекс України від 05.04.2001р. № 2341-ІІІ (із змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text240> (дата звернення: 13.11.2024).
3. Яромій І. В., Гудима В. В. Особливості відповідальності за незаконне використання та поширення інформації з обмеженим доступом в Україні. *The 7th International scientific and practical conference "European congress of scientific achievements"* (July 15-17, 2024) Barca Academy Publishing, Barcelona, Spain. 2024. 241 p. С. 237-241. URL: <https://sci-conf.com.ua/wp-content/uploads/2024/07/EUROPEAN-CONGRESS-OF-SCIENTIFIC-ACHIEVEMENTS-15-17.07.24.pdf>
4. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13.01.2011 р. № 2939-VI. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text> (дата звернення: 05.03.2024).
5. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15/paran2312#n2312> (дата звернення: 18.11.2024).
6. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV. URL: <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/436-15/page> (дата звернення: 18.11.2024).
7. Кравченко О. М. Удосконалення організаційно-правового забезпечення охорони конфіденційної інформації та комерційної таємниці бізнесу в Україні. *Науково-практичний журнал «Екологічне право»*. Вип. 1-2. 2024. С. 21-27. URL: http://www.ecolaw.idpnan.kyiv.ua/archive/2024/1-2/1-2_2024.pdf
8. Кравченко О. М. Комерційна таємниця та конфіденційна інформація бізнесу в Україні. *Європейські орієнтири розвитку України: науково-практичний вимір в умовах воєнних викликів : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф.* (Одеса, 26 квітня 2024 р.) / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса: Фенікс, 2024. С. 670-673. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f5a79fa8-d427-4d23-baea-0533d2445fe3/content>
9. Кравченко О. М. Охорона конфіденційної інформації та комерційної таємниці в умовах воєнного стану. *Науковий вісник ДДУВС*. Спец. вип. №2. 2022. С. 476-480. URL: <https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/11577/1/70.pdf>
10. Каратай М. І. Шляхи вдосконалення системи захисту інформації з обмеженим доступом в Польщі. *Наука, технології, інновації: нові підходи та актуальні дослідження. Матеріали ІІ науково-практичної конференції*. (м. Полтава, 27-28 вересня 2024 р.). Одеса: Вид-во «Молодий вчений», 2024. С. 49-53. URL: <https://molodyivchenyi.ua/omp/index.php/conference/catalog/view/114/1600/3337-1>

Shebanits D.M.

*Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor of the Department of Law,
Mariupol State University*

Shebanits V.F.

*third-year law student
Mariupol State University*

**PECULIARITIES OF LEGAL
REGULATION OF INFORMATION
SECURITY AT THE LOCAL LEVEL OF
THE ENTERPRISE**

The article examines the peculiarities of legal regulation of information security at the local level of an enterprise. The article analyzes the national legislation of Ukraine on the definition of the concepts of «information», «information with limited access» and «trade secret».

Restricted information includes confidential, secret and proprietary information. It is noted that information about an individual (personal data), as well as any data to which access is restricted by a private or legal entity, has a special protection status, except when it concerns public authorities. The author proves that information on the date and place of birth, education, health status, property status, religious beliefs and other personal characteristics are considered confidential.

The author considers the main problems in the field of protection of commercial information, in particular, shortcomings in the current regulatory framework that affect the effectiveness of its protection. The author proposes a number of amendments to the legislation aimed at improving the legal protection of trade secrets, in particular, clarifying its definition, distinguishing between the concepts of «confidential information» and «trade secret», and increasing liability for unlawful disclosure. The author recommends that the following types of measures should be used to ensure comprehensive protection of trade secrets and confidential business information: legal, organisational and technical.

The study also examines Poland's successful experience in the field of legal regulation of information security at the enterprise level, including the use of innovative technologies (artificial intelligence, cyber systems, blockchain technology, and the use of biometric data), the implementation of security standards, and the enhancement of data protection culture. Recommendations for the adaptation of the best Polish practices in Ukraine are proposed.

Keywords: information security, commercial secret, restricted information, legal regulation, enterprise.

ВИЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ ДИТИНИ

КИРИЧЕНКО Тетяна Сергіївна - кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного права та процесу Навчально-наукового інституту № 5 Харківського національного університету внутрішніх справ

ORCID: 0000-0002-8785-0475

УДК 347.6

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.1.25>

У статті здійснено комплексний аналіз визначення місця проживання дитини, досліджені окремі аспекти визначення місця проживання дитини в умовах війни, а також, коли батьки розлучені.

Визначено теоретичні положення правового статусу дитини, її місця проживання, як обставини, яка визначає цей статус, порівняння його з повнолітніми особами.

З'ясовано правові критерії визначення місця проживання дитини та ознаки місця проживання дитини.

Розглянуто систему правових заходів та способів вирішення спорів щодо місця проживання дитини.

Проаналізовано умови реалізації права на місце проживання дитини, а також право на обрання місця проживання, як елемент утримання цивільної правоздатності.

Визначено, що існують певні обмеження щодо визначення місця проживання дитини.

Проаналізовано національне та зарубіжне законодавство, надано пропозиції щодо вдосконалення національного законодавства на основі Європейського законодавства щодо визначення місця проживання дитини.

Підкреслено специфіку врегулювання подібних спорів, бо вони потребують дуже ретельного дослідження відносин як з морального боку, так і з відповідності

Зроблено висновок, що національне законодавство потребує ретельних змін обов'язковим є застосування положень між-

народних актів, які, у свою чергу, потребують імплементації в національне законодавство.

Ключові слова: дитина, спір, місце проживання, батьки, опіка, розірвання шлюбу, міжнародні правові стандарти, правовий захист, судова практика.

Постановка проблеми

Проблема визначення місця проживання дитини на сьогодні є дуже важливою. Вона займає центральне місце і в цивільному праві, а також у сімейному. Вирішення цієї проблеми залежить від багатьох факторів. Велику роль при визначенні місця проживання дитини в судовому порядку відіграє принцип – «завжди враховувати інтереси дитини» «Діти і підлітки є дуже важливою категорією населення для підтримки життєздатності соціуму, ця категорія населення формує основу розвитку держави, від фізичного і морального здоров'я молодого покоління залежить майбутнє нації в цілому» [1].

На сьогодні ми спостерігаємо: дуже багато сімей розриває свої стосунки. Кількість розлучень у 2022 році становила 17,9 тисяч, але в цю цифру не входять шлюби, які були розірвані через суд, лише через РАГС, багато родин були роз'єднані завдяки російській агресії. Розрив у шлюбних відносинах призводить до необхідності вирішення питання щодо визначення майбутнього місця проживання дитини. За цих обставин батьки можуть скористатися декількома способами досягнення визначеності у своїх правовід-

носінах. Найбільш прийнятним і таким, що демонструє усвідомлення ролі кожного з батьків у необхідності обопільної участі у вихованні дитини, є досягнення ними згоди за сумісним волевиявленням, що може, зокрема, підтверджуватися укладенням ними договору про визначення місця проживання дитини, участь у її вихованні та забезпечення умов її життя.

Стан дослідження проблеми

Дитинство повинно знаходитись в одній площині поряд із такими фундаментальними правовими цінностями, як життя, здоров'я, свобода, безпека, справедливість. Їх оберігання та дотримання є запорукою правового суспільства і держави, оскільки до кінця періоду дитинства дитина перетворюється на правового партнера дорослих членів сім'ї та суспільства в цілому [2].

Дослідженням проблем, пов'язаних з визначенням інтересу дитини, займалися вітчизняні та зарубіжні вчені, як: І.В. Апопій, С.С. Бичкова, С.Б. Булеца, В.А. Ватрас, І.В. Венедіктова, О.В. Дзера, А.С. Довгерт, І.В. Жилінкова, О.Ю. В.В., О. Кучеренко, Луць, Р.А. Майданик, М.В. Менджул, З.В. Ромовська, І.В. Спасибо-Фатєєва, Р.О. Стефанчук, Ю.С.Червоний, Г.В. Харитонов, О.І. Харитонова, Я.М. Шевченко, О.А. Явор та інших. Огляд наукової літератури свідчить про дещо непослідовний характер наявних наукових робіт, а також можна спостерігати недостатність актуальних та комплексних наукових досліджень, присвячених різним аспектам проблеми щодо визначення місця проживання дитини.

Стосовно визначення місця проживання дитини були різні теоретичні підходи.

Так, О. Кучеренко вказує, що чинне законодавство передбачає достатньо ефективний механізм забезпечення прав дитини під час визначення її місця проживання під час розірвання шлюбу між батьками [3]. Водночас у судовій практиці це питання дискусійне та є предметом достатньої кількості судових справ. Так, на думку А.О. Мінченко, за рівного положення батька та матері, забезпеченням якнайкращих інтересів малолітньої дитини буде невідривність її відносин із

матір'ю [4]. І. Лихолат розкрила зміст договірному порядку визначення місця проживання дитини у нотаріальній практиці [5]. М. Боцанеану визначає декілька способів визначення місця проживання дитини, зокрема особливу увагу приділяє договірному порядку [6].

Аналізуючи наведене, можна стверджувати, що дослідники детально вказують на визначення місця проживання дитини, але засад цієї складної правової категорії так і не було виявлено. Варто підкреслити, що встановлення засад визначення місця проживання дитини має науково-практичне значення, оскільки вказує на основоположні ідеї, якими повинні керуватися батьки, правники, фахівці у сфері опіки при визначенні місця проживання дитини.

Поняття «місце проживання» міститься в Цивільному кодексі України (далі – ЦК України), Законі України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні»

Мета і завдання дослідження

Метою цього дослідження є визначення теоретико-практичних аспектів реалізації права на місце проживання дитини, а також розробка пропозиції щодо удосконалення законодавства в цій сфері. Для реалізації цієї мети необхідно вирішити наступні *завдання*:

- *зміст поняття «місце проживання дитини»;*
- визначити ознаки місця проживання дитини;
- з'ясувати тлумачення судами поняття «місце проживання дитини»;
- окреслити способи вирішення спорів щодо місця проживання дитини;
- визначити умови реалізації права на місце проживання дитини;
- надати пропозиції щодо удосконалення національного законодавства на основі Європейського законодавства щодо визначення місця проживання дитини.

Методологія дослідження

Методологічною основою дослідження є загальнонаукові методи, а також приватнонаукові методи *історичного та порівняльного*

правознавства, комплексного дослідження, системного аналізу та конкретних соціологічних досліджень.

Так, гносеологічний метод дає можливість розкрити поняття місця проживання дитини, а також розкрити зміст поняття «найкращі інтереси дитини».

Формально-логічний метод показує взаємозв'язки, які впливають на вибір місця проживання дитини. Аналіз національного та міжнародного законодавства, а також аналіз судових рішень дозволив зробити компаративний метод.

Ці методи дослідження дали можливість виявити не тільки загальні напрямки реалізації права на місце проживання дитини, а також особливості, шляхи підвищення їхньої ефективності. Комплексний підхід до дослідження дозволив виробити єдину концепцію реалізації права дитини на місце проживання.

Виклад основного матеріалу

Об'єктом дослідження є приватно-правові відносини з участю дитини. Об'єктом відносин за участю неповнолітніх є їхні інтереси, навколо яких формується поведінка суб'єктів цих відносин. Реалізаторами прав та законних інтересів є батьки або особи, що їх замінюють, у виняткових випадках це можуть бути органи державної влади або місцевого самоврядування. Існують розбіжності у відносинах, у які неповнолітні можуть вступати самостійно нарівні з дорослими суб'єктами права, та особливими відносинами, які не визнають неповнолітнього повноцінним суб'єктом права.

Предмет дослідження: теоретичні та практичні проблеми реалізації права на обрання місця проживання дитини та шляхи їх усунення.

Є декілька дисертаційних робіт, як показують, що місце проживання особи є засобом індивідуалізації особи. Така точка зору є у Н.В. Волкової [7].

М. Стефанчук уточнює, що «місце проживання фізичної особи є не просто засобом індивідуалізації, а засобом соціальної індивідуалізації» [8].

Теоретичні положення правового статусу дитини, його місця проживання, як об-

ставини, яка визначає цей статус, порівняння його з повнолітніми особами. Відповідно до положень ч. ч. 1, 2 та 6 ст. 29 ЦК України, місцем проживання фізичної особи є житло, у якому вона проживає постійно або тимчасово; фізична особа, яка досягла чотирнадцяти років, вільно обирає собі місце проживання, за винятком обмежень, які встановлюються законом; фізична особа може мати кілька місць проживання [9]. Визначення поняття «місце проживання» фізичної особи наведено у Законі України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» [10]. Цивільний кодекс розглядає поняття «місце проживання особи як право особи на проживати у відповідному приміщенні, користуватися ним. З цього можна зробити висновок, що це трактування закону має вузьке значення, бо відсутня вольова складова.

Обов'язковою умовою при обранні місця проживання дитини застосовується «найкраще задля інтересів дитини», а також вік дитини [11]. Але виникає питання, хто визначає ці «найкращі умови проживання» для дитини. Чи дитина повинна залишатися, наприклад, з бідною матір'ю чи з заможним батьком, іноді буває і навпаки. Чи для дитини найбільш приємним є любов матері, батька. чи матеріальне становище. У цьому питанні виникає певна суперечність. Законодавець встановив вік, починаючи з якого, дитина може розумово та здатна висловлювати своє волевиявлення. Але з цим я не погоджуюсь, бо як вказують психологи, то в дитини закладено інстинкт виживання, і діти не завжди правдиво висловлюють свою точку зору, оскільки їх головна задача – вибрати у цих складних обставинах, тому, на мій погляд, це питання не можна вважати вирішеним.

А якщо подивитись на реалізацію самого батьківського права, то ми бачимо обмеження його інтересами дитини. Також законодавством визначено перелік осіб, місце проживання (місцезнаходження) котрих можна вважати місцем проживання дитини – це батько, мати, опікун дитини, навчальна установа або заклад охорони здоров'я [12]. Якщо визначити вектори, у яких треба розглядати це питання, то можна сказати, що

це перше, як самостійне право особи, друге – це фактичне місце проживання, третє – щодо відповідності умовам проживання житла [13]. Далі потрібно з'ясувати, яким чином відбувається тлумачення судами поняття «місце проживання дитини», а також «найкращі умови для дитини». Відповідно до ст. 232 ЦПК України, у подібних справах для того, щоб більш точно усвідомити думки дитини, визначення найкращих інтересів дитини, суд враховує думку органів опіки та піклування [14]. Участь органів опіки та піклування є обов'язковою, також для участі у справі залучають службу у справах сім'ї, відповідні органи утворюються як у складі органів державної виконавчої влади, а також участь органів опіки та піклування в судовому вирішенні спорів; формою участі є складання органом опіки та піклування висновку; але такий висновок не має юридичного значення для суду, а лише розглядається судом у сукупності з іншими доказами.

Прикладом того, що висновок органу опіки та піклування судом під час вирішення питання про позбавлення батьківських прав є справа № 466/9380/17, суд першої інстанції задовольнив позов, що наданий висновок органу опіки та піклування свідчить про доцільність позбавлення батьківських прав відповідача. Суд апеляційної інстанції своєю постановою скасував рішення суду першої інстанції у частині, відмовив у задоволенні позову. Апеляційний суд вказав на те, що суд першої інстанції не врахував, що позбавлення батьківських прав є крайнім заходом.

Переглядаючи постанову апеляційного суду в касаційному порядку Верховний Суд постановою від 17 червня 2021 р залишив без змін оскаржуване судове рішення, погодившись із судом апеляційної інстанції про те, що висновок органу опіки та піклування про доцільність позбавлення відповідача батьківських прав є недостатньо обґрунтованим, а також має рекомендаційний характер [15].

На сьогодні, в умовах збройного конфлікту, особливо відкликається проблема дотримання прав дітей. Основні положення цих прав визначені в Законі України

«Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» [16], у тому числі пов'язаних з визначенням місця проживання дитини [17].

Україна ратифікувала Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах (ратифіковано із заявою Законом № 1845-IV від 23 червня 2004 р.) [18], Конвенція про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей (Україна приєдналася до Конвенції із заявами та застереженням Законом № 136-V від 14 вересня 2006 р.) [19], Протокол про право, що застосовується до зобов'язань про утримання (Законом № 2339-IX від 1 липня 2022 р.) [20] та ін, Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей (Україна приєдналася до Конвенції з заявою Законом № 3303-IV від 11 січня 145 2006 р.) [21],

Приєднання України або ратифікація цих міжнародних актів, безумовно, має важливе значення, надані акти містять важливі норми щодо визначення місця проживання дитини, також регулюють принципи міжнародного співробітництва між державами-учасницями з питань повернення дітей, які були незаконно переміщені.

Також не можна не вказати про те, яку велику роль, а також яку доцільність має врегулювання спорів завдяки медіації. Одним із видів медіації відповідно до ст. 3 Закону України «Про медіацію» є медіація в сімейних спорах. Регламентація особливостей проведення медіації, вимоги до сімейного медіатора, принципи проведення сімейної медіації, зокрема, принцип врахування найкращих інтересів дитини в національному законодавстві наразі відсутня. У науковій літературі наводяться такі аргументи, що підтверджують переваги сімейної медіації перед іншими способами вирішення сімейних спорів.

Зокрема, О. А. Явор вважає, що «сімейні спори, зокрема щодо визначення місця проживання дитини, завжди є дуже емоційними та конфліктними внаслідок наявності низки прихованих складових та латентних причин», науковець вважає, «що перевагою

саме сімейної медіації при вирішенні цих спорів є те, що професійний медіатор може розгледіти ці приховані складові та, відповідно, ті обставини, які можливо буде використати для мирного врегулювання спору; у свою чергу, від самих сторін конфлікту залежить прийняття рішення, що оптимально відповідає їхнім інтересам, й одним із завдань медіатора є спрямування сторін до пошуку такого рішення» [22].

Отже, ефективність медіації, включаючи сімейну, залежить, передусім, від професійності медіатора. Важливість у цьому питанні покладено на підготовки таких медіаторів. Так, у 2019 р. була заснована «Асоціація сімейних медіаторів як професійна спілка». Це стало важливим кроком у напрямку розвитку та регулювання сімейних спорів.

Висновки

Місце проживання дитини можна охарактеризувати наступними ознаками: майно за адресою у встановленому порядку, відповідність санітарно-технічним умовам проживання; державна реєстрація; право на проживання дитини у відповідному об'єкті.

Правова доктрина визначає зміст принципу «врахування найкращих інтересів дитини» через врахування інтересів самої дитини в контексті конкретної ситуації, врахування її віку, рівня розумового та психічного розвитку при висловленні думки та бажань; надання переваги близьким родичам дитини.

На сьогодні не в повній мірі враховані положення міжнародних актів, які потребують імплементації в національне законодавство (наприклад, повсюдність та пріоритетність застосування принципу врахування найкращих інтересів дитини); невизначеність у ст. 3 Закону України «Про охорону дитинства» системи та ієрархії принципів захисту прав та інтересів дитини; недоліки СК України, законів України «Про медіацію», «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» та ін.).

Література

1. Овчинникова Я. С. Діти і підлітки Донбасу в умовах Великої Вітчизняної Війни: к.ю.н. : спец. 07.00.01 «Історія України». Донецьк. 2011. 306 с. с. 4].

2. Синегубов О. В. Здійснення особистих немайнових прав осіб, що не досягли повноліття. дис. на здоб. наук. ступеня докт. юрид. наук: спец. 12.00.03 - Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право / Х., 2015. 343 с. с. 75 .

3. Кучеренко О. Особливості визначення місця проживання дитини в разі розірвання шлюбу. Підприємництво, господарство і право. 2021. № 4. С. 43–46.

4. Мінченко А. О. Визначення місця проживання малолітньої дитини з одним із батьків. Південноукраїнський правничий часопис. 2019. № 2. С. 69–72.

5. Лихолат І. Договірний порядок визначення місця проживання дитини в нотаріальній практиці. Нотаріат України. 2014. № 12. С. 27–39.

6. Boşcaneanu M. Determination of the place of a child's residence: problems of theory and practice. *Științe juridice// Legal Sciences*, nr. 14/2021. P. 226–239. DOI 10.5281/zenodo.5653581

7. Волкова Н. В. Цивільно-правові засоби індивідуалізації фізичних осіб: автореф. дис. ... канд. юр. наук. Одеса, 2008. 21 с.

8. Стефанчук М. Цивільно-правові наслідки зміни соціально-індивідуалізуючих ознак фізичної особи. Національний юридичний журнал: теорія та практика. 2015. № 34. С. 153-156.

9. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.

10. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні: Закон України від 11.12.2003 № 1382-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1382-15#Text>.

11. Бордюг Т. О. Участь малолітніх та неповнолітніх осіб у цивілістичному процесі: дис. доктор філософії. К., 2021. 217 с. 118.

12. Факас І. Б. Розгляд судом справ щодо визначення місця проживання дитини. Правове життя сучасної України : у 2 т. : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 трав. 2019 р.); відп. ред. Г. О. Ульянова. Одеса : ВД «Гельветика», 2019. Т. 2. С. 530–533.

13. Погрібна О. В. Визначення поняття, ознак та видів житла. Приватне право і підприємництво. 2020. Вип. 20. С. 121-125.

14. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>
15. Постанова Верховного Суду від 17 червня 2021 року у справі № 466/9380/17. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97771761>.
16. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20.10.2014 № 1706-VII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>
17. Олійник А. Сучасні виклики та актуальні проблеми захисту прав та інтересів дітей у цивільних та сімейних справах в умовах воєнного стану. Презентація. 2023. URL : https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_Zahist_ditei_voen_stan.pdf.
18. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах: міжнародний документ від 01.01.2000. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795#Text/
19. Конвенція про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей: Міжнародний документ від 19.10.1996. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973_002#Text.
20. Протокол про право, що застосовується до зобов'язань про утримання: міжнародний документ від 23.11.2007. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973_001-07#Text.
21. Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей: міжнародний документ від 25.10.1980. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_188#Text
22. Явор О. А. Окремі питання становлення інституту сімейної медіації як альтернативного способу вирішення спору в Україні. Міжнародний науковий журнал «Грааль науки». 2021. № 1. С. 131-133.с. 132
2. Syniehubov O. V. [Zdiisnennia osobystykh nemainovykh prav osib, shcho ne dosiahly povnolittia]. dys. na zdob. nauk. stupenia dokt. yuryd. nauk. :: spets.. 12.00.03 - Tsyvilne pravo i tsyvilnyi protses; simeine pravo; mizhnarodne pryvatne pravo / Kh., 2015. 343 p. p. 75
3. Kucherenko O. [Osoblyvosti vyznachennia mistsia prozhyvannia dytyny v razi rozirvannia shliubu]. Pidpriemnytstvo, gospodarstvo i pravo. 2021. № 4. P. 43–46.
4. Minchenko A. O. [Vyznachennia mistsia prozhyvannia malolitnoi dytyny z odnym iz batkiv]. Pivdenoukrainskyi pravnychi chasopys. 2019. № 2. P. 69–72.
5. Lykholat I. [Dohovirnyi poriadok vyznachennia mistsia prozhyvannia dytyny v notarialnii praktytsi]. Notariat Ukrainy. 2014. № 12. P. 27–39.
6. Boşcaneanu M. [Determination of the place of a child's residence: problems of theory and practice. Ştiinţe juridice// *Legal Sciences*, nr. 14/ 2021. P. 226–239/ DOI 10.5281/zenodo.5653581
7. Volkova N. V. [Tsyvilno-pravovi zasoby individualizatsii fizychnykh osib]: avtoref. dys. ... kand. yur. nauk. Odesa, 2008. 21 p.
8. Stefanchuk M. [Tsyvilno-pravovi naslidky zminy sotsialno-individualizuiuchykh oznak fizychnoi osoby]. Natsionalnyi yurydychnyi zhurnal: teoriia ta praktyka. 2015. № 34. S. 153-156.
9. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy vid 16.01.2003 № 435-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
10. Pro svobodu peresuvannia ta vilnyi vybir mistsia prozhyvannia v Ukraini: Zakon Ukrainy vid 11.12.2003 № 1382-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1382-15#Text>.
11. Bordiuh T. O. [Uchast malolitnikh ta nepovnolitnikh osib u tsyvilistychnomu protsesi]: dys. doktor filosofii. K., 2021. 217 p. 118.
12. Fakas I. B. [Rozghliad sudom sprav shchodo vyznachennia mistsia prozhyvannia dytyny. Pravove zhyttia suchasnoi Ukrainy]: u 2 t. : mater. Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Odesa, 17 trav. 2019 r.); vidp. red. H. O. Ulianova. Odesa : VD «Helvetyka», 2019. T. 2. P. 530–533.

REFERENCES

1. Ovchynnykova Ya. S. [Dity i pidlitky Donbasu v umovakh Velykoi Vitchyznianoi Viiny]: k.i.u.n. : spets. 07.00.01 «Istoriia Ukrainy». Donetsk. 2011. 306 p. p. 4.

13. Pohribna O. V. [Vyznachennia poniattia, oznak ta vydiv zhytla] . Pryvatne pravo i pidpriemnytstvo. 2020. Vyp. 20. P. 121-125.

14. Tsyvilnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy vid 18.03.2004 № 1618-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

15. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 17 chervnia 2021 roku u spravi № 466/9380/17. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97771761>.

16. Pro zabezpechennia prav i svobod vnutrishno peremishchenykh osib: Zakon Ukrainy vid 20.10.2014 № 1706-VII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>

17. Oliinyk A. Suchasni vyklyky ta aktualni problemy zakhystu prav ta interesiv ditei u tsyvilnykh ta simeinykh spravakh v umovakh voiennoho stanu. Prezentatsiia. 2023. URL : https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_Zahist_ditei_voen_stan.pdf

18. Fakultatyvnyi protokol do Konventsii pro prava dytyny shchodo uchasti ditei u zbroinykh konfliktakh: mizhnarodnyi dokument vid 01.01.2000. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795#Text/

19. Konventsiia pro yurysdyksiuu, pravo, shcho zastosovuietsia, vyznannia, vykonannia ta spivrobotnytstvo shchodo batkivskoi vidpovidalnosti ta zakhodiv zakhystu ditei: Mizhnarodnyi dokument vid 19.10.1996. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973_002#Text.

20. Protokol pro pravo, shcho zastosovuietsia do zoboviazan pro utrymannia: mizhnarodnyi dokument vid 23.11.2007. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973_001-07#Text.

21. Konventsiia pro tsyvilno-pravovi aspekty mizhnarodnoho vykradennia ditei: mizhnarodnyi dokument vid 25.10.1980. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_188#Text

SUMMARY

The article provides a comprehensive analysis of determining the place of residence of a child, examines certain aspects of determining the place of residence of a child in war conditions, as well as when the parents are divorced.

The theoretical provisions of the legal status of the child, his place of residence, as a circumstance determining this status, comparing it with adults are determined.

The legal criteria for determining the place of residence of a child and the signs of the place of residence of a child are clarified.

The system of legal measures and methods for resolving disputes regarding the place of residence of a child is considered.

The conditions for exercising the right to the place of residence of a child are analyzed, as well as the right to choose the place of residence as an element of maintaining civil legal capacity.

It is determined that there are certain restrictions on determining the place of residence of a child.

National and foreign legislation is analyzed and proposals are made to provide proposals for improving national legislation on the basis of European legislation on determining the place of residence of a child.

The specifics of the settlement of such disputes are emphasized, because they require a very thorough study of relations both from the moral side and from the point of view of compliance.

It is concluded that national legislation requires thorough changes, it is mandatory to apply the provisions of international acts, which in turn require implementation in national legislation.

Keywords: child, dispute, place of residence, parents, custody, divorce, international legal standards, legal protection, judicial practice.

22. Iavor O. A. Okremi pytannia stanovlennia instytutu simeinoi mediatsii yak alternatyvnoho sposobu vyrishennia sporu v Ukraini. Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal «Hraal nauky». 2021. № 1. P 131-133.p. 132.

СИСТЕМА ПРИНЦИПІВ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

**МЕЛЬНИК П.В. - студент Київського міжнародного університету, 2-й курс
магістратури спеціальності 081 право**

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-0665-3224>

УДК 347.1

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.1.26>

У статті досліджується сутність та ознаки принципів цивільного судочинства та проводиться характеристика сутності системи принципів цивільного судочинства. Особлива увага приділяється їх ролі в забезпеченні справедливого, своєчасного та ефективного судового розгляду. Визначено, що принципи є основою правового регулювання цивільного процесу, сприяють узгодженості норм і забезпечують реалізацію прав і свобод учасників судового процесу.

Ключові слова. Цивільне судочинство, принципи цивільного судочинства, принципи цивільного судочинства України.

Актуальність дослідження принципів цивільного судочинства визначається в контексті постійних трансформацій суспільного та економічного оточення. В умовах глобалізації та розширення міжнародних відносин, основні принципи цивільного судочинства набувають нового звучання та важливості. Розвиток технологій та інформаційного суспільства ставить перед правовою системою завдання адаптації норм та принципів до сучасних реалій. Дослідження цих принципів необхідне для підтримання ефективності та справедливості правосуддя, адже вони є основою правової системи. Аналіз принципів цивільного судочинства дозволяє визначити їх відповідність міжнародним стандартам та нормам, що є ключовим аспектом у контексті гармонізації правових систем. Розуміння та розвиток принципів є важливим для забезпечення правової стабільності та

консистентності в системі цивільного правосуддя. Дослідження актуальне і з погляду забезпечення гарантій цивільних прав та свобод, адаптації до нових викликів та удосконалення правового регулювання.

Зміни в законодавстві, спрямовані на удосконалення процедурних норм, вимагають систематичного аналізу принципів судочинства для їх подальшого вдосконалення. Поряд з цим важливим аспектом є адаптація судової практики до нових вимог суспільства, де пріоритетами є швидкість, прозорість та доступність правосуддя. Оскільки основні принципи цивільного судочинства визначають напрямок розвитку судової практики, їх вивчення має безпосередній вплив на забезпечення прав громадян у цивільних справах. Врахування принципів судового керівництва, диспозитивності та змагальності сприяє побудові більш збалансованої та ефективної судової системи. Тому дослідження цих принципів є необхідним для того, щоб створити правову базу, яка враховує як інтереси осіб, так і публічний інтерес у забезпеченні ефективного правосуддя. Сучасні реформи вимагають нових підходів до застосування принципів у цивільному процесі, адже саме ці принципи формують основу для справедливого вирішення спорів. Актуальність цієї теми підкреслюється і з погляду інтеграційних процесів в правову систему України, оскільки інтеграція з Європейським Союзом вимагає приведення національного законодавства у відповідність до європейських стандартів

правосуддя. Дослідження принципів судочинства також допомагає виявити прогалини в сучасній правовій системі, що дає змогу розробити рекомендації щодо їх удосконалення. З огляду на ці фактори, поглиблене вивчення принципів цивільного судочинства є важливим етапом у досягненні мети створення більш справедливого, ефективного та доступного правосуддя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Науково-теоретичну основу дослідження складають наукові розробки таких авторів, як В.В. Бойко, В.В. Бонтлаб, С.О. Волошенко, О.Є. Гаршина, Н.Ю. Голубєва, С.С. Дронов, В.В. Комаров, В.А. Кройтор, Н.Ю. Сакара, Д.В. Слинко, Г.П. Тимченко, тощо. Окрім того, враховуючи, що саме поняття принципу використовується в усіх галузях права, у дослідженні також було використано матеріали науковців з кримінального та адміністративного процесу (С.Ф. Денисов, О.О. Мірошник, С.В. Потапенко, А.А. Пухтецька тощо) для більш ґрунтовного аналізу. Однак, ці розробки не мають визначального значення для роботи і використовуються з метою порівняння підходів до розуміння відповідної категорії в різних процесуальних галузях.

Метою статті є дослідження сутності та ознак принципів цивільного судочинства.

Виклад основного матеріалу

Принципи цивільного судочинства «є найбільш узагальненою і фундаментальною категорією науки цивільного процесуального права. Дослідження принципів активувалося саме в періоди, пов'язані з кодифікаціями процесуального законодавства, і в посткодифікаційні періоди. Так було і в 60-ті роки минулого століття, і вже у 2000-х роках» [4]. Вчені-процесуалісти, «слідом за теоретиками права, при дослідженні поняття «принцип» часто вдаються до використання таких категорій, як «засада», «основа», «ідея», «положення» [12].

Отже, «в основі будь-якої процесуальної діяльності, у тому числі і цивільної процесуальної, лежать відповідні вихідні положення,

які виражають найбільш важливі її ознаки та властивості. Такі положення називають принципами цивільного судочинства, що є «зразком», навколо якого повинні будуватися відповідні процесуальні норми» [4]. Принципи цивільного судочинства «мають важливе значення, оскільки вони слугують необхідною умовою вдосконалення діяльності судових органів, їх суворе дотримання і реалізація є важливою гарантією захисту прав, свобод та інтересів особи. У принципах цивільного процесу концентруються погляди законодавця на характер і зміст сучасного судочинства з розгляду й вирішенню судами цивільних справ».

А.А. Пухтецька вказує, що «слово «принцип» у європейських країнах почало вживатися ще з часів середньовіччя, беручи своє коріння від давньофранцузького слова «*principe*» та латинського «*principium*», які, у свою чергу, походять від латинського «*princeps*», що означає лідер, імператор» [11]. До основних характеристик зазначеного терміна автор «відносить:

1) принцип як основоположна правда (істина), закон, доктрина або припущення, що об'єднує принцип як загальне правило або стандарт, та принцип як сукупність моральних та етичних стандартів;

2) принцип як визначена наперед політика або спосіб дії;

3) принцип як основа або необхідна якісна складова або елемент, що визначає внутрішню природу або окремі характеристики поведінки;

4) принцип як правило або закон, що стосується функціонування природних феноменів або механічних процесів» [11].

У Великому глумачному словнику української мови наводяться такі «інтерпретації слова «принцип»:

1) вихідне положення, основний закон якої-небудь науки, теорії, наукової системи, напряму та інше;

2) особливість, правило або спосіб, покладені в основу створення, здійснення або діяльності чого-небудь;

3) переконання, норма, правило, яким хто-небудь керується в житті, поведінці;

4) основа чогось; те головне, на чому ґрунтується, базується що-небудь; вихідне,

головне положення, принцип; основа світогляду, правило поведінки» [5].

В.А. Кройтор вказує, що «короткий філологічний аналіз дозволяє зробити, зокрема, висновок про те, що терміни «принцип» і «засада» з погляду науки філології є фактично тотожними поняттями. Саме в такому варіанті зазвичай і використовуються зазначені терміни «принцип» і «засада» у текстах нормативно-правових актів, зокрема й ЦПК України, та в юридичній літературі» [9].

Для більш комплексного розуміння категорії «принцип» у правовому контексті вважаємо за доцільне також звернутися до напрацювань щодо розуміння категорії «принцип права» науковців в інших галузях права. Так, Денисов С. Ф., Мірошник О.О., досліджуючи проблематику принципів кримінально-правової кваліфікації, звертають увагу на необхідності «зосередити увагу на розмежуванні наступних понять:

- 1) «принцип» та «засада»;
- 2) «принципи кримінального права», «принципи кримінально-правової кваліфікації» та «принципи призначення покарання»;
- 3) «принципи кримінально-правової кваліфікації» та «правила кваліфікації злочинів» [7].

Проте, враховуючи той факт, що Конституція України є основним законом держави [8], цитовані вище автори зауважують, що «саме на її положеннях формуються інші законодавчі акти, зазначимо, що використання терміна «засада» по відношенню до категорії, яку в Конституції України визначено принципом, – недоцільно. Отже, засади – це основи, вихідні, керівні положення, а принципи – це окремі вихідні положення науки, діяльності або їх напрямку» [3]. Засади можуть слугувати фундаментальною основою, на якій будуються принципи, а розрізнення між цими термінами може мати важливе значення в контексті планування та реалізації наукових чи законотворчих стратегій. Засади в правовій сфері представляють собою основні норми чи загальноприйняті положення, на яких ґрунтуються норми права. Вони визначають основні принципи, які лежать в основі правової системи. Принципи, натомість, визначають конкретні методи і

підходи, за якими правові норми застосовуються та інтерпретуються. Засади можуть слугувати загальними принципами, на яких ґрунтуються конкретні правові положення, створюючи основу для їхнього розуміння та застосування. Така взаємодія між засадами та принципами сприяє утриманню системи права в рівновазі та забезпечує її стабільність та логічність.

Саме принципи (основні засади) виступають тим гарантом, який забезпечує захист порушених прав і законних інтересів зацікавлених осіб - учасників цивільних правовідносин. Практика надання правосуддя в цивільних справах нерозривно пов'язана із питаннями, такими як поняття, особливості, види принципів цивільного процесуального права, тлумачення та застосування норм Цивільного процесуального кодексу України (далі за текстом – ЦПК України), перспективи розвитку як у цілій галузі цивільного процесуального права, так і окремих її інститутів, переосмислення вже існуючих принципів цивільного процесу через призму сучасного реформування вітчизняної судової системи, активного розвитку цифрових технологій та можливостей використання електронної форми взаємодії учасників цивільного процесу.

Принципи цивільного процесуального права - це обумовлені державною політикою основні правові положення, закріплені в Конституції та нормах ЦПК України, які визначають сутність та побудову етапів цивільного судового провадження, інститутів цивільного процесуального права, виходячи і водночас забезпечуючи досягнення та виконання поставлених перед цивільним судочинством цілей та завдань.

Система принципів цивільного судочинства є фундаментальною складовою правової системи України, яка забезпечує ефективне функціонування судового процесу. Поняття «система» передбачає наявність взаємопов'язаних елементів, які, діючи в єдності, утворюють цілісну структуру. Відзначаючи потенціал визначення сутності системи принципів цивільного судочинства, який дозволяє розв'язати значну кількість проблем у науці та судовій практиці, А. С. Федіна зазначає: «Пізнавальні функції категорії «система»

величезні. Що стосується дослідження системи принципів цивільного процесуального права, вона виступає як об'єкт дослідження, водночас деталізуючи процес мислення. Відповідно, процес пізнання системи принципів, з одного боку, свідомо повинен слідувати пізнанням законів розвитку систем, з іншого боку, дослідження цієї системи має становити планомірну цілеспрямовану діяльність, спрямовану на всебічне її пізнання» [9].

Аналіз юридичної літератури дозволяє зробити висновок, що питання про визначення поняття системи принципів цивільного процесуального права є дискусійним. Так, А. В. Андрушко систему принципів цивільного процесуального права визначає як «цілісність та єдність її взаємопов'язаних елементів-принципів, які, розвиваючись, взаємодіють із правовим середовищем» [1]. На думку М. С. Шакарян, «система принципів цивільного процесуального права є певним цілісним утворенням, при цьому кожен з принципів послідовно розкриває зміст галузі права в цілому. Система принципів галузі права не є довільним їх набором, арифметичною сумою, є єдиним цілим, якісно нове утворення, що отримало свої властивості в результаті органічного об'єднання клітинок-ланок» [9].

Дослідниця проблем трудового права О. Я. Лаврів, пропонуючи поняття системи принципів, «отождолює її з класифікацією» [10]. Тобто цитована авторка підміняє систему принципів їх класифікацією (систематизацією [3]). Такий підхід видається дещо звуженим, хоча зв'язок між системою і класифікацією, безперечно, є. Система «як сукупність взаємопов'язаних елементів (принципів) розкривається, зокрема, і через класифікацію, тобто зведення принципів в окремі групи за певною ознакою» [9].

А.Л. Ривлін вважав, що «ця система конструюється відповідно до таких елементів, як-то:

- а) суд – єдиний орган здійснення правосуддя;
- б) зміст правосуддя – безпосередня діяльність суду по виконанню покладених на правосуддя завдань;
- в) особлива процесуальна форма, у якій ця діяльність здійснюється» [2].

Система процесуальних принципів, як відзначає І.Л. Безпально, «повинна будуватися на підставі певних вимог – адекватності, цілісності, повноти, несуперечливості і незалежності» [2].

Адекватність принципів у системі судочинства має забезпечувати такий рівень узагальнення, який дозволяє чітко відобразити якісні властивості досліджуваного об'єкта, тобто самої системи правосуддя. Якщо рівень узагальнення є занадто високим, це може призвести до втрати здатності відображати суттєві риси системи, що негативно вплине на її розуміння та функціонування. З іншого боку, якщо рівень узагальнення є недостатнім, принципи можуть бути розподілені на положення, що не відповідають ознакам, характерним для принципів як таких. Це знижує ефективність правової системи, адже ключові моменти втрачають свою значимість, а правові норми стають фрагментарними та непослідовними.

Система, зокрема система судочинства, є цілісністю, у якій об'єднання її складових є обов'язковим і необхідним для належного функціонування. Ця цілісність обумовлена єдністю завдань, органічним зв'язком і взаємодією між елементами системи під час їхнього функціонування. Хоча кожна частина системи створює ціле, саме це ціле визначає, як окремі елементи взаємодіють, яке функціональне призначення вони виконують, а також як вони формуються і розвиваються в складі загальної системи. У випадку системи судочинства, тісний зв'язок між стадіями процесу забезпечується тим, що всі вони базуються на загальних принципах. Це не виключає того, що на кожній стадії ці принципи можуть мати своєрідне вираження, яке залежить від специфічних завдань і умов відповідної стадії судового процесу.

Цілісність системи судочинства полягає в єдності її елементів і принципів, яка досягається за умови загальності останніх. Це означає, що основні принципи правосуддя повинні бути достатньо універсальними, щоб забезпечити єдність усього процесу і водночас дозволяти враховувати особливості кожної стадії або етапу судового розгляду. Принципи відіграють роль об'єднуючого фактора, що забезпечує функціональну єдність системи та

її здатність досягати поставлених завдань. Саме через цю цілісність і єдність принципів система судочинства здатна ефективно функціонувати, зберігаючи внутрішню гармонію та послідовність у прийнятті рішень.

Це особливо важливо для правової системи, яка повинна бути не лише стабільною, але й здатною до адаптації, враховуючи зміни в суспільстві та нові виклики. Загальні принципи процесу, на яких базується вся система судочинства, дозволяють зберегти її цілісність навіть в умовах змін і реформ. Вони забезпечують стабільну основу, на якій може будуватися та розвиватися правосуддя, реагуючи на нові вимоги і потреби. Принципи, що лежать в основі системи, не тільки регулюють її функціонування, але й визначають напрями її розвитку, спрямовуючи правосуддя на досягнення справедливості та захисту прав громадян.

У процесі функціонування системи судочинства важливо, щоб усі її елементи, включаючи принципи, діяли злагоджено і взаємодоповнювали один одного. Це можливо лише тоді, коли принципи є узгодженими і мають чітко визначене місце в загальній системі. Взаємодія між принципами дозволяє їм ефективно виконувати свої функції, забезпечуючи належний правовий порядок і справедливість. Кожен принцип, у такій взаємодії, сприяє реалізації цілісної системи правосуддя, підтримуючи її стабільність і здатність до саморегулювання.

Цілісність системи правових принципів є прямим наслідком її повноти та завершеності. Система може вважатися повною лише тоді, коли вона достатньо відображає природу кримінального процесу через відповідні правові категорії. Повнота цієї системи досягається лише за умови, що всі принципи, які її складають, створюють необхідні умови та юридичні гарантії для досягнення кінцевої мети кримінального процесу – справедливого вироку. Важливо, щоб система включала достатню кількість принципів, які дозволяють логічно пояснити існування будь-якої процесуальної норми в кримінальному праві. Це забезпечує структурну цілісність і внутрішню узгодженість системи, що є необхідною умовою для її ефективного функціонування.

Несуперечливість системи означає, що в ній відсутні взаємовиключні принципи. Це важливо, оскільки будь-яка суперечність у принципах могла б призвести до правової невизначеності та підриву довіри до правової системи. Кожен принцип, що входить до системи, повинен мати власний, відносно автономний зміст, що дозволяє йому існувати незалежно від інших принципів, але водночас у гармонії з ними. Незалежність принципів означає, що вони не піддаються змінам через суб'єктивні бажання окремих осіб чи груп, що забезпечує їх стабільність і послідовність у правозастосуванні. Принципи не змінюють свого змісту відповідно до волі окремих суб'єктів, а їх співвідношення та зв'язок між собою об'єктивно зумовлені.

Це свідчить про те, що система принципів є сукупністю самостійних за своїм змістом, але взаємопов'язаних та об'єктивно обумовлених положень. Ці положення, будучи зібраними в єдину систему, утворюють якісну єдність, яка забезпечує стійкість та надійність правової системи загалом. Саме така система, що складається з автономних, але взаємопов'язаних принципів, здатна забезпечити належний рівень правопорядку та ефективного правосуддя.

Ця якісна єдність є основою для досягнення стабільності та передбачуваності в правовій сфері. Вона гарантує, що всі елементи системи працюватимуть у гармонії, не суперечачи один одному, а доповнюючи й підтримуючи загальну мету – забезпечення справедливості. Кожен з принципів у такій системі відіграє свою унікальну роль, але водночас їх взаємодія створює єдину, цілісну картину правового регулювання. Це дозволяє системі бути гнучкою, але не втрачати своєї стійкості, адаптуючись до змін у суспільстві та правовій реальності, залишаючись при цьому несуперечливою та повною.

Таким чином, повнота, несуперечливість та незалежність принципів утворюють ту основу, на якій будується система цивільного процесу. Вони забезпечують не лише структурну цілісність системи, але й її здатність до стабільного функціонування та досягнення справедливості в кожному конкретному випадку.

Отже, система принципів цивільного судочинства є не лише сукупністю окремих норм, а комплексною і взаємопов'язаною структурою, яка забезпечує ефективне і справедливе здійснення правосуддя в цивільних справах. Взаємодія принципів, їх гармонійне співіснування та взаємодоповнення є ключовими для забезпечення належного судового розгляду і захисту прав та інтересів усіх учасників судового процесу. Система принципів цивільного судочинства є базовою основою, на якій ґрунтується весь процесуальний механізм захисту прав і свобод людини. Будь-яке порушення одного з принципів впливає на функціонування всієї системи та може призвести до порушення прав учасників процесу. Це підкреслює важливість збереження цілісності системи принципів у цивільному судочинстві, де кожен принцип має своє місце і значення. Взаємодія принципів також сприяє їх гармонізації в процесі застосування на практиці, забезпечуючи таким чином справедливе та неупереджене судочинство. Інтеграція різних принципів у єдину систему дозволяє уникнути правових колізій і забезпечує стабільність судової практики. Система принципів цивільного судочинства є невід'ємною частиною загальної правової системи держави, де принципи функціонують у взаємодії з іншими правовими нормами та інститутами.

Література

1. Андрушко А. В. Принцип диспозитивності цивільного процесуального права України : монографія. Харків : Консум, 2006. С. 21.
2. Беспалько І. Л. Система принципів кримінального процесу та проблема їх класифікації : монографія. Х.: Вид-во «ФІНН», 2011. с. 30
3. Божко В. Аналіз співвідношення змісту термінів «засада» і «принцип» крізь призму правових позицій конституційного суду України. Вісник Львівського університету ім. Івана Франка. 2011. Вип. 54. С. 28
4. Бойко В.В. Принцип розумності в системі принципів цивільного процесуального права України: теоретичні підходи до визначення поняття. Нове українське право. 2022. №5. с. 9

5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / кер. вид. проекту П. М. Мовчан, В. В. Німчук, В. Й. Клічак. Київ : Дніпро, 2009. С. 891.

6. Голубєва Н. Ю. Поняття та система принципів цивільного процесуального права. Актуальні проблеми держави і права. 2010. Вип. 53. С. 103

7. Денисов С. Ф., Мірошник О.О. Сутність та практичне значення принципів кримінально-правової кваліфікації: український, зарубіжний та міжнародний досвід. Юридична наука. 2015. № 6. С. 72

8. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

9. Кройтор В. А. Принципи цивільного судочинства та їх система: проблеми сучасної теорії і практики : монографія. Харків : Право, 2020. С. 91

10. Лаврів О. Я. Система принципів трудового права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2007. С. 9.

11. Пухтецька А. А. Європейські принципи адміністративного права та їх запровадження в законодавстві України : дис ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ : Б.в., 2009.с. 11

12. Тимченко Г. П. Принципи судочинства України: методологія дослідження. Правова держава. 2010. № 21. С. 306

Melnyk P.V.

SYSTEM OF PRINCIPLES OF CIVIL JUDICIAL PROCEDURE

The article examines the essence and features of the principles of civil procedure and characterizes the essence of the system of principles of civil procedure. Particular attention is paid to their role in ensuring a fair, timely and effective trial. It was determined that the principles are the basis of legal regulation of the civil process, contribute to the harmonization of norms and ensure the realization of the rights and freedoms of the participants in the judicial process.

Keywords. Civil procedure, principles of civil procedure, principles of civil procedure of Ukraine.

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ПРАВОВОГО СПОРУ

ТЮТЮННИК Артем Едуардович - здобувач вищої освіти другого (магістерського) рівня Навчально-наукового інституту міжнародних відносин та права ПЗВО «КИЇВСЬКИЙ МІЖНАРОДНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-2591-8850>

УДК 347.98

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.1.27>

Обрання Україною шляху правової держави в 1991 році та вектор приєднання до Європейського Союзу впливає на потребу визначення місця правового спору. Автор зробив спробу виокремлення правового спору від інших конфліктів на підставі відповідних видових відмінностей. Результатом цього дослідження є сформульована дефініція, що правовий спір – це конфлікт осіб, сторони якого прагнуть захистити свої законні права, вважаючи їх порушеними. Правова природа правового спору має матеріально-правову характеристику. До ознак спору належить припущення учасників спору про існування матеріальних правовідносин між ними; матеріальні суб'єктивні інтереси учасників, які суперечать один одному; юридична заінтересованість учасників спору спонукає їх на захист суб'єктивного інтересу в результаті вирішення спору. При цьому наявність матеріальних правовідносин не є обов'язковою ознакою правового спору і учасниками правових спорів можуть бути суб'єкти як з рівною, так і з диференційованою правосуб'єктністю.

Ключові слова: правовий спір, ознаки спору, конфлікт, порушення прав, захист інтересів.

Актуальність теми статті впливає з обрання Україною шляху правової держави у 1991 році та вектор приєднання до Європейського Союзу. Враховуючи, що найважливішими принципами правової держави визнані: верховенство права у всіх сферах суспільного життя, безумовне додержання

закону всіма суб'єктами права, пріоритет прав особи при взаємній відповідальності держави та всіх її громадян, постає потреба визначення місця правового спору серед системи конфліктів суспільства.

Метою дослідження є відокремлення правового спору від інших конфліктів на підставі відповідних видових відмінностей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій підтверджує актуальність обраної тематики, і, відповідно, схожий предмет дослідження мають праці таких науковців, як С. В. Бобровник, О. М. Вінник, В. П. Грибанова, І. М. Зайцева та інші.

Виклад основного матеріалу

Оскільки родовою категорією правового спору є категорія «конфлікт», для надання дефініції спору потрібно зазначити наявні видові відмінності, що відмежовують правовий спір від інших конфліктів. Проведемо дослідження ознак правового спору, на які звертають увагу науковці в спеціалізованих джерелах:

- наявність матеріальних правовідносин між учасниками спору;
- характер взаємного становища сторін спору;
- наявність суб'єктивного інтересу учасників.

Відповідно до ч. 2 ст. 124 Конституції України в редакції, що діяла до набрання чинності Законом України «Про внесення

змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02.06.2016 р. № 1401-VIII, зазначалося, що юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Наведене конституційне положення неодноразово тлумачилося Конституційним Судом України, який зважав на те, що до юрисдикції судів загальної юрисдикції належить як вирішення спорів про право, так і розв'язання інших правових питань, тобто визнавав її необмежений характер. Прийняття Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02.06.2016 р. № 1401-VIII призвело до викладення ст. 124 Конституції в новій редакції, ч. 3 якої встановлює: «Юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір та будь-яке кримінальне обвинувачення». Буквальне тлумачення наведеної норми дає можливість дійти висновку, що законодавцем зроблена спроба запровадити нові засади регулювання інституту судової юрисдикції, в основу яких покладена конструкція «юридичного спору», наявність якого має розглядатися як передумова права на звернення до суду за судовим захистом.

У цьому контексті слід перш за все звернути увагу на зв'язок конфлікту з правовідносинами учасників, який впливає з прикметника «правовий». Згідно з позитивно-правовою концепцією юридичних суб'єктивних прав і обов'язків останні пов'язані з правовими нормами та обумовлені ними. Правовідносини – це відносини між людьми та їх організаціями, врегульовані нормами права, що складаються у взаємному зв'язку суб'єктивних прав і юридичних обов'язків учасників правовідносин [2, с. 366].

На думку І. Г. Побірченка, наявність матеріальних відносин як конститутивної ознаки спору про право не викликає сумнівів. Тобто ознакою спору про право є наявність правового зв'язку між учасниками, наявність певних юридичних прав та обов'язків, що кореспондують одне одному [8, с. 26].

Дещо інакше вважає В. С. Кіценко. Він стверджує, що зміст спору про право характеризується «наявністю, хоча б припус-

тимою, матеріальних правовідносин» [7, с. 211]. Тобто, на відміну від І. Г. Побірченка, автор має на увазі не обов'язкову наявність, а припустиму.

М. Й. Штефан відмічає, що сторін примушує шукати захисту в суді спірність і невідзначеність матеріальних правовідносин. Але спір може мати місце при відсутності таких відносин у дійсності, тому правосуб'єктність сторін у процесі можуть мати особи, які лише вважають, що між ними існують матеріально-правові відносини [10, с. 82].

На нашу думку, слід погодитись з цією позицією. Існування між суб'єктами спору будь-яких правовідносин може бути лише припущенням.

Але це не дає підстав вважати спір у цілому припущенням. Останній завжди є реальним, незалежно від того, передувало йому порушення права чи ні. Навіть якщо ініціатор спору помилково стверджує, що його права порушені або заперечені ким-небудь, він сам порушує спір про право тим, що заперечує права іншої сторони, незаконно претендує на певні блага. Порушуючи спір про право, заінтересована особа сама визначає іншого учасника, вказуючи на нього як на порушника. При цьому, звичайно, можливі помилки, але спір у всіх випадках існує в дійсності, оскільки відбулося зіткнення юридичних інтересів осіб.

Наприклад, у разі виникнення спору з підстав, коли сторона припускає, що інша сторона за її рахунок набула без достатніх підстав майно, яке тепер має повернути. У разі, якщо це припущення було помилковим – виявляється, що друга сторона відповідного майна не набувала, то слід констатувати, що правові відносини між суб'єктами були відсутні, хоча сам спір мав місце.

Таким чином, бачимо двозначний характер ознаки існування правового зв'язку між сторонами конфлікту. З одного боку, на рівні суб'єктивної оцінки сторін його наявність чи відсутність обумовлює відповідно наявність чи відсутність підстав для конфлікту. Безперечно відсутні підстави для нього в сторін, що суб'єктивно не вбачають між собою ніякого зв'язку. З іншого боку, на рівні об'єктивної дійсності наявність чи відсутність правовідносин прямо не впливає

на наявність чи відсутність підстав для конфлікту. Останній може існувати і без фактичного існування правовідносин.

Отже, констатуємо, що ознакою правового спору є припущення його учасників про існування матеріальних правовідносин між ними. Але їх фактична наявність не має істотного значення для характеристики спору. Водночас, припущення про правовідносини, які знаходяться в нормальному стані, є недостатнім для виникнення конфлікту. Нормальний стан свідчить про відповідність праву суб'єктивних прав та обов'язків і відсутність перешкод у здійсненні перших. У загальному вигляді підстави для спору є, якщо цей нормальний стан порушений – суб'єктивні права чи обов'язки входять у суперечність з нормами права або існують перешкоди в здійсненні права.

Таким чином, ознакою спору є не тільки припущення про існування правовідносин, а й припущення про їх стан – стан порушення норми.

Переважає більшість науковців не називає взаємне становище учасників спору його кваліфікуючою ознакою. Так, В. С. Щербина під господарськими спорами розумів спори, пов'язані з майновими і організаційними відносинами, з прийняттям і реалізацією різних господарських зобов'язань як по горизонталі, так і по вертикалі, тобто спори, що стосуються як відносин між підприємствами та організаціями, котрі не підпорядковані одне одному, так і між вищестоящими та нижчестоящими організаціями [11, с. 4]. Визнавали правовими спорами конфлікти між особами, які перебувають у стані влади-підкорення С. М. Братусь, М. Й. Штефан, П. І. Радченко та інші автори минулого і сучасності.

Вдало показав співвідношення взаємного становища осіб з їх особистим статусом О. С. Іоффе. Він, зокрема, відмічав, що кожний з учасників цивільних правовідносин є або носієм прав, або носієм обов'язків, або, як це має місце у двосторонніх правовідносинах, носієм прав і обов'язків одночасно. З точки зору їх загального цивільно-правового статусу, суб'єкти цивільних правовідносин є рівними, незалежно від функції, яка покладається на них у цих правовідносинах.

Оскільки суб'єкт, що набуває право, не забезпечується одночасно функцією веління, одержуючи лише можливість пред'явлення певного матеріально-правового домагання, оскільки суб'єкт, на якого покладений обов'язок, не підпорядкований уповноваженому, а лише функціонально пов'язаний зверненням до нього матеріально-правовим домаганням [6, с. 539].

У цій класичній ситуації, дійсно, конфлікт, що відбувається між рівними учасниками, не в змозі вирішити самостійно жодна із сторін, а тому він підлягає розв'язанню у двосторонньому чи юрисдикційному порядку. У цій ситуації рівність учасників є очевидною ознакою правового спору.

Інша річ, якщо йдеться про справи з правовим статусом суб'єктів адміністративних правовідносин, продовжує О. С. Іоффе. Один з суб'єктів таких правовідносин, незалежно від того, носій він прав чи обов'язків, забезпечений функцією веління стосовно другого суб'єкта. Останній, навіть коли він є уповноваженим, а не зобов'язаним, підпорядкований велінню першого. Їх пов'язують відносини влади-підкорення, причому питання про те, кому з них належить функція влади, вирішується незалежно від того, чи є перший носієм прав, а другий – носієм обов'язків у конкретних правовідносинах [6, с. 540].

Отже, у разі виникнення конфлікту між учасниками адміністративних відносин можуть мати місце дві ситуації.

Перша – коли особа, що забезпечена функцією веління, одночасно є уповноваженим суб'єктом. У цьому разі дійсно у більшості випадків будь-який конфлікт між нею та зобов'язаною особою може бути вирішений в односторонньому порядку. Але підкреслюємо, саме вирішений, розв'язаний, а не зроблений таким, що не існує і ніколи не існував. Тобто існування самого конфлікту все ж таки є наявним.

Друга – коли уповноважена особа не є носієм функції влади. У цьому разі вирішити конфлікт в односторонньому порядку неможливо. Розв'язати його та здійснити свої домагання заінтересована сторона може лише за допомогою звернення до органів, яким підпорядкована зобов'язана особа,

або в юрисдикційному порядку. Тобто існує і сам конфлікт між нерівними суб'єктами, і можливість традиційної динаміки його розвитку та вирішення.

У сучасних умовах можлива і третя ситуація, коли адміністративні правовідносини є двосторонніми. Тобто і особа, наділена владою, і особа, підпорядкована їй одночасно є уповноваженими і зобов'язаними стосовно одна одній, є носіями як прав, так і обов'язків. Таке становище впливає, зокрема, із інституту публічно-правового договору. У правовій системі цей інститут носить міжгалузевий характер, а такий договір у системі правових зв'язків посідає проміжне місце між адміністративним актом (одностороннє волевиявлення органу державної влади) і договором приватноправового характеру. Учасники адміністративного договору «перебувають не в однаковому становищі», відмічає Ю. П. Битяк, адже орган управління зберігає владні повноваження адміністративного характеру і водночас несе певні зобов'язання перед другою стороною (наприклад, договір патронату, контрактиції тощо) [1, с.144].

Як бачимо, між учасниками адміністративних відносин також можливе існування конфліктів та здійснення процедур щодо їх розв'язання. Якщо такі конфлікти стосуються юридичних прав та обов'язків учасників, немає підстав не вважати їх юридичними конфліктами. Звідси впливає, що учасниками правових спорів можуть бути і особи з різною правосуб'єктністю.

До того ж, знаходження осіб у стані влади-підкорення не виключає можливості укладення між ними цивільно-правових угод, тобто вступу до цивільно-правових відносин. Юридично ці правовідносини якого-небудь впливу одне на одного не здійснюють. Конфлікти можуть виникати і в межах управлінських і в межах цивільних відносин. Інша річ, що правова природа таких конфліктів істотно відрізняється.

При цьому важко погодитися із твердженням І. М. Зайцева про те, що «при виникненні господарських спорів в управлінських відносинах правило тотожності юридичного становища суб'єктів правовідносин і правових конфліктів перестає діяти» [5, с.

22]. Тобто, на думку автора, має місце розщеплення правового статусу учасників правовідносин: з одного боку, вони залишаються суб'єктами нерівними, а з іншого – набувають рівного статусу і тільки після цього можуть виступати учасниками правового спору.

Вважаємо, що І. М. Зайцев, стверджуючи це, змішує матеріальний і процесуальний статуси учасників спору. Спір же об'єктивно існує до передачі справи в суд. Становище сторін у цей момент не є рівним, однак це не перешкоджає виникненню та існуванню спору.

Більше того, зараз законодавцем встановлено не принцип рівності сторін між собою, а принцип рівності їх перед законом і судом. Це також, на наш погляд, свідчить проти визнання рівності сторін ознакою правового спору.

Враховуючи вищевикладене, правові спори виникають між суб'єктами як з рівною, так і з диференційованою правосуб'єктністю. Отже, їх взаємне становище не є обов'язковою ознакою правового спору. Останній існує безвідносно до рівності чи нерівності правосуб'єктності його учасників.

Цивільне законодавство України широко використовує поняття інтересу. У літературі простежується однотайність думок науковців стосовно того, що останній є неодмінною ознакою спору про право. Крім того, як правильно відмічає М. Й. Штефан, юридичні інтереси сторін спору є протилежними за матеріальним і процесуальним характером [10, с. 82]. З цим слід погодитися. Наявність інтересів в учасників правового спору, що суперечать один одному, впливає із сутності конфлікту. Ця властивість як наріжна ознака конфлікту відмічається майже всіма дослідниками і простежується в більшості визначень цього поняття, які ми навели вище.

І. Г. Побірченко називає порушення чи заперечення інтересу самостійною підставою для виникнення правового спору поряд з порушенням чи запереченням права. Поняття «спір» охоплює більш вузьке поняття – «порушення, чи заперечення охоронюваного законом інтересу», однак останній, підкреслює автор, не завжди відповідає праву. Завдяки цьому спором про право є

не тільки таке суб'єктивне становище, за якого одна сторона в спорі вважає, що інша сторона порушує чи оспорує її право або створює невизначеність у правовідносинах, а й таке, за якого задоволення інтересів однієї із сторін, що сперечаються, порушує її власні інтереси [8, с. 34].

Дійсно, є загально визнаним, що інтерес не входить до складу суб'єктивного права, а є окремою, самостійно існуючою категорією. У зв'язку з цим виникає питання про співвідношення суб'єктивного права та суб'єктивного інтересу, як рушійних сил, що спонукають сторін до участі в спорі.

Перш ніж відповісти на нього, визначимося, що є інтересом у праві. Питання про поняття інтересу недостатньо досліджено не тільки в юридичній науці, а й у психології, філософії, економіці. Нез'ясованим залишається головне питання – про саму природу інтересу, тобто про те, чи є інтерес явищем «суб'єктивним», що виражає відому психічну настроєність суб'єкта, або він за своєю природою є «об'єктивним», тобто становить певну об'єктивну умову людського існування. Нам імпонує визначення інтересу в цивільному праві, запропоноване В. П. Грибановим, на основі поєднання об'єктивних та суб'єктивних моментів його природи. Інтерес, на думку автора, – це потреба, що прийняла форму свідомого спонукання, яка знаходить свій прояв у вигляді бажань, намірів, прагнень, а в результаті – у тих відносинах, у які вступають особи в процесі своєї життєдіяльності [4, с. 242].

Загально відомо, що не всі цивільні правовідносини є вольовими і в плані свого виникнення, і в плані втілення в них волі самих учасників правовідносин. На відміну від цього, здійснення всіх цивільних правовідносин, а отже, і суб'єктивних цивільних прав завжди носить вольовий характер. Виявлення волі уповноваженої особи необхідне для здійснення права. Будь-який прояв волі, у свою чергу, припускає наявність інтересу. Завдяки цьому право та інтерес є взаємопов'язаними.

Метою будь-якого суб'єктивного права є задоволення інтересу уповноваженої особи. Право, як справедливо відмічалось в літературі, є гарантованою державою можливіс-

тю суб'єктів, спрямованою на реалізацію їх інтересів. Тобто право виступає правовим засобом задоволення інтересів. Але інтерес може існувати і без права, що забезпечує його реалізацію.

Коли існують інтерес і право, яке забезпечує його реалізацію, порушення права одночасно означає порушення інтересу, і навпаки, порушення інтересу означає порушення права. Отже, у цьому разі підстави появи правового спору збігаються.

Водночас нам важко погодитись із твердженням Є. Я. Мотовіловкєра про те, що сам факт наявності в суб'єкта суб'єктивного права свідчить про те, що він неодмінно має певний інтерес, та з твердженням В. К. Попова згідно з яким здійснення захисту суб'єктивного права завжди означає одночасний захист і інтересу суб'єкта [9, с. 44]. Очевидно, що уповноважений суб'єкт може за якихось причин втратити інтерес у здійсненні права. При цьому він, однак, залишається володільцем цього права у всіх його можливостях. Тобто існування права не обумовлює з неодмінністю існування інтересу.

Від інтересу уповноваженої особи залежать здійснення суб'єктивного права і, значною мірою, його захист, зокрема, вирішення питання про те звертатися чи не звертатися з вимогою про захист до відповідного органу. З цього випливає: якщо мають місце вольові дії суб'єкта, спрямовані на реалізацію чи захист суб'єктивних прав, то відповідно має місце і суб'єктивний інтерес, реалізація якого цими правами забезпечується.

З наведених тез можна висловити таке: по-перше, порушення інтересу, забезпеченого суб'єктивним правом, неодмінно припускає і порушення такого права. Тобто інтерес у цьому разі охоплює собою і суб'єктивне право: його виникнення, існування, реалізацію і захист. По-друге, порушення інтересу, не забезпеченого суб'єктивним правом, не припускає порушення такого права. По-третє, порушення суб'єктивного права може припускати, а може і не припускати порушення інтересу. Це відбувається, не залежно від того, чи існував інтерес на реалізацію цього права, чи ні.

У свою чергу, це означає, що рушійною силою учасників будь-яких правовідносин,

у тому числі на стадії правового спору, є не тільки і не стільки суб'єктивні права, скільки суб'єктивні інтереси учасників (як забезпечені, так і не забезпечені правами). Отже, у визначення поняття правового спору як рушійну силу його учасників слід включити саме категорію суб'єктивного інтересу, а не суб'єктивного права. При цьому слід визнати, що ці інтереси мають бути наявними і повинні суперечити один одному.

Цілком можливою є ситуація, за якої сторони вступили в спір, не маючи підставою для спору порушення права чи невиконання обов'язку, але неможливо собі уявити спір, у який би вступила одна із сторін, як би не був порушений її інтерес. Захист порушеного чи оспореного інтересу (який може забезпечуватися правом) для ініціатора спору є приводом для заяви спору, для іншої сторони захист її суб'єктивного інтересу є приводом для її вступу в спір.

При цьому є неправильно установлювати безпосередній причинний зв'язок між порушенням інтересу та відповідним спором. Наявність у інтересів таких рис, як суперечливість, конкуренція, є нормальним [3, с.4]. Зачіпання інтересу веде лише до утворення спірної ситуації і є лише одним із елементів складу причин виникнення спору, але, на нашу думку, на відміну від порушення права є необхідним (але також недостатнім) елементом. Іншою необхідною складовою є воля суб'єкта, спрямована на реалізацію і захист такого інтересу.

Наявність в учасників спору інтересів, що суперечать один одному, визначає мету учасників правового спору, тобто юридичну заінтересованість. Під нею пропонується розуміти чекання правового позитивного результату, який може наступити в результаті вирішення справи судом.

Виходячи із сутності конфлікту, з урахуванням етимологічних визначень поняття «спір», слід визнати, що метою учасників правового спору є доведення правомірності своїх інтересів, їх захист всупереч інтересам противної сторони. Отже, юридичну заінтересованість учасників правового спору становить чекання захисту суб'єктивних інтересів у результаті вирішення спору.

Висновки

Правовий спір – це конфлікт осіб, сторони якого прагнуть захистити свої законні права, вважаючи їх порушеними. Правова природа правового спору має матеріально-правову характеристику. До ознак спору належить: 1) припущення учасників спору про існування матеріальних правовідносин між ними; 2) матеріальні суб'єктивні інтереси учасників, які суперечать один одному; 3) юридична заінтересованість учасників спору спонукає їх на захист суб'єктивного інтересу в результаті вирішення спору. При цьому наявність матеріальних правовідносин не є обов'язковою ознакою правового спору і учасниками правових спорів можуть бути суб'єкти як з рівною, так і з диференційованою правосуб'єктністю.

Література

1. Адміністративне право України: підручник для юрид. вузів і фак. / за ред. Ю.П. Битяка. Харків: Право, 2000. 520с.
2. Бобровник С.В. Проблеми теорії держави і права. Київ: Юрінком-Інтер, 2023. 596с.
3. Вінник О. Ключові поняття корпоративної конфліктології. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. №12. С.3-7.
4. Грибанов В.П. Інтерес у цивільному праві. Суми: СумДУ, 2000. 411с.
5. Зайцев І.М. Господарський спір та арбітражний процес. Питання теорії. Суми. СумДУ, 1999. 81с.
6. Іоффе О.С. Цивільні правовідносини. Харків: Праця, 2000. 777с.
7. Кіценко В.С. Податковий спір як різновид матеріальних охоронних правовідносин. *Актуальні проблеми держави і права*. 2013. №4. С.211 - 216.
8. Побирченко І.Г. Господарські спори та форми їх вирішення. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 1971. 546 с.
9. Попов В.К. Право і матеріальні інтереси у міжгосподарській кооперації. Харків: Вища школа, 1999. 169с.
10. Штефан М.Й. Цивільний процес: підручник: Київ: Ін Юре, 2007. 608с.
11. Щербина В. С Господарське право: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 640 с.

E-mail: artemtutunnik1@gmail.com
**CONCEPTS AND SIGNS
OF A LEGAL DISPUTE**

Ukraine's choice of the path of the rule of law in 1991 and the vector of joining the European Union affect the need to determine the place of the legal dispute. The author made an attempt to separate the legal dispute from other conflicts on the basis of the relevant differences.

The author believes that the dispute as a whole is not an assumption. The dispute is real, regardless of whether it was preceded by a violation of law or not. Even if the initiator of the dispute falsely claims that his rights are violated or denied by someone, he himself raises a dispute about the right by denying the rights of the other party, illegally claiming certain benefits.

When disputing the right, the interested person himself identifies another participant, pointing to him as the violator. At the same time, of course, mistakes are possible, but the dispute in all cases exists in reality, since there was a clash of legal interests of individuals. The author emphasizes the ambiguous nature of the sign of the existence of a legal relationship between the parties to the conflict. On the one hand, at the level of subjective assessment of the parties, its presence or absence determines

the presence or absence of grounds for conflict, respectively.

On the other hand, at the level of objective reality, the presence or absence of legal relations does not directly affect the presence or absence of grounds for conflict. The latter can exist even without the actual existence of legal relations.

The result of this study is a formulated definition that a legal dispute is a conflict between persons whose parties seek to protect their legal rights, considering them violated. The legal nature of a legal dispute has a material and legal characteristic. Signs of a dispute include: - assumption of the parties to the dispute about the existence of a material legal relationship between them; - material subjective interests of the participants, which contradict each other; the legal interest of the participants in the dispute prompts them to protect their subjective interest as a result of the dispute resolution. At the same time, the existence of material legal relations is not a mandatory sign of a legal dispute, and participants in legal disputes can be subjects with both equal and differentiated legal personality.

Key words: legal dispute, signs of dispute, conflict, violation of rights, protection of interests.

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПРОЯВИ НАСИЛЬСТВА

НАУМЕНКО Марія Вікторівна - викладач, аспірант кафедри цивільного права та процесу Навчально-наукового інституту № 5 Харківського національного університету внутрішніх справ

ORCID: 0009-0005-4888-6554

УДК 347.6

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.1.28>

Розглянуто заходи і способи цивільно-правової відповідальності за прояви насильства. Розкрито поняття заходів та способів цивільно-правової відповідальності за прояви насильства.

Визначено цивільно-правову відповідальність за вчинення правопорушення від прояву насильства, підкреслено, що в подібних правовідносинах застосовується договірна та деліктна відповідальності, яка складається зі шкоди, протиправної поведінки, причинного зв'язку між ними та вини. Розкрито зміст цих категорій.

Узагальнили досвід цивільно-правової відповідальності за прояви насильства в країнах Європи та світу, а також окреслили можливі способи його імплементації в сучасне законодавство.

Проведено аналіз наукових джерел та норм цивільного законодавства щодо підстав цивільно-правової відповідальності за прояви насильства.

Отже, звернення до проблем заходів та способів цивільно-правової відповідальності за прояви насильства повинно прискорити адаптацію вітчизняного права до моделей, що склалися у світі, українська цивілістика потребує послідовного дослідження заходів та способів щодо виникнення цивільно-правової відповідальності за прояви насильства.

Ключові слова: національне та міжнародне законодавство, юридична відповідальність, цивільно-правова відповідальність, охорона та захист прав.

Постановка проблеми

Одним з основних показників демократичної та правової держави є те, наскільки ефективно в країні здійснюється захист прав осіб постраждалих від прояву насильства. Проблема щодо застосування цивільно-правової відповідальності за прояви насильства навіть попри війну, не втратило своєї актуальності. Охороняти права осіб постраждалих від прояву насильства по-кликаний, перш за все, механізм юридичної відповідальності. Цивільно-правова відповідальність посідає в цьому механізмі. Особливе місце в цьому механізмі посідає цивільно-правова відповідальність, у зв'язку зі своєю природою і тим, що вона виникає в різноманітних сферах життєдіяльності, що зумовлює актуальність теми дослідження.

Об'єктом дослідження є коло суспільних відносин, пов'язаних із цивільно-правовою відповідальністю за прояви насильства.

Предметом дослідження є нормативно-правова база, наукові дослідження та судова практика, у яких розкриваються проблемні аспекти застосування цивільно-правової відповідальності за прояви насильства.

Стан дослідження проблеми

Окремі аспекти цивільно-правової відповідальності за прояви насильства досліджувалися зокрема: В. К. Антошкіної, І. О. Бандурка, В. І. Борисової, В. С. Гопанчука, А. Б. Гриняка, О. В. Дзери, А. І. Довгалевської, Ю. М. Жорнокуй, В. І. Кисіля, В. О. Кожевнікової, О. О. Кота, Л. В. Кра-

сицької, В.А. Кройтор, Н. С. Кузнецової, В. В. Луця, В. П. Маслової, О. В. Михальнюк, Простибоженка, З. В. Ромовської, О. В. Синегубова, Р. О. Стефанчука, М. О. Стефанчука, В. І. Труби, О. О. Ульяненко, Є. О. Харитоновна, С. Я. Фурси, Ю. С. Червоного, Я. М. Шевченкота, О.А. Явор інших., однак попри широке коло наукових досліджень у сфері цивільно-правової відповідальності за прояви насильства залишається малодослідженими та потребують теоретичного уточнення та обґрунтування.

Разом з тим, варто зауважити про те, що зарубіжний досвід цивільно-правової відповідальності за прояви насильства досі мало досліджений, що потребує здійснення подальших наукових пошуків у цій царині.

Мета і завдання дослідження

Визначення цивільно-правової відповідальності за прояви насильства, для досягнення зазначеної мети передбачено розв'язати наступні завдання:

- розкрити поняття цивільно-правової відповідальності її способів;
- охарактеризувати заходи та способи цивільно-правової відповідальності та їх співвідношення;
- з'ясувати підстави та умови виникнення цивільно-правової відповідальності за прояви насильства;
- розкрити право на відшкодування кривдником майнової і моральної шкоди;
- висвітлити досвід цивільно-правової відповідальності за прояви насильства в країнах Європи та світу, а також окреслити можливі способи його імплементації в нашій державі.

Методологія дослідження

Для досягнення поставленої мети використано сукупність таких методів наукового пізнання: метод аналізу, синтезу, дедукції, порівняльний метод, а також системно-структурний метод.

Методи аналізу, синтезу та дедукції дозволяють охарактеризувати цивільно-правову відповідальність у системі заходів та способів захисту права потерпілої особи від прояву насильства. Відокремити підстави виникнення порушення права потерпілої особи від прояву насильства.

Порівняльний метод застосовуємо для дослідження зарубіжного та національного законодавства.

Системно-структурний метод дозволить сформулювати заходи та способи цивільно-правової відповідальності за порушення права потерпілої особи від прояву насильства.

Виклад основного матеріалу

Питання цивільно-правової відповідальності завжди привертало до себе увагу з боку теоретиків права, тому воно, і на сьогодні є дуже багатограним і складним правовим явищем. Варто зазначити, що не існує єдиної позиції щодо тлумачення поняття цивільно-правової відповідальності, отже, це досі залишається предметом наукових дискусій.

Норма, що б закріплювала визначення поняття таке, як «цивільно-правова відповідальність» у цивільному законодавстві України відсутня. Це можна пояснити тим, що на сьогодні «цивільно-правова відповідальність» є абстрактною науковою категорією, на якій засновані різні конструкції і інститути цивільного законодавства. Наявність великої кількості розуміння цієї категорії обумовлюється використанням терміна «відповідальність» у різних цілях, що суттєво впливає з сутності цієї правової категорії [1, с. 247].

У юридичній літературі при розгляді питань цивільно-правової відповідальності загальноприйнятим є виділ загальних умов цивільно-правової відповідальності, які поділяють на позитивні та негативні. Позитивними називають ті умови, наявність яких доводиться заінтересованою особою (потерпілим-позивачем). До таких умов належать шкода та зв'язок, здебільшого причинний між поведінкою правопорушника та шкодою. Негативними умовами вважають умови, відсутність яких доводиться заінтересованою особою (правопорушником – відповідачем) для запобігання настанню цивільно-правової відповідальності. До таких умов відносять протиправність діяння та вина [1, с. 372].

Заходами цивільно-правової відповідальності за прояви насильства є цивільно-

правові санкції – передбачені законом майнові заходи державно-примусового характеру, що застосовуються судом до правопорушника (кривдника) з метою компенсації майнових втрат потерпілої особи (жертви) та покладають на правопорушника несприятливі майнові наслідки правопорушення [9, с.18]. Це визначення потребує уточнення, врахувавши можливість самостійної реалізації сторонами заходів відповідальності без втручання юрисдикційних органів і застосування державного примусу. З урахуванням цього заходи цивільно-правової відповідальності за прояви насильства можна визначити як види цивільно-правових санкцій, що визначають зміст охоронних правовідносин між правопорушником (кривдником) і потерпілою особою (жертвою), та передбачають певний спосіб реалізації функцій цивільно-правової відповідальності шляхом покладення на правопорушника (кривдника) обов'язку відшкодувати заподіяну ним шкоду, а в окремих випадках – зазнати інших обмежень майнового чи особистого характеру.

У законодавстві не вживається визначення «заходи відповідальності», натомість існують переліки способів захисту цивільних прав, які включають у себе і заходи цивільно-правової відповідальності за прояви насильства. Визначення заходів відповідальності і способів захисту цивільних прав подібні між собою. Способи захисту цивільних прав визначають як передбачене законом і забезпечене силою державного примусу правовідношення, яке настає в результаті вчинення домашнього насильства і виражається в обов'язку кривдника понести додаткові обмеження майнового характеру з метою найбільш повного відновлення або компенсації порушених прав постраждалої особи [12, с. 22].

Варто зазначити, що визначення заходів цивільно-правової відповідальності і способів захисту цивільних прав подібні між собою. Способи захисту цивільних прав визначають як дії фактичного чи юридичного характеру, які можуть бути спрямовані на попередження або припинення порушення цивільного права та інтересу, усунення наслідків таких порушень, а також на віднов-

лення, виникнення, зміну та припинення або здійснення цивільних прав у разі їх порушення [10, с. 133]; як нормативно визначені заходи, які особа вправі застосовувати з метою відновлення порушених прав та припинення дії, що порушує такі права [11, с. 66].

Заходи цивільно-правової відповідальності за прояви насильства слід розглядати як різновид способів захисту цивільних прав. Кожен захід цивільно-правової відповідальності є нічим іншим, як санкцією за вчинене цивільне правопорушення, а застосування будь-якої цивільно-правової санкції, у свою чергу, постає як форма реалізації окремого способу захисту цивільних прав [13, с. 69].

Усі заходи цивільно-правової відповідальності, як способи захисту цивільних прав, можна поділити на загальні (універсальні) та спеціальні. До загальних належать заходи відповідальності, які застосовуються за порушення будь-яких суб'єктивних цивільних прав. Загальні заходи цивільно-правової відповідальності передбачені ч.2 ст. 16 ЦК України. До них належать: відновлення становища, яке існувало до порушення; зміна та припинення правовідношення; відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; відшкодування моральної (немайнової) шкоди тощо. Спеціальні заходи цивільно-правової відповідальності можуть застосовуватися лише за порушення прав від прояву насильства. (терміновий заборонний припис стосовно кривдника; обмежувальний припис стосовно кривдника; взяття на профілактичний облік кривдника та профілактична робота, яку з ним проводять; проходження кривдником спеціальних програм).

Застосування спеціальних заходів цивільно-правової відповідальності за прояви насильства в українському законодавстві значною мірою є наслідком інтеграції України в міжнародні системи захисту прав від прояву насильства.

Також щоб визначити умови цивільно-правової відповідальності, глава 82 ЦК України регламентує основні умови цивільно-правової відповідальності, що виникає із заподіяння шкоди. Цивільно-правова від-

повідальність за скоєння домашнього насильства відповідно до ст. 1166 ЦК України настає за наявності таких складових: а) наявності завданої шкоди; б) протиправної поведінки кривдника; в) причинного зв'язку між шкодою і протиправною поведінкою кривдника [2].

Особа, яка є постраждалою особою від домашнього насильства, має право на відшкодування кривдником майнової і моральної шкоди. Так, як закріплено у частині 1 статті 1166 ЦК України, майнова шкода, спричинена неправомірними рішеннями, діями або бездіяльністю особистим майновим правам фізичної чи юридичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної чи юридичної особи, відшкодовується особою, яка її нанесла [2].

Відшкодування майнових збитків у порядку цивільного судочинства здійснюється за приписами ст. 22 ЦК України, згідно з якими особа, якій завдано збитків внаслідок порушення її цивільного права, має право на їх відшкодування. При цьому збитками є: 1) втрати, яких особа зазнала внаслідок знищення чи пошкодження речі, а також витрати, які особа здійснила або мусить здійснити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки); 2) доходи, які за звичайних обставин особа могла б реально отримати, якби не було порушене її право (упущена вигода). Збитки компенсуються в повному обсязі, якщо договором чи законом не встановлено відшкодування в меншому чи більшому обсязі [2].

Згідно зі статтею 23 ЦК України моральна шкода полягає:

1) у фізичному болю і стражданнях, яких фізична особа зазнала внаслідок каліцтва чи іншого ушкодження здоров'я;

2) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала внаслідок протиправної поведінки стосовно неї самої, членів її сім'ї або близьких родичів;

3) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала внаслідок знищення чи пошкодження її майна;

4) у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної чи юридичної особи [2]. Законодавець не встановлює критеріїв визначення розміру від-

шкодування моральної шкоди, тому на практиці створюються труднощі, оскільки відсутні критерії визначення розміру відшкодування моральної шкоди та загального методу кількісної оцінки розміру відшкодування. Проблема відшкодування моральної шкоди виникає через негрошовий характер, а тому її не можна вираховувати за допомогою коштів чи застосовувати інший ціннісний еквівалент. Загалом, визначаючи розмір відшкодування моральної шкоди, враховуються критерії справедливості і розумності [3, с. 53].

Аналіз міжнародного досвіду відшкодування шкоди – це не щось притаманне лише українському праву. Ця категорія цивільного права є універсальною. І оскільки римське право є основою для права країн континентальної системи права, то відшкодування шкоди існує в праві всіх європейських держав. [4, с. 197]. Під шкодою (harm, loss, damnum, impairment) у цивільному праві США розуміється втрата (знищення) або зменшення певної особи її законного інтересу. За своїм змістом шкода поділяється на майнову та моральну [6]. Як цивільне право України, так і деліктне право США визначає відповідальність як за наявності вини, так і за відсутності останньої. Крім того, ступінь певної вини заподіювача або її відсутність є підставою для віднесення правопорушення до то чи іншого виду деліктів. За зазначеною ознакою у США розрізняють умисні делікти, делікти за наявності недбалості заподіювача шкоди і делікти, що передбачають настання відповідальності без наявності вини [7, с. 193]. Під моральною шкодою в американському праві розуміють економічно невимірювану шкоду, тобто шкоду, яку завдали негрошовими інтересами (нематеріальним благам і немайновим правам) іншої особи. Моральна шкода завжди пов'язана з правопорушенням і є юридичною шкодою. Вона завдається різними поймаєними деліктами, при чому один поймаєнений делікт здатен завдавати різні види моральної шкоди [8, с. 17].

Висновки

Цивільно-правову відповідальність за прояви насильства визначено як передбачене законом і забезпечене силою державного примусу правовідношення, яке настає в ре-

зультаті вчинення насильства і виражається в обов'язку кривдника понести додаткові обмеження майнового характеру з метою найбільш повного відновлення або компенсації порушених прав постраждалої особи.

Найбільш проблемним серед заходів цивільно-правової відповідальності за прояви насильства є правове регулювання компенсації моральної шкоди, у вирішенні цього питання доречно застосувати до досвіду США (ввести в національне законодавство – термін делікт).

Одним з основних показників демократичної та правової держави є те, наскільки ефективно в країні здійснюється захист прав громадян. Механізм юридичної відповідальності, перш за все, покликаний охороняти права осіб.

Література

1. Цивільне право : підручник : у 2 т. / Л. М. Баранова та ін. ; за ред. В. І. Борисової. Харків : Право, 2011. Т. 1. 656 с.

2. Цивільний кодекс України : від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Законодавство України* : база даних. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 28.01.2025).

3. Виноградов А. К. Поняття та види насильства в сім'ї в Україні. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2016. № 1. С. 50–53.

4. Митрофанов І. І., Гайкова Т. В. «Шкода» та «збитки»: співвідношення понять. *Вісник Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського*. 2012. Вип. 3. С. 196–200.

5. Нємцева А. О. Теоретичні аспекти відповідальності без вини у цивільному праві. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2015. № 4. С. 27–32.

6. Restatement of the Law, Second, Torts: The American Law Institute. URL: https://cyber.harvard.edu/privacy/Privacy_R2d_Torts_.htm (Access date: 09.01.2021).

7. Борисова Ю. Є. Підстави виникнення деліктних зобов'язань у цивільному праві України та США. *Вісник Одеського національного університету. Правознавство*. 2019. Т. 24, вип. 1. С. 193–200.

8. Ківалова Т. С. Зобов'язання відшкодування шкоди за цивільним законо-

SUMMARY

The measures and methods of civil liability for the acts of violence were considered. The concept of measures and methods of civil liability for the acts of violence was revealed.

The article defined civil liability for committing an offence of violence, emphasised that in these legal relations contractual and tort liability were applied, which consisting of damage, unlawful behaviour, causal relations between them and guilt. The author revealed the content of these categories.

The author consolidated the experience of civil liability for the acts of violence in Europe and beyond, as well as outlined the possible ways of its implementation in modern legislation.

The author analysed academic sources and civil law provisions regarding the grounds of civil liability for the acts of violence.

Thus, addressing the issues of measures and methods of civil liability for the acts of violence should accelerate the national law adaptation to the models established in the world, and Ukrainian civil law requires a consistent study of the civil liability measures and methods for the acts of violence.

Keywords: national and international legislation, legal liability, civil liability, rights protection and defence.

давством України: теоретичні проблеми : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2008. 40 с. С. 17.

9. Присяжнюк В. П. Цивільно-правова відповідальність за збиток і шкоду, що завдані працівникам правоохоронних органів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2011. 18 с.

10. Кот О. Проблема зловживання суб'єктивним правом у цивільному праві України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 4. С. 133–141.

11. Іващенко В. В. Цивільно-правова відповідальність як вид юридичної відповідальності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 2. С. 66–69.

12. Янчук А. В. Відшкодування збитків як спосіб захисту цивільних прав та інтересів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2011. 220 с.

13. Примак В. Д. Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб: монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2007. 432 с.

ПРАВОВІ ТА ЕТИЧНІ ВИКЛИКИ ЗАСТОСУВАННЯ ШІ В МЕДИЦИНІ: ДЕ МЕЖА МІЖ НАУКОЮ І ЛЮДСЬКИМИ ПРАВАМИ

КОВАЧ Ігор Миколайович - аспірант кафедри права та загальноправових дисциплін, Інститут права та суспільних відносин, ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6436-6704>

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.1.29>

Застосування технологій штучного інтелекту (ШІ) в медицині стикається з проблемою балансу між науковими інноваціями та правами людини. Ця проблема ставить під сумнів межі між прогресом та захистом фундаментальних прав, таких як право на приватність та право на доступ до медичних послуг. Враховуючи потенціал ШІ впливати на медичну практику, важливо розробити правові та етичні стандарти, які не тільки гарантуватимуть безпеку пацієнтів та їх прав, а також будуть сприяти розвитку технологій. Мета цієї статті полягає в дослідженні основних правових та етичних аспектів використання ШІ в медицині, а також запропонувати можливі шляхи вирішення виникаючих проблем. Акцентується увага на необхідності створення комплексного правового регулювання, яке забезпечить належний контроль застосування новітніх технологій, захищаючи інтереси пацієнтів, при цьому сприяючи розвитку інновацій у медичній сфері.

Ключові слова: штучний інтелект, правові виклики, етичні аспекти, конфіденційність даних, безпека даних, права пацієнтів, захист прав людини.

Постановка проблеми

Застосування штучного інтелекту (ШІ) в медицині відкриває нові можливості для вдосконалення медичних послуг, підвищення ефективності діагностики та лікування, а також зменшення людських помилок у медичній практиці. Однак цей процес супроводжується низкою правових та етичних

викликів, які потребують серйозної уваги та вирішення. Найбільші проблеми виникають у двох основних сферах, забезпечення захисту прав пацієнтів та визначення чітких механізмів відповідальності за використання ШІ в медицині.

Однією з ключових проблем є конфіденційність медичних даних. ШІ вимагає обробки великих обсягів персональної інформації про пацієнтів, що підвищує ризик витоку або неналежного використання цих даних. Порушення конфіденційності або неналежне використання персональних даних можуть мати серйозні наслідки для пацієнтів, у тому числі щодо їх прав на приватність і безпеку.

Також важливим аспектом є питання відповідальності. Коли медичне рішення приймається за допомогою ШІ, виникає необхідність у визначенні, хто несе відповідальність за можливі помилки чи негативні наслідки, що можуть бути результатом роботи алгоритмів. Це питання є складним, оскільки ШІ не є самостійним суб'єктом, і в юридичному сенсі складно визначити, хто має нести відповідальність: лікар, розробник програмного забезпечення чи самі технології.

Також, на нашу думку, актуальна проблема стосується етичних аспектів використання ШІ в медицині. Штучний інтелект може мати власні упередження або помилки, які можуть негативно позначитися на групах пацієнтів, особливо тих, хто є соціально вразливими. Виникає питання, як за-

безпечити етичне застосування цих технологій, щоб уникнути дискримінації та забезпечити рівність доступу до медичних послуг для всіх пацієнтів, незалежно від їхнього соціального статусу, етнічної належності або фізичних можливостей.

Для ефективного вирішення зазначених проблем необхідно розробити комплексні правові та етичні рамки, які регулюватимуть використання ШІ в медицині. Водночас важливим є створення механізмів контролю та моніторингу, які дозволять забезпечити належний рівень захисту даних пацієнтів та запобігти можливим порушенням. Це вимагає не лише прийняття національних законодавчих актів, але й узгодження міжнародних стандартів, що дозволить ефективно реагувати на виклики глобалізації в медичній практиці.

Сучасні юридичні норми часто не відповідають викликам, що виникають із впровадженням новітніх технологій. Розробка чітких механізмів визначення відповідальності за медичні помилки, здійснені за допомогою ШІ, потребує нового підходу в правовій сфері, що включає не лише лікарів, а й розробників програмного забезпечення та виробників медичних пристроїв. Важливо врахувати, що роль людини в процесі прийняття медичних рішень може значно змінюватися, що, у свою чергу, впливає на питання юридичної відповідальності.

Етичні проблеми, що виникають при використанні ШІ в медицині, також є надзвичайно важливими для суспільства. Необхідно, щоб технології ШІ були реалізовані так, щоб вони не порушували права окремих груп населення, не ставали інструментом дискримінації і забезпечували рівний доступ до медичних послуг для всіх громадян. Необхідно врахувати різноманіття культурних та соціальних контекстів, у яких ці технології можуть застосовуватися, та розробити адаптовані до цих контекстів етичні норми.

Крім того, впровадження ШІ в медицину вимагає залучення різних зацікавлених сторін — медичних працівників, розробників технологій, юридичних експертів, етиків і самих пацієнтів — для формування спільних стандартів, які б забезпечили етичне і

правове регулювання цієї сфери. Важливо, щоб при розробці таких стандартів враховувались інтереси кожної зі сторін та забезпечувалася прозорість і підзвітність процесів.

Хоча ШІ має великий потенціал для покращення медичних послуг, важливо, щоб його використання було підкріплене чіткими правовими, етичними та технічними принципами. Відсутність такої регламентації може призвести до серйозних наслідків, зокрема порушення прав пацієнтів, зниження рівня довіри до медичних технологій та дискримінації в доступі до лікування. Тому необхідно розробити стратегії та політики, що забезпечать безпечне, ефективне використання ШІ в медицині, яке буде гармонійно сприяти розвитку інновацій та захисту прав людини.

Формулювання мети статті

Метою цієї статті є дослідження правових та етичних викликів, що виникають при застосуванні штучного інтелекту в медицині, а також розробка рекомендацій щодо створення ефективних правових та етичних стандартів для забезпечення безпеки пацієнтів та захисту їхніх прав. У статті розглядаються основні проблеми, пов'язані з конфіденційністю даних пацієнтів, відповідальністю за медичні помилки, здійснені за допомогою ШІ, та етичними питаннями, які виникають при використанні цих технологій у медичній практиці. Окрім того, визначено необхідність формування комплексних нормативних механізмів, які б забезпечували баланс між науковими інноваціями, правами людини та етичними стандартами в медицині.

Виклад основного матеріалу

Впровадження штучного інтелекту (ШІ) в медичну практику відкриває нові горизонти для поліпшення ефективності лікування, діагностики та управління здоров'ям пацієнтів. Однак одночасно з величезним потенціалом цих технологій виникають серйозні правові та етичні виклики, що потребують розгляду і вирішення. У цьому контексті важливо дослідити як аспекти правового регулювання, так і етичні проблеми, що постають при інтеграції ШІ в медицину, зо-

крема питання захисту прав пацієнтів, відповідальності за помилки, пов'язані з використанням ШІ, та потенційних ризиків дискримінації. При інформатизації суспільства основна увага приділяється комплексу заходів, спрямованих на забезпечення повного використання достовірного, вичерпного і своєчасного знання у всіх видах людської діяльності [1]

Одним із основних аспектів, що потребує ретельної уваги, є конфіденційність медичних даних пацієнтів. ШІ потребує доступу до великих масивів персональної інформації, зокрема діагнозів, результатів медичних обстежень, генетичних даних, що підвищує ризики порушення права на приватність пацієнтів. Використання таких даних без належного контролю може призвести до витоку або неналежного використання чутливої інформації. Таким чином, необхідно створити чіткі правові норми, які б забезпечували захист персональних даних і гарантували їх конфіденційність на всіх етапах обробки, зберігання та передачі, а також застосування відповідних заходів для запобігання витоків інформації. Основними критеріями інформаційного суспільства є кількість і якість наявної в обігу інформації, ефективність її передачі та опрацювання [2].

Застосування технологій ШІ також потребує створення систем для моніторингу та контролю використання медичних даних, щоб забезпечити дотримання прав пацієнтів, а також їх інформованість про обробку даних. Порушення конфіденційності не тільки підриває довіру до медичних установ, але й може мати серйозні правові наслідки для тих, хто порушує норми захисту персональних даних.

Іншою важливою проблемою є визначення відповідальності за помилки, допущені в результаті використання ШІ в медичних процесах. Технології ШІ мають потенціал значно підвищити точність діагнозів та зменшити ймовірність людських помилок, однак вони також можуть призводити до небажаних наслідків через технічні збої або недостатньо якісні алгоритми.

З юридичної точки зору, питання відповідальності є складним, оскільки ШІ, як технологія, не має юридичної особистості і

не може нести відповідальність самотійно. Тому виникає питання, чи повинні відповідати медичні працівники, які використовують ці технології, розробники програмного забезпечення, чи самі організації, що впроваджують ці системи в медичну практику. Важливим є формулювання чітких правових рамок, які б дозволяли визначати відповідальність у разі нештатних ситуацій, а також механізмів компенсації постраждалим пацієнтам.

Крім того, варто зазначити, що медичні працівники, навіть при використанні ШІ, залишаються ключовими фігурами в процесі прийняття рішень. Тому необхідно визначити межу відповідальності між лікарем і технологією, враховуючи, що лікар має право на використання ШІ як допоміжного інструмента, але зберігає остаточне право прийняття медичних рішень.

Також етичні питання, пов'язані з використанням ШІ в медицині, є не менш важливими. Штучний інтелект може стати об'єктом упередженості, якщо алгоритми, що лежать в основі медичних систем, навчаються на неповних або нерепрезентативних даних. Це може призвести до дискримінації окремих груп пацієнтів.

Для запобігання подібним проблемам необхідно створювати етичні стандарти, які б вимагали від розробників медичних технологій не лише дотримуватися вимог до якості даних, але й активно працювати над забезпеченням рівних можливостей для всіх пацієнтів. Врахування етичних аспектів повинно бути невід'ємною частиною розробки та тестування будь-яких алгоритмів, які будуть використовуватися в медичних цілях.

Слід зазначити, що одним із фундаментальних прав пацієнтів є право на інформовану згоду. В умовах використання ШІ в медицині важливо забезпечити, щоб пацієнти мали повне розуміння того, як їхні дані будуть використовуватись і які ризики пов'язані з використанням автоматизованих систем для прийняття медичних рішень. Пацієнти повинні бути проінформовані не лише про можливості ШІ, але й про його обмеження, що дозволяє їм приймати обґрунтовані рішення щодо використання таких технологій.

Також особливу увагу слід приділити формулюванню чітких та зрозумілих умов для надання інформованої згоди, а також розробці механізмів для гарантування, що пацієнти справді розуміють, як і в якій мірі їхні дані будуть оброблятися технологіями ШІ.

Чинні правові норми в багатьох країнах не повністю охоплюють проблеми, що виникають із застосуванням ШІ в медицині, і вимагають адаптації до нових реалій. Створення комплексних правових стандартів для ШІ в медицині вимагає не лише національних ініціатив, але й міжнародної співпраці для формулювання глобальних норм, що дозволяють ефективно регулювати використання цих технологій. На сьогодні в Україні вже відбувається розроблення та впровадження медичного програмного забезпечення (ПЗ), інформаційних технологій (ІТ) підтримки прийняття рішень для галузі охорони здоров'я, проте цей процес ще не є повністю врегульованим [3]

Необхідно розробити міжнародні угоди та стандарти, що забезпечать взаємне визнання правових актів, пов'язаних із захистом прав пацієнтів і забезпеченням безпеки даних. Це дозволить знизити ризики глобальних порушень та забезпечити рівні умови для розвитку ШІ в медицині на міжнародному рівні.

Висновок

Впровадження штучного інтелекту в медичну практику відкриває безліч можливостей для покращення якості лікування та діагностики, підвищення ефективності медичних послуг і зменшення ймовірності помилок, що можуть мати серйозні наслідки для здоров'я пацієнтів. Однак цей процес супроводжується низкою складних правових та етичних викликів, які вимагають глибокого аналізу та розробки ефективних механізмів регулювання. Серед основних проблем, які виникають при впровадженні ШІ в медицину, є забезпечення конфіденційності та безпеки медичних даних, адже використання великих обсягів персональної інформації створює ризики порушення приватності пацієнтів. Крім того, необхідно розробити чіткі норми відповідальності за

можливі помилки, що виникають через використання алгоритмів ШІ, і визначити, хто саме нестиме юридичну відповідальність за медичні рішення, прийняті за допомогою таких технологій. Особливу увагу заслуговує проблема етичних аспектів, зокрема упередженість алгоритмів, яка може призвести до дискримінації певних соціальних або етнічних груп, що вимагає розробки прозорих і справедливих механізмів прийняття рішень за допомогою ШІ. Потрібно також забезпечити належний рівень інформованості пацієнтів про ризики та переваги використання ШІ в медичних процесах, щоб вони могли самостійно приймати обґрунтовані рішення щодо свого лікування. Для ефективного вирішення цих проблем важливо створити чіткі правові рамки, які б гарантували захист прав пацієнтів, а також розробити універсальні етичні стандарти для медичних працівників та розробників технологій. Крім того, необхідно впровадити міжнародні механізми співпраці для формулювання спільних стандартів та регламентів, які дозволяють забезпечити безпеку та ефективність використання ШІ в медичних технологіях, а також підтримувати рівний доступ до інновацій у галузі охорони здоров'я для всіх категорій населення. Лише за умови збалансованого підходу до правових, етичних та технічних аспектів можна забезпечити успішну інтеграцію штучного інтелекту в медицину, що відповідатиме потребам суспільства і водночас буде гарантувати дотримання основних прав людини, етичних принципів і стандартів.

Література

1. Говорущенко Т.О. Теоретичні та прикладні засади інформаційної технології оцінювання достатності інформації щодо якості у специфікаціях вимог до програмного забезпечення: дис. ... доктора технічних наук: 05.13.06. Львів, 2018. 441 с.
2. Ракус-Андерссон Е., Джейн Л. Обчислювальний інтелект у медичному прийнятті рішень. Останні досягнення в прийнятті рішень. 2009. Т. 222. С. 145.
3. Мельникова Н., Шаховська Н., Свіридова Т. Персоналізований підхід у медичній децентралізованій діагностиці та ліку-

ванні. 14-та міжнародна конференція «До-свід проектування та застосування САПР у мікроелектроніці: матеріали» (Поляна-Свалява (Україна), 21-25 лютого 2017 року). Поляна-Свалява, 2017. С. 21-25.

References

1. Gvorushchenko T.O. Theoretical and Applied Foundations of Information Technology for Assessing the Sufficiency of Information on Quality in Software Requirements Specifications: PhD Dissertation in Technical Sciences: 05.13.06. Lviv, 2018. 441 p.
2. Rakus-Andersson E., Jane L. Computational Intelligence in Medical Decision-Making. Recent Advances in Decision-Making. 2009. Vol. 222. P. 145.
3. Melnikova N., Shakhovska N., Sviridova T. Personalized Approach in Medical Decentralized Diagnosis and Treatment. 14th International Conference «Experience in the Design and Application of CAD Systems in Microelectronics: Materials» (Poliana-Svalyava, Ukraine, February 21-25, 2017). Poliana-Svalyava, 2017. P. 21-25.

SUMMARY

The application of artificial intelligence (AI) technologies in medicine faces the challenge of balancing scientific innovation with human rights. This issue questions the boundary between progress and the protection of fundamental rights, such as the right to privacy and the right to access medical services without discrimination. Considering the potential of AI to transform medical practice, it is important to develop legal and ethical standards that not only promote technological advancement but also ensure patient safety and their rights. This article aims to explore the key legal and ethical aspects of using AI in medicine, as well as to propose possible solutions to emerging challenges. The emphasis is placed on the need for comprehensive legal regulation that will provide proper oversight of the application of cutting-edge technologies, protecting patients' interests while fostering innovation in the healthcare sector.

Keywords: artificial intelligence, legal challenges, ethical aspects, data confidentiality, data security, patient rights, human rights protection.

МЕХАНІЗМ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ, ЗАСУДЖЕНИХ БЕЗ ІЗОЛЯЦІЇ ВІД СУСПІЛЬСТВА

КУЗЬМА Юрій - аспірант Закладу вищої освіти «Львівський університет бізнесу та права»

ORCID: 0009-0009-6987-1895

УДК 343.242

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.1.30>

У статті аналізується система попередження делінквентної поведінки серед неповнолітніх, які засуджені без ізоляції від суспільства. Особливу увагу приділено визначенню основних компонентів цього механізму, зокрема соціально-психологічним, правовим та виховним аспектам.

Розглянуто роль різних суб'єктів соціалізації, зокрема сім'ї, школи, громадських організацій та правоохоронних органів, у процесі ресоціалізації неповнолітніх правопорушників. Акцент зроблено на важливості індивідуального підходу до кожної особи, формуванні навичок соціально прийнятної поведінки та залученні до активної участі в громадському житті.

Окремо аналізуються превентивні заходи, що спрямовані на мінімізацію ризику рецидиву, включаючи психологічну підтримку, профорієнтацію, навчальні програми та консультації. Підкреслюється важливість співпраці між державними структурами та громадським сектором для забезпечення ефективної реалізації програм ресоціалізації.

Результати дослідження свідчать про те, що комплексний підхід до роботи з неповнолітніми правопорушниками сприяє зниженню рівня делінквентної поведінки, покращенню їх адаптації до суспільних норм та створенню умов для успішної інтеграції в соціум.

Ключові слова: неповнолітні, без ізоляції від суспільства, заходи, види покарань.

Постановка проблеми

Делінквентна поведінка неповнолітніх залишається однією з найгостріших соціальних проблем сучасного суспільства. Значна частина неповнолітніх правопорушників засуджується без ізоляції від суспільства, що створює як можливості, так і виклики для їх ресоціалізації. Попри збереження зв'язків із соціумом, ризик повторних правопорушень залишається високим через недоліки в системі профілактичних та реабілітаційних заходів.

Основна проблема полягає в тому, що сучасна система превентивної роботи з такими неповнолітніми часто не є достатньо ефективною через фрагментарний підхід до вирішення цього питання. Відсутність належної координації між суб'єктами соціалізації (сім'єю, школою, службами пробації, громадськими організаціями) та недосконалість механізмів підтримки призводять до слабого впливу на поведінкові установки молодих правопорушників.

Крім того, специфіка вікових та психологічних особливостей неповнолітніх вимагає застосування індивідуального підходу, який би враховував їхній рівень соціальної адаптації, емоційний стан, мотиви поведінки та життєві обставини. Проте існуючі практики часто ігнорують ці фактори, обмежуючись формальними заходами впливу.

Проблема ускладнюється недостатнім фінансуванням превентивних програм,

відсутності належної підготовки фахівців для роботи з цією категорією молоді та низьким рівнем суспільної підтримки таких ініціатив. Як наслідок, підлітки залишаються у зоні ризику, не отримуючи належної допомоги для повернення до нормального способу життя.

Таким чином, постає потреба в розробці та впровадженні ефективного механізму попередження делінквентної поведінки неповнолітніх, засуджених без ізоляції від суспільства. Такий механізм має базуватися на комплексному підході, включати правові, психологічні, соціальні та виховні заходи, а також сприяти інтеграції неповнолітніх у суспільство.

Мета статті

Розглянути механізм попередження делінквентної поведінки неповнолітніх, засуджених без ізоляції від суспільства.

Виклад основного тексту

Говорячи про превентивне значення норм Загальної частини КК стосовно делінквентної поведінки неповнолітніх, засуджених без ізоляції від суспільства, його необхідно розглядати в аспектах: а) обов'язків і умов, впливаючих зі змісту призначених покарань та кримінально-правових заходів; б) контролю над поведінкою засуджених; в) відповідальності за невиконання покладених обов'язків та недотримання умов та порядку відбування покарання або інших кримінально-правових заходів, наприклад, обов'язок пройти лікування від наркоманії, чи медичну і (або) соціальну реабілітацію. Відповідно, можна виділити три групи кримінально-правових заходів, за допомогою яких ці аспекти реалізуються.

Перша група характеризується імперативною регламентацією умов відбування призначеного покарання (кримінально-правовий захід). Покарання, не пов'язані з ізоляцією засудженого від суспільства, призначені неповнолітнім, наділені загальною характерною рисою – скороченими розмірами та змістом карального (правообмежувального) механізму, застосовуваного до засудженого.

Так, *штраф* припускає розмір, спосіб обчислення і порядок стягнення грошових коштів з засудженого. Штраф призначається неповнолітньому в розмірі понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, встановлюється судом залежно від тяжкості вчиненого кримінального правопорушення та з урахуванням майнового стану неповнолітнього в межах до п'ятисот встановлених законодавством неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. (Ч. 2 ст. 99 КК). Це суттєво менше по порівнянні з дорослими (Ст. 53 КК) [1].

При цьому обов'язковою умовою застосування штрафу виступає наявність у неповнолітнього засудженого самостійного заробіток або майна, на яке може бути звернено стягнення.

Громадські роботи, як відомо, укладаються до виконання засудженим у вільний від основної роботи чи навчання час. Для неповнолітніх вони встановлюються на термін від *тридцяти до ста двадцяти годин* і припускають роботу, посилену для неповнолітнього. Тривалість виконання цього виду покарання особами у віці від 16 до 18 років не може перевищувати двох годин на день. Ідея скорочення розмірів покарання простежується і тут. Для дорослих засуджених встановлюються терміни - *від шістдесяти до двісті сорока годин*.

Виправні роботи призначаються неповнолітнім засудженим терміном від двох місяців до одного року ч. 2 ст. 100 КК, що робить і без того важкодійсне покарання фактично незастосовним до неповнолітнім з огляду незацікавленості роботодавця брати засуджених на такий короткий термін [2].

Умовне засудження передбачає цілий ряд умов та витікаючих з них обов'язків, які повинен виконувати засуджений, у том числі: не міняти постійного місця проживання, роботи, навчання без попередження спеціалізованого державного органу, який здійснює контроль за поведінкою умовно засудженого, не відвідувати певні місця, пройти курс лікування від алкоголізму, наркоманії, токсикоманії або венеричного захворювання, працювати (працевлаштуватися) або продовжити навчання в загаль-

ноосвітній організації. Суд може покласти на умовно засудженого виконання інших обов'язків, що сприяють його виправленню.

Превентивний потенціал умовного засудження неповнолітніх обумовлений регламентацією правового режиму поведінки, заснованого як на приписах імперативного характеру, які засуджений повинен виконувати самостійно, і на правових наслідках їх порушення. І те, і інше в сукупності створює механізм самоконтролю поведінки засудженого, заснований, з одного боку, на довірі до нього, а з іншого – на можливості заміни умовного засудження реальним [3].

Проведене нами соціологічне дослідження виявило, що покарання, не пов'язані з ізоляцією від суспільства, умовний осуд, як і інші кримінально-правові заходи, що застосовуються щодо неповнолітніх, засуджених без ізоляції від суспільства, не сприймаються неповнолітніми як каральний вплив за вчинене кримінальне правопорушення. Навпаки, як правило, вони розцінюються як ухилення від відповідальності, при тому що справжнім покаранням вважається лише позбавлення волі. Звісно ж, що причиною цього є аж ніяк не низький виправний потенціал зазначених покарань і заходів, а недостатнє з'ясування змісту встановлених обмежень, умов та вимог, а також відповідальності за їх недотримання.

Багато практичних працівників зазначають, що деяким підліткам не зрозумілий сенс і значення покарання або заходи кримінально-правового характеру. На жаль, у багатьох випадках їм доступно не пояснюються негативні наслідки невиконання покладених обов'язків. Отже, неясність покарання чи заходи кримінально-правового характеру може вплинути на вчинення їм повторного злочину або іншого правопорушення.

Друга група кримінально-правових заходів попередження делінквентної поведінки неповнолітніх засуджених пов'язана з контролем за поведінкою засуджених з боку держави та суб'єктів, на яких законом покладено контрольні функції (адміністрацію організації, у якій працює засудже-

ний). Такі заходи називають некаральними заходами спеціального попередження кримінальних правопорушень. Юридично вони можуть виражатися в особливих заборонах або обов'язках засуджених. Крім того, заходи спеціального попередження можуть реалізовуватися у формі особливих повноважень співробітників установ, виконуючих покарання. Головна мета заходів спеціального попередження – не виправлення засуджених, а позбавлення чи обмеження їх фактичної можливості для вчинення нових кримінальних правопорушень. За своєю безпосередньою метою і змістом такі заходи відрізняються як від покарання, так і від некаральних виправних заходів [4].

До таких заходів можна віднести:

- повноваження щодо виконання кримінальних покарань та заходів кримінально-правового характеру;
- контроль за поведінкою засудженого;
- повноваження по застосуванню заходів впливу на засудженого, приписи, впливаючи зі закону і вироку суду;
- повноваження по прийняттю владних рішень, обумовлених правопорушенням.

Таким чином, другу групу можна назвати об'єктивно-превентивними засобами.

Зрештою, третя група заходів визначає правові наслідки невиконання засудженим пред'явлених до нього вимог. При цьому відповідальність за ухилення від призначеного покарання і виконання покладених судом обов'язків виступає ефективним інструментом корекції поведінки засудженого як до, так і після вчинення правопорушення. У першому випадку наявність чітко закріпленої в законі відповідальності відіграє роль стримуючого механізму і створює мотивацію до дотримання умов та вимог, що впливають із покарання. Якщо ж обличчя все ж ухиляється від покарання, реалізація заходів відповідальності висловлює офіційний осуд вчиненого і одночасно погіршує становище засудженого, виконуючи каральну функцію.

Порівняльний аналіз регламентації таких заходів кримінально-виконавчого за-

конодавства залежно від виду покарання та свідчить про нерівномірності, різномірності, відсутності уніфікації.

Такі заходи за своїм змістом можна розділити на превентивні та каральні. І ті, й інші не уніфіковані. Так, перші можуть виражатися в *попередженні* в письмовій формі про заміну покарання, а також у *зобов'язання* засудженого з певною періодичністю бути в органах з питань пробації; *офіційному застереженні* про неприпустимість порушення встановлених судом обмежень, поданні про доповнення раніше встановлених засудженому обмежень.

Каральні заходи виражаються в стягненні в примусовому порядку (штраф), поданні про заміну невідбутої частини покарання більш строгим видом (виправні роботи), кримінальної відповідальності (позбавлення волі).

Відзначимо, що ухилення від ряду покарань або припускає попереднє застосування превентивних заходів (виправні роботи), або відразу тягне за собою каральні заходи відповідальності (наприклад, штраф).

Підставою застосування каральних заходів, в одних випадках, є просте ухилення (виправні роботи), в інших випадках (не у всіх) – лише злісне (штраф).

Разом з тим, відповідно до частин 2 та 3 100 Кримінального кодексу України можна виділити особливості щодо застосування виправних робіт до неповнолітніх осіб. Зокрема: виправні роботи призначаються неповнолітньому, який на момент призначення покарання з дотриманням відповідних вимог законодавства про працю прийнятий на роботу за трудовим договором (контрактом) постійно чи тимчасово на строк, який відповідає принаймні тривалості призначеного покарання; виправні роботи призначаються неповнолітнім на строк від двох місяців до одного року; із заробітку неповнолітнього, засудженого до виправних робіт, здійснюється відрахування в дохід держави в розмірі, встановленому вищим судом, у межах від п'яти до десяти відсотків (ч. 3 ст. 100 Кримінального кодексу України); ухилення неповнолітніх

від відбування виправних робіт утворює самостійний злочин, відповідальність за який передбачено ч. 2 ст. 389 цього Кодексу. У такому випадку неповнолітньому може бути призначено покарання у виді арешту з урахуванням положень ст.101 Кримінального кодексу України [5].

Законодавець використовує термін «ухилення від відбування виправних робіт», але не вдається до визначення «злісне ухилення».

При цьому ознака злісності визначається по-різному. В одних випадках вона характеризується повторністю, тобто, передбачає неодноразове вчинення дій (наприклад, вчинення більше двох разів невиходу на роботу, повторне порушення трудової дисципліни при відбуванні виправних робіт, повторне порушення порядку і умов відбування покарання після оголошення засудженому попередження в письмовій формі при відбуванні виправних робіт), в інших – кваліфікується по першому акту ухиляючою поведінкою.

Література

1. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11.07.2003 р., чинне законодавство із змінами та доповненнями. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text>
2. Кримінальний кодекс України від 5.04.2001 р., чинне законодавство із змінами та доповненнями. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
3. Назимко Є. С., Пономарьова Т. І. Звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування у кримінальному та кримінально-виконавчому праві України та Польщі : монографія / Є. С. Назимко, Т. І. Пономарьова. Київ : ВД «Дакор», 2018. 332 с.
4. Кротюк А.М. Спеціально-кримінологічні заходи запобігання злочинам у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів у великому місті. *Юридична наука*. № 2(104), 2020. С. 43-49.
5. Кравчук С.Й. Застосування кримінальної відповідальності до неповнолітніх: проблемні аспекти та шляхи їх вирішення.

**MECHANISM OF PREVENTION
OF DELINQUENT BEHAVIOR OF
JUVENILES SENTENCED WITHOUT
ISOLATION FROM SOCIETY**

The article analyzes the system of prevention of delinquent behavior among juveniles sentenced without isolation from society. Particular attention is paid to the identification of the main components of this mechanism, in particular, socio-psychological, legal and educational aspects.

The role of various socialization actors, including family, school, public organizations and law enforcement agencies, in the process of resocialization of juvenile offenders is considered. The emphasis is placed on the im-

portance of an individual approach to each person, the formation of skills of socially acceptable behavior and involvement in active participation in public life.

Preventive measures aimed at minimizing the risk of recidivism, including psychological support, career guidance, training programs and counseling, are analyzed separately. The importance of cooperation between government agencies and the public sector to ensure the effective implementation of resocialization programs is emphasized.

The results of the study indicate that an integrated approach to working with juvenile offenders helps to reduce the level of delinquent behavior, improve their adaptation to social norms and create conditions for successful integration into society.

Keywords: juveniles, without isolation from society, measures, types of punishment.

INTERNATIONAL COOPERATION IN COMBATING INCOME AND PROPERTY TAX EVASION: LEGAL FOUNDATIONS

**ALIYEVA Asmar Alimusa gizi - Doctor of Philosophy in Law, Associate Professor,
Head of the Department of “Civil Procedure and Commercial Law” of the Faculty of
Law of Baku State University**

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.1.31>

The basis of tax relations is the norms reflected in legislative acts. It is a positive fact that the Republic of Azerbaijan has so far signed Agreements on the Elimination of Double Taxation and the Prevention of Tax Evasion with respect to Taxes on Income with 57 (fifty-seven) countries in order to ensure international cooperation and increase efficiency. It is also commendable that the Rules for the administration of international agreements on the elimination of double taxation concluded between the Republic of Azerbaijan and other states were approved by the Decision of the Board of the Ministry of Taxes of the Republic of Azerbaijan dated June 12, 2017. According to these Rules, a resident of the Republic of Azerbaijan is issued a residency certificate by the tax authority of the Republic of Azerbaijan for the purpose of applying an international agreement. Both resident individuals and non-residents must apply to the tax authorities with the appropriate application forms to take advantage of international agreements. 5 (five) application forms have been approved to use the benefits of international agreements on the elimination of double taxation in the Republic of Azerbaijan.

Keywords: financial, tax, state, international, economic.

International relations in the field of taxation can be considered one of the most significant instruments in regulating global economic relations. Expansion and intensification of international cooperation on taxation issues is one of the priority goals of the Republic of Azerbaijan in the financial and economic sphere. This is primarily due to the fact that

international cooperation is an effective way to defend the independence of one's own tax bases and a guarantee of the correct determination of tax rights between countries that are parties to agreements.

The “Convention on Mutual Administrative Assistance in Tax Matters” [1], adopted in Strasbourg on January 25, 1988, plays an important legal basis in the implementation of international cooperation in the field of taxation. As of January 7, 2025, 149 (one hundred forty-nine) States have acceded to this Convention [4]. The Republic of Azerbaijan ratified the aforementioned Convention by the Law dated December 9, 2003 [7]. The Republic of Azerbaijan also ratified the Protocol “On Amendments to the Convention on Mutual Administrative Assistance in Tax Matters” signed in Paris on May 23, 2014, with the declaration of the Republic of Azerbaijan by the Law dated December 16, 2014 [11].

We would like to note that, one of the important goals of international cooperation in the tax sphere is the prevention of double taxation, since this hinders the effective implementation of economic activity, including international activity. In this regard, the prevention of double taxation gives impetus to economic growth.

The phenomenon of double taxation and tax evasion has arisen in light of various monetary, financial, social and political aspects. For example, over a long period of time, individuals and corporations have received significant income from investments, business operations

or professional activities carried out in foreign countries. The number of people involved in such transactions has increased in recent years due to decreasing travel costs and more convenient and less expensive ways of holding assets abroad.

Y.A. Kalbiyev states: “The potential for double taxation, as noted by P.Dernberg, arises in the event of a conflict of claims (requirements) to tax jurisdiction. For example, country A may claim to tax a person (including a company) based on their citizenship or place of residence, while country B may claim to tax the income on the grounds that it is earned in its country. There is a rule in international taxation: the priority right of taxation is given to countries with territorial ties, that is, the country where the income is earned, and the residual right of taxation is given to the country of citizenship or residence of the person.

Legal double taxation arises when the same taxpayer is subject to comparable taxes in two or more countries in relation to the same taxable object during the same period. It is in relation to double legal taxation that the term “international double taxation” is more often used” [5, pp. 426-427].

M.Lang states that, In double taxation, two different states levy taxes on the same taxpayer for the same period of time and for the same object. At the same time, the following elements are also essential for the occurrence of double taxation: the participation of a foreign element in the tax relations that have arisen; independent legal initiatives that arise as a result of the existence of the residency and territorial principles and conflict with each other; the absence of a bilateral or multilateral agreement between states on the resolution of tax problems [6, pp. 4-5].

K.Holmes states that, Double taxation arises as a result of the following inconsistencies between the national legislation of two countries:

✓ Source-source conflict - occurs when both countries claim that income or capital was earned in their territory (within their borders) in accordance with their national legislation;

✓ Residence-residence conflict - occurs when both countries consider an individual to be their tax resident in accordance with national legislation (dual residency);

✓ Source-resident conflict - is the most common form of double taxation arising from cross-border transactions. A conflict arises when two countries tax the same income or capital because, under national law, the taxpayer is considered a resident of one country, while the other country claims that the income or capital was derived from a source within its borders [3, pp. 22-23].

Currently, there is no generally accepted precise definition of double taxation. We consider it necessary to state that the taxes to which the Convention on Mutual Administrative Assistance in Tax Matters applies are as follows:

- i) income or profit taxes;
- ii) capital gains taxes, which are separate from income or profit taxes;
- iii) taxes on net assets received on behalf of the party, and b) in respect of the following taxes:

- i) Taxes on profits, income, capital gains or net income derived on behalf of political subdivisions or local authorities of a Party;

- ii) compulsory payments for social security payments made to social insurance organizations established in accordance with the state budget or public law;

- iii) other categories of taxes levied on behalf of a Party, except for customs duties, namely:

- A. estate, inheritance taxes or gift taxes;

- B. real estate taxes;

- C. general consumption taxes, similar to value-added taxes or sales taxes;

- D. specific taxes on goods or services, similar to excise duties;

- E. taxes on the use or ownership of motor vehicles;

- F. taxes on the use or ownership of movable property other than motor vehicles;

- G. any other taxes;

- iv) Taxes in the categories referred to in subparagraph (iii) received on behalf of political subdivisions or local authorities of a Party (article 2).

Cooperation between tax administrations within the framework of this Convention includes the exchange of information, including the simultaneous conduct of tax audits by both States, cooperation in the collection of taxes and the execution of requests for the submission of

documents, as well as the acceptance of provisional documents.

As a result of increased international cooperation in the field of taxation, the number of tax agreements is increasing. To date, the Republic of Azerbaijan has concluded bilateral agreements on the elimination of double taxation with 57 (fifty-seven) states. Those states are as follows: Federal Republic of Germany, Republic of Austria, Ukraine, Republic of Belarus, Kingdom of Belgium, United Arab Emirates, Bosnia and Herzegovina, United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, Republic of Bulgaria, Kingdom of Denmark, Czech Republic, People's Republic of China, Republic of Estonia, Republic of Finland, Republic of France, Georgia, Hashemite Kingdom of Jordan, Islamic Republic of Iran, Kingdom of Sweden, Swiss Confederation, Kingdom of Spain, State of Israel, Italian Republic, Canada, Republic of Korea, State of Kuwait, Republic of Latvia, Republic of Lithuania, Grand Duchy of Luxembourg, Republic of Hungary, Republic of Malta, Kingdom of Morocco, Republic of Montenegro, Republic of Moldova, Kingdom of the Netherlands, Kingdom of Norway, Republic of Uzbekistan, Islamic Republic of Pakistan, Republic of Poland, State of Qatar, Republic of Kazakhstan, Kyrgyz Republic, Republic of Romania, San Marino, Republic of Slovenia, Republic of Serbia, Slovak Republic, Saudi Arabia, Republic of North Macedonia, Republic of Tajikistan, Republic of Turkiye, Turkmenistan, Vietnam, Japan, Republic of Greece, Republic of Croatia, etc.

Let's take a look at some of the above-mentioned bilateral agreements. The Law of the Republic of Azerbaijan dated April 15, 1997 approved the Convention between the Government of the Republic of Azerbaijan and the Government of Georgia for the Avoidance of Double Taxation and the Prevention of Tax Evasion with respect to Income and Property Taxes, consisting of 29 (twenty-nine) articles [8]. Article 1 of the aforementioned legal document, entitled "Persons to whom the Convention applies", states that this Convention applies to persons who are residents of one or both of the Contracting States.

Article 2 of the Convention is entitled "Types of Taxes to which the Convention ap-

plies", Article 3 "General Definitions", Article 4 "Resident", Article 5 "Permanent representation", Article 6 "Real estate income", Article 7 "Income from entrepreneurial activity", Article 8 "International transportation", Article 9 "Enterprises included in the Association", Article 10 "Dividends", Article 11 "Interest", Article 12 "Royalties", Article 13 "Proceeds from the alienation of property", Article 14 "Income from independent personal services", Article 15 "Income from paid work", Article 16 "Directors' fees", Article 17 "Actors and athletes", Article 18 "Pensions", Article 19 "Employees in the civil service", Article 20 "Students", Article 21 "Other income", Article 22 "Property", Article 23 "Elimination of double taxation", Article 24 "Non-discrimination", Article 25 "Mutual agreement procedure", Article 26 "Exchange of information", Article 27 "Employees of diplomatic missions and consular post", Article 28 "Entry into force of the Convention", and Article 29 is entitled "Termination of the Convention".

According to Article 23 of the said Convention, where a resident of one of the Contracting States derives income or owns capital which, in accordance with the provisions of this Convention, is taxable in the other Contracting State, the amount of tax paid in that other State on that income or capital shall be deducted from the amount of tax levied on that resident in the first-mentioned State in respect of that income. However, the amount so deducted shall not exceed the amount of tax charged on such income or capital under the tax laws of the first-mentioned State.

Where in accordance with any provision of this Convention income or capital derived by a resident of a Contracting State is exempt from tax in that State, then in calculating the tax on the remaining income or capital of that resident, the exempted income or capital may be taken into account.

The Law of the Republic of Azerbaijan dated March 24, 2000 approved the Convention between the Government of the Republic of Azerbaijan and the Cabinet of Ministers of Ukraine "On the Avoidance of Double Taxation and the Prevention of Evasion of Taxes on Income and Property" consisting of 29 (twenty-nine) articles. Article 6 of this Convention,

entitled "Income from Immovable Property", states:

1. Income derived by a resident of a Contracting State from immovable property (including income from agriculture or forestry) situated in the other Contracting State may be taxed in that other State.

2. The term "immovable property" has the meaning assigned to it by the law of the Contracting State in which the said property is situated. In all cases, the term includes property accessory to immovable property, livestock and equipment used in agriculture and forestry, rights to which the general provisions of law respecting landed property apply, rights granted in respect of immovable property, and variable or fixed payments as consideration for the working of, or the right to work, mineral resources, sources and other mineral deposits. Ships and aircraft are not regarded as immovable property.

3. The provisions of paragraph 1 of this Article shall apply to income derived from the direct use, letting or any other form of use of immovable property.

4. The provisions of paragraphs 1 and 3 of this Article shall also apply to income derived by enterprises from immovable property and to income derived from immovable property used for the performance of independent personal services [9].

The Law of the Republic of Azerbaijan dated April 10, 2007 approved the "Convention between the Government of the Republic of Azerbaijan and the Government of the United Arab Emirates for the Elimination of Double Taxation with respect to Taxes on Income and on Capital", consisting of 30 (thirty) articles. Article 8 of the said Convention, entitled "Profits from Business Activities", states:

1) The profits of an enterprise of a Contracting State shall be taxable only in that State unless the enterprise carries on business in the other Contracting State through a permanent establishment situated therein. If the enterprise carries on or has carried on business as aforesaid, the profits of the enterprise may be taxed in the other State but only so much of them as is attributable to that permanent establishment.

2) Subject to the provisions of paragraph 3, where an enterprise of a Contracting State car-

ries on business in the other Contracting State through a permanent establishment situated therein, there shall in each Contracting State be attributed to that permanent establishment the profits which it might be expected to make if it were a distinct and separate enterprise engaged in the same or similar activities under the same or similar conditions and dealing wholly independently with the enterprise of which it is a permanent establishment.

3) In determining the profits of a permanent establishment - there shall be allowed as deductions expenses which are incurred for the purposes of the permanent establishment, including executive and general administrative expenses so incurred, whether in the State, in which the permanent establishment is situated or elsewhere.

4) Insofar as it has been customary in a Contracting State to determine the profits to be attributed to a permanent establishment on the basis of an apportionment of the total profits of the enterprise to its various parts, nothing in paragraph 2 shall preclude that Contracting State from determining the profits to be taxed by such an apportionment as may be customary; the method of apportionment adopted shall, however, be such that the result shall be in accordance with the principles contained in this Article.

5) No profits shall be attributed to a permanent establishment by reason of the mere purchase by that permanent establishment of goods or merchandise for the enterprise.

6) For the purposes of the preceding paragraphs, the profits to be attributed to the permanent establishment shall be determined by the same method year by year unless there is good and sufficient reason to the contrary.

7) Where profits include items of income which are dealt with separately in other Articles of this Convention, then the provisions of those Articles shall not be affected by the provisions of this Article [10].

By the Resolution of the Milli Majlis of the Republic of Azerbaijan dated September 29, 1995, the Convention between the Government of the Republic of Azerbaijan and the Government of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland for the Avoidance of Double Taxation and the Prevention

of Fiscal Evasion with respect to Taxes on Income and on Capital Gains was approved [14].

In accordance with Article 23 of the said Convention entitled "Limitation of relief", where under any provision of this Convention any income is relieved from tax in a Contracting State and, under the law in force in the other Contracting State a person, in respect of that income, is subject to tax by reference to the amount thereof which is remitted to or received in that other Contracting State and not by reference to the amount thereof, then the relief to be allowed under this Convention in the first-mentioned Contracting State shall apply only to so much of the income as is taxed in the other Contracting State.

Notwithstanding the provisions of any other Article of this Convention, a resident of a Contracting State who, as a consequence of domestic law concerning incentives to promote foreign investment, is not subject to tax or is subject to tax at a reduced rate in that Contracting State on income or capital gains shall not receive the benefit of any reduction in or exemption from tax provided for in this Convention by the other Contracting State if the main purpose or one of the main purposes of such resident or a person connected with such resident was to obtain the benefits of this Convention.

The Law of the Republic of Azerbaijan dated September 30, 2016 approved the "Convention between the Government of the Republic of Azerbaijan and the Government of the Kingdom of Sweden for the Elimination of Double Taxation and the Prevention of Fiscal Evasion with Respect to Taxes on Income" and its Protocol [13]. Article 10 of this Convention, entitled "Dividends", states:

1. Dividends paid by a company which is a resident of a Contracting State to a resident of the other Contracting State may be taxed in that other State.

2. However, such dividends may also be taxed in the Contracting State of which the company paying the dividends is a resident and according to the laws of that State, but if the beneficial owner of the dividends is a resident of the other Contracting State, the tax so charged shall not exceed:

(a) 5 per cent of the gross amount of the dividends if the beneficial owner is a company (other than a partnership) which holds directly at least 20 per cent of the capital of the company paying the dividends and the participation in that company exceeds 200 000 Euros or its equivalent in the national currencies of the Contracting States;

(b) 15 per cent of the gross amount of the dividends in all other cases.

3. The term "dividends" as used in this Article means income from shares or other rights, not being debt-claims, participating in profits, as well as income from other corporate rights which is subjected to the same taxation treatment as income from shares by the laws of the State of which the company making the distribution is a resident.

4. The provisions of paragraphs 1 and 2 shall not apply if the beneficial owner of the dividends, being a resident of a Contracting State, carries on business in the other Contracting State of which the company paying the dividends is a resident, through a permanent establishment situated therein, or performs in that other State independent personal services from a fixed base situated therein, and the holding in respect of which the dividends are paid is effectively connected with such permanent establishment or fixed base. In such case the provisions of Article 7 or Article 14, as the case may be, shall apply.

5. Where a company which is a resident of a Contracting State derives profits or income from the other Contracting State, that other State may not impose any tax on the dividends paid by the company, except insofar as such dividends are paid to a resident of that other State or insofar as the holding in respect of which the dividends are paid is effectively connected with a permanent establishment or a fixed base situated in that other State, nor subject the company's undistributed profits to a tax on the company's undistributed profits, even if the dividends paid or the undistributed profits consist wholly or partly of profits or income arising in such other State.

Article 7 of the Convention regulates issues related to profits from entrepreneurial activities, and Article 14 regulates issues related to independent personal services.

The Law of the Republic of Azerbaijan dated October 02, 2023, approved the “Agreement between the Republic of Azerbaijan and the Slovak Republic for the Elimination of Double Taxation and the Prevention of Fiscal Evasion with Respect to Taxes on Income”, consisting of 30 (thirty) articles (This Agreement shall enter into force on April 01, 2024) [12]. The said Agreement shall apply to persons who are residents of one or both of the Contracting States. For the purposes of this Agreement, income derived by (through) any entity or arrangement which is considered to be wholly or partly fiscally transparent under the tax laws of one of the Contracting States shall be deemed to be income of a resident of a Contracting State, provided that the income is treated by that Contracting State as income of a resident of that Contracting State for the purposes of taxation.

Article 2 of the said Agreement (this Article is entitled “Taxes covered”) states:

1. This Agreement shall apply to taxes on income imposed on behalf of a Contracting State or of its administrative-territorial subdivisions or local authorities, irrespective of the manner in which they are levied.

2. There shall be regarded as taxes on income all taxes imposed on total income or on elements of income, including taxes on gains from the alienation of movable or immovable property, taxes on the total amounts of wages or salaries paid by enterprises

3. The existing taxes to which the Agreement shall apply are in particular:

- a) in the Slovak Republic:
 - (i) the tax on income of individuals;
 - (ii) the tax on income of legal persons;
- b) in the Republic of Azerbaijan:
 - (i) the tax on profit of legal persons;
 - (ii) the income tax of physical persons.

4. The Agreement shall apply also to any identical or substantially similar taxes that are imposed after the date of signature of the Agreement in addition to, or in place of, the existing taxes. The competent authorities of the Contracting States shall notify each other of any significant changes that have been made in their taxation laws.

It is necessary to note that, on August 4, 2016, the President of the Republic of Azerbaijan signed an Order “On approval of the direc-

tions of reforms to be carried out in the field of taxation in 2016 and on improving tax administration” [2]. In that Order, simplification of the rules for the administration of international agreements on the elimination of double taxation between the Republic of Azerbaijan and other states was identified as one of the directions of reforms to be carried out in the field of taxation.

In November 2024, an employee of the State Tax Service under the Ministry of Economy held a videoconference meeting with the Deputy Chief Executive Officer of the UK Revenue and Customs Administration. The meeting discussed the exchange of information in the field of taxation between Azerbaijan and the United Kingdom, the organization of internship programs, and the format of bilateral and multilateral cooperation. The benefits of joint activities for increasing transparency in the global tax environment, organizing effective cooperation, and reducing tax evasion were highlighted.

In November 2024, the Head of the State Tax Service under the Ministry of Economy of the Republic of Azerbaijan also held a videoconference meeting with the Director General of the Swedish Tax Agency. During the meeting, it was noted that bilateral economic relations between Azerbaijan and Sweden are developing successfully in various fields, including the tax field, and discussions were held on priority areas of joint activity, work done in the field of promoting international relations between tax authorities, and perspective projects.

Although the Republic of Azerbaijan has signed Agreements on the Elimination of Double Taxation and the Prevention of Tax Evasion with respect to Taxes on Income with a number of countries, it has not yet signed such Agreements with some countries (for example, the Arab Republic of Egypt, the Sultanate of Oman, the Kingdom of Bahrain, the Republic of Ireland, Iceland, the Republic of Albania, the Portuguese Republic, the Federative Republic of Brazil, the Argentine Republic, etc.). We believe that it would be appropriate for the Republic of Azerbaijan to conclude an Agreement on the Elimination of Double Taxation and the Prevention of Tax Evasion with respect to Taxes on Income with the above-mentioned states.

References

1. Convention on Mutual Administrative Assistance in Tax Matters (Strasbourg, 25.I.1988): [Electronic resource] / <https://rm.coe.int/168007a84c>
2. “Decree of the President of the Republic of Azerbaijan “On approval of the directions of reforms to be carried out in the field of taxation in 2016 and on improving tax administration” // Adopted on August 4, 2016: [Electronic resource] / <https://e-qanun.az/framework/33468> (in Azerbaijani)
3. Holmes K. International Tax Policy and Double Tax Treaties – An Introduction to Principles and Application. Amsterdam, Netherlands: IBFD Publications BV. - 2017. p. 22-24.
4. Jurisdictions participating in the Convention on Mutual Administrative Assistance in Tax Matters Status – 7 January 2025: [Electronic resource] / <https://is.gd/pcg2GV>
5. Kalbiyev, Y.A. Conceptual foundations and practical aspects of tax policy: Baku: Elm, - 2012. - 488 p. (in Azerbaijani)
6. Lang M. Introduction to the Law of Double Taxation Conventions / M. Lang. - Wien: Linde Verlag GmbH, - 2021. - 20 p.
7. Law of the Republic of Azerbaijan “On ratification of the Convention on Mutual Administrative Assistance in Tax Matters” // Adopted on December 9, 2003: [Electronic resource] / <https://e-qanun.az/framework/2614> (in Azerbaijani)
8. Law of the Republic of Azerbaijan on ratification of the Convention between the Government of the Republic of Azerbaijan and the Government of Georgia for the avoidance of double taxation and the prevention of fiscal evasion with respect to taxes on income and property // adopted on April 15, 1997: [Electronic resource] / https://frameworks.e-qanun.az/3/f_3829.html (in Azerbaijani)
9. Law of the Republic of Azerbaijan on ratification of the Convention “On the Avoidance of Double Taxation and the Prevention of Evasion of Taxes with respect to Income and Property” between the Government of the Republic of Azerbaijan and the Cabinet of Ministers of Ukraine // Adopted on March 24, 2000: [Electronic resource] / <https://e-qanun.az/framework/749> (in Azerbaijani)
10. Law of the Republic of Azerbaijan on ratification of the Convention between the Government of the Republic of Azerbaijan and the Government of the United Arab Emirates for the Elimination of Double Taxation with respect to Taxes on Income and on Capital // Adopted on April 10, 2007: [Electronic resource] / <https://e-qanun.az/framework/13221> (in Azerbaijani)
11. Law of the Republic of Azerbaijan on the ratification of the Protocol “On Amendments to the Convention on Mutual Administrative Assistance in Tax Matters” // Adopted on December 16, 2014: [Electronic resource] / <https://e-qanun.az/framework/28972> (in Azerbaijani)
12. Law of the Republic of Azerbaijan on the ratification of the Agreement between the Republic of Azerbaijan and the Slovak Republic for the Elimination of Double Taxation and the Prevention of Fiscal Evasion with respect to Taxes on Income // Adopted on October 02, 2023: [Electronic resource] / <https://e-qanun.az/framework/55570> (in Azerbaijani)
13. Law of the Republic of Azerbaijan dated September 30, 2016 “On ratification of the Convention between the Government of the Republic of Azerbaijan and the Government of the Kingdom of Sweden for the elimination of double taxation and the prevention of fiscal evasion with respect to taxes on income” and its Protocol // Adopted on September 30, 2016: [Electronic resource] / <https://e-qanun.az/framework/34115> (in Azerbaijani)
14. Resolution of the Milli Majlis of the Republic of Azerbaijan on the ratification of the Convention between the Government of the Republic of Azerbaijan and the Government of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland for the avoidance of double taxation and the prevention of fiscal evasion with respect to taxes on income and on capital gains // Adopted on September 29, 1995: [Electronic resource] / <https://e-qanun.az/framework/9420> (in Azerbaijani)

TYPES OF NON-NORMATIVE LEGAL ACTS OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

**TURABOVA Sumbul Faig gizi - Baku State University Lecturer of the Department
of Theory and History of State and Law**

UDK 34:340.131.2

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.1.32>

It is noted in the article that the Republic of Azerbaijan, having officially enshrined in its constitutional legislation the concept of “acts of a normative nature”, allowed the operation of mixed legal acts along with normative legal acts and individual legal acts. Thus, through the adoption of acts of a normative nature and non-normative legal acts, the implementation of general legal provisions in various areas of national law is ensured.

In the article, it is especially noted that the procedure for adopting non-normative legal acts is significantly different from the norm-making process. It is quite simple and not regulated in detail. Nevertheless, the peculiarities of the adoption of some non-normative legal acts are reflected in the current legislation.

Key words: law, act, normative, non-normative, constitution, legislation, norm, individual, mixed.

In legal science and legal practice, various legal terms are used to generalize legal acts that are similar in purpose, legal content, structure, procedure for adoption and mechanism of legal impact. Currently, the legal doctrine widely uses the expressions “individual legal act”, “law enforcement act”, “individual act of legal regulation”, “decision”. At the same time, the term “non-normative legal act” is officially enshrined in national constitutional legislation. It is also interesting that in the provisions of the Constitutional Law of the Republic of Azerbaijan “On normative legal acts” dated as December 21, 2010 on types of legal acts, the term “individual legal acts” is not used at all. In this case,

legal acts of the corresponding legal nature are called non-normative legal acts, and Article 67.4 of the same Constitutional Law does not allow the replacement of generally binding rules of conduct with individual law enforcement acts based on free discretion [1]. In other words, the formal adoption by the legislator of the term “individual law enforcement act” logically creates the basis for the adoption of the term “normative law enforcement act” or, at least, its recognition. Naturally, for the first time in the post-Soviet legal space, the constitutional legislation of Azerbaijan has already introduced the concepts of normative acts and individual law enforcement acts, thereby securing the existence of mixed legal acts along with normative legal acts and individual legal acts.

When distinguishing between normative and non-normative acts, it would be wrong to rely only on the names of these acts. Because neither in legal literature nor in current legislation is there an exact classification that would allow one to determine the location of a particular legal document based only on the name of the legal act. Most authors emphasize that the difference between primary and secondary legal norms gives rise to two types of normativity [2, 56].

It should be noted that in the legislative practice of the Republic of Azerbaijan, the “recognition” of normative acts, along with normative and non-normative legal acts, does not “fit” into the framework of the traditional two-element (normative and non-normative acts) classification of legal acts that exists in legal theory.

Regarding this, we believe that in order to understand the essence of normative acts officially reflected to the legislation of the Republic of Azerbaijan and to identify their differences from normative and non-normative legal acts, it is necessary to look to the concept of Herbert Hart, which involves considering the legal system as a unity of primary and secondary norms.

Given the complexity of the legal system, H. Hart suggests distinguishing between two different but closely related types of rules. According to his approach, the first type of rules, which are considered primary or fundamental, reflect the performance of certain actions or abstinence from performing these actions. Rules of the second type are secondary in relation to the rules of the first type, since they allow people to introduce new rules of the first type, cancel or change previous ones, or change the scope of their application in various ways, as well as organize control over their implementation by performing certain actions [3, 81].

Related with our acceptance of the above-stated understanding of H. Hart on the relevant issue, we consider it necessary to highlight not only the distinctive features of normative legal acts, normative acts and non-normative (individual-legal) acts, but also the general characteristics and interrelations of these legal acts. Undoubtedly, there is much in common between these types of legal acts. Thus, all of them: are characterized by the certainty of legal regulations reflected in their content; they have a dominant character, expressed in the provision of coercive power by the state; they are considered the result of strictly defined activities of persons specially authorized for this purpose; they have not only a specific structure, but also attributes, the violation of which leads to their recognition as invalid; they regulate public relations.

In this case, when identifying and showing the distinctive features of normative legal acts, normative acts and non-normative (individual legal) acts, it is necessary to keep in mind the fundamental provisions developed by the theory of law. For example, according to these provisions, non-normative legal acts are characterized by the following features:

1) these acts are focused on specific relations requiring their own legal regulation;

2) with the help of these acts, the emergence, change or termination of legal rights and obligations of legal entities on an individual scale is carried out;

3) this type of legal acts indicates personally individualized persons as subjects to whom their force is directed;

4) these acts supplement normative legal acts;

5) act as independent components of the mechanism of legal regulation.

We believe that if the theoretical approach of H. Hart to legal norms is adopted, the concept of “normative law enforcement acts” should be officially reflected and widely used at the level of national constitutional legislation. Since, regardless of how the relevant legal acts are called (currently, in national legislation they are called “normative acts”), due to their characteristics, place and role in the mechanism of legal regulation, “intermediate” legal status, they perform the function of exclusively normative law enforcement acts.

The essence of a non-normative legal act follows from its very name - “non-normative”, and such an act does not have the characteristics of a normative legal act. Normative legal acts differ from non-normative legal acts by their purpose and legal impact on the mechanism for regulating social relations.

Despite their comprehensive application, the current legislation does not establish general rules regarding the types of such acts, their preparation, adoption, entry into force, suspension on force and cancellation. However, all these issues are considered very important. Since individual legal acts are adopted en masse by state authorities, local government bodies and their officials and are the main means of promptly resolving current issues in all areas and spheres of public administration.

In particular, they are used to implement regulatory, administrative, supervisory, protective and other functions of public administration. Since the legal force of individual legal acts entails legally significant consequences for individuals and legal entities, an accurate and complete definition at the legislative level of the types of such acts, the procedure for their preparation and adoption affects the degree of guarantee and protection of the rights and free-

doms of the relevant persons. A non-normative or individual legal act is a unilateral, voluntary, dominant action performed by a body or its official in accordance with the law in order to implement legal norms related to a specific case. It is understood as a legal act reflecting an individual specific instruction, intended for one-time use and not defining legal norms. A non-normative legal act acts as a link between a legal norm and its implementation. However, it should be noted that “legal documents as a form of legal information do not know the notion of norm” [4, 585].

Unlike normative legal acts, non-normative legal acts always have a clearly expressed law enforcement (law enforcement) nature. They act as legal acts that create, change or terminate certain legal relations.

The basis for the adoption of non-normative legal acts are current legislative norms that provide for the possibility or necessity of adopting such acts when certain vital situations arise in relation to citizens and organizations that require independent resolution, the scope of which is clearly defined.

The main feature of this type of legal acts is their individual nature. The individuality of a non-normative legal act can be defined as its addressee to a specific person or body and the one-time nature of its application. The one-time application (implementation, execution) of instructions, as one of the general features of these acts, can be understood only in the sense that these instructions are one-time in nature. Each individual legal act solves a specific administrative task or issue once.

The force of an act may change depending on time. Many individual legal acts imply the performance of one-time actions to implement the instructions reflected in their content. For example, an order addressed to a subordinate civil servant and reflecting a short-term assignment from his superior, or a resolution issued in a case of an administrative offence. Legal relations arising on the basis of such acts, as a rule, terminate after the relevant subjects have fulfilled their duties (fulfilment of an official assignment, payment of a disciplinary fine). An order on the appointment of a particular person to a position cannot be cancelled by another order, the abolition of this body does not

entail a reduction in the number or staff of employees, etc. It remains in force until it actually loses its legal force in connection with. Non-normative legal acts providing for the right of individual subjects to use certain material and other resources may continue to be in force for a longer period. For example, a decision on the appointment of an old-age pension is implemented throughout the year, and therefore, in relation to a specific person, this decision may be in effect for years and even decades. Such acts act as mandatory acts throughout the life of the subject, and some acts may even outlive their subject and extend their force to his legal heirs.

The implementation of norms in various branches of national law is ensured by the adoption of non-normative legal acts. With regard to individual entities, one can observe the implementation of relevant norms in specific cases of constitutional, administrative, financial, tax, labor, civil, family, environmental, land and other nature. For example, a decision of a tax authority to bring to tax liability a person evading taxes ensures the implementation of the relevant norms of financial or tax law; An order of the head of a local executive body on the provision of a land plot for lease to a citizen, the relevant norms of land legislation; A decision of an authorized executive body on the transfer of property to the operational management of a specific state enterprise ensures the application of the relevant norms of civil law.

Like normative legal acts, non-normative legal acts also have legal force, which is considered the most important element of their legal nature. According to the approved general approach, the legal force of a legal act is a property expressed in the ability of the body or person adopting it to become a regulator of legal relations as a result of the procedures for the adoption and entry into force of this act, as well as the powers of this act. The degree of legal force of each act depends on the subject adopting it, its place and powers in the system of separation of powers and administrative hierarchy, the nature and importance of the issue being decided, as well as the procedure for adopting this act.

Multifaceted law enforcement and law enforcement activities of state and municipal bod-

ies, their officials have found their expression in non-normative legal acts. The adoption of such acts is not only one of the ways for state bodies (officials) to exercise their powers (duties) and realize their rights, but also one of the main methods for resolving specific issues arising in the implementation of duties and functions of public administration. According to the current constitutional legislation, the system of non-normative legal acts of the Republic of Azerbaijan consists of resolutions of the parliament, decrees of the head of state, government resolutions, acts of bodies implementing state registration of civil status acts, and other legal acts intended for one-time use. It should be especially noted that the Constitutional Law of the Republic of Azerbaijan "On Normative Legal Acts" establishes important rules regarding the preparation and adoption of normative legal acts, as well as their execution, publication, interpretation and systematization.

On the contrary, its provisions on the adoption of normative acts are limited. Thus, the provisions of this Constitutional Law apply only to the rules related to the execution, publication, interpretation and systematization of normative acts. In other words, the legislator, unlike normative legal acts, refuses to clearly define in this Law the rules for the direct preparation and adoption of normative acts, thereby creating opportunities for the use of various rules in the relevant area.

It should also be noted that the procedure for adopting non-normative legal acts differs significantly from the rule-making process. It is quite simple and is not strictly regulated. However, the specifics of adopting some non-normative legal acts are reflected in the current legislation. For example, the procedure for adopting a resolution on an administrative offense is determined by the Code of Administrative Offenses. Undoubtedly, the requirement for the legality of these actions always comes to the fore. This means that legal acts must strictly comply with the provisions of the Constitution of the Republic of Azerbaijan and current legislation, meet the established requirements and be within the powers of the body or official adopting them.

In addition to the requirement of legality, legal acts must also meet the requirement of

expediency, that is, the requirement of the usefulness of the adoption of a particular decision from the point of view of state or public interests. The third and most important limitation is the need to strictly adhere to the established procedure for the adoption of legal acts. Two types of proceedings on the adoption of non-normative legal acts can be distinguished:

1) proceedings on cases of adoption of non-normative legal acts related to the implementation of the rights and obligations of citizens and organizations;

2) proceedings on issues of preparation and adoption of non-normative legal acts initiated by state bodies, local government bodies or their officials.

Within the first type of proceedings, three stages can be distinguished (submission of the relevant application by the applicant and its acceptance for consideration by the authorized body, consideration of the application and making a decision on it, execution of the decision).

With regard to the second type of execution, such stages as preparation of a draft decision, consideration and adoption of the draft, implementation of the decision can be distinguished.

In addition to the established procedure for adoption, all non-normative legal acts must also comply with a number of other requirements. The structural elements of any legal act must ensure the unity, logical consistency and mutual consistency of legal provisions. The structure of the act and the need to include certain structural elements in it are determined based on the type and scope of this act, as well as the nature of the content of the legal act. Non-normative legal acts have a different structure, which is determined by the legal status and functional purpose of the bodies adopting them, the complexity of the issues under consideration, the legal force of the act and the procedure for its adoption.

Their structure can be simple (an order on appointment to a position, an act on permission to perform a certain action) or complex (a resolution on an administrative offence case). Thus, the structure of an order, as a rule, consists of two parts (approving and prescriptive), which interact with each other. The accompanying part indicates the reasons for issuing the

order, set out in the main part. Usually, this part is expressed by such words as "... for the purpose of", "... in essence", "... in connection with" or "... in connection with". If the basis for issuing an order is a normative legal act, its operative part indicates the initial data of the relevant normative legal act, namely, the form, name, subject of rule-making, date of adoption and number of the act.

The imperative part of the order is separated from the affirmative part by the verb "I order". Usually, this expression is written in capital letters, without a new line, without indents and quotation marks, and a colon is placed at the end of the verb. The operative part is divided into paragraphs and subparagraphs, which are numbered in Arabic numerals. Each paragraph specifies the person executing the order, the action expressing the order, and the term of the order. The last paragraph of the order specifies the person who is entrusted with overseeing the execution of the document.

The text of a non-normative legal act with a simple structure usually consists of two parts. In this case, if the first part describes the grounds (facts, events) for the adoption of this document, then the second part sets out decisions and orders [5]. However, in some cases, the text of the act may consist of only one part, implying an imperative legal order. Changes in structurally simple individual legal acts are considered to be acts-orders, which are instructions of an official placed on the relevant documents, for example, "approve", "implement", "pay", etc. They reflect such ideas. As a rule, the complex structure of a non-normative legal act is determined by legislation. Thus, a court decision consists of introductory, descriptive, reasoning and final parts. In this case, the introductory part of the act (decision, order, etc.) indicates its name, place and date of adoption of the act, name of the body or official who adopted it, as well as instructions on the issue being decided. The descriptive part reflects the description of acts related to the issue under consideration. The substantiating part includes an analysis of evidence confirming the stated facts, their legal characteristics, an explanation of the meaning of the applicable law, as well as an interpretation of the procedural rules on which the practicing lawyer relies. Finally, the

concluding part of the act reflects the decision on the relevant issue, which is binding on the parties, i.e. the participants.

The text of a non-normative legal act in terms of terminology and style of presentation should not differ from the text of a normative legal act and a legal act of a normative nature. The letter should be written in accordance with the rules of the official business style, based on the use of simple and clear, precise and generally understandable lexical formulas. At the same time, such requirements as brevity of the text, logical completeness, integrity and interdependence of the methods of expression, as well as stability, ensuring the simplicity of the meaning of legal regulations and excluding their ambiguous interpretation, should be observed. Non-normative legal acts in terms of their personalization do not need the quality that is especially important for acts with normative content, namely, the property of wide distribution. In this regard, not all individual legal acts are included in the State Register of Legal Acts of the Republic of Azerbaijan, but only a part of them that has special significance. Currently, of the legal acts reflecting such instructions, only resolutions of the parliament, orders of the head of state and the government are included in the State Register of Legal Acts. It should be noted that parts of a legal document that constitute a state secret are not published in the electronic version of the State Register and in the collection of the State Register [6].

Determining the exact terms of validity of any legal act allows ensuring the rights, freedoms and legitimate interests of citizens and organizations, strengthens the authority of the executive power among the population, creates a solid legal basis for the operation of the entire system of acts. A non-normative legal act, as a rule, comes into force from the moment of its adoption, that is, from the moment it is signed by an official authorized to do so. However, these acts come into legal force depending on certain moments: from the date specified in the act itself; from the moment of expiration of a specific period specified in the act itself; from the moment of occurrence of a certain legal fact; from the moment of submission of the act itself or its copy by the interested party to whom the act relates; from the date of approval

of the act by a higher official; from the moment of state registration of the act in a special register; from the moment of expiration of the period established for filing a complaint against the act; from the date of official publication of the act; from the moment of expiration of a certain period after the official publication of the act.

The effect of a non-normative legal act may be suspended in the following cases: upon detection of signs of non-compliance of a non-normative legal act with the provisions of laws or mandatory normative legal acts regulating the relevant relations, in whole or in part; the existence of an order of an authorized state body to cancel or amend the act due to its non-compliance with the provisions of laws or other mandatory normative legal acts; the existence of an objection from a prosecutor regarding the need to cancel or amend the act due to its non-compliance with the provisions of laws or mandatory normative legal acts; by filing a complaint or application against the act by the person or organization against whom the act was issued; Suspension of a legal document issued to an individual or organization on the basis of the act, for a certain period.

The effect of non-normative legal acts may be terminated in the following cases: execution of this order, if the content of the act is related to the commission of a specific act; occurrence of a specific legal event; expiration of the act; adoption of a new act that fully reflects the content of the previous act or cancels its effect; cancellation of the act by the body that adopted it or by a competent higher body. Unlike complaints about normative legal acts, complaints about non-normative legal acts can be filed both in court and out of court, that is, in an administrative manner. Citizens, organizations and other persons have the right to appeal decisions, actions (inaction) of a state or other public body, organization or person directly to the court or to raise objections against their decisions, actions (inaction) to a higher body, organization or official, as well as to use methods of out-of-court dispute resolution. Types of non-normative legal acts can be identified according to the relevant criteria. Thus, depending on their immediate purpose and nature, non-normative legal acts are divided into normative (an order to promote a position or a permit to build an

industrial facility) and protective (a decision to bring to administrative responsibility).

Depending on the method of influence, non-normative legal acts are mandatory, prohibitive and empowering. Mandatory acts imply an instruction to the subjects to whom they are addressed to perform certain actions. This is most of the acts related to the daily executive and administrative activities of state authorities and local self-government bodies. An example of them is the requirement of the tax authority for the payment of taxes and fines. Prohibitive acts are close in essence to mandatory acts, since the prohibition includes the obligation not to perform certain actions. However, it is precisely this passive nature of the prescribed behavior that can provide grounds for distinguishing prohibitive acts from mandatory acts. Examples of such acts include decisions of various control and supervisory bodies prohibiting the construction of facilities, the operation of vehicles, the sale of various types of products, entry into certain places, etc. Authorizing acts have a content related mainly to the granting of certain rights to citizens and organizations to whom they are addressed. An example of this is orders on the distribution of material and financial resources, decrees and orders on awards, rewards, etc.

According to the nature of their instructions, non-normative legal acts can be divided into imperative and recommendatory acts. Imperative acts are characterized by such features as absolute certainty of requirements, uncertainty, and the advance determination of the results of the act and its legal consequences. As for recommendatory individual acts, they are most often adopted based on the results of inspection and control activities.

Non-normative legal acts, depending on their term of validity, are divided into one-time and continuous. For example, if the decision to create a commission to prepare for the celebration of Independence Day as a holiday is considered a one-time act, then the order on appointment to a position is considered an individual legal act that has permanent effect.

Non-normative legal acts, according to the method of external expression, are verbal (written and oral) and implied (for example, gestures, signals, signs).

Depending on the procedure for adoption, normative legal acts are divided into acts adopted by officials or other persons individually, and acts adopted collegially.

Finally, non-normative legal acts can be divided into two parts (internal and external) depending on the circle of persons to whom they are addressed. Internal acts are always closely related to the internal organizational activities of the apparatus of a body or organization. Considering that the content of any non-normative legal act is a unilateral sovereign decision of a body or official on a specific issue arising in the relevant area, it is necessary to distinguish such an act from other official (service) documents that are close to it in external content, but do not reflect the said decision. These include: certificates confirming certain legal facts or reflecting certain service information; certificates confirming certain legal facts; protocols on the approval of individual legal acts. For example, protocols of state examinations, meetings, conferences and sessions of various state bodies, protocols on the performance of administrative and procedural actions, protocols on administrative offenses; reports on inspections and surveys; expert opinions; Information, requests and other written requests sent by administrative bodies to other state bodies, local government bodies, courts, other commercial and non-commercial organizations, as well as citizens.

It is also necessary to mention acts of interpretation as a type of non-normative legal acts. Thus, acts of interpretation are acts of interpretation of legal norms, revealing the content and purposes of a normative act, explaining the cases in which it should be applied, and the results of its application [7, 167].

Thus, according to the author's approach, the distinction between normative legal acts and non-normative legal acts, as well as the disclosure of the essence of non-normative legal acts should be based on the scientific concept of G. Hart, who considers the legal system as a whole as a unity of first- and second-order norms. This concept is valuable from the point of view of identifying the main features that distinguish normative legal acts, normative acts

and non-normative (individual-legal) acts from each other, as well as identifying common features and interrelations of these legal acts. At present, the official reflection and widespread use of the concept of "normative law enforcement acts" at the level of national constitutional legislation is inevitable. Since regardless of how such legal acts are called (currently in the legislation of the Republic of Azerbaijan they are called "normative acts"), due to their characteristics, place and role in the mechanism of legal regulation, intermediate legal status, they perform the function of a purely normative law enforcement act.

Literature

1) Constitutional Law of the Republic of Azerbaijan dated December 21, 2010 "On Normative Legal Acts" // Collection of Legislation of the Republic of Azerbaijan, 2011, No. 2, Article 69.

2) Bernal C. Legal Argumentation and the Normativity of Legal Norms // Cogency, Vol. 3, No. 2, Summer 2011, pp. 53-66.

3) Hart H.L.A. The Concept of Law. 2nd edition. Oxford University Press, 1961, 309p.

4) Čyras V. Legal Norms and Legal Institutions as a Challenge for Legal Informatics. In book: Positivität, Normativität und Institutionalität des Rechts. Festschrift für Werner Krawietz zum 80. Geburtstag. Berlin: Duncker & Humblot, 2013, pp.581-592.

5) "Instruction on the conduct of office work in state bodies, legal entities owned by the state and the controlling stake (shares) of which belongs to the state, and budgetary organizations", approved by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated September 27, 2003 No. 935 // Collection of Legislation of the Republic of Azerbaijan, 2003, No. 9, Article 486.

6) "Regulations on the rules for including legal acts in the State Register of Legal Acts of the Republic of Azerbaijan", approved by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated July 1, 2011 No. 463 // Collection of Legislation of the Republic of Azerbaijan, 2011, No. 7, Article 626.

7) Malikova M.F. Legal Theory. Textbook. Baku: Science and Education, 2019, 448 p.

ПОНЯТТЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ ТА ЇХ КЛАСИФІКАЦІЯ ЗА РИМСЬКИМ СТАТУТОМ МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО СУДУ

КОМАЩУК Юрій Ігорович - здобувач третього освітньо-наукового рівня вищої освіти доктора філософії спеціальності 081 Право Навчально-наукового інституту міжнародних відносин та права ПЗВО «Київський міжнародний університет»

<https://orcid.org/0009-0001-2603-6955>

БІСЮК Олена Сергіївна - директор Навчально-наукового інституту міжнародних відносин та права ПЗВО «Київський міжнародний університет», кандидат юридичних наук, доцент

<https://orcid.org/0000-0002-1570-2721>

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.1.33>

У сучасних умовах воєнні злочини, як один із найтяжчих видів міжнародних злочинів, становлять серйозну загрозу міжнародному правопорядку, миру та безпеці. Вони порушують фундаментальні норми міжнародного гуманітарного права та прав людини, завдаючи непоправної шкоди окремим особам, суспільствам і державам. Поняття міжнародних злочинів сформувалося в результаті трагічних подій ХХ століття і є важливим інструментом для забезпечення міжнародної справедливості та запобігання повторення таких злочинів у майбутньому.

Особливої уваги потребує класифікація воєнних злочинів, передбачена Римським статутом Міжнародного кримінального суду, яка повинна враховувати сучасні виклики та трансформації способів ведення збройних конфліктів.

Юридична складність також полягає у визначенні співвідношення між індивідуальною кримінальною відповідальністю фізичних осіб та міжнародною відповідальністю держав, які сприяли вчиненню таких злочинів або не вжили належних заходів для їх запобігання. Це питання викликає жваві дискусії у сфері міжнародного права та потребує подальшого аналізу.

Удосконалення правових інструментів для попередження таких злочинів набуває важливості в умовах зростання кількості збройних

конфліктів як локального, так і міжнародного характеру. Таким чином, дослідження воєнних злочинів у контексті положень Римського статуту Міжнародного кримінального суду є необхідним для забезпечення верховенства права, міжнародної справедливості та недопущення повторення злочинів проти людства.

Ключові слова: воєнні злочини, збройний конфлікт, закони та звичай війни, міжнародне кримінальне право, Міжнародний кримінальний суд, Римський статут.

Постановка проблеми

Формування юридичного поняття «воєнні злочини» нерозривно пов'язане з розвитком міжнародного гуманітарного права, який розпочався в середині ХІХ століття. Сучасна правова доктрина, попри певні термінологічні відмінності, демонструє загальне розуміння сутності цього терміна. Основою визначення «воєнних злочинів» виступають принципи міжнародного гуманітарного права, серед яких гуманність, обмеження вибору засобів і методів ведення бойових дій, а також захист цивільного населення та об'єктів цивільної інфраструктури в межах як міжнародних, так і неміжнародних збройних конфліктів.

Основною проблемою в дослідженні воєнних злочинів є необхідність чіткого визначення меж цього поняття та його

класифікації, адже їхні прояви можуть змінюватися в умовах сучасних збройних конфліктів, включаючи використання новітніх технологій ведення війни, таких як кібератаки чи автономна зброя.

Більшість науковців сходяться на думці, що воєнні злочини, як порушення норм міжнародного гуманітарного права, передбачають індивідуальну кримінальну відповідальність осіб, які їх вчинили. У зарубіжній правовій науці, попри використання терміна «воєнні злочини» у різних і навіть суперечливих значеннях, усе частіше приймається «вужке» визначення цього поняття. Воєнний злочин розглядається як конкретне порушення норм міжнародного гуманітарного права, яке тягне за собою кримінальну відповідальність.

Дискусійним залишається питання застосування міжнародно-правового визначення «воєнних злочинів» у рамках національних кримінально-правових систем. Це питання набуває особливої актуальності для держав, які не є сторонами Римського статуту Міжнародного кримінального суду, але на яких усе ж поширюються зобов'язання, передбачені нормами міжнародного права.

Стан дослідження проблеми

Проблемам, що стосуються воєнних злочинів, приділяли увагу за період незалежності України такі вчені, як: В. Базов, О. Бандурка, В. Гришук, С. Гусаров, В. Ємельяненко, О. Литвинов, М. Мельник, А. Музика, В. Навроцький, Є. Назимко, К. Оробець, М. Панов, М. Сенько, В. Сокурєнко, О. Столярський, М. Хавронюк, В. Шакур та ін. На рівні дисертаційних досліджень з кримінального права воєнні злочини досліджували О. Броневицька, В. Дяченко, Г. Єпур, Ю. Климчук, Д. Коваль, С. Кучевська, В. Лисик, В. Миронова, С. Мохончук, М. Піддубна, В. Попович, В. Репецький, Т. Садова, О. Червякова, Н. Цись, С. Харитонов та ін.

Крім того, із зазначеної проблематики дисертаційні дослідження з міжнародного права захистили: Аль-Захарна Саліма, Н. Зелінська, О. Касинюк, І. Колотуха, Г. Кохан, А. Маєвська, В. Пилипенко, В. Ярмакі та інші.

Високо оцінюючи внесок науковців у розвиток теоретичних і прикладних аспектів вирішення проблем боротьби з воєнними злочинами, водночас необхідно зазначити, що на сьогодні в юридичній науці, як і раніше, відсутнє узгоджене розуміння низки ключових питань, які мають принципове значення для встановлення та реалізації кримінальної відповідальності за воєнні злочини, зокрема щодо визначення їх поняття та класифікації.

Мета статті

Метою цього дослідження є аналіз правового поняття «воєнні злочини», визначення їх сутності та класифікації на основі положень Римського статуту Міжнародного кримінального суду.

Виклад основного матеріалу

Бурхливий розвиток інституту кримінальної відповідальності фізичних осіб у міжнародному праві, який мав місце в останньому десятилітті ХХ ст. та на початку ХХІ ст. призвів до появи нових органів міжнародного кримінального правосуддя. Крім міжнародних кримінальних трибуналів *ad hoc* для колишньої Югославії та Руанди, що загалом були досить схожі на Нюрнберзький трибунал, було створено низку інших органів правосуддя, які можна віднести до двох зовсім нових груп. До першої належить Міжнародний кримінальний суд, який став першим постійним органом міжнародної кримінальної юстиції, до другої – змішані та інтернаціоналізовані суди і трибунали, які поєднують у собі елементи, притаманні як для міжнародних, так і національних судових органів.

Проте, створення цих органів породило ряд нових проблем, одна із яких відсутність єдиного підходу до розуміння поняття воєнного злочину.

Більшість науковців вважають, що поняття «воєнний злочин» виникло в другій половині ХІХ століття, коли було прийнято Женевську конвенцію 1864 р. «Про поліпшення долі поранених і хворих воїнів в діючих арміях» та ряд інших документів, що регулювали порядок ведення воєнних дій.

Значні зрушення процесу криміналізації порушень законів та звичаїв війни були здійснені двома світовими війнами. Для встановлення справедливого розслідування воєнних злочинів та покарання злочинців поступово ухвалювалися міжнародні конвенції, а на їх основі засновувалися кримінальні трибунали та інші установи, наділені судовими повноваженнями. Загалом це сприяло тому, що на міжнародному рівні воєнні злочини чітко визначені та відповідним чином регламентовані, а також містять процедуру притягнення до кримінальної відповідальності за їх вчинення.

Сам термін «воєнний злочин» з'явився лише після Другої світової війни в 1945 році. Статут Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі у 1945 р. в статті 6 уперше закріпив цей термін на офіційному рівні, перерахувавши перелік відповідних діянь: порушення законів і звичаїв війни, що включають вбивства, жорстоке поводження або депортацію цивільного населення на окупованих територіях, вбивство або жорстоке поводження з військовополоненими, вбивство заручників, розкрадання державної або приватної власності, безглузде руйнування населених пунктів, що не зумовлене військовою необхідністю [3].

Ухвалені після Другої світової війни Женевські конвенції 1949 року стали основою міжнародного гуманітарного права. Вони детально описали різні види військових злочинів, які є серйозними порушеннями норм цих конвенцій. Кожна з чотирьох Женевських конвенцій має свій список таких злочинів, але всі вони разом утворюють єдину систему. До них відносяться наступні дії: навмисне вбивство; катування і нелюдське поводження, включаючи біологічні експерименти; навмисне спричинення важких страждань або серйозного каліцтва; нанесення шкоди здоров'ю; незаконне знищення і привласнення майна, якщо воно не викликано військовою необхідністю; примус цивільної особи або військовополоненого служити в збройних силах держави противника; позбавлення права на неупереджене судочинство; незаконна депортація, переміщення цивільних осіб,

що перебувають під захистом; незаконний арешт цивільних осіб, що перебувають під захистом; захоплення заручників.

Додатковий протокол I 1977 року значно розширив зазначений перелік, включивши в число серйозних порушень ще такі: проведення певних медичних експериментів; перетворення цивільного населення, окремих цивільних осіб або демілітаризованих та безпечних зон в об'єкти нападу; здійснення нападу невибіркового характеру, що зачіпає цивільне населення або цивільні об'єкти, коли відомо, що такий напад буде причиною великої кількості смертних випадків та поранень серед цивільних осіб; віроломне використання емблеми Червоного Хреста, Червоного Півмісяця та інших захисних та розпізнавальних знаків; переміщення окупаючою державою частини її власного цивільного населення на окуповану територію або депортація чи переміщення всього або частини населення окупованої території; невиправдана затримка репатріації військовополонених або цивільних осіб; апартеїд; напад на історичні пам'ятники та ряд інших [1].

Окремі склади воєнних злочинів передбачені рядом інших документів. Вони містяться у ст. 28 Гаазької конвенції про захист культурних цінностей під час військових конфліктів 1954 р., ст. 5 Конвенції про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище 1976 р. під час збройного нападу. Окремо слід виділити установчі документи органів міжнародної кримінальної юстиції, зокрема Статути міжнародних та змішаних воєнних і кримінальних трибуналів *ad hoc*, Римський статут Міжнародного кримінального суду тощо.

Найбільш актуальним міжнародним актом у питаннях закріплення видів «Воєнних злочинів» виступає Римський статут Міжнародного кримінального суду 1998 р., який розширив і конкретизував поняття інших (за винятком першої категорії воєнних злочинів) серйозних порушень законів і звичаїв, які підлягають застосуванню в міжнародних озброєних конфліктах

у встановлених межах міжнародного права. Також він розповсюдив дію норм про відповідальність за воєнні злочини на дії, вчинені в ситуації озброєного конфлікту неміжнародного характеру, на будь-яку з наступних дій, здійснених щодо осіб, які не можуть брати в ньому подальшу участь у результаті хвороби, поранення, утримання під вартою або з будь-якої іншої причини, а саме: а) на посягання на життя й особу, зокрема вбивство в будь-якій формі, спричинення каліцтв, жорстоке поводження та тортури; б) на посягання на людську гідність, зокрема принизливе й ображаюче гідність поводження; в) на захоплення заручників; г) на винесення вироків та їх виконання без попереднього судового розгляду, здійсненого створеним в установленому порядку судом, що забезпечує дотримання всіх судових гарантій, які зазвичай є обов'язковими [2].

Стаття 8 Римського статуту встановлює, що Міжнародний кримінальний суд здійснює юрисдикцію щодо воєнних злочинів, зокрема, коли вони вчинені в рамках плану або політики або мають широкомасштабний характер. Таке формулювання стало результатом компромісу, досягнутого в ході дипломатичної конференції в Римі.

Ця стаття встановлює юрисдикцію Міжнародного кримінального суду над великим переліком військових злочинів, скоєних під час міжнародних збройних конфліктів, так і внутрішніх конфліктів, таких як громадянські війни. Внутрішні збройні конфлікти є на сьогодні найпоширенішими. Слід зазначити, що внутрішній збройний конфлікт не включає випадки порушення внутрішнього порядку та виникнення обстановки внутрішньої напруженості, такі як заворушення, окремі та спорадичні акти насильства та інші акти аналогічного характеру [1].

У рішенні міжнародних трибуналів *ad hoc* було визнано, що навіть одиничне злочинне діяння, спрямоване проти однієї жертви (наприклад, вбивство особи, що здалася в полон), може бути кваліфіковане як воєнний злочин; це положення підтримується сучасною правовою наукою [4, р. 55]. Їх опоненти нагадували, що обов'язок

залучати до відповідальності особу, яка винна у вчиненні воєнних злочинів, лежить, перш за все, на відповідній державі. У разі якщо держава належним чином здійснює судовий розгляд щодо окремих інцидентів, які можна кваліфікувати як воєнні злочини, необхідності задіяти механізм МКС не буде.

У Римському статуті особливо відзначається, що його положення не застосовуються до випадків порушення внутрішнього порядку і виникнення напруженості, таким як заворушення, хвилювання, епізодичні акти насильства, інші акти аналогічного характеру. Це положення покликане захистити Суд від окремих інцидентів, які за своїм характером і ступенем тяжкості не є воєнними злочинами, але водночас можуть швидко вичерпати ресурси Суду. При кваліфікації діянь як воєнні злочини «елементи злочинів» вказують, що вони «повинні тлумачитися у встановлених рамках міжнародного права збройних конфліктів, включаючи, у відповідних випадках, норми міжнародного права збройних конфліктів, які застосовуються до збройних конфліктів на морі» [2].

Для цілей Римського статуту воєнні злочини означають: 1) серйозні порушення Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р.; 2) інші серйозні порушення законів і звичаїв, що застосовуються в збройних конфліктах міжнародного характеру [2]. Відзначимо, що ст. 8 Римського статуту не позбавлена недоліків, основним з яких є відсутність заборони на використання в ході збройного конфлікту зброї, що викликає зайві страждання, – хімічної, бактеріологічної, а також використання протипіхотних мін. До тексту Статуту МКС також не були введені положення про заборону умисного створення голоду серед цивільного населення, положення щодо невинуватної затримки репатріації військових або цивільних осіб, а також про навмисне заподіяння широкомасштабної, довгострокової і серйозної шкоди навколишньому.

По шкалі тяжкості злочинів військові злочини зазвичай знаходяться дещо нижче за рівнем суспільної небезпеки ніж геноцид чи злочини проти людяності. Вій-

ськовий злочин традиційно визначається як порушення основних законів та звичаїв війни. Дії, що кваліфікуються як військові злочини, зазначені у ст. 8 Римського статуту. Та поділяються на чотири категорії.

Першу категорію становлять злочини, перелічені у Женевських конвенціях 1949 р. До них відносяться:

- умисне вбивство;
- катування або нелюдське поводження, у тому числі біологічні експерименти;
- умисне заподіяння сильних страждань або тяжких тілесних ушкоджень чи шкоди здоров'ю;
- широкомасштабне знищення і привласнення майна, що не викликане військовою необхідністю і вчинене незаконно та безглуздо;
- примушення військовополоненого або іншої особи, що перебуває під захистом, до служби у збройних силах ворожої держави;
- умисне позбавлення військовополоненого або іншої особи, що перебуває під захистом, права на справедливий і звичайний суд;
- незаконна депортація або переміщення чи незаконне позбавлення волі;
- взяття заручників[2].

Друга категорія включає широкий спектр порушень міжнародних законів, включаючи визнані Гаазьким становищем, Додатковим протоколом I від 1977 до Женевських конвенцій 1949 та звичайним правом злочини:

- умисне спрямування нападів на цивільне населення як таке або на окремих цивільних осіб, що не беруть безпосередньої участі у воєнних діях;
- умисне спрямування нападів на цивільні об'єкти, тобто об'єкти, що не є військовими цілями;
- умисне спрямування нападів на персонал, об'єкти, матеріали, підрозділи або транспортні засоби, задіяні в наданні гуманітарної допомоги чи в місії з підтримання миру відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй, доки вони мають право на захист, яким користуються цивільні особи або цивільні об'єкти згідно з міжнародним правом збройних конфліктів;

- умисне вчинення нападу з усвідомленням того, що такий напад призведе до випадкової загибелі чи поранення цивільних осіб або заподіє шкоди цивільним об'єктам чи масштабної, довготривалої та серйозної шкоди навколишньому природному середовищу, яка буде явно надмірною в порівнянні з конкретною та безпосередньо очікуваною загальною військовою перевагою;

- напад на незахищені й такі, що не є військовими цілями, міста, села, помешкання або будівлі чи їх обстріл із застосуванням будь-яких засобів;

- вбивство або поранення комбатанта, який, склавши зброю чи не маючи більше засобів захисту, беззастережно здався;

- неналежне використання прапора парламентаря, прапора чи військових знаків розрізнення та форми ворога або Організації Об'єднаних Націй, а також розпізнавальних емблем, встановлених Женевськими конвенціями, наслідком чого є смерть або заподіяння особі серйозних ушкоджень;

- переміщення, прямо чи опосередковано, окупаційною державою частини її власного цивільного населення на окуповану нею територію чи депортація або переміщення всього або частини населення окупованої території в межах чи за межі цієї території;

- умисне спрямування нападів на будівлі, призначені для релігійних, освітніх, мистецьких, наукових чи благодійних цілей, на історичні пам'ятники, госпіталі та місця зосередження хворих і поранених за умови, що вони не є військовими цілями;

- заподіяння особам, які перебувають під владою ворожої сторони, фізичного каліцтва або здійснення над ними медичних чи наукових експериментів будь-якого характеру, які не обґрунтовані необхідністю медичного, стоматологічного або лікарняного лікування відповідної особи і здійснюються не в її інтересах та які призводять до смерті або серйозно загрожують здоров'ю такої особи чи осіб;

- віроломне вбивство або поранення осіб, що належать до ворожої нації чи армії;

- заява про те, що пощади не буде;
- знищення або захоплення майна ворога, крім випадків, коли таке знищення або захоплення настійно вимагаються воєнною необхідністю;
- оголошення скасованими, призупиненими або недопустимими в суді прав і позовів громадян ворожої сторони;
- примушення громадян ворожої сторони до участі у воєнних діях проти їхньої власної країни, навіть якщо вони перебували на службі воюючої сторони до початку війни;
- розграбування міста або населеного пункту, навіть якщо його захоплено штурмом;
- застосування отрути або отруєної зброї;
- застосування задушливих, отруйних або інших газів та всіх аналогічних рідин, матеріалів чи засобів;
- застосування куль, що легко розгортаються або сплющуються в тілі людини, таких, як кулі з твердою оболонкою, яка не повністю покриває осердя або має надрізи;
- застосування зброї, боєприпасів і матеріалів, а також методів ведення війни такого характеру, які спричиняють надмірні ушкодження чи непотрібні страждання або які за своєю суттю є невідбирковими в порушення норм міжнародного права збройних конфліктів, за умови, що така зброя, такі боєприпаси і матеріали та методи ведення війни є предметом всеохоплюючої заборони і включені до додатка до цього Статуту шляхом внесення поправки згідно з відповідними положеннями, викладеними у статтях 121 і 123;
- посягання на людську гідність, зокрема образливе і принизливе поводження;
- згвалтування, сексуальне рабство, примушення до проституції, примусова вагітність, як вона визначена в підпункті (f) пункту 2 статті 7, примусова стерилізація чи будь-яка інша форма сексуального насильства, яка також становить грубе порушення Женевських конвенцій;
- використання присутності цивільної особи або іншої особи, яка перебуває під захистом, для захисту певних пунктів,

районів або збройних сил від військових операцій;

- умисне спрямування нападів на будівлі, матеріали, медичні установи й транспортні засоби, а також на персонал, що використовує згідно з міжнародним правом розпізнавальні емблеми, передбачені Женевськими конвенціями;
- умисне використання голодування цивільного населення як методу ведення війни шляхом позбавлення його предметів, необхідних для виживання, у тому числі умисне створення перешкод для надання допомоги, як це передбачено відповідно до Женевських конвенцій;
- набір або вербування дітей віком до п'ятнадцяти років до складу національних збройних сил або використання їх для активної участі в бойових діях[2].

Третю категорію складають злочини, вчинені під час збройного конфлікту, що не носить міжнародного характеру, які є результатом порушення ст. 3, спільної для чотирьох Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, а саме: будь-яке з таких діянь, вчинених стосовно осіб, які не беруть активної участі у бойових діях, у тому числі військовослужбовців, що склали зброю, та осіб, виведених зі строю в результаті хвороби, поранень, тримання під вартою чи з будь-якої іншої причини:

- посягання на життя й фізичну недоторканність, зокрема вбивство в будь-якій формі, каліцтво, жорстоке поводження та катування;
 - посягання на людську гідність, зокрема образливе і принизливе поводження;
 - захоплення заручників;
 - ухвалення вироків і приведення їх до виконання без попереднього рішення, ухваленого створеним у встановленому порядку судом, який забезпечує дотримання всіх судових гарантій, які загально визнані обов'язковими [2].
- Четверта категорія включає інші серйозні порушення законів та звичаїв, які застосовуються у збройних конфліктах неміжнародного характеру у встановлених рамках міжнародного права, а саме будь-яке з наступних діянь:

- умисне спрямування нападів на цивільне населення як таке або на окремих цивільних осіб, які не беруть безпосередньої участі в бойових діях;

- умисне спрямування нападів на будівлі, матеріали, медичні установи й транспортні засоби, а також персонал, що використовує згідно з міжнародним правом розпізнавальні емблеми, передбачені Женевськими конвенціями;

- умисне спрямування нападів на персонал, об'єкти, матеріали, підрозділи або транспортні засоби, задіяні в наданні гуманітарної допомоги чи в місії з підтримання миру відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй, доки вони мають право на захист, яким користуються цивільні особи або цивільні об'єкти згідно з міжнародним правом збройних конфліктів;

- умисне спрямування нападів на будівлі, призначені для релігійних, освітніх, мистецьких, наукових чи благодійних цілей, на історичні пам'ятники, госпіталі та місця зосередження хворих і поранених за умови, що вони не є військовими цілями;

- розграбування міста або населеного пункту, навіть якщо його захоплено штурмом;

- згвалтування, сексуальне рабство, примушення до проституції, примусова вагітність, як вона визначена в підпункті (f) пункту 2 статті 7, примусова стерилізація та будь-яка інша форма сексуального насильства, яка також становить грубе порушення статті 3, спільної для чотирьох Женевських конвенцій;

- набір або вербування дітей віком до п'ятнадцятих років до складу збройних сил чи груп або використання їх для активної участі в бойових діях;

- віддання розпоряджень про переміщення цивільного населення з причин, пов'язаних з конфліктом, якщо тільки цього не вимагають міркування безпеки відповідного цивільного населення або настійна необхідність військового характеру;

- віроломне вбивство або поранення комбатанта ворога;

- заява про те, що пощади не буде;

- заподіяння особам, які перебувають під владою іншої сторони конфлікту, фізичного каліцтва або здійснення над ними медичних чи наукових експериментів будь-якого характеру, що не обґрунтовані необхідністю медичного, стоматологічного або лікарняного лікування відповідної особи і здійснюються не в її інтересах та які призводять до смерті або серйозно загрожують здоров'ю такої особи чи осіб;

- знищення або захоплення майна ворога, крім випадків, коли таке знищення або захоплення настійно вимагаються обставинами конфлікту [2].

Як бачимо, положення про військові злочини складені найвищою мірою докладно і є виразом одержимості кодифікацією. Проте одним із головних недоліків переліку військових злочинів є відсутність заборони на зброю, яка спричиняє зайві страждання. Статут не криміналізує застосування хімічної, бактеріологічної, ядерної та сліпучої лазерної зброї, а також протипіхотних мін під час міжнародного та немежнародного збройного конфлікту. У Статуті немає положення про невиправдану затримку при репатріації військовополонених або цивільних осіб під час міжнародного збройного конфлікту, а також немає заборони на умисне створення ситуації голоду серед цивільного населення або навмисне заподіяння широкомасштабних, довгострокових і серйозних збитків навколишньому середовищу під час немежнародних збройних конфліктів.

Певну клопотаність викликає становище, що стосується безпосередньо до військових злочинів. Ст. 124 Статуту передбачає, що держава, коли стає учасницею цього Статуту, може заявити про те, що протягом семи років після набрання чинності Статутом він не визнає юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо військових злочинів, ймовірно злочин було вчинено її громадянами або на її території [2]. Складається враження, ніби для військових злочинів створюється інший режим, ніж той, що передбачений для інших злочинів, що підпадають під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду, і цим начебто мається на увазі, що військові зло-

чини не є настільки серйозними злочинами, як інші основні злочини, згадані в Статуті.

Історія трибуналів, які займаються розглядом військових злочинів у Нюрнберзі, Токіо, Гаазі та Аруші, свідчить про те, що якщо воєнні злочини і розглядаються окремо від злочинів проти людяності, то це буває вкрай нечасто. Іншими словами, якщо військовий злочин досить серйозний для того, щоб заслуговувати на увагу міжнародного обвинувача, значить, він досяг того рівня тяжкості, який необхідний для його класифікації як злочин проти людяності.

Висновки

Таким чином, проведений аналіз свідчить, що воєнні злочини становлять одну з основних категорій міжнародних злочинів, які суттєво порушують норми міжнародного гуманітарного права. Вони охоплюють діяння, що спричиняють шкоду як окремим особам, так і міжнародному правопорядку в цілому. Римський статут, ухвалений у 1998 році, відіграє ключову роль у правовому регулюванні відповідальності за воєнні злочини. Стаття 8 цього документа детально описує склад злочинів, які підпадають під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду, та встановлює їхні межі в контексті як міжнародних, так і неміжнародних збройних конфліктів. Римський статут Міжнародного кримінального суду визначає класифікацію воєнних злочинів, виділяючи їх основні категорії: серйозні порушення Женевських конвенцій, злочини, що пов'язані з використанням заборонених методів і засобів ведення війни, а також злочини проти цивільного населення та об'єктів інфраструктури. Проте, попри широку нормативну базу, Статут має певні недоліки. Зокрема, відсутність заборони на використання хімічної, бактеріологічної, а також інших видів зброї, що спричиняють зайві страждання, викликає серйозні правові й етичні дискусії. Крім того, недостатня увага приділяється екологічним наслідкам ведення війни.

Правове регулювання воєнних злочинів стикається з низкою проблем. Осно-

вною з них є відсутність єдиного підходу до визначення цього поняття, що призводить до складнощів у його застосуванні як на міжнародному, так і національному рівнях. Ще одним важливим аспектом є питання співвідношення індивідуальної кримінальної відповідальності та міжнародної відповідальності держав. Ця проблема вимагає подальшого аналізу та вдосконалення механізмів забезпечення справедливості.

Для забезпечення належного функціонування системи міжнародного правосуддя необхідно вжити низку заходів. Серед них — удосконалення класифікації воєнних злочинів, розширення переліку заборонених засобів і методів ведення війни, а також розробка нових правових інструментів для захисту цивільного населення. Важливим аспектом є поглиблення співпраці між національними органами правосуддя та міжнародними кримінальними установами.

Підсумовуючи, можна констатувати, що вдосконалення нормативно-правової бази міжнародного гуманітарного права є ключовим для запобігання воєнним злочинам і забезпечення справедливості.

Література

1. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 16.01.2025)
2. Римський статут міжнародного кримінального суду від 17.07.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588 (дата звернення: 16.01.2025)
3. Статут Міжнародного військового трибуналу для суду та покарання головних військових злочинців європейських країн (прийнятий 08.08.1945). URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/140950__140950 (дата звернення: 16.01.2025)
4. Dorman K. Elements of War Crimes under the Rome Statute of the International Criminal Court. Cambridge, 2004.

SUMMARY

In contemporary conditions, war crimes, as one of the most serious types of international crimes, pose a significant threat to the international legal order, peace, and security. They violate fundamental norms of international humanitarian law and human rights, causing irreparable harm to individuals, societies, and states. The concept of international crimes was shaped as a result of the tragic events of the 20th century and serves as an important instrument for ensuring international justice and preventing the recurrence of such crimes in the future.

Particular attention must be paid to the classification of war crimes outlined in the Rome Statute of the International Criminal Court, which should take into account modern challenges and transformations in the conduct of armed conflicts.

A legal challenge also lies in defining the relationship between the individual criminal responsibility of persons and the international responsibility of states that facilitated the commission of such crimes or failed to take appropriate measures to prevent them. This issue sparks intense discussions in the field of international law and requires further analysis.

Improving legal instruments to prevent such crimes becomes crucial amidst the growing number of armed conflicts, both local and international. Therefore, the study of war crimes in the context of the provisions of the Rome Statute of the International Criminal Court is essential for upholding the rule of law, ensuring international justice, and preventing crimes against humanity from recurring.

Key words: war crimes, armed conflict, laws and customs of war, international criminal law, International Criminal Court, Rome Statute.

КАСАЦІЙНЕ ПРОВАДЖЕННЯ У КРАЇНАХ ЄС

ТКАЧЕНКО Олександр Валерійович - кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії права, міжнародного права та приватного права, ПЗВО «КИЇВСЬКИЙ МІЖНАРОДЖНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6377-2364>

ОНИЩЕНКО Віталій Вікторович - здобувач вищої освіти другого (магістерського) рівня Навчально-наукового інституту міжнародних відносин та права ПЗВО «КИЇВСЬКИЙ МІЖНАРОДЖНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-1288-9683>

УДК 347.9

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.1.34>

Стаття присвячена дослідженню суті касаційного провадження в системі судочинства країн Європейського Союзу. Касаційне провадження є невід'ємною складовою системи перегляду судових рішень, яке вичерпує національні механізми судового захисту, що і зумовлює підвищений інтерес до нього. Незважаючи на обмеженість кола питань, що можуть бути вирішені в порядку касаційного провадження, їх важливість для захисту порушених прав, свобод та інтересів у правових відносинах, сталості судової практики, реалізації контрольних функцій судової влади, не викликає заперечень. Ефективність судового провадження не в останню чергу визначається досконалістю його процесуальної форми. При цьому, слід зазначити, що, зважаючи на своєрідну екстраординарність касаційного провадження, специфіку завдань, що в ньому вирішуються, процесуальна форма цього провадження в різних країнах має значні відмінності, які потребують вивчення. Касаційна інстанція здійснює юридичну перевірку правильності винесених нижчестоящими судами рішень з питань застосування норм матеріального та процесуального права, виконує регулятивну роль та через однакове тлумачення права забезпечує єдності судової практики та однаковості правозастосування в судах.

Ключові слова: касація, касаційне провадження, судова система, правова система, французька правова система, романо-германська правова сім'я.

Постановка проблеми

Триланкова інстанційна судова система сприйнята моделями організації і функціонування судової влади в більшості країн Європи. Касаційне провадження є невід'ємною складовою системи перегляду судових рішень, яке вичерпує національні механізми судового захисту, що і зумовлює підвищений інтерес до нього. Незважаючи на обмеженість кола питань, що можуть бути вирішені в порядку касаційного провадження, їх важливість для захисту порушених прав, свобод та інтересів у публічно-правових відносинах, сталості судової практики, реалізації контрольних функцій судової влади, не викликає заперечень. Ефективність судового провадження не в останню чергу визначається досконалістю його процесуальної форми. При цьому, слід зазначити, що, зважаючи на своєрідну екстраординарність касаційного провадження, специфіку завдань, що в ньому вирішуються, процесуальна форма цього провадження в різних країнах має значні відмінності, які потребують вивчення.

Стан дослідження

Питання касаційного провадження є одним із напрямків наукових досліджень процесуального спрямування, який демонструє стабільно високий інтерес фахової спільноти. Його розробка відбувається як у межах загальних питань оскарження судових рішень, так і як самостійного процесуального інститу-

ту. Важливий внесок у дослідження природи касаційного провадження внесли такі вчені, як: В. В. Берч, М. А. Валовіна, С. В. Мирославський, П. Солт, В. Шишкін. Також останнім часом з'являються публікації, які розкривають окремі аспекти касаційного провадження в цивільному судочинстві. У цілому, слід звернути увагу на те, що в переважній більшості досліджень увага акцентується на питаннях визначення касаційного провадження як стадії судового процесу, а також на праві на касацію.

Метою статті є з'ясування суті касаційного провадження в системі судочинства країн Європейського Союзу та порівняльна характеристика з системою судочинства України.

Виклад основного матеріалу

Інститут касації є поширеним у демократичних країнах світу інструментом упорядкування судової системи і розв'язання найбільш складних суперечностей у правозастосуванні. До його сучасного вигляду кожна правова система прийшла власним неповторним шляхом, що був обумовлений історичними, соціально-економічними, політичними та національно-культурними факторами, а також організаційними та функціональними відмінностями. Враховуючи відсутність єдиної універсальної моделі інституційного забезпечення касації, надзвичайно важливим для нових європейських демократій, до числа яких входить і Україна, є детальне вивчення як основ касаційного механізму, так і окремих національних особливостей його втілення.

Касація є тим правовим інститутом, який у ряді інших підкреслює суттєві відмінності між основними правовими системами країн світу. Так, у західноєвропейських державах романо-германської правової сім'ї інститут касації діє в повному обсязі. У цих країнах він набув свого класичного втілення, є найбільш сформованим та має завершені організаційні та процедурні конструкції.

Серед країн романо-германської системи права з розвиненою системою касаційного оскарження судових рішень, у першу чергу, необхідно відзначити Францію, Бельгію та Федеративну Республіку Німеччину. Сутність касаційної системи оскарження судових рі-

шень у цих країнах полягає в тому, що рішення у справі, розглянуте першою та апеляційною інстанцією та яке набуло законної сили, може бути переглянуто, вирішено по-іншому або скасовано судовою інстанцією вищого рівня, на яку покладено функції забезпечення одноманітності судової практики. Такою інстанцією є касаційний суд.

Французька правова система має декілька особливостей, однією з яких є те, що вона базується на одному з найважливіших принципів організації державної влади – принципі розподілу судових і адміністративних функцій [9]. Характеризуючи стан системи правосуддя у Франції, дослідники відзначають, що на сучасному етапі в цій країні створена найсильніша централізація судової влади та зразкова ієрархія судово-юрисдикційних органів, діяльність яких здійснюється суворо відповідно до закону та виключає застосування надзвичайних актів [4]. У межах сучасної інстанційної системи відбувається галузеве структурування судів за окремими юрисдикціями, що впливає на особливості їх організації.

Касаційний суд Франції, який одержав свою назву ще у 1790 році, є вищою судовою інстанцією цієї країни. Престиж та роль Касаційного суду Франції в судовій системі є досить значними, оскільки його основним завданням є здійснення контролю за правильністю застосування законодавства судами нижчого рівня. За своєю внутрішньою структурою Касаційний суд поділяється на шість палат: три з цивільних справ, одна з соціальних питань, одна в комерційних справах, одна в кримінальних справах. До складу суду входять Перший президент Касаційного суду, Президенти шести палат та судді, які мають назву радників. При Касаційному суді діють генеральний прокурор та його помічники, а також генеральні адвокати держави [7].

За загальним правилом рішення Касаційного суду приймається однією з палат, яка розглядає справи відповідної юрисдикції. Проте в разі наявності проблемних питань, пов'язаних із застосуванням норм права різних галузей, рішення приймається змішаною палатою, яка складається з представників трьох палат, що відносяться до різних галузей права. У тому ж випадку, коли правове питан-

ня має принциповий характер або коли після скасування рішення суд першої інстанції неодноразово приймав рішення, аналогічні першому, розгляд справи відбувається на Пленумі Касаційного суду, який діє у складі Першого президента суду, Президентів та старійшин палат, а також двох суддів від кожної палати.

Касаційний суд Франції не переглядає справи нижчестоящих судів по суті, а здійснює юридичну перевірку правильності винесених ними рішень з питань застосування норм матеріального та процесуального права. На думку окремих правознавців касаційний суд розглядає не судові справи, а «судить рішення», винесені нижчестоящими судами [4].

У Франції касаційна скарга може бути подана лише на рішення, яке є остаточним, тобто більше не підлягає апеляційному оскарженню. Підставою для касаційного оскарження є порушення закону, яке допустив суд, що виніс оскаржуване рішення. Порушення закону як підстава для касаційного оскарження, на думку М. А. Валовіної, може полягати у наступному: по-перше, у порушенні закону у вузькому його значенні; по-друге, у порушенні судом наданої йому влади, тобто здійснення судовим органом таких дій, які виходять за межі наданої йому влади; по-третє, у порушенні судом своєї компетенції; по-четверте, у порушенні судом процесуальних форм, що тягне за собою передбачені законом наслідки у вигляді визнання таких дій суду недійсними; по-п'яте, у винесенні різними судовими установами протилежних рішень в одній і тій самій справі [4].

У тому разі, якщо Касаційний суд Франції ухвалює рішення про скасування оскаржуваного вироку чи рішення, він зазвичай надсилає справу на новий розгляд до іншого суду такого рівня із зазначенням рекомендацій, які суд повинен врахувати при новому розгляді справи (так звана «модель чистої касації»). Разом з тим, Касаційний суд не позбавлений права не передавати справу на новий розгляд та припинити провадження у справі в тому разі, коли скасування постанови, яка оскаржується, не викличе необхідність заново переглядати справу по суті [9]. Позиція Касаційного суду в тій чи іншій справі фактично є важливим орієнтиром для нижчестоящих судів при розгляді ними аналогічних справ чи в

трактуванні тих чи інших правових інститутів [5].

Загальні положення французької моделі касаційного провадження значною мірою отримали відображення в організації найвищої судової інстанції Королівства Бельгії – Касаційного суду Бельгії. Його головним завданням є розгляд скарг на рішення судів останньої інстанції, поданих у зв'язку з порушенням закону або суттєвих правил провадження у справі. Касаційний суд Бельгії, таким чином, виконує регулятивну роль та забезпечує однакове тлумачення права. До складу касаційного суду входять три палати: перша – з цивільних та комерційних справ, друга – з кримінальних справ, третя розглядає справи, які відносяться до компетенції трудових судів [2; 3].

Своєрідний приклад оформлення верхнього поверху судової системи надає Німеччина. Її унікальність, на думку вітчизняних процесуалістів, полягає в тому, що вона побудована за територіально-галузевим принципом і є автономними, з внутрішніми ієрархічними рівнями судової піраміди [4]. Очолює систему загальних судів Верховний федеральний суд Німеччини, який є останньою інстанцією в судах цієї юрисдикції та здійснює функції касації (ревізії). Метою діяльності Верховного федерального суду, на думку деяких правознавців, є забезпечення єдності судової практики, хоча його рішення формально не наділені силою прецеденту [6]. Ця установа складається з сенатів, які побудовані за принципом правової складності питань, віднесених до розгляду суду цієї інстанції і відносно яких треба ухвалити рекомендації по правозастосуванню на загальнофедеральному рівні.

Виконання сенатами Верховного федерального суду функцій перегляду в порядку прямої касації допускається лише щодо рішень, ухвалених у першій інстанції сенатами Федерального патентного суду в деяких справах. У всіх інших випадках звернення до Верховного федерального суду без проходження апеляційної інстанції (так звана «стрибкова касація») процесуальним законодавством Німеччини не допускається [6].

За німецькою теорією інстанційного оскарження судових рішень, оскарження питань щодо застосування норм матеріального та процесуального права здійснюється шля-

хом подання скарги до судів ревізійної інстанції, якими є вищі федеральні суди відповідної юрисдикції. Фактичний бік справи на стадії ревізії вже не досліджується, оскільки ці функції покладені на суди першої та апеляційної інстанції, а перевіряється лише їх діяльність, пов'язана із правильним застосуванням норм матеріального та процесуального права.

Підставами для розгляду справи в касаційному (ревізійному) порядку згідно з ЦПК Німеччини можуть бути тільки порушення норм федерального права, зокрема, у випадках коли: рішення виніс неправомірний склад суду; порушено правила підсудності та підвідомчості; порушено правила представництва сторін; рішення винесено в результаті усного розгляду при порушенні правил про публічність (або закритість) засідання [1; 8]. У складі Федерального верховного суду для розгляду принципових або колізійних питань правового характеру, що виникають у практиці суду ревізійної інстанції, діють декілька колегіальних утворень. Одним з таких утворень є Великий сенат з цивільних справ Верховного федерального суду, який збирається лише в разі необхідності за наявності звернення до нього простих сенатів. Ще одним колегіальним утворенням, яке має на меті вирішення колізійних питань правозастосування в судах загальної юрисдикції, є Об'єднаний Великий сенат, що утворюється у Верховному федеральному суді лише у виняткових випадках є найвищою колегіальною формою здійснення правосуддя Верховного федерального суду. Рішення, яке приймає Об'єднаний Великий сенат, вважається схваленим від імені всього Верховного федерального суду та має обов'язковий для виконання характер, а також виступає в ролі роз'яснення для нижчестоящих судів з метою їх орієнтування в правозастосовчій практиці в аналогічних справах.

Нарешті, у судовій системі Німеччини діє ще один колегіальний орган, існування якого прямо передбачено ст. 95 Основного закону – Єдиний сенат верховних судових установ, основним завданням якого є забезпечення єдності судової практики з боку вищих федеральних судів. Цей орган наділений компетенцією приймати рішення, якщо одна із верховних федеральних судових установ або один з її сенатів у правовому питанні має на-

мір відхилитись від раніше прийнятого рішення іншою федеральною вищою судовою установою або Єдиним сенатом.

Висновки

Касаційна інстанція здійснює юридичну перевірку правильності винесених нижчестоящими судами рішень з питань застосування норм матеріального та процесуального права, виконує регулятивну роль та через однакове тлумачення права забезпечує єдності судової практики та однаковості правозастосування в судах.

Не викликає сумніву той факт, що юридичні конструкції, що забезпечують здійснення касаційного та ревізійного перегляду в країнах романо-германської системи права, з успіхом можуть бути використані при реформуванні механізму касаційного перегляду судових рішень в Україні, особливо в господарському судочинстві. Основною метою цивільного судочинства є здійснення на засадах верховенства права захисту порушених чи оспорюваних прав і охоронюваних законом інтересів. Ця мета, згідно із сучасною теорією процесуального права, повинна визначати і обсяг повноважень суду касаційної інстанції в цивільних спорах.

Література

1. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland vom 23. Mai 1949. URL: <https://www.bundestag.de/gg>. (дата звернення 26.12.2024)
2. Барон А. А. Верховенство права у практиці конституційного суду Бельгії. URL: <https://www.constjournal.com/wp-content/uploads/issues/2018-4/pdfs/1-baron-andre-alen-villem-veridt-verkhovenstvo-prava-praktytsi-konstytutsiinoho-sudu-belhii.pdf> (дата звернення 26.12.2024)
3. Берч В. В. Участь народу у реалізації судової влади через суд присяжних Бельгії. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/nauka/article/view/11321/11380> (дата звернення 26.12.2024)
4. Валовіна М. А. Порівняльна характеристика кримінально-процесуального законодавства України та країн романо-германської правової сім'ї (на прикладі Франції та ФРН). URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/>

[bitstream/123456789/11850/1/Valovina.pdf](#) (дата звернення 26.12.2024)

5. Назаров І. Класифікація судових систем європейських держав. URL: https://dSPACE.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/7480/1/Nazarov_198.pdf (дата звернення 26.12.2024)

6. Паславська Н. Т. Система адміністративних судів ФРН: організація і функціонування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2024. № 81. С.189-195.

7. Сьоміна В. А. Досвід створення та функціонування адміністративної юстиції у Франції та ФРН. URL: https://dSPACE.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/2691/1/Somina_143.pdf (дата звернення 26.12.2024)

8. Черепій П. М. Кримінальне судочинство Німеччини. Загальна характеристика. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. URL: <https://lbku.krok.edu.ua/index.php/krok-university-law-journal/article/view/39/33> (дата звернення 26.12.2024)

9. Шишкін В. Система судів загальної юрисдикції у Франції. *Право України*. 1996. № 6. С.18-22.

References

1. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland vom 23. Mai 1949. URL: <https://www.bundestag.de/gg>. (дата звернення 26.12.2024)

2. Baron A. A. Verkhovenstvo prava u praktytsi konstytutsiinoho sudu Belhii. URL: <https://www.constjournal.com/wp-content/uploads/issues/2018-4/pdfs/1-baron-andre-alen-villemeridit-verkhovenstvo-prava-praktytsi-konstytutsiinoho-sudu-belhii.pdf> (дата звернення 26.12.2024)

3. Berch V. V. Uchast narodu u realizatsii sudovoi vlady cherez sud prysiazhnykh Belhii. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/nauka/article/view/11321/11380> (дата звернення 26.12.2024)

4. Valovina M. A. Porivnialna kharakterystyka kryminalno-protseusualnogo zakonodavstva Ukrainy ta krain romano-hermanskoï pravovoi simi (na prykladi Frantsii ta FRN) URL: <https://dSPACE.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/11850/1/Valovina.pdf> (дата звернення 26.12.2024)

5. Nazarov I. Klyasyfikatsiia sudovykh system yevropeiskykh derzhav URL: <https://dSPACE.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/11850/1/Valovina.pdf>

SUMMARY

The article is devoted to the study of the essence of cassation proceedings in the judicial system of the countries of the European Union. Cassation proceedings are an integral part of the system of review of court decisions, which exhausts the national mechanisms of judicial protection, which is the reason for the increased interest in it. Despite the limited range of issues that can be resolved in cassation proceedings, their importance for the protection of violated rights, freedoms and interests in legal relations, the stability of judicial practice, and the implementation of the control functions of the judiciary, is undeniable.

The effectiveness of court proceedings is not least determined by the perfection of its procedural form. At the same time, it should be noted that due to the extraordinary nature of the cassation proceedings, the specifics of the tasks that are solved in it, the procedural form of these proceedings in different countries has significant differences that need to be studied. The cassation instance carries out a legal review of the correctness of the decisions made by the lower courts on the application of the norms of substantive and procedural law, performs a regulatory role and, through the same interpretation of the law, ensures the unity of judicial practice and the uniformity of law enforcement in the courts.

Key words: cassation, cassation proceedings, judicial system, legal system, French legal system, Romano-Germanic legal family.

[nlu.edu.ua/bitstream/123456789/7480/1/Nazarov_198.pdf](#) (дата звернення 26.12.2024)

6. Paslavska N. T. Systema administratyvnykh sudiv FRN: orhanizatsiia i funktsionuvannia. Tom 2 № 81 (2024): *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnogo universytetu*. Seriia: Pravo.

7. Somina V. A. Dosvid stvorennia ta funktsionuvannia administratyvnoi yustytzii u Frantsii ta FRN. URL: https://dSPACE.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/2691/1/Somina_143.pdf (дата звернення 26.12.2024)

8. Cherepii P. M. Kryminalne sudochynstvo Nimechchyny. Zahalna kharakterystyka. *Pravnychiy visnyk Universytetu «KROK»*, (29), 182–187. URL: <https://lbku.krok.edu.ua/index.php/krok-university-law-journal/article/view/39/33> (дата звернення 26.12.2024)

9. Shyshkin V. Systema sudiv zahalnoi yurydyktsii u Frantsii. *Pravo Ukrainy*. 1996. № 6. С.18.

INTRODUCTION OF THE MILITARY PROSECUTOR'S OFFICE AS AN ELEMENT OF MILITARY JUSTICE

КАЛЬЧУК Олександр Миколайович - кандидат юридичних наук, докторант, Київський інститут інтелектуальної власності та права Національного університету «Одеська юридична академія»

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0002-0582-8168>

УДК 351.74 : 342.922

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.1.35>

The article is devoted to the possibility of introducing the military prosecutor's office as an element of military justice. It is proved that the functioning of the Specialized Military Prosecutor's Office, which is staffed by military personnel, under the conditions of the introduction of the legal regime of martial law and a special period in Ukraine, an effective solution to the tasks of protecting national interests from military threats will be ensured, maintaining proper law and order in the military sphere, including supervising the observance by the intelligence agencies of Ukraine of the laws of Ukraine and the observance of legality by the military counterintelligence bodies of the Security Service of Ukraine, carrying out counterintelligence activities, ensuring the protection of the rights and legitimate interests of military personnel and their families, as well as improving the efficiency of detection, documentation and investigation of war crimes, crimes of genocide and crimes against humanity committed by the Russian Federation on the territory of Ukraine, as well as effective supervision of the system of vowel and secret search and counterintelligence measures, carried out with the use of operational and operational-technical means (Articles 2 and 5 of the Law of Ukraine «On operational-search activities»).

It is emphasized that the establishment of the Specialized Military Prosecutor's Office, within the framework of building a system of bodies of Military Justice of Ukraine, under the conditions of the legal regime of martial law, military aggression of the Russian Federation against Ukraine, will be aimed at achieving the goal of strengthening a special partnership with NATO and Ukraine's

full membership in the North Atlantic Treaty Organization, in terms of interoperability of the components of the security and defense sector with the relevant structures of the Alliance.

The specialized military prosecutor's office has been proposed to define as a legal entity of public law, which has separate property that is state property, accounts in bodies that carry out treasury services for budget funds, a seal depicting the State Emblem of Ukraine and its name.

Keywords: introduction, military prosecutor's office, justice, prosecutor's office, reform, martial law, war, prosecutor's office.

The President of Ukraine by Decree of May 11, 2023 No. 273/2023 approved the Comprehensive Strategic Plan for Reforming Law Enforcement Agencies as Part of the Security and Defense Sector of Ukraine for 2023 - 2027, to achieve the mission, which is the strategic and operational ability of law enforcement agencies and prosecutors to serve the people, to protect order, public and state security in compliance with human rights and standards of accountability, integrating Ukraine into the European space of freedom, security and justice [1]. It should be noted that throughout the existence of independent Ukraine at the level of the by-law, law enforcement agencies and the prosecutor's office have been separated. Earlier and still there is an opinion that the prosecutor's office is part of law enforcement agencies and identified with them, outside the general system of justice. However, for quite a long time the prosecutor's office together with the bar

and the court, in accordance with the Constitution of Ukraine, is part of the justice system of Ukraine. Thus, at the level of the Comprehensive Plan for the Strategic Reform of the Law Enforcement Agencies, the affiliation of the Prosecutor's Office to the justice system is determined, as it should be, in accordance with the Constitution of Ukraine.

Special attention should be paid to the strategic plan for reforming law enforcement agencies defined by the Comprehensive Plan:

— ensuring legal certainty of the functions of the prosecutor in organizing the pre-trial investigation, the procedural management of the pre-trial investigation, the supervision of the observance of laws by the pre-trial investigation bodies, in particular the distinction between the procedural status of the prosecutor, the head of the prosecutor's office and the head of the pre-trial investigation body.

— expanding the scope of the prosecutor's discretion in criminal proceedings to ensure the fulfillment of the functions assigned to him, in particular at the initial and final stages of the pre-trial investigation, taking into account the priority directions of combating crime;

— improving the internal structure and functions of law enforcement agencies and the prosecutor's office, ensuring their rational construction and ability to effectively perform their functions by optimizing resources in accordance with the powers determined by law.

— strengthening the coordination role of the Office of the Prosecutor General, the introduction of a legal mechanism for the approval and/or approval by the Prosecutor General of interdepartmental acts of law enforcement agencies on issues of pre-trial investigation and operational-search activities (standards, guidelines).

The above will require, to a certain extent, the revision of the legislation of Ukraine and the introduction of appropriate changes.

It should be noted that the decision to approve the Comprehensive Strategic Plan for the Reform of Law Enforcement Agencies, adopted during a special period and during the stay of Ukraine in the conditions of the legal regime of martial law, entered February 24, 2022, in connection with the military aggression of the Russian Federation against Ukraine, on the

basis of the proposal of the National Security and Defense Council of Ukraine, in accordance with paragraph 20 of part one of Article 106 of the Constitution of Ukraine, Law of Ukraine "On the legal regime of martial law," Decree of the President of Ukraine No. 64/2022 [2].

Special attention deserves, in connection with the above, the question of building a system of bodies of Military Justice of Ukraine, the restoration of the military prosecutor's office, as an integral element of this system.

In 2014, the Russian Federation committed an act of aggression against Ukraine, which resulted in the temporary annexation of part of the territory of Ukraine, in particular the purges of the Luhansk and Donetsk regions, the Autonomous Republic of Crimea. As a result, on March 18, 2014, in accordance with the Decree of the President of Ukraine No. 303/2014 "On Partial Mobilization," a special period began in Ukraine. In this regard, the President of Ukraine was instructed to the Head of the Security Service of Ukraine, Head of the State Guard of Ukraine, Head of the Foreign Intelligence Service of Ukraine, the highest command of the National Guard of Ukraine, the heads of the central executive bodies, which are subordinate to the military formations of Ukraine, Operational and rescue service of civil protection, transfer subordinate military formations of Ukraine, Civil Protection Operations and Rescue Service on organization and wartime states [3].

In February 2022, Russia committed an act of military aggression against Ukraine, through a full-scale military invasion of Ukraine.

It should be noted that as of February 2022, in the conditions of military aggression of the Russian Federation against Ukraine, in Ukraine there is no full-fledged system of military justice bodies (military police, military counterintelligence, military prosecutor's office, military advocacy, military court). Military justice of Ukraine, in a special period and under the legal regime of martial law, in accordance with the Strategy for Ensuring National Security of Ukraine, approved by the Decree of the President of Ukraine of 14.11.20 No. 392/2020 should become an effective element of ensuring national security by achieving sufficient interoperability of the components of the

security and defense forces with the relevant structures of the member states of the North Atlantic Treaty Organization and implementing Ukraine's strategic course towards full membership in the European Union and the North Atlantic Treaty Organization, in accordance with their standards and procedures [4].

It should be noted that in August 2014 the Main Directorate for Supervision of Compliance with Laws in the Military Sphere was disbanded, and on its basis the Main Military Prosecutor's Office of Ukraine was formed, and a new position was introduced, Deputy Prosecutor General - Chief Military Prosecutor. All prosecutors who worked in the Main Military Prosecutor's Office of Ukraine had the status of military personnel.

On September 19, 2019, the Verkhovna Rada of Ukraine adopted a bill on the reform of the prosecutor's office under No. 1032 "On Amending Certain Legislative Acts of Ukraine on Priority Measures for the Reform of the Prosecutor's Office." This law provided for the liquidation of military prosecutor's offices by January 1, 2021 [5].

The elimination of military prosecutor's offices led to a number of problems that do not properly allow to ensure proper law and order in the troops. In particular, the elimination of military prosecutor's offices practically makes it impossible for employees of the already civilian prosecutor's office to exercise their powers in the areas of warfare.

Decision of the National Security and Defense Council of Ukraine "On the National Security Strategy of Ukraine" of 14.09.20 clearly illustrates the mistake made within the framework of the long-term reform of the prosecutor's office, namely, in fact, the elimination of the military prosecutor's office in Ukraine by the decision of the Parliament of Ukraine in 2019.

The Office of the Attorney General tried to correct this mistake. Thus, according to the results of the processing by the Office of the Prosecutor General of the materials for consideration at the meeting of the National Security and Defense Council of Ukraine on the issue "On Urgent Measures to Deepen Ukraine's Integration into the North Atlantic Treaty Organization," a letter of 14.05.21 was sent to the

Secretary of the National Security and Defense Council of Ukraine. No. 11/4-4vih-21 with the proposals of the Office of the Prosecutor General on the establishment of a military justice system in Ukraine, consisting of the military police, military prosecutor's office and military courts [10].

The proposals were submitted by the Office of the Prosecutor General in a letter dated 14.05.21. No. 11/4-4vih-21 were urgent and consistent with the Decree of the President of Ukraine of 14.09.20. No. 392/2020, which approved the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine "On the National Security Strategy of Ukraine" of 14.09.20, especially taking into account that in the context of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, the creation and functioning of the system of Military Justice of Ukraine, responsible for ensuring law and order, the administration of justice, the protection of human rights in the military, military and defense spheres, is of exceptional importance.

Unfortunately, for unknown reasons, the proposal to create a Military Justice of Ukraine at the meeting of the National Security and Defense Council of Ukraine on the issue "On urgent measures to deepen Ukraine's integration into the North Atlantic Treaty Organization" in 2021 was not considered. as evidenced by the decision adopted on June 4, 2021 by the NSDC of Ukraine "On urgent measures to deepen Ukraine's integration into the North Atlantic Treaty Organization," approved by the Decree of the President of Ukraine of 23.07.21 № 307/2021 [6].

In particular, in 2021, an international scientific event "Activities of Military Justice in Conditions of Armed Conflict. The Experience of the Ukrainian Prosecutor's Office," "within the framework of which the peculiarities of the organization and functioning of the system of bodies of Military Justice of Ukraine, the activities of the prosecutor's office in the conditions of international armed conflict and counteraction to the aggression of the Russian Federation against Ukraine were considered. The current state and the need to develop the system of military justice of Ukraine, taking into account the experience and standards of NATO member

states on the implementation of military justice, the organization and activities of military law enforcement agencies, are highlighted. Within the framework of this event, G. Tin of the Committee on Law Enforcement of the Verkhovna Rada of Ukraine noted - "The immutability of Ukraine's course regarding the fastest entry into the North Atlantic Treaty Organization has been repeatedly emphasized by the President of our state Volodymyr Zelensky. Therefore, our task is to develop and propose ways of our integration in the sphere of activity of the military justice bodies, especially in the conditions of a military conflict on the territory of Ukraine [9].

The challenges facing us certainly require from us, I mean including all branches of government, concerted actions to introduce effective institutions of military law and order in Ukraine and the effective activities of prosecutors of the Specialized Prosecutor's Office in the military and defense sphere. Two years ago, the Verkhovna Rada of Ukraine adopted amendments to the Law of Ukraine "On the Prosecutor's Office," which liquidated the military prosecutors as part of the prosecutor's office of Ukraine. Subsequently, the Specialized Prosecutor's Office in the military and defense sphere was created on their basis from scratch "[7; 11].

Being in a high-risk zone, civil prosecutors do not have social security guarantees that are provided for military personnel. This situation is discriminatory and needs to be corrected. "All this shows that the Office of the Prosecutor General stands on an understandable and clear position on the restoration (creation) of the military prosecutor's office, which will consist of prosecutors of military personnel. However, since April 2021, there have been no changes in this direction, with the exception of some initiatives of people's deputies of Ukraine, which in the second year of Russia's military aggression against Ukraine are still initiatives in the form of bills [8].

The establishment of a system of bodies of Military Justice of Ukraine is a way that will correspond to the implementation of the provisions of the National Security Strategy of Ukraine, including in the field of strengthening a special partnership with NATO and

gaining full membership in the North Atlantic Treaty Organization, in terms of the interoperability of the Armed Forces of Ukraine and other components of the security and defense sector with the relevant structures of the Alliance, as well as the implementation of the provisions of the Comprehensive Strategic Plan for Reforming Law Enforcement Agencies as Part of the Security and Defense Sector of Ukraine for 2022-2027. Within the framework of this, it should be noted that in most NATO member states there are bodies responsible for the investigation and consideration of war crimes (the service of military prosecutors, the military legal corps, the military prosecutor's office).

Література

1. Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023 – 2027 роки: Указ Президента від 11.05.23 р. № 273/2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/2023#Text> (дата звернення: 15.01.2024).

2. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента від 24.02.22 р. № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення: 15.01.2024).

3. Про часткову мобілізацію: Указ Президента від 18.03.14 р. № 303/2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/303/2014#Text> (дата звернення: 15.01.2024).

4. Про Стратегію національної безпеки України: Указ Президента від 14.09.20 р. № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0005525-20#Text> (дата звернення: 17.01.2024).

5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо першочергових заходів із реформи органів прокуратури: Закон України від 19.09.19 р. № 113-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/113-20#Text> (дата звернення: 17.01.2024).

6. Про невідкладні заходи щодо поглиблення інтеграції України до Організації Північноатлантичного договору: Указ Президента від 23.07.21 р. № 307/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0047525-21#Text> (дата звернення: 17.01.2024).

7. Leheza, Yevhen, Nalyvaiko, Larysa Sachko, Oleksandr Shcherbyna, Victor. Chepik-Trehubenko. Olha (2022). Principles of law: Methodological approaches to understanding in the context of modern globalization transformations. *Ius Humani. Law Journal*, 11(2), 55-79. <https://doi.org/https://doi.org/10.31207/ih.v11i2.312>

8. Leheza, Yevhen. Pisotska, Karina. Dubenko, Oleksandr. Dakhno, Oleksandr. Sotskyi, Artur 2022. The Essence of the Principles of Ukrainian Law in Modern Jurisprudence. *Revista Jurídica Portucalense*, December, 342-363. DOI: [https://doi.org/10.34625/issn.2183-2705\(32\)2022.ic-15](https://doi.org/10.34625/issn.2183-2705(32)2022.ic-15) <https://revistas.rcaap.pt/juridica/article/view/28026>.

9. Leheza, Yevhen; Savielieva, Maryna; Dzhafarova, Olena. 2018. Structural and legal analysis of scientific activity regulation in developed countries. *Baltic journal of economic studies*. Vol. 4, No. 3, pp. 147-157. Doi: 10.30525/2256-0742/2018-4-3-147-157

10. Matviichuk, Anatolii. Shcherbak, Viktor. Sirko, Viktoria. Malicieva, Hanna. Leheza, Yevhen. 2022. Human principles of law as a universal normative framework: Principios humanos del derecho como marco normativo universal. *Cuestiones Políticas*, 40(75), 221-231. <https://doi.org/10.46398/cuestpol.4075.14>

11. Лєгеза Є. О.Адміністративні процедури у сфері нерухомого майна: державна реєстрація речових прав та особливості реалізації через електронні торги: Монографія. Дніпро: Видавничий дім «Гельветика», 2022.

ЗАПРОВАДЖЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ПРОКУРАТУРИ ЯК ЕЛЕМЕНТА ВІЙСЬКОВОЇ ЮСТИЦІЇ

Стаття присвячена можливості запровадження військової прокуратури як елемента військової юстиції. Доведено, що функціонування Спеціалізованої військової прокуратури, яка

укомплектована військовослужбовцями, в умовах впровадження правового режиму воєнного стану та особливого періоду в Україні, буде забезпечено ефективно вирішення завдань захисту національних інтересів від воєнних загроз, підтримання належного правопорядку у воєнній сфері, у тому числі здійснення нагляду за додержанням розвідувальними органами України законів України та дотриманням законності органами військової контррозвідки Служби безпеки України, що здійснюють контррозвідувальну діяльність, забезпечення охорони прав і законних інтересів військовослужбовців та членів їх сімей, а також підвищення ефективності виявлення, документування і розслідування воєнних злочинів, злочину геноциду та злочинів проти людяності, скоєних рф на території України, а також здійснення дієвого нагляду за системою гласних і негласних пошукових та контррозвідувальних заходів, що здійснюються із застосуванням оперативних та оперативно-технічних засобів (статті 2 та 5 Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність”).

Акцентовано увагу, що утворення Спеціалізованої військової прокуратури, у рамках побудови системи органів Військової юстиції України, в умовах правового режиму воєнного стану, військової агресії рф проти України, буде спрямоване на досягнення мети щодо зміцнення особливого партнерства з НАТО та набуття Україною повноправного членства в Організації Північноатлантичного договору, у частині взаємосумісності складових сектору безпеки і оборони з відповідними структурами держав Альянсу.

Запропоновано спеціалізовану військову прокуратура визначати як юридичну особу публічного права, яка має відокремлене майно, що є державною власністю, рахунки в органах, що здійснюють казначейське обслуговування бюджетних коштів, печатку із зображенням Державного Герба України та своїм найменуванням.

Ключові слова: запровадження, військова прокуратура, юстиція, прокуратура, реформування, воєнний стан, війна, офіс прокурора.

МЕХАНІЗМИ ЗАСТОСУВАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ САНКЦІЙ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ: ПРАВОВІ АСПЕКТИ ТА ПРАКТИЧНА РЕАЛІЗАЦІЯ

ПОЛИВАЧ Роман Олександрович - аспірант кафедри міжнародного та європейського права, Державного некомерційного підприємства «Державний університет «Київський авіаційний інститут»

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0005-1921-0424>

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.1.36>

Сучасне міжнародне право розглядає економічні санкції як важливий інструмент зовнішньої політики для досягнення дипломатичних цілей, забезпечення міжнародного миру і безпеки. Такі заходи застосовуються для впливу на держави або суб'єкти, що порушують міжнародні норми, зокрема, у випадках загрози націглобальній стабільності. Економічні санкції можуть бути як менш насильницьким, так і ефективним способом досягнення міжнародних цілей, порівняно з військовими діями. Європейський Союз активно використовує санкції як інструмент своєї зовнішньої політики для впливу на країни, які порушують міжнародне право, права людини, або здійснюють агресивні дії.

Основні види санкцій, застосовувані ЄС, включають торгові обмеження, фінансові санкції, візові обмеження та індивідуальні санкції. Ці заходи спрямовані на обмеження економічних можливостей порушників, вплив на їхню міжнародну діяльність і створення політичного тиску. Проте ефективність санкцій залежить від їх правового регулювання, правильного застосування та погодження з іншими міжнародними організаціями, такими як ООН.

Правова основа для застосування санкцій у ЄС є детально прописаною в Договорі про Європейський Союз та рішеннях Ради ЄС. Цей механізм включає ретельний юридичний аналіз і узгодження санкцій серед держав-членів ЄС, що гарантує їх легітимність та підтримку. Процес введення санкцій також передбачає багатоступеневу процедуру з оцінкою ефектив-

ності та моніторингом їх виконання, що дозволяє коригувати політику в разі необхідності.

Економічні санкції мають значний вплив на міжнародні відносини, змінюючи економічну ситуацію в країнах, на які вони накладаються, та сприяючи дипломатичним змінам на глобальній арені. Однак санкції можуть мати й негативні гуманітарні наслідки, зокрема для цивільного населення в країнах-цільях санкцій. Водночас, застосування таких заходів є важливим інструментом для забезпечення міжнародного правопорядку та підтримки глобальної безпеки.

Цей аналіз підкреслює важливість ефективного використання економічних санкцій як частини зовнішньої політики ЄС, їхнього правового регулювання і багатостороннього підходу, що забезпечує їхню силу та вплив у міжнародних відносинах.

Ключові слова: Європейський Союз, санкції, економічні санкції, міжнародне право, міжнародні відносини, зовнішня політика.

Постановка проблеми

Економічні санкції, введені Європейським Союзом та іншими міжнародними організаціями проти держав, що порушують міжнародне право, стають потужним інструментом у сучасній зовнішній політиці. Проте, ефективність цих санкцій не завжди очевидна, оскільки їх вплив може бути обмежений через різні економічні та політичні чинники, зокрема через нелояльність певних країн або можливість об-

хідних шляхів. Це створює проблеми для міжнародної безпеки, адже санкції не завжди призводять до бажаних змін у поведінці держав.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Аналіз останніх досліджень і публікацій щодо механізмів застосування економічних санкцій у Європейському Союзі показує, що це питання продовжує залишатися надзвичайно актуальним. Зокрема, дослідження правових аспектів застосування санкцій та їх практичної реалізації фокусується на ефективності санкцій, їх впливі на міжнародну стабільність та правовій обґрунтованості таких заходів. Значний внесок у цю тематику зробили вчені, серед яких відомі праці М. Кремона, Н. Лавраноса, С. Боха, С. Джонса, Дж. Креутса та інші.

Мета і завдання дослідження

Метою дослідження є аналіз механізмів застосування економічних санкцій у Європейському Союзі, зокрема правових аспектів та їх практичної реалізації, а також оцінка ефективності таких санкцій у контексті міжнародних відносин. Завданнями дослідження є вивчення правових норм, що регулюють застосування санкцій, аналіз їх впливу на економіку держав-цілей, визначення основних проблем та викликів, з якими стикаються країни ЄС при реалізації санкційної політики, а також оцінка практичних результатів і можливих шляхів удосконалення механізмів їх застосування в сучасних умовах міжнародної політики.

Виклад основного матеріалу

У сучасному міжнародному праві економічні санкції стали важливим інструментом зовнішньої політики, який дозволяє державам та міжнародним організаціям досягати як дипломатичних цілей, так і забезпечувати міжнародну безпеку. Ці заходи застосовуються з метою впливу на поведінку держав або суб'єктів, які порушують міжнародне право або загрожують глобальній стабільності. Вони можуть варіюватися від обмежень у сфері торгівлі та фінансів до більш жорстких заходів, таких як заморо-

жування активів або обмеження на в'їзд осіб. Важливою характеристикою економічних санкцій є те, що вони є менш прямими і менш насильницькими засобами досягнення міжнародних цілей, ніж військові дії, проте можуть бути не менш ефективними, особливо в контексті мирного вирішення міжнародних суперечок.

Європейський Союз — одне з найбільших економічних і політичних об'єднань на європейському континенті, яке активно використовує економічні санкції для досягнення своїх зовнішньополітичних цілей. ЄС має досвід застосування санкцій проти різних держав і суб'єктів, що порушують міжнародні норми або загрожують безпеці. Це можуть бути країни, які порушують права людини, здійснюють агресивні дії на міжнародній арені, або ж ті, хто є причетними до тероризму або розповсюдження зброї масового знищення. Застосування економічних санкцій ЄС можна розглядати як комплексний механізм, що включає в себе правові, економічні та політичні аспекти, адже вони не лише обмежують економічні можливості країни, на яку накладаються санкції, але й є важливим політичним інструментом, що демонструє позицію ЄС щодо порушення міжнародних норм [1].

Завдяки потужному економічному потенціалу ЄС, його санкції мають значний вплив не лише на країни, проти яких вони спрямовані, а й на міжнародну економіку загалом. Економічні санкції ЄС є частиною ширшої стратегії зовнішньої політики Союзу, яка включає дипломатичні, гуманітарні та військові заходи, спрямовані на підтримку миру, стабільності та розвитку в усьому світі. Важливою характеристикою застосування санкцій ЄС є їх багатосторонній характер, адже санкції часто вводяться в координації з іншими міжнародними акторами, такими як Організація Об'єднаних Націй (ООН) або Сполучені Штати Америки, що дозволяє збільшити їхній вплив і ефективність.

Економічні санкції ЄС також мають складний механізм застосування, що включає ретельний правовий аналіз, погодження на рівні держав-членів і моніторинг їхньої реалізації. Таким чином, ЄС викорис-

товує економічні санкції не лише як засіб боротьби з порушеннями міжнародного права, але й як важливу складову своєї зовнішньої політики, яка сприяє розвитку міжнародного правопорядку, підтримці прав людини та забезпеченню глобальної безпеки [2].

Правова основа застосування економічних санкцій у Європейському Союзі є складною і багатогранною, оскільки вона базується на різних нормативних актах та юридичних принципах, що сприяють ефективному і легітимному впровадженню таких заходів. Відповідно до правових норм ЄС, санкції можуть бути введені з метою досягнення різних політичних і безпекових цілей, таких як захист миру, забезпечення стабільності на міжнародній арені, боротьба з порушенням прав людини або протидія тероризму. Основною правовою основою для застосування економічних санкцій є Договір про Європейський Союз (ДЄС), який визначає основи зовнішньої політики Союзу. Згідно з положеннями цього документа, ЄС має право вводити санкції як відповідь на порушення міжнародного права, яке може становити загрозу для миру та безпеки у світі [3].

Одним із основних інструментів правового регулювання є Рішення Ради Європейського Союзу, які є основними юридичними актами, що визначають введення, зміну або скасування економічних санкцій. Рішення Ради, як правило, приймаються на основі консенсусу серед усіх держав-членів, що надає процесу додаткову легітимність і політичну підтримку. Ці рішення мають обов'язкову силу для країн-членів і можуть бути застосовані до конкретних суб'єктів, які порушують міжнародні норми. Рішення Ради можуть включати різні типи санкцій, що варіюються від торгових обмежень і заборони на імпорт чи експорт певних товарів, до більш складних заходів, таких як фінансові обмеження, замороження активів або візові санкції, що забороняють поїздки для осіб, які сприяють порушенню міжнародного порядку.

Згідно з принципами, закладеними в ДЄС, застосування санкцій повинно відповідати цілому ряду вимог, включаючи

пропорційність, ефективність та обґрунтованість, з урахуванням конкретної ситуації і мети санкцій. Це означає, що введення санкцій має бути чітко обґрунтоване фактами, такими як порушення прав людини, агресія проти інших країн або підтримка тероризму. Також важливою є наявність механізмів, що забезпечують моніторинг ефективності санкцій і коригування політики в разі необхідності.

Крім того, у рамках Європейського Союзу визначено низку інших актів, які допомагають забезпечити правильне і ефективно застосування санкцій. До таких документів можна віднести регламенти Європейської Комісії, які регулюють специфічні технічні деталі санкцій та їх імплементацію на рівні держав-членів. Вони містять конкретні вказівки щодо здійснення санкційних заходів, таких як замороження активів, обмеження на проведення фінансових операцій та регулювання торговельних відносин. Ці регламенти є обов'язковими для виконання всіма державами-членами, що забезпечує єдину та послідовну політику щодо санкцій у межах ЄС.

Особливість правової основи санкцій ЄС полягає в тому, що вони застосовуються в контексті багатосторонньої дипломатії, що означає тісну співпрацю з іншими міжнародними організаціями, такими як ООН. Це дає можливість досягти ширшого міжнародного консенсусу і мінімізувати ризики від негативних економічних наслідків санкцій для самого Європейського Союзу.

Тим не менше, застосування економічних санкцій у ЄС є комплексним процесом, що потребує врахування різноманітних факторів, таких як економічний вплив на країни-члени Союзу, можливі гуманітарні наслідки для населення країни, проти якої введені санкції, та ефективність цих заходів у досягненні бажаних політичних цілей. Тому правова основа санкцій у ЄС є не лише механізмом введення цих заходів, а й інструментом, що дозволяє гнучко реагувати на зміни в міжнародній ситуації та забезпечувати баланс між політичною та соціальною і гуманітарними вимогами [4].

Європейський Союз активно використовує економічні санкції як один з інстру-

ментів своєї зовнішньої політики, щоб забезпечити виконання міжнародних стандартів і правопорядку, а також для сприяння мирним і стабільним відносинам на світовій арені. Залежно від ситуації, у ЄС застосовують різноманітні види економічних санкцій, кожен з яких має на меті обмежити діяльність держав або суб'єктів, що порушують міжнародне право, або відреагувати на загрози, що виникають у глобальній політиці.

Одним з основних видів санкцій є торгові обмеження, які можуть бути введені у випадках, коли країна або суб'єкти економічної діяльності порушують міжнародні норми, принципи чи угоди. Такі санкції включають заборону або обмеження на імпорт та експорт певних товарів і послуг, що може включати, зокрема, стратегічно важливі товари, такі як технології подвійного використання (для цивільних і військових потреб), енергоресурси, обладнання та інші важливі ресурси. Торгові обмеження часто застосовуються як перший етап тиску на державу, що порушує права людини або веде агресивну зовнішню політику, і сприяють змусити її до переговорів або змін у поведінці [5].

Фінансові санкції становлять ще одну важливу категорію. Вони включають замороження активів, обмеження доступу до міжнародних фінансових ринків, а також заборону на укладання певних фінансових угод. Зокрема, ці санкції можуть бути спрямовані на цілі країни, організації або окремих осіб, чиї дії суперечать міжнародним нормам. Фінансові санкції часто використовуються для обмеження здатності санкціонованих держав або осіб здійснювати важливі фінансові операції або підтримувати своє економічне становище на міжнародному ринку. Цей вид санкцій може включати заборону на проведення трансакцій з міжнародними банками або обмеження на доступ до міжнародних інвестиційних і фінансових інструментів [6].

Візові обмеження, які накладаються на певних осіб, є ще одним важливим інструментом санкцій ЄС. Вони застосовуються до осіб, яких Європейський Союз вважає відповідальними за порушення міжнародного

правапорядку, таких як політичні лідери, урядові чиновники, або особи, що мають значний вплив на прийняття рішень у країнах-цілях санкцій. Ці обмеження можуть включати заборону на в'їзд до країн ЄС або замороження транзиту через території ЄС, що фактично ускладнює їх можливості для здійснення міжнародних поїздок, бізнес-угод або дипломатичних заходів. Візові санкції часто є додатковим інструментом до фінансових санкцій і можуть бути ефективними для тиску на конкретних осіб, зацікавлених у підтримці міжнародних зв'язків або престижу на міжнародній арені.

Окрім вищезазначених санкцій, ЄС також активно застосовує індивідуальні санкції. Це санкції, що накладаються на конкретні особи, групи або компанії. Індивідуальні санкції включають замороження активів, заборону на здійснення певних трансакцій і фінансових операцій, а також інші обмеження, які можуть значно ускладнити діяльність цих суб'єктів. Цей вид санкцій є особливо ефективним, оскільки він дозволяє спрямувати тиск на конкретних осіб або суб'єктів, чиї дії чи рішення сприяють порушенню міжнародних норм або здійсненню актів агресії. Наприклад, ЄС може накласти санкції на політичних лідерів або членів урядів країн, що підтримують авторитарні режими або порушують міжнародні угоди щодо прав людини чи територіальної цілісності.

Важливо зазначити, що різноманіття санкцій дозволяє ЄС бути більш гнучким і точним у своїй зовнішній політиці. Вибір конкретного виду санкцій залежить від багатьох факторів, зокрема від характеру порушення, бажаного ефекту та взаємодії з іншими міжнародними акторами, такими як ООН, США, чи країни Великої сімки. Тому застосування економічних санкцій у ЄС є комплексним і багатоаспектним процесом, який має на меті досягти дипломатичних цілей, не застосовуючи військових сил, і сприяти вирішенню міжнародних конфліктів мирним шляхом [6].

Процедура застосування економічних санкцій у Європейському Союзі є складним і багатоступеневим процесом, що забезпечує правову обґрунтованість та ефек-

тивність санкцій, а також їх відповідність міжнародним стандартам. Цей процес дозволяє гарантувати, що санкції мають об'єктивне підґрунтя і не порушують права країн-членів ЄС або міжнародні угоди. Кожен етап застосування санкцій ретельно контролюється та перевіряється з огляду на потенційні економічні та політичні наслідки як для ЄС, так і для держави, проти якої вводяться санкції.

Процес введення економічних санкцій починається з ініціативи. Ініціативи можуть виходити від окремих держав-членів ЄС або Європейської комісії, яка, у свою чергу, визначає необхідність застосування санкцій у відповідь на порушення міжнародного права або загрози безпеці. Таке рішення часто приймається на основі інформації від різних джерел, включаючи міжнародні організації, розвідувальні дані та оцінку ситуації в конкретній країні. Після ініціативи проводиться всебічний аналіз ситуації, який охоплює юридичні аспекти, ефективність потенційних санкцій та можливі альтернативи застосуванню обмежень. Це дозволяє ретельно оцінити, чи є санкції найбільш адекватним інструментом для вирішення проблеми.

Після проведеного аналізу наступним етапом є ухвалення рішення Радою Європейського Союзу. Рада ЄС, на основі рекомендацій Європейської комісії або ініціативи окремих держав, ухвалює рішення про застосування санкцій, яке має обов'язкову силу для всіх країн-членів Союзу. Таке рішення вимагає консенсусу серед держав-членів, що гарантує демократичність процесу і виключає можливість застосування санкцій без належної підтримки серед учасників ЄС. Це також означає, що кожен член ЄС може висловити своє ставлення до санкцій, що дає можливість забезпечити колективну відповідальність за прийняте рішення [7].

Після того, як санкції ухвалені, їх виконання та моніторинг стають наступним важливим етапом. Кожна країна-член ЄС зобов'язана впровадити санкції у своє національне законодавство, що вимагає адаптації чинних нормативних актів або створення нових, що забезпечують ефективне виконання санкцій. Окрім того, існує система

моніторингу, яка стежить за виконанням санкцій. Це включає в себе перевірки того, чи дотримуються підприємства, банки та інші суб'єкти економічної діяльності як на рівні ЄС, так і на рівні окремих країн-членів, вимог санкцій. Інституції ЄС, зокрема Європейська комісія, займаються збором інформації та проведенням регулярних перевірок, що дозволяє своєчасно реагувати на порушення та виявляти неефективність окремих санкцій.

З часом санкції можуть бути переглянуті, змінені або навіть скасовані залежно від зміни ситуації, яка їх викликала. Це може статися, якщо країна, на яку накладені санкції, змінить свою політику і стане виконувати вимоги міжнародного права або якщо зміниться міжнародний контекст, що зробить санкції менш актуальними. Процес перегляду та скасування санкцій також включає оцінку їхнього впливу, ефективності та можливих побічних ефектів, таких як шкода для економіки країн-членів ЄС або гуманітарні наслідки для населення цільової країни. Оцінка результативності санкцій є важливою частиною цього процесу, оскільки ЄС прагне досягти своїх зовнішньополітичних цілей за допомогою таких інструментів, як економічні санкції, при цьому мінімізуючи їх негативний вплив на цивільне населення.

У підсумку, процедура застосування економічних санкцій у ЄС є добре відрегульованим механізмом, що враховує як правові, так і політичні аспекти. Від ініціативи та аналізу до ухвалення рішення і його подальшого моніторингу кожен етап цієї процедури забезпечує не лише ефективність санкцій, але й їх відповідність міжнародним стандартам, зокрема нормам міжнародного права [7].

Економічні санкції, запроваджені Європейським Союзом, здатні суттєво змінювати міжнародні відносини як на рівні держав, до яких вони застосовуються, так і на рівні самого ЄС. Вони є потужним інструментом зовнішньої політики, використовуваним для досягнення політичних, економічних або безпекових цілей, але їх наслідки можуть бути різноманітними і часто далекосяжними.

По-перше, економічні санкції значно впливають на економіку країн, проти яких вони спрямовані. Вони можуть призвести до серйозних фінансових і торгових обмежень, що знижує доступ до міжнародних ринків, уповільнює економічний розвиток і збільшує рівень безробіття. Внаслідок цього постраждали держави часто змушені шукати альтернативні шляхи розвитку, що може включати посилення економічних зв'язків із країнами, не підданими санкціям, а також розвиток внутрішніх ринків, що може мати як позитивні, так і негативні наслідки. Наприклад, санкції можуть сприяти розвитку нових технологій і промислових секторів в окремих країнах, але водночас можуть призводити до суттєвих гуманітарних проблем, зокрема через обмеження доступу до необхідних товарів і послуг.

По-друге, застосування економічних санкцій ЄС може мати важливі дипломатичні наслідки. Санкції часто використовуються як засіб тиску на уряди або організації, які, на думку ЄС, порушують міжнародні норми або права людини. У таких випадках введення санкцій може призвести до зниження дипломатичних відносин між ЄС і країною, проти якої санкції застосовуються. Це може призвести до того, що країна, яка зазнала санкцій, почне шукати підтримки в інших міжнародних акторах.

З іншого боку, введення санкцій також впливає на сам ЄС. Це може призвести до політичних і економічних розбіжностей серед держав-членів Союзу, особливо коли мова йде про санкції, що зачіпають економічні інтереси окремих країн ЄС. Для деяких держав-членів, які мають тісні торгові або економічні зв'язки з країнами, проти яких застосовуються санкції, введення таких обмежень може призвести до економічних втрат. Ці країни можуть виступати проти санкцій або вимагати їх пом'якшення, що може створювати напругу між членами ЄС. Водночас, однак, санкції можуть також бути використані для зміцнення внутрішньої політичної єдності ЄС, коли вони демонструють спільну позицію держав-членів щодо певних глобальних проблем, таких як порушення прав людини або агресивна зовнішня політика окремих держав [8].

На додаток, застосування економічних санкцій має потенціал змінити міжнародні торгові ланцюги і встановлення нових економічних зв'язків між країнами. Наприклад, країни, проти яких введені санкції, можуть шукати альтернативних торгових партнерів або розвивати нові економічні альянси, що може призвести до зміни глобальних торгових потоків і перегрупування геополітичних сил. Такі зміни можуть, у свою чергу, знизити вплив ЄС на світову економіку, якщо країни, проти яких застосовані санкції, знаходять нових партнерів і не зазнають значних економічних втрат.

Крім того, економічні санкції можуть мати значний вплив на загальний клімат міжнародних відносин. У глобальному масштабі введення санкцій може стати каталізатором для інших держав або міжнародних організацій, які або підтримають, або виступлять проти таких заходів, що, у свою чергу, може змінити розподіл впливу на світовій арені.

У підсумку, вплив економічних санкцій ЄС на міжнародні відносини є комплексним і багатограним процесом, що включає не лише економічні наслідки для країн-цілей, а й дипломатичні, політичні та навіть соціальні зміни. Санкції можуть призводити до значних змін у геополітичному ландшафті, впливаючи на міжнародні альянси, економічні зв'язки та глобальні торгові потоки. Однак їх ефективність залишається під питанням, і часом санкції можуть мати непередбачувані наслідки, що потребують постійного моніторингу та коригування відповідно до змінної міжнародної ситуації [8].

Європейський Союз активно співпрацює з іншими міжнародними акторами для забезпечення ефективності своїх економічних санкцій. Одним із основних партнерів ЄС є Організація Об'єднаних Націй, яка має значний вплив на процеси міжнародного регулювання та застосування санкцій. ООН через Раду Безпеки є ключовим органом, що відповідає за введення міжнародних санкцій, особливо у випадках, коли порушення міжнародного права або загроза глобальній безпеці вимагають колективних дій. Взаємодія ЄС і ООН дозволяє забезпечити більш широку правову та політичну

підтримку санкцій, що значно підвищує їх легітимність на міжнародній арені.

У випадку застосування санкцій, що охоплюють глобальні загрози, як-от порушення прав людини або ядерне розповсюдження, ЄС часто координує свої дії з іншими міжнародними організаціями, такими як Світова організація торгівлі (СОТ), Міжнародний валютний фонд (МВФ), а також з державами, що не є частинами ЄС. Це дозволяє забезпечити універсальність та ефективність санкцій, створюючи глобальний консенсус, що знижує ймовірність обходу санкцій окремими державами або суб'єктами.

Міжнародні санкції, як правило, вводяться в рамках багатосторонніх ініціатив, що допомагає уникнути ситуацій, коли окремі держави накладають санкції без урахування загальних міжнародних норм, що може призвести до економічних або політичних конфліктів. ЄС у своїй зовнішній політиці прагне максимізувати ефект своїх санкцій за допомогою таких ініціатив, як наприклад, у випадку з санкціями проти Ірану, де Сполучені Штати, ЄС і ООН працювали разом, щоб створити єдиний фронт, що дозволяє мінімізувати ризики для економік, які перебувають під санкціями, та забезпечити їх більш ефективну реалізацію.

Також важливою складовою є співпраця з іншими міжнародними акторами, такими як міжнародні фінансові установи, які можуть забезпечити моніторинг за фінансовими потоками, щоб гарантувати, що санкції виконуються відповідно до встановлених вимог. Наприклад, фінансові санкції, які запроваджуються ЄС, вимагають тісної співпраці з міжнародними фінансовими установами для блокування рахунків та заморожування активів, що здійснюються в межах міжнародного фінансового сектору.

Ця співпраця не тільки дозволяє досягти бажаних політичних та економічних результатів, але й забезпечує уникнення негативних наслідків для економік ЄС. Якщо санкції застосовуються без широкого міжнародного консенсусу, це може призвести до економічних втрат для самих країн, що їх накладають. Взаємодія з міжнародни-

ми організаціями, зокрема з ООН, СОТ і МВФ, дозволяє забезпечити, щоб санкції були збалансованими та справедливими, а також мінімізувати їхній негативний вплив на торгові відносини та фінансові потоки між державами.

Отже, співпраця ЄС з іншими міжнародними акторами є важливим компонентом у реалізації ефективних санкцій. Це дозволяє не лише посилити глобальний тиск на країни, які порушують міжнародні норми, а й забезпечити міжнародну підтримку, що підвищує легітимність санкцій, знижуючи ймовірність їхнього обхідного застосування.

Незважаючи на широке використання економічних санкцій як інструмента зовнішньої політики Європейським Союзом, цей механізм не позбавлений серйозної критики. Одним з основних зауважень є те, що санкції не завжди досягають бажаного політичного результату. Багато експертів вказують, що введення економічних обмежень на країни часто не змінює їхню політику або не приводить до суттєвих змін у поведінці урядів, проти яких санкції спрямовані. Замість цього санкції можуть лише посилювати економічну ізоляцію та сприяти економічним труднощам у країнах, що вже перебувають у складній ситуації [10].

Одним з головних викликів є також те, що економічні санкції можуть негативно позначитися на економіках держав-членів ЄС. Хоча санкції зазвичай спрямовані проти окремих країн або осіб, вони можуть впливати і на бізнес-діяльність у Європі, особливо в тих галузях, які мають тісні економічні зв'язки з санкціонованими державами. Це може призвести до втрат для європейських компаній, зменшення доходів від експорту та зростання витрат на імпорт. Водночас санкції можуть викликати непередбачувані економічні наслідки, такі як зростання цін на певні товари або нестабільність на фінансових ринках, що може призвести до загрози економічного зростання всього ЄС.

Ще однією важливою проблемою є гуманітарні наслідки санкцій. Вони можуть сприяти погіршенню життя простих громадян країн, проти яких санкції застосовують-

ся. Часто санкції впливають на широкий спектр товарів і послуг, зокрема на ті, які мають критичне значення для населення, як-от: продукти харчування, ліки, а також інші необхідні товари. У результаті цього страждають не тільки уряди, яких хочуть змусити змінити політику, але й звичайні громадяни, які стають жертвами економічної блокади. У цьому контексті, санкції можуть сприяти збільшенню гуманітарних криз у країнах, де ситуація вже є складною, наприклад, в умовах війни або внутрішніх конфліктів [10].

Висновки

Механізми застосування економічних санкцій Європейським Союзом є важливим інструментом у здійсненні його зовнішньої політики, який сприяє формуванню міжнародного порядку, заснованого на принципах миру, стабільності та поваги до міжнародних прав. Санкції дозволяють ЄС впливати на країни, які порушують міжнародні норми або становлять загрозу для глобальної безпеки. Вони можуть бути спрямовані як на держави, так і на конкретних осіб чи організації, і зазвичай застосовуються в умовах, коли дипломатичні канали не дають бажаних результатів. ЄС використовує санкції як спосіб тиску, спрямованого на зміну політики, дії яких можна регулювати та адаптувати залежно від розвитку ситуації. Однак важливим є те, що ці санкції не повинні бути єдиним засобом для досягнення зовнішньополітичних цілей.

Для досягнення більшої ефективності економічних санкцій необхідно врахувати їхню багатоаспектність. Оскільки санкції можуть мати не лише політичний, але й економічний, соціальний та гуманітарний вплив на країну, важливо забезпечити баланс між тиском на порушників і мінімізацією негативних наслідків для цивільного населення. Багаторазове застосування санкцій без відповідної стратегії може призвести до зростання напруженості на міжнародній арені, а також негативно вплинути на економіку держав-членів ЄС. Тому важливо, щоб санкції були чітко обґрунтованими і мали певні механізми для коригування в разі зміни обставин.

Література

1. Biersteker T., Portela, C.. EU sanctions in context: Three types. European Union Institute for Security Studies, Brief No. 26. 2015 URL: https://www.academia.edu/14146332/EU_sanctions_in_context_three_types
2. Eckes C. EU global human rights sanctions regime: is the genie out of the bottle? *Journal of Contemporary European Studies*, 30(2). 2022 URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14782804.2021.1965556>
3. Договір про Європейський Союз URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text
4. Buchet N. Y. European Union's External Relations Fields: the Multi-pillar Issue of Economic Sanctions against Serbia. *Understanding the European Union's External Relations* / ed. M. Knodt, S. Princen. Princen : Routledge, 2003. P. 131–194
5. Golliard M. M. Economic Sanctions: Embargo on Stage. Theory and Empirical Evidence. Fribourg : Universitas Friburgensis, 2013. 127 p.
6. Elsuwege P. The Adoption of 'Targeted Sanctions' and the Potential for Inter-institutional Litigation after Lisbon. *Journal of Contemporary European Research*. 2011. No 7. P. 488–499.
7. Gestri M. Sanctions imposed by the European Union: legal and institutional aspects. *Coercive Diplomacy, Sanctions and International Law* / ed. N. Ronzitti. 2016. URL: <https://www.comune.modena.it/summerschool-archivio/edizione-2015/materiali-didattici/gestri-draft>
8. Gesty M. Sanctions imposed by the European Union: legal and institutional aspects. *International Conference on Coercive Diplomacy, Sanctions and International Law*. 2015. 13 February. 26 p.
9. Камінська Н.В. Міжнародно-правовий режим контрзаходів у формі передачі Україні російських активів: теоретичні й практичні аспекти. *Право України*. 2024. №3. С. 9-20. DOI: 10.33498/loou-2024-03
10. Rathbone M., Jeydel P., Lentz A. Sanctions, Sanctions Everywhere: Forging a Path Through Complex Transnational Sanction Laws. *Georgetown Journal of International Law*. 2013. No 44. P. 1055–1126

Roman Polyvach,

*Ph.D. student of the Department of International and European Law,
State non-commercial company «State university «Kyiv aviation institute»»*

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0005-1921-0424>

E-mail: romanpolyvach93@gmail.com

Mechanisms for the application of economic sanctions in the European Union: legal aspects and practical implementation

In modern international law, economic sanctions have become an important tool of foreign policy to achieve diplomatic goals and ensure international security. These measures are used to influence states or entities that violate international norms, in particular, in cases of threats to global stability. Economic sanctions can be both a less violent and more effective way to achieve international goals than military action. The European Union actively uses sanctions as an instrument of its foreign policy to influence countries that violate international law, human rights, or commit aggressive acts.

The main types of sanctions applied by the EU include trade restrictions, financial sanctions, visa restrictions, and individual sanctions. These measures are aimed at limiting the economic opportunities of violators, influencing their international activities and creating political pressure. However, the effectiveness of sanctions depends on their legal regulation, proper application and coordination

with other international organizations, such as the UN.

The legal basis for the application of sanctions in the EU is detailed in the Treaty on European Union and decisions of the EU Council. This mechanism includes a thorough legal analysis and coordination of sanctions among EU member states, which guarantees their legitimacy and support. The process of imposing sanctions also involves a multi-stage procedure with an assessment of the effectiveness and monitoring of their implementation, which allows for policy adjustments if necessary.

Economic sanctions have a significant impact on international relations, changing the economic situation in the countries they are imposed on and contributing to diplomatic changes in the global arena. However, sanctions can also have negative humanitarian consequences, in particular for civilians in the targeted countries. At the same time, the use of such measures is an important tool for ensuring international law and order and maintaining global security.

This analysis emphasizes the importance of effective use of economic sanctions as part of the EU's foreign policy, their legal regulation and multilateral approach, which ensures their power and influence in international relations.

Key words: European Union, sanctions, economic sanctions, international law, international relations, foreign policy.

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ДОТРИМАННЯ ПРОЗОРОСТІ ОРГАНАМИ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ

ЛЮБАРСЬКИЙ Вадим Сергійович - аспірант кафедри конституційного і адміністративного права, Національний авіаційний університет

<https://orcid.org/0000-0001-7459-2625>

УДК 351.9:342.5

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.1.37>

У статті проведено комплексне дослідження зарубіжного досвіду забезпечення прозорості в діяльності органів публічної влади. Здійснено порівняльний аналіз нормативно-правових засад, інституційних механізмів та технологічних рішень реалізації принципу прозорості у США та країнах ЄС. Застосовано системний підхід та методи порівняльного аналізу для вивчення особливостей впровадження механізмів прозорості в різних країнах. Виявлено, що найефективніші системи забезпечення прозорості базуються на поєднанні потужної законодавчої бази з сучасними цифровими рішеннями. Встановлено пряму кореляцію між рівнем громадської участі та показниками протидії корупції. Визначено перспективні напрями адаптації успішних практик для України, зокрема щодо централізації механізмів громадської участі та впровадження цифрових інструментів забезпечення прозорості. Обґрунтовано необхідність формування національної моделі прозорості з урахуванням безпекових викликів воєнного часу та завдань післявоєнної відбудови.

Ключові слова: прозорість, належне врядування, зарубіжний досвід, публічне управління, цифрова трансформація, громадський контроль, підзвітність влади.

Постановка проблеми

Стрімкий розвиток інформаційного суспільства та поглиблення демократичних процесів зумовлюють зростання ролі принципу прозорості як фундаментальної

основи ефективного публічного управління та запоруки довіри суспільства до влади. Варто погодитися з думкою, що інформація виступає ключовою складовою стабільного суспільного розвитку через процеси її отримання, використання та поширення в суспільстві [1, с. 92]. Міжнародний досвід демонструє, що відкритість та прозорість діяльності органів публічної влади стають визначальними факторами в побудові діалогу між державою та громадянами, забезпеченні підзвітності влади та протидії корупції. Вивчення практики впровадження принципу прозорості в США та країнах Європейського Союзу (далі – ЄС) розкриває дієві механізми та інструменти забезпечення прозорості управлінських процесів. Особливої актуальності набуває дослідження нормативно-правових засад, інституційних механізмів та технологічних рішень реалізації прозорості в умовах цифрової трансформації публічного управління. Проведення порівняльного аналізу успішних практик провідних демократичних країн щодо забезпечення відкритості влади, залучення громадськості до процесів прийняття рішень та впровадження інноваційних підходів до реалізації принципу прозорості становить значний науковий та практичний інтерес для розвитку системи публічного управління. Комплексне дослідження досвіду США та країн ЄС дозволяє виявити ефективні моделі забезпечення прозорості діяльності органів публічної влади та окреслити перспективні напрями

розвитку транспарентності в умовах глобальних викликів сучасності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Теоретичні та практичні питання забезпечення транспарентності в діяльності органів публічної влади досліджували провідні вітчизняні науковці: Л. Наливайко, О. Чепік-Трегубенко, А. Муртішева, С. Бульбенюк та інші. У наукових працях розкрито концептуальні підходи до розуміння принципу транспарентності, проаналізовано механізми забезпечення прозорості в діяльності органів влади, досліджено нормативно-правові засади реалізації транспарентності, висвітлено окремі елементи зарубіжного досвіду. Значний науковий доробок присвячено дослідженню впливу транспарентності на демократизацію суспільства, розвиток громадянського суспільства та формування ефективної системи публічного управління. Проте більшість наявних досліджень спираються на застарілі дані та не враховують стрімкий розвиток інформаційних технологій і цифрову трансформацію публічного управління останніх років. Відсутність комплексного порівняльного аналізу сучасних практик забезпечення транспарентності у США та країнах ЄС, зокрема в умовах кризових ситуацій та безпекових викликів, зумовлює необхідність подальшого наукового пошуку в окресленому напрямі.

Мета дослідження полягає у проведенні комплексного порівняльного аналізу досвіду забезпечення транспарентності органами публічної влади у США та країнах ЄС для виявлення ефективних механізмів реалізації принципу прозорості в умовах цифрової трансформації та сучасних безпекових викликів.

Виклад основного матеріалу

Становлення принципу транспарентності в публічному управлінні Європейського Союзу відбувалося поступово та пройшло тривалий шлях еволюції від загальних декларацій про важливість відкритості до формування комплексної системи забез-

печення прозорості на наднаціональному рівні. Початковий етап розвитку концепції транспарентності в ЄС характеризувався фрагментарністю підходів та відсутністю єдиних стандартів прозорості. Маастрихтський договір 1992 року заклав фундаментальні основи для подальшого розвитку принципу транспарентності, визначивши його як один з базових елементів європейського врядування [2]. Амстердамський договір 1997 року започаткував новий етап у забезпеченні прозорості діяльності європейських інституцій, запровадивши механізми доступу громадян до документів та інформації про діяльність органів ЄС [3]. Лісабонський договір 2007 року суттєво розширив сферу застосування принципу транспарентності через впровадження трьох фундаментальних принципів - демократичної рівності, представницької демократії та демократії участі, що посилює вимоги до прозорості діяльності органів публічної влади. Важливим кроком у розвитку транспарентності стало запровадження механізму громадянської ініціативи, який забезпечив прямий вплив громадян на процеси прийняття рішень у ЄС [4]. Системне вдосконалення механізмів забезпечення прозорості було спрямоване на подолання інформаційного розриву між європейськими інституціями та громадянами, що сприяло підвищенню довіри до органів публічної влади на наднаціональному рівні.

На наше переконання, транспарентність як базовий принцип «доброго врядування» виступає не просто технічним інструментом забезпечення доступу до інформації, а є фундаментальною цінністю демократичного суспільства, що визначає якість взаємодії між владою та громадянами. Аналізуючи наукові підходи до розуміння принципів «доброго врядування», зокрема напрацювання Х. Кохалик, можемо стверджувати, що транспарентність органічно пов'язана з іншими засадничими принципами - результативністю діяльності публічної влади, її підзвітністю суспільству та спроможністю оперативного реагувати на потреби громадян [5, с. 56]. При цьому саме через механізми забезпечення прозорості відбувається легітимізація владних рішень,

формування довіри між державою та громадянським суспільством, а також створення передумов для ефективного громадського контролю за діяльністю органів публічної влади. Варто наголосити, що в умовах цифрової трансформації публічного управління транспарентність набуває нових форм реалізації, проте її сутнісне значення як основи демократичного врядування залишається незмінним.

Нормативно-правове забезпечення принципу транспарентності в діяльності інституцій ЄС представлено багаторівневою системою правових актів. Регламент № 1049/2001 від 30 травня 2001 року щодо доступу громадськості до документів Європейського Парламенту, Ради та Комісії встановлює загальні правила доступу до документів інституцій ЄС, визначає процедури отримання інформації та підстави для можливих обмежень [6]. Директива ЄС від 17.11.2003 № 2003/98/ЄС про вторинне використання інформації публічного сектора створює правові рамки для забезпечення доступності та можливості використання даних органів влади [7]. Регламент ЄС № 2018/1725 від 23 жовтня 2018 року встановлює правила захисту персональних даних при забезпеченні транспарентності [8]. Важливу роль відіграють також рішення Суду ЄС, які формують прецедентну практику щодо застосування принципу транспарентності.

Механізми реалізації транспарентності на наднаціональному рівні ЄС формують, на нашу думку, комплексну та багаторівневу систему інструментів і процедур забезпечення прозорості. Вважаємо, що особливо ефективним є функціонування Єдиного порталу відкритих даних ЄС, який забезпечує централізований доступ до інформації всіх європейських інституцій [9]. Важливим елементом системи транспарентності є Реєстр документів Європейської Комісії, Європейського Парламенту та Ради ЄС, що надає можливість пошуку та отримання офіційних документів [10]. На наше переконання, прогресивним інструментом забезпечення прозорості є система електронних консультацій, яка створює платформу для участі громадян та організацій в обговорен-

ні проєктів рішень ЄС [11]. Варто наголосити на ключовій ролі Європейського омбудсмена, який здійснює системний нагляд за дотриманням принципу транспарентності та розглядає скарги щодо порушення права на доступ до інформації, забезпечуючи додатковий рівень контролю. Результативність зазначених механізмів підтверджується статистичними даними Щорічного звіту Реєстру прозорості ЄС за 2023 рік, згідно з яким кількість зареєстрованих представників інтересів досягла 12 469 [12, с. 13], що демонструє зростаючу довіру до інструментів транспарентності та посилення взаємодії між інституціями ЄС та громадянським суспільством.

Досвід забезпечення транспарентності в США становить особливий науковий інтерес як приклад однієї з найбільш розвинутих систем відкритості публічної влади, що функціонує незалежно від європейської моделі. Основу правового регулювання транспарентності в США формує Закон про свободу інформації (Freedom of Information Act) 1966 року, який встановив презумпцію відкритості урядової інформації та визначив чіткі процедури її отримання громадянами [13]. Закон про реформу свободи інформації 1986 року розширив механізми доступу до урядової інформації та вдосконалив процедури опрацювання запитів [14, с. 50-51]. Закон про відкритий уряд (Open Government Act) 2007 року посилив вимоги до прозорості через створення Офісу урядових інформаційних служб, запровадження системи відстеження статусу запитів, встановлення 20-денного строку надання відповідей, введення штрафних санкцій та обов'язкової щорічної звітності федеральних агентств [15].

Практична реалізація принципу транспарентності в США забезпечується через розгалужену систему спеціалізованих веб-порталів, кожен з яких виконує специфічні функції в забезпеченні прозорості публічного управління. Портал USA Spending.gov [16] надає детальну інформацію про федеральні витрати, гранти, контракти та фінансові звіти, дозволяючи громадянам відстежувати рух бюджетних коштів. FederalRegister.gov [17] служить офіційним

джерелом публікації проектів нормативних актів та забезпечує можливість громадсько-го обговорення регуляторних ініціатив. Єдиний урядовий портал USA.gov [18] є централізованою точкою доступу до урядової інформації, включаючи нормативні документи, звіти про діяльність, статистичні дані та аналітичні матеріали.

Порівняльний аналіз показників транспарентності згідно з даними Open Budget Survey 2023 року [19] демонструє суттєві відмінності між США та Україною, де США має показник прозорості 69 балів, рівень громадської участі 22 бали та бюджетний нагляд 83 бали, тоді як Україна демонструє значно нижчий рівень прозорості (38 балів), подібний показник громадської участі (24 бали) та високий рівень бюджетного нагляду (76 балів). Поглиблений аналіз показників країн-членів Європейського Союзу свідчить, що найвищі збалансовані показники демонструють Болгарія (громадська участь - 27 балів, бюджетний нагляд - 79 балів, прозорість - 79 балів) та Великобританія (громадська участь - 54 бали, бюджетний нагляд - 56 балів, прозорість - 62 бали). Необхідно відзначити, що показники України, незважаючи на воєнний стан, демонструють відносну стабільність системи бюджетного нагляду, що свідчить про стійкість інституційних механізмів навіть в умовах війни. Водночас нижчі показники прозорості можуть бути обґрунтовані об'єктивними безпековими обмеженнями щодо розкриття інформації в умовах воєнного стану. На наше переконання, досвід Болгарії як постсоціалістичної країни, яка досягла високих показників транспарентності, та Великобританії з її розвиненими механізмами громадської участі становить особливу цінність для післявоєнної трансформації системи публічного управління в Україні, особливо в контексті євроінтеграційних процесів та необхідності відбудови країни на принципах максимальної прозорості та підзвітності.

Фундаментальним нормативно-правовим актом у сфері забезпечення транспарентності публічного управління у Великобританії є Закон про свободу інформації (Freedom of Information Act) 2000 року [20],

який встановлює правові механізми доступу громадян до офіційної інформації органів публічної влади. Законодавчий акт запроваджує не лише декларативне право на інформацію, але й створює дієву систему його реалізації через функціонування незалежної Ради з контролю за розкриттям інформації, яка розглядає апеляції громадян у випадках відмови у наданні інформації. На наше переконання, високий показник громадської участі у Великобританії (54 бали) безпосередньо корелює з низьким рівнем корупції в державі, що підтверджується показником Індексу сприйняття корупції (CPI) за 2023 рік - 71 бал зі 100 можливих [21]. Встановлений зв'язок свідчить, що активне залучення громадськості до процесів прийняття рішень, постійний громадський моніторинг діяльності органів влади та ефективна система оскарження відмов у доступі до інформації створюють несприятливе середовище для корупційних практик та забезпечують невідворотність відповідальності за порушення принципів транспарентності. Унікальність британської моделі полягає в запровадженні інституту Уповноваженого з питань інформації (Information Commissioner), який має широкі повноваження щодо моніторингу дотримання законодавства про доступ до інформації та накладення санкцій за його порушення, а також у функціонуванні спеціалізованого трибуналу з питань інформації (Information Rights Tribunal) для розгляду скарг на рішення щодо доступу до інформації [22; 23].

Практична імплементація принципів транспарентності в системі публічного управління Великобританії відзначається унікальними механізмами громадського контролю та цифрової демократії. Ключовим елементом британської моделі виступає система «Parliamentary Digital Service» [24], яка забезпечує пряму трансляцію парламентських дебатів з можливістю інтерактивної участі громадян через функцію «Digital Questions», що дозволяє в режимі реального часу надсилати запитання парламентарям під час обговорення законопроектів. Інноваційна платформа «Evidence Check» [25] залучає громадськість та експертне середовище до верифікації фактичних даних, які

використовуються органами влади для обґрунтування політичних рішень, що суттєво підвищує якість публічної політики та запобігає маніпулюванню інформацією. Особливої уваги заслуговує система оцінювання державних інвестицій у Великобританії, що базується на керівництві «Green Book» [26], розробленому Міністерством фінансів для проведення комплексної оцінки вартості та суспільної корисності інфраструктурних проєктів. Механізм передбачає обов'язкове проведення публічних консультацій та аналізу соціально-економічної ефективності проєктів, включаючи оцінку впливу на довкілля та довгострокову сталість інвестицій, що забезпечує високий рівень прозорості та ефективності використання публічних коштів. На наше переконання, впровадження подібних механізмів в Україні могло б суттєво посилити систему громадського контролю та підвищити ефективність використання бюджетних ресурсів у процесі післявоєнної відбудови.

Практична імплементація принципів прозорості в системі публічного управління Болгарії відзначається прогресивними механізмами електронної участі та контролю, що базуються на потужній нормативно-правовій основі. Закон про доступ до публічної інформації 2000 року (Закон за достъп до обществена информация) [27] та Закон про електронне урядування 2007 року (Закон за електронното управление) [28] створили фундамент для розвитку цифрових інструментів забезпечення прозорості, а прийнятий у 2016 році Закон про електронну ідентифікацію (Закон за електронната идентификация) [29] забезпечив надійну автентифікацію громадян в електронних системах участі.

Унікальним елементом болгарської системи забезпечення прозорості є функціонування єдиного національного порталу громадських обговорень strategy.bg [30], який централізує всі публічні консультації та обговорення проєктів нормативних актів на одній платформі, що суттєво спрощує участь громадськості в процесі прийняття рішень порівняно з українською практикою розміщення обговорень на окремих сайтах міністерств. На наш по-

гляд, хоча Україна демонструє більш прогресивний підхід до цифровізації публічних послуг, досвід Болгарії щодо централізації механізмів громадської участі та інституціоналізації громадського контролю заслуговує на увагу в рамках подальшого вдосконалення системи забезпечення прозорості, особливо на етапі післявоєнної відбудови та євроінтеграції.

Висновок

Дослідження зарубіжного досвіду дотримання прозорості органами публічної влади засвідчує глибинну трансформацію підходів до забезпечення прозорості управління - від базових механізмів доступу до інформації до комплексних цифрових екосистем взаємодії влади та громадянського суспільства. Показовим є те, що найвищих результатів у впровадженні принципів прозорості досягли країни, які зробили ставку на поєднання потужної нормативно-правової бази із сучасними технологічними рішеннями, що підтверджується досвідом США з їхньою розгалуженою системою спеціалізованих порталів, британською моделлю цифрової демократії та болгарським підходом до централізації механізмів громадської участі. Для України, яка в умовах воєнного стану демонструє стабільність інституційних механізмів та продовжує рух до європейської інтеграції, критично важливим є не просто запозичення окремих елементів зарубіжних систем забезпечення прозорості, а формування власної моделі прозорості, яка враховуватиме безпекові обмеження воєнного часу та національні особливості публічного управління і базуватиметься на принципах максимальної відкритості, підзвітності та громадського контролю в межах, що не загрожують національній безпеці, що сприятиме подоланню корупційних ризиків та зміцненню довіри суспільства до органів публічної влади.

Література

1. Токарева К. Забезпечення інформаційних прав людини в соціальних мережах. *Актуальні проблеми правознавства*. 2021. № 4(32). С. 88–93.

2. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу з протоколами та деклараціями : Договір Європ. Союзу від 07.02.1992 : станом на 30 берез. 2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text (дата звернення: 19.01.2025).
3. Амстердамський договір 1997. ВУЕ. URL: https://vue.gov.ua/Амстердамський_договір_1997 (дата звернення: 19.01.2025).
4. The Treaty of Lisbon. *European Parliament*. URL: <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/5/the-treaty-of-lisbon> (дата звернення: 19.01.2025).
5. Кохалик Х. «Добре врядування»: принципи та ознаки. *Ефективність державного управління*. 2012. № 33. С. 50–57.
6. Regulation (EC) No 1049/2001 of the European Parliament and of the Council of 30 May 2001 regarding public access to European Parliament, Council and Commission documents. *EUR-Lex*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:32001R1049> (дата звернення: 19.01.2025).
7. Директива Європейського Парламенту і Ради 2003/98/ЄС від 17 листопада 2003 року про вторинне використання інформації публічного сектора : Директива Європ. Союзу від 17.11.2003 № 2003/98/ЄС : станом на 17 лип. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_001-03#Text (дата звернення: 19.01.2025).
8. Regulation (EU) 2018/1725 of the European Parliament and of the Council of 23 October 2018 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data by the Union institutions, bodies, offices and agencies and on the free movement of such data, and repealing Regulation (EC) No 45/2001 and Decision No 1247/2002/EC. *EUR-Lex*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2018/1725/oj/eng> (дата звернення: 19.01.2025).
9. Open data portals. *European Commission*. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/open-data-portals> (дата звернення: 19.01.2025).
10. Register of Commission Documents. *European Commission*. URL: <https://ec.europa.eu/transparency/documents-register/> (дата звернення: 19.01.2025).
11. Світлична А., Лобойко С., Ємельянова А. Електронні консультації. Європейська практика: аналітична записка. Київ : Центр розвитку інновацій, 2018. 37 с.
12. Annual report on the functioning of the Transparency Register 2023. 2024. 17 p. URL: https://transparency-register.europa.eu/document/download/0b39bbcf-231b-4d77-87d1-15b676343daf_en?filename=TR+Annual+Report+2023.pdf (дата звернення: 19.01.2025).
13. Freedom of Information Act. *OLRC*. URL: [https://uscode.house.gov/view.xhtml?req=\(title:5%20section:552%20edition:prelim\)](https://uscode.house.gov/view.xhtml?req=(title:5%20section:552%20edition:prelim)) (дата звернення: 19.01.2025).
14. Public law 99-570 - OCT. 27, 1986. *Govinfo*. URL: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/STATUTE-100/pdf/STATUTE-100-Pg3207.pdf#page=49> (дата звернення: 19.01.2025).
15. S.2488 - OPEN Government Act of 2007. *Congress.gov*. URL: <https://www.congress.gov/bill/110th-congress/senate-bill/2488> (дата звернення: 19.01.2025).
16. USAspending.gov. *Офіційний вебсайт*. URL: <https://www.usaspending.gov/> (дата звернення: 19.01.2025).
17. Federal Register. *Офіційний вебсайт*. URL: <https://www.federalregister.gov/> (дата звернення: 19.01.2025).
18. USAGov. *Офіційний вебсайт*. URL: <https://www.usa.gov/> (дата звернення: 19.01.2025).
19. Дослідження «Відкритий бюджет» 2023. *International budget partnership*. URL: <https://internationalbudget.org/open-budget-survey/rankings> (дата звернення: 19.01.2025).
20. Freedom of Information Act 2000. *Legislation.gov.uk*. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2000/36/contents> (дата звернення: 19.01.2025).
21. 2023 Corruption Perceptions Index: Explore the results. *Transparency.org*. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2023> (дата звернення: 19.01.2025).
22. Information Commissioner's Office (ICO). *Офіційний вебсайт*. URL: <https://ico.org.uk/> (дата звернення: 19.01.2025).

23. Information Tribunal. *HM Courts & Tribunals Service*. URL: <https://informationrights.decisions.tribunals.gov.uk/public/search.aspx> (дата звернення: 19.01.2025).

24. Parliamentary Digital Service (PDS). *UK Parliament*. URL: <https://www.parliament.uk/mps-lords-and-offices/offices/bicameral/parliamentary-digital-service/> (дата звернення: 19.01.2025).

25. Evidence Checks UK. *The GovLab*. URL: <https://congress.crowd.law/case-evidence-checks-uk.html> (дата звернення: 19.01.2025).

26. Get involved. *GOV.UK*. URL: <https://www.gov.uk/government/get-involved> (дата звернення: 19.01.2025).

27. Закон за доступ до громадської інформації. *Lex.bg*. URL: <https://lex.bg/laws/ldoc/2134929408> (дата звернення: 20.01.2025).

28. Закон за електронне управління. *Lex.bg*. URL: <https://lex.bg/laws/ldoc/2135555445> (дата звернення: 20.01.2025).

29. Закон за електронну ідентифікацію. *Lex.bg*. URL: <https://lex.bg/bg/laws/ldoc/2136822116> (дата звернення: 20.01.2025).

30. Портал за громадські консультації. *Офіційний вебсайт*. URL: <https://strategy.bg> (дата звернення: 20.01.2025).

References

1. Tokarieva, K. (2021). Zabezpechennia informatsiinykh prav liudyny v sotsialnykh merezhakh. *Aktualni problemy pravoznavstva*, (4(32)), 88–93 [in Ukrainian]

2. Konsolidovani versii Dohovoru pro Yevropeyskyi Soiuz ta Dohovoru pro funktsionuvannia Yevropeiskoho Soiuzu z protokolamy ta deklaratsiiamy, Dohovir Yevropeiskoho Soiuzu (2010). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text [in Ukrainian]

3. Amsterdamskyi dohovir 1997. (2016, April 12). VUE. https://vue.gov.ua/Amстердамський_договір_1997 [in Ukrainian]

4. *The Treaty of Lisbon*. (2007). European Parliament. <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/5/the-treaty-of-lisbon>

5. Kokhalyk, Kh. (2012). “Dobre vriaduvannia”: pryntsyipy ta oznaky. *Efektivnist derzhavnoho upravlinnia*, (33), 50–57 [in Ukrainian]

6. Regulation (EC) No 1049/2001 of the European Parliament and of the Council of 30 May 2001 regarding public access to European Parliament, Council and Commission documents. (2001). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:32001R1049>

7. Dyrektyva Yevropeiskoho Parlamentu i Rady 2003/98/Yes vid 17 lystopada 2003 roku pro vtorynne vykorystannia informatsii publichnoho sektora, Dyrektyva Yevropeiskoho Soiuzu No. 2003/98/Yes (2021). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_001-03#Text [in Ukrainian]

8. Regulation - EU - 2018/1725. (n.d.). EUR-Lex. <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2018/1725/oj/eng>

9. Open data portals. (n.d.). European Commission. <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/open-data-portals>

10. Register of Commission Documents. (n.d.). European Commission. <https://ec.europa.eu/transparency/documents-register/>

11. Svitlychna, A., Loboiko, S., & Yemelianova, A. (2018). *Elektronni konsultatsii. Yevropeiska praktyka: analitychna zapyska*. Tsentri rozvytku innovatsii. [in Ukrainian]

12. Annual report on the functioning of the Transparency Register 2023. (2024). https://transparency-register.europa.eu/document/download/0b39bbcf-231b-4d77-87d1-15b676343daf_en?filename=TR+Annual+Report+2023.pdf

13. *Freedom of Information Act*. (2025). OLRC. [https://uscode.house.gov/view.xhtml?req=\(title:5%20section:552%20edition:prelim\)](https://uscode.house.gov/view.xhtml?req=(title:5%20section:552%20edition:prelim))

14. *Public law 99-570 - OCT. 27, 1986*. (n.d.). Govinfo. <https://www.govinfo.gov/content/pkg/STATUTE-100/pdf/STATUTE-100-Pg3207.pdf#page=49>

15. *S.2488 - OPEN Government Act*. (2007). congress.gov. <https://www.congress.gov/bill/110th-congress/senate-bill/2488>

16. *USAspending.gov*. (n.d.). official website. <https://www.usaspending.gov/>

17. *Federal Register*. (n.d.). official website. <https://www.federalregister.gov/>
18. *USAGov*. (n.d.). official website. <https://www.usa.gov/>
19. *Open Budget Survey* (2023). International budget partnership. <https://international-budget.org/open-budget-survey/rankings>
20. Freedom of Information Act. (2000). Legislation.gov.uk. <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2000/36/contents>
21. 2023 Corruption Perceptions Index: Explore the results. (n.d.). Transparency.org. <https://www.transparency.org/en/cpi/2023>
22. Information Commissioner's Office (ICO). (n.d.). official website. <https://ico.org.uk/>
23. Information Tribunal. (n.d.). HM Courts & Tribunals Service. <https://informationrights.decisions.tribunals.gov.uk/public/search.aspx>
24. Parliamentary Digital Service (PDS). (n.d.). UK Parliament. <https://www.parliament.uk/mps-lords-and-offices/offices/bicameral/parliamentary-digital-service/>
25. *Evidence Checks UK*. (n.d.). The GovLab. <https://congress.crowd.law/case-evidence-checks-uk.html>
26. *Get involved*. (2016, April 7). GOV.UK. <https://www.gov.uk/government/get-involved>
27. Access to public information act. (2000). Lex.bg. <https://lex.bg/laws/ldoc/2134929408>
28. Law on e-Governance. (2007). Lex.bg. <https://lex.bg/laws/ldoc/2135555445>
29. Electronic Identification Act. (2016). Lex.bg. <https://lex.bg/bg/laws/ldoc/2136822116>
30. Public consultation portal (n.d.). Official website. <https://strategy.bg>

Liubarskyi Vadym,

PhD Student at the Department of Constitutional and Administrative Law, National Aviation University, Kyiv, Ukraine.

<https://orcid.org/0000-0001-7459-2625>

FOREIGN EXPERIENCE OF TRANSPARENCY COMPLIANCE BY PUBLIC AUTHORITIES

The article presents a comprehensive study of foreign experience in ensuring transparency in the activities of public authorities. A comparative analysis of legal frameworks, institutional mechanisms, and technological solutions for implementing the principle of transparency in the USA and EU countries has been conducted. A systematic approach and comparative analysis methods were applied to study the peculiarities of implementing transparency mechanisms in different countries. It was found that the most effective transparency systems are based on a combination of strong legislative framework with modern digital solutions. A direct correlation between the level of public participation and anti-corruption indicators has been established. Promising directions for adapting successful practices for Ukraine have been identified, particularly regarding the centralization of public participation mechanisms and implementation of digital tools for ensuring transparency. The necessity of forming a national transparency model has been substantiated, taking into account the security challenges of wartime and post-war reconstruction tasks.

Keywords: transparency, good governance, foreign experience, public administration, digital transformation, public control, government accountability.

ANALYSIS OF SOME DECISIONS OF THE PLENUM OF THE CONSTITUTIONAL COURT OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN REGARDING REAL ESTATE

DADASHOV Emin Teyyub - Postdoctoral student of the Doctor of Science program of the „Civil Law” department of Baku State University, Doctor of Philosophy in Law, associate professor

Orcid 0000-0002-1245-4726

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.1.38>

The legal positions of the Plenum of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan on issues related to real estate have direct legal force and are mandatory for everyone in the territory of the Republic of Azerbaijan as a result of the interpretation of the Constitutional norms, civil law norms, as well as other legal norms. While formulating its legal positions on issues related to real estate, the Plenum of the Constitutional Court referred to domestic legal norms and decisions of the European Court of Human Rights, as well as decisions of the Constitutional Courts of some foreign countries.

Keywords: Constitutional Court, state, economic, freedoms, article.

The Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan is the supreme body of constitutional justice on the matters attributed to its jurisdiction by the Constitution of the Republic of Azerbaijan. Constitutional Court is an independent state body and does not depend in its organizational, financial or any other form of activity on any legislative, executive and other judicial bodies, local self-government bodies as well as legal and physical persons. Basic objectives of the Constitutional Court are the ensuring of the supremacy of the Constitution of the Republic of Azerbaijan and protection of individual's fundamental rights and freedoms.

The Constitutional Court was set up on 14 July 1998. The legal basis for the activity of the Constitutional Court is the Constitution of the Republic of Azerbaijan adopted on 12 November 1995 (with modifications introduced

as a result of referendum held on 24 August 2002), interstate agreements that Azerbaijan Republic is a party to, Law “On Constitutional Court” adopted on 23 December 2003, other laws and the Rules of Procedure of the Constitutional Court.

Articles 86, 88, 102, 103, 104, 107, 130, 153 and 154 of the Constitution regulate the issues of Court's formation and functioning. The functioning of the Constitutional Court shall be based on the principle of supremacy of the Constitution of the Republic of Azerbaijan as well as principles of independence, collegiality and publicity [1].

The Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan has adopted a number of decisions related to real estate. Let's look at some of them. The Resolution of the Plenum of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan “On the Interpretation of Article 178.8 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan” dated October 25, 2010 states that Article 178.8 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan should be applied in accordance with the provisions of Articles 146.1, 146.2, 178.1 and 178.2 of that Code and Article 113 of the Housing Code of the Republic of Azerbaijan. Members of the cooperative and other persons entitled to collect contributions acquire the right to own and use the property when they pay the full share fee for an apartment, garden, garage, or separate facility provided by the cooperative, and the right to dispose of it after it is registered in the state register of real estate.

The Decision dated October 25, 2010 states that approaches to the issue of the formation of property rights vary. Thus, there are different rules in the legislation of states that belong to the common (Anglo-Saxon) legal system and the continental (Roman-German) legal system.

In countries with a common legal system, the formation, transfer and termination of ownership and other rights over real estate, as well as the restriction of these rights, are not subject to state registration.

In countries with a continental legal system, including the Republic of Azerbaijan, ownership and other rights to real estate, their formation, transfer and termination, as well as the restriction of these rights, are determined by state registration.

According to Article 139.1 of the Civil Code, ownership rights to real estate and other rights, as well as the limitation, formation, transfer and termination of these rights, must be subject to state registration.

It should be noted that the civil legislation of the Republic of Azerbaijan defines the moments of emergence of ownership, use and disposal rights to real estate acquired on the basis of a transaction differently.

The European Court of Human Rights, in its judgment of 13 July 1979 in *Marckx v. Belgium*, stated that the right to dispose of one's possessions is a normal and fundamental aspect of the right to property.

The owner may decide to sell, lease, mortgage, or donate his property at his own discretion. When disposing of property, the owner enters into a legal relationship with a specific person (for example, the buyer of the property, the mortgagee, etc.). However, the exercise of the right of disposal may affect the interests of other subjects of civil relations.

The right of disposal is confirmed by the fact that the party making the disposal has this right according to the state register of real estate. Information on the restriction of ownership of real estate is registered in the state register [3].

According to the legal position formulated by the Plenum of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan in its Resolution dated March 28, 2017 on the interpretation of

Article 15 of the Law of the Republic of Azerbaijan "On the State Register of Real Estate", if it is revealed that the category (purpose) of the land has not been determined during the state registration of rights to the land plot, the registration may be suspended in accordance with Article 14.1 of the Law of the Republic of Azerbaijan "On the State Register of Real Estate". If the circumstances that led to the application for state registration of rights to a land plot being left unconsidered or the suspension of state registration of rights are eliminated, the registration authority has the right to make an appropriate decision [4]. The Plenum of the Constitutional Court noted in the aforementioned Decision that the right to property is also reflected in Article 1 of Protocol No. 1 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. The legal position formulated by the Constitutional Court regarding the right to property is that the content of this right should be understood taking into account the provisions of Article 13 of the Constitution. Property, an important institution of civil society, is one of the most important factors underlying economic development. Therefore, property is declared inviolable by Article 13 of the Constitution and is protected by the state. Property rights serve as the basis for the freedom of every individual in society and are a necessary condition for the development of personality and free entrepreneurship. The state must refrain from and prevent unlawful interference with the effective exercise of property rights.

The European Court of Human Rights has noted, in relation to interference with the right to property, that the most important and fundamental requirement of Article 1 of Protocol No. 1 to the Convention is that any interference with property by a public authority must be strictly lawful. From the point of view of the Convention, the requirement of legality means the compliance of domestic legal norms with the principle of the rule of law (Decision of 10 May 2007 in the case of "Kushoglu v. Bulgaria").

According to Parts I and II of Article 60 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan, everyone's rights and freedoms are guar-

anted to be protected administratively and in court. Everyone has the right to have their case treated impartially and to have it considered within a reasonable time in administrative and judicial proceedings.

One of the main goals of administrative justice is the protection of subjective human rights in the field of public administration. Subjective rights in the administrative sphere, as a rule, include a person's freedom of behavior within the framework established by legal norms, the ability to use certain social benefits, the authority to perform certain actions and demand that others perform certain actions, and the right to apply to administrative bodies and courts for the protection of their rights.

The Decision of the Plenum of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan dated November 25, 2024 "On the interpretation of the concept of "apartment" reflected in Article 157 of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan in terms of the right to inviolability of housing provided for in Article 33 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan" stated that, proceeding from the essence and purpose of the right to inviolability of housing stipulated in Article 33 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan, in terms of Article 157 of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan, "dwelling" means a place of residence used for living by one or more persons, regardless of permanent or temporary residence and form of ownership, ensuring personal life (its privacy) and isolated from other areas.

If a yard plot, as well as areas adapted for living, although not intended for residential use, are used as a place for personal and family life, entering that area against a person's will may result in criminal liability under Article 157 of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan [8].

Article 157 of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan, entitled "Infringement of dwelling inviolability", states: "Penetration into a dwelling accomplished without the grounds, provided for by laws of the Republic of Azerbaijan, and against will of the person living in it shall be punishable by fine of one thousand to two thousand manats, or by pub-

lic works for the term from two hundred forty to four hundred eighty hours, or by corrective works for the term of up to one year. The same action committed with application of violence or with threat of its application shall be punishable by corrective works for the term of up to two years, or restraint of freedom for the term up to one year, or imprisonment for the term up to one year.

The actions provided for by articles 157.1 or 157.2 of the present Code, committed by the official with use of the service position - shall be punishable by restraint of freedom for the term up to two years or imprisonment for the term of up to two years with deprivation of the right to hold the certain position or to engage in the certain activities for the term of up to three years [2].

The Plenum of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan stated in its Decision dated November 25, 2024 that for any area to be considered a residential area, it is not important whether it is used for a long time or permanently, whether it is movable or immovable, and whether it is built in accordance with the requirements established by legislation, it is also not important whether it is owned by a person or not. That is why the norm defines as a sign of the objective aspect of the crime the penetration into a dwelling against the will of the "resident of the dwelling", not the "owner". In the decisions of the European Court of Human Rights, the concept of "home" is not limited only to apartments registered in a person's name by law (Decision of 29 September 1996 in the case of "Buckley v. the United Kingdom").

The European Court of Human Rights has noted in its decisions that the term "home" usually refers to a physically distinct area in which private and family life can take place (Decision of 16 February 2005 in the case of "Morena Gomez v. Spain").

It was also noted in the Decision of the Constitutional Court of the Republic of Slovenia dated 12 October 2017 that the concept of housing (home) has several meanings. Housing is a physical space that protects an individual from the environment. At the same time, housing is a personal space where an in-

dividual lives as he or she wishes and thus can realize himself or herself.

Regarding whether the yard land plot, as well as the fenced land plot, is included in the definition of “apartment”, the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan indicated that, taking into account the circumstances of the case, such as measures being taken to separate the land plot from the external environment (fencing), the placement of areas there to meet the person’s household needs, the person organizing a certain part of his/her personal life in that area, for example, recreation, etc., it is possible to consider such an area as housing in terms of values protected by Article 157 of the Criminal Code.

According to the legal position reflected in the Decision of the European Court of Human Rights in the case “Guta v. Moldova” dated June 7, 2007, entering a courtyard without a legal basis constituted a violation of the right to inviolability of the home.

When adopting the Decision of the Plenum of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan dated November 25, 2024, 2 (two) judges of the Constitutional Court expressed their dissenting opinions. They expressed their views in this way: “The justification does not refer to the case law of the European Court of Human Rights regarding the concept of “housing”. Although the European Court of Human Rights has indicated in numerous decisions which objects are included in the definition of “dwelling”. The decisions of the European Court of Human Rights referred to in the decision relate to property rights and are not relevant to the subject matter of the application.

Since the land is an open space, it is not possible to ensure the right to privacy there. Therefore, the fenced courtyards of residential buildings cannot be considered as housing. However, fenced courtyards of residential buildings must be protected by law from illegal encroachment as private property.

The decision included the concept of “dwelling” in the case where the backyard land is used as a place for personal and family life. The existence of private and family life in the courtyard land area was associated with measures taken to separate that area from the

external environment (fencing). In this case, the consideration of the courtyard land area as a dwelling was made dependent on the presence of the fence and its height. This criterion is not objective and precise. It leaves room for broad and vague interpretation and application.

The following paragraphs should have been included in the decision: The definition of “dwelling” reflected in Article 157 of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan includes an apartment (Article 13.3 of the Housing Code of the Republic of Azerbaijan), a residential house (Article 13.2 of the Housing Code), a summer house, and a room in a hotel, resort house, hostel, camping, tourist camps, and social service institutions for the elderly and disabled.

The concept of “apartment” includes verandas, terraces, galleries, balconies, common areas (other areas used for recreation, storage of property, or other needs of people), garages, warehouses, basements, etc., which form a single complex with a residential building. Fenced courtyards of residential buildings, auxiliary buildings separated from residential buildings and not used for human habitation, warehouses, basements, garages and other areas are not included in the definition of “apartment”. This list is by no means exhaustive. When determining whether each area falls within the definition of “dwelling”, the courts must proceed from the legal positions reflected in the descriptive-substantiating part of this Decision, the case law of the European Court of Human Rights, and the specific circumstances of the case”.

It is the subjective right of a judge of the Constitutional Court to remain in a separate opinion. In countries where the judicial system is democratic, a loyal attitude is shown to different opinions. A special opinion issued on a specific case contains opinions that do not agree with the majority of judges present at the hearing. At the same time, the fact that one judge disagrees with the majority of judges should not be associated with the issuance of a decision that is contrary to the law.

In legal literature, different authors have demonstrated different approaches to the

formation of a judge's dissenting opinion. According to some researchers, the special opinions of the judges of the Constitutional Court constitute extensive scientific material based on legal experience, which helps to provide an alternative approach to the interpreted norms, as well as allows to reveal and expand the potential of the Basic Law. By their very nature, the special opinions of the judges of the Constitutional Court are interplay of authoritative (professional) and doctrinal (scientific) interpretation, which has a fundamental basis in the field of scientific worldview.

The content of special opinions is often based on previously established theoretical constructs. They do not encompass the entire scientific worldview, but focus only on a specific model of constitutional and legal regulation.

A special opinion published together with a decision of the Constitutional Court is a unique phenomenon, which helps to clarify and substantiate the interpretation often determined by the Constitutional Court at the level of the judge's individual legal thinking.

According to K. Kelemen, the judge's dissenting opinion can be considered a specific form of exercising the right to freedom of expression [5, p. 1360].

From law to democracy, the Venice Commission, in its Report "On the special opinion of judges of constitutional courts" at its 117th plenary session held in Venice from 14 to 15 December 2018, highlighted both the positive and negative aspects of the institution in question. The Venice Commission states that its practical implementation is supported in terms of considering the position and individual motives of the members of the court, ensuring the clarity and unambiguousness of final court decisions, demonstrating the shortcomings identified in the legal analysis of the majority, and increasing the level of judicial responsibility in decision-making and the quality of the reasoning of the court decision.

At the same time, the publication of judges' dissenting opinions is also associated with a number of significant negative manifestations, expressed in the decline in the level

of legitimacy and public trust in judicial decisions, the lowering of the court's authority, the distortion of legal certainty, and the personalization and politicization of decision-making.

According to the Venice Commission, dissenting opinions may express the political views of judges, which negatively affects their independence (for example, a judge may agree or disagree with a court decision based on the interests of certain subjects). Thus, the judge's impartiality is at risk [6].

We believe that although a judge's dissenting opinion does not directly lead to legal consequences, it has a certain impact on public opinion, the position of the court in the system of separation of powers, the position of the legislator, and the practice of applying law, and contributes to the development of legal science as a theoretical and applied research.

We consider it necessary to announce that the Plenum of the Constitutional Court has adopted a number of important decisions regarding the inquiries of the Supreme Court, the Prosecutor General's Office and the Commissioner for Human Rights (Ombudsman), appeals of the courts and constitutional complaints of citizens that entered 2024 [7]. A total of 2,049 (two thousand forty-nine) petitions and constitutional complaints were received by the Constitutional Court during the reporting year, of which 859 (eight hundred fifty-nine) petitions and constitutional complaints were submitted via online application. A number of important decisions and resolutions were adopted regarding the constitutional matters considered by the Plenum. In those decisions, the Plenum of the Constitutional Court gave official interpretations to the norms of criminal and criminal procedural legislation, civil and civil procedural legislation, as well as labor, administrative offenses and a number of other laws, and in its rulings, provided practical explanations for implementing bodies. Constitutional complaints on other issues were sent to the relevant authorities with appropriate explanations or were rejected as not falling within the competence of the Constitutional Court.

References

1. Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan: [Electronic resource] / <https://www.constcourt.gov.az/en/about>
2. Criminal Code of the Republic of Azerbaijan: [Electronic resource] / <https://e-qanun.az/framework/46947> (in Azerbaijani)
3. Decision of the Plenum of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan “On the interpretation of Article 178.8 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan” dated October 25, 2010: [Electronic resource] / <https://e-qanun.az/framework/20512> (in Azerbaijani)
4. Decision of the Plenum of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan dated March 28, 2017 on the interpretation of Article 15 of the Law of the Republic of Azerbaijan “On the State Register of Real Estate”: [Electronic resource] / <https://www.constcourt.gov.az/az/decision/363> (in Azerbaijani)
5. Kelemen K. Dissenting opinions in Constitutional Courts // - German Law Journal, - 2013. Vol. 14, - No. 08, - p. 1345-1371.
6. Report on Separate Opinions of Constitutional Courts, adopted by the Venice Commission at its 117th Plenary Session (Venice, 14-15 December 2018): [Electronic resource] / <https://is.gd/AdpCup>
7. The Constitutional Court Office held a reporting meeting for 2024: [Electronic resource] / <https://www.constcourt.gov.az/en/details/1813> (in Azerbaijani)
8. The Resolution of the Plenum of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan “On the interpretation of the concept of “apartment” reflected in Article 157 of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan in terms of the right to inviolability of housing provided for in Article 33 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan” dated November 25, 2024: [Electronic resource] / <https://www.constcourt.gov.az/az/decision/1446> (in Azerbaijani)

FEATURES OF THE APPLICATION OF ADMINISTRATIVE LEGAL ACTS IN THE PRACTICE OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN, THE KYRGYZ REPUBLIC AND THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

SHAHRIYAR Jafarzada - Doctoral student of the “Constitutional Law” department of Baku State University

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.1.39>

One of the most difficult theoretical and practical problems, both in legal science in general and in administrative law, is the problem of administrative acts. Traditionally, more attention is paid to the study of legislative acts in force. It should be stated that when adopting administrative acts, the legislative acts in force are taken as a guide. The article presents a general description of the Law of the Republic of Azerbaijan On Administrative Proceedings, the Administrative Procedure Code of the Republic of Azerbaijan, the Law of the Kyrgyz Republic On the Fundamentals of Administrative Activity and Administrative Procedures, the Administrative Procedure Code of the Kyrgyz Republic and the Code of Administrative Procedures of the Republic of Tajikistan. The content of the main concepts is disclosed.

Key words: Administrative law, administrative act, definition, court, article.

One of the sources of administrative law is administrative acts. An administrative act is a complex and multifaceted concept. In scientific literature, in addition to the term “administrative act”, other terms are also used to denote the same legal phenomenon – “legal act of management”, “act of the executive body”, “legal act of the executive body”, “legal acts of state administration”, etc. These terms have the same meaning. Thus, the differences between these concepts are not due to the fact that the first concept is given one meaning and the second another, but rather to the different approaches of the authors to the selection of the characteristics of this con-

cept and, accordingly, the definition of the concept itself. Even semantic analysis shows that the above-mentioned terms are practically the same and interchangeable. This is especially important from the point of view of international and comparative legal practice, since the term “administrative act” is more universal in nature and is widely used in the administrative-legal doctrine of foreign countries.

Administrative acts, which are mainly written documents, are adopted by authorized persons, manifest themselves as a form of expression of self-government decisions, have an official character and have binding legal force.

The definition of the concept of administrative act was first reflected in Article 2.0.2 of the Law of the Republic of Azerbaijan “On Administrative Proceedings” dated October 21, 2005 (to date, this Law has been supplemented and amended 18 (eighteen) times), which was adopted in order to make administrative proceedings transparent, prevent bureaucracy in the public administration system and achieve the rule of law. It consists of 91 (ninety-one) articles and 9 (nine) chapters: an administrative act is understood as a decision, order or other type of government measure adopted by an administrative body in order to regulate or resolve a specific (concrete) issue related to the field of general (public) law and which creates certain legal consequences for the legal or natural person(s) to whom it is addressed [1].

The Law of the Republic of Azerbaijan “On Administrative Proceedings” also defines the terms “interim administrative act”, “favorable administrative act” and “unfavorable (encumbrance) administrative act”. According to the aforementioned Law, “interim administrative act” means an act adopted by an administrative body regarding the organization and implementation of a specific proceeding.

“Favourable administrative act” means an act that grants a right to the interested person or confirms his/her right, or removes the duty(s) imposed on him/her.

“Unfavorable (burdensome) administrative act” means an act that deprives the interested person of a right or restricts his right, or imposes certain duties (responsibilities) on him/her.

Article 91 of the Law of the Republic of Azerbaijan “On Administrative Proceedings” states that “this Law shall enter into force on the same day as the Administrative Procedure Code of the Republic of Azerbaijan”.

On June 30, 2009, the first Administrative Procedure Code of the Republic of Azerbaijan was adopted, consisting of 132 (one hundred and thirty-two) articles, and was scheduled to come into force on January 1, 2011 (to date, this Code has been supplemented and amended 25 (twenty-five) times) [2].

Thus, from January 1, 2011, the Law of the Republic of Azerbaijan “On Administrative Proceedings” and the Administrative Procedure Code began to be applied.

The Plenum of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan, in its Decision dated June 13, 2013, focused on the legal nature of the concept of “administrative act” and explained what characteristics the said act should have. The mentioned Decision states that “an administrative legal act is understood as an act that regulates administrative relations or resolves a specific administrative issue (dispute), determines the new legal status of legal entities, that adopted by an authorized body or officials in an administrative manner (within the framework of the administrative process), for the implementation of administrative functions and the achievement of its goals” [3].

The Plenum of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan, in its Decision dated May 19, 2014, once again expressed its position on the administrative act as follows: “an administrative act is an expression of will adopted unilaterally by an authorized administrative body, serving public interests in the field of general (public) law and mandatory for execution. Although the State Real Estate Registry Service is considered an administrative body, its registration of property ownership and issuance of the relevant Extract constitutes a “passive legitimization” activity. The said Extract cannot be considered an administrative act” [4].

It is commendable that the Plenum of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan referred to some decisions of the European Court of Human Rights in its Decisions of both June 13, 2013 and May 19, 2014.

The Plenum of the Constitutional Court, in its Decision dated June 13, 2013, also indicated that the main subject of administrative law disputes is the administrative body (performing public functions). One of the parties to a dispute considered in administrative-procedural order is necessarily an administrative body. The list of administrative bodies is given in the Resolution No. 136 of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan dated August 28, 2007 “On Approval of the Classification of Administrative Bodies” (to date, this Resolution has been supplemented and amended 101 (one hundred and one) times) [5]. Guided by paragraph 5 of that “Classification”, it can be said that the list of administrative bodies listed in the said “Classification” is not restrictive.

If a department within a ministry or other state body does not have the authority to adopt administrative acts, that department will not be considered an administrative body.

The legal concept of an administrative act in the law is very important for the types of claims that can be raised in the administrative process. In the previous legislation of the Republic of Azerbaijan, acts adopted in administrative proceedings were called by various names (decision, order, decree, instruction, etc.) and the legal concept of those acts was not reflected in normative legal acts.

We would like to note that, despite the similarity of the concepts of “legal act” and “instruction”, the definition of an administrative act in the form of an instruction seems somewhat illogical, since here there is an attempt to define a whole (i.e. a legal act) through an instruction, which is only a part of it. Thus, an act consists of at most not one, but several instructions. It should also be noted that the instruction itself becomes an element of legal reality only after the will of the relevant subject is declared and established in the appropriate form - in most cases in the form of a written document.

A number of motives led the legislator to adopt the concept of administrative act in the Republic of Azerbaijan. First of all, it allows to group the actions of administrative bodies under a certain concept. In addition, it brings clarity for the administrative bodies to whom their actions are directed and what responsibilities the content of the action and, at the same time, the exercise of their powers impose on them.

The legislator has concentrated on the main criteria in defining the concept. The same criteria are also considered an integral part of the concept of an administrative act according to the administrative law of European countries. This concept is in a certain sense an inductive concept, that is, by giving this concept, the legislator tried to list the typical features that are important for the realization of the functions of an administrative act. A broad understanding of the concept of an administrative act leads to an expansion of the possibilities of legal protection. Administrative acts can also be expressed in implied actions. For example, if the policeman determines the traffic rules on the street with a hand signal or if the red light turns on at a traffic light, then this is an administrative act [6, p. 47].

F. Mehdiyev notes that sometimes the legislation considers certain behaviors to be acts, for example, failure to respond to an application to the administration is considered rejection decision, and the person whose rights have been violated is given the right to apply to court [7, p. 281].

The adoption of an administrative act is a form of activity of administrative bodies and

is the implementation of existing legislative acts. In other words, administrative bodies must adopt administrative acts in compliance with the legislative acts of the Republic of Azerbaijan.

An administrative act determines the legal status of the person(s) to whom it is addressed, in other words, what is obligatory and permissible for him/her. To understand the importance of an administrative act, it is necessary to clarify its functions.

The characteristics of an administrative act can sufficiently fully express its essence and legal nature, as well as the main directions of its impact on specific social relations. Let's consider the functions of an administrative act.

The functions of an administrative act consist of a regulatory impact on public management relations, which ensures the achievement of goals and the solution of management tasks through the issuance of an administrative act. When an administrative act is issued, the norms established therein directly affect the state administration itself. Depending on the nature of such an impact, the following functions of an administrative act can be distinguished:

- Function of ensuring public interests;
- Function of material and legal regulation (regulatory function);
- Administrative and procedural function;
- Function of implementing an administrative act;
- Function of protection.

The current administrative policy in the field of creating legislation of the Republic of Azerbaijan that determines the management process and the procedure for adopting administrative acts should be primarily aimed at ensuring public interests, which will ultimately help improve the legal regulation of relations between executive authorities and combat the adoption of administrative acts that violate the rights and freedoms of citizens.

We consider it necessary to note that an administrative act consists of the following 8 (eight) elements:

- author of the administrative act;

- person to whom the administrative act is addressed,
- subject of the administrative act,
- purpose of the administrative act,
- place and time of adoption of the administrative act,
- factual basis of the administrative act,
- content of the administrative act:
- form of the administrative act.

Let's refer to the legislative acts of the Kyrgyz Republic and the Republic of Tajikistan regarding administrative acts.

According to Part 6 of Article 4, entitled "Basic Concepts", of the Law of the Kyrgyz Republic "On the Fundamentals of Administrative Activity and Administrative Procedures" dated July 31, 2015, which consists of 17 (seventeen) chapters, and 96 (ninety-six) articles, an administrative act is an act of an administrative body or its official, at the same time:

- a) having a public-legal and individually-defined character;
- b) having an external impact, i.e. not having an intra-departmental character;
- c) entailing legal consequences, i.e. establishing, changing, terminating rights and obligations for the applicant and (or) the interested party [8].

In part 5 of the above-mentioned article, administrative procedures are defined as follows: "Administrative procedures are actions of an administrative body performed on the basis of an application from an interested party, an initiative of an administrative body to establish (provide, certify, confirm, register, ensure), change or terminate rights and (or) obligations, including those ending with the issuance of an administrative act (its adoption, approval, confirmation), or registration or recording of an interested party, its property, or the provision of funds, other property and (or) services at the expense of the state budget, from property in state or municipal ownership".

The preamble of the Law of the Kyrgyz Republic of July 31, 2015 states that, firstly, it is based on the requirements of the norms of the Constitution of the Kyrgyz Republic, which establish that state bodies and local governments, when exercising their pow-

ers, must act on the basis of the principles of openness and responsibility to the people and in the interests of the people, serve the whole society, and not some part of it; and, secondly, it defines uniform and basic principles, rules and procedures for the activities of state bodies and local governments in relations with individuals and legal entities.

The subject of regulation of the Law is that the Law of the Kyrgyz Republic in question: firstly, establishes the foundations of administrative activity of a public-legal nature; secondly, regulates legal relations between administrative bodies and individuals, legal entities in the implementation of administrative procedures; thirdly, determines the procedure:

- a) appeals against administrative acts, actions and inactions of administrative bodies;
- b) execution of an administrative act;
- c) recovery of administrative expenses;
- d) compensation for damage caused by the administrative procedure.

Chapter 1. Law "General Provisions" (Articles 1-4); Chapter 2. "Fundamental principles of administrative activity" (Article 5-12); Chapter 3. "Jurisdiction of administrative cases and interaction of administrative bodies" (Articles 13-16); Chapter 4. "Procedure for implementing the administrative proceeding" (Articles 17-26); Chapter 5. "Stage of initiation of administrative procedure" (Articles 27-32); Chapter 6. "Current stage of the administrative procedure" (Articles 33-48); Chapter 7. "Types and forms of administrative act" (Articles 49-51); Chapter 8. "Acceptance, delivery, publication and entry into force of an administrative act" (Articles 52-54); Chapter 9. "Invalid administrative act. Cancellation of administrative act" (Articles 55-60); Chapter 10. "Grounds and procedure for filing an administrative complaint" (Articles 61-66); Chapter 11. "Consideration and resolution of an administrative complaint" (Articles 67-69); Chapter 12. "Execution and enforcement of an administrative act and decision on an administrative complaint" (Articles 70-83); Chapter 13. "Execution of monetary claims" (Articles 84-87); Chapter 14. "Administrative expenses" (Articles 88-92); Chapter 15. "Responsibility for causing and compensating

damage” (Articles 93-94); Chapter 16. “Transitional Provisions” (Article 95); Chapter 17. “Final Provisions” (Article 96).

Part 3 of Article 3 of the Administrative Procedure Code of the Kyrgyz Republic dated January 25, 2017, which includes 277 (two hundred seventy-seven) articles and 28 (twenty-eight) chapters, defines an administrative act in Part 3, and Part 9 defines administrative procedures as in the Law of the Kyrgyz Republic “On the Fundamentals of Administrative Activity and Administrative Procedures” [9].

Article 1 of the Code of the Republic of Tajikistan “On Administrative Procedures” dated March 5, 2007, which consists of 8 (eight) chapters and includes 141 (one hundred and forty-one) articles, states that: “this Code defines the procedure for the preparation, adoption and execution of administrative-legal acts, the consideration of administrative applications and complaints, the implementation of administrative proceedings in court, and the interaction of administrative bodies. The purpose of the Code is to ensure that administrative bodies comply with the rule of law, the rights and freedoms of man and citizen, the interests of society, the state and legal entities” [10].

The chapters of the Code dated March 5, 2007 are titled as follows:

- 1) Chapter 1 - General Provisions (Articles 1-12);
- 2) Chapter 2 - Administrative-legal act (Articles 13-26);
- 3) Chapter 3 - Procedures on administrative act (Articles 27-71);
- 4) Chapter 4 - Execution of administrative act (Articles 72-88);
- 5) Chapter 5 - Administrative procedures within the administrative body in connection with an administrative complaint against an administrative act (Articles 89-113);
- 6) Chapter 6 - Proceedings on administrative procedures in court (Articles 114-135);
- 7) Chapter 7 - Administrative procedures in connection with an administrative complaint against a normative administrative-legal act (Articles 136-140);
- 8) Chapter 8 - Final provisions (Article 141).

The Code of the Republic of Tajikistan of March 5, 2007, normatively establishes the definitions of the following concepts (Article 2): “administrative body”; “collegial administrative body”; “interested party”; “administrative-legal act”; “administrative act”; “normative administrative-legal act”; “publication”; “administrative statement”; “administrative complaint”; “administrative procedures”; “oral hearing”.

The definitions of the following concepts deserve attention: Administrative-legal act - an administrative act and a normative administrative-legal act adopted by an administrative body on the basis of a law or other normative legal act.

An administrative act is an individual administrative-legal act adopted by an administrative body on the basis of a law or other normative legal act, establishing, changing, permitting or confirming the rights and obligations of a person or a limited circle of persons. An administrative act shall also include a decision taken by an administrative body to refuse to satisfy an applicant’s request on matters within the competence of that body, as well as a document issued or certified by an administrative body that may entail legal consequences, including a certificate, license, permit, etc.

A normative administrative-legal act is a generally binding administrative-legal act issued by an authorized administrative body on the basis of a law or other normative legal act adopted on its basis, containing general rules of conduct of permanent or temporary and repeated application, including instructions, regulations, charter, etc.

Administrative procedures are the activities of an administrative body for the purpose of preparing, adopting and implementing an administrative-legal act, as well as considering administrative applications and complaints.

References

1. Law of the Republic of Azerbaijan dated October 21, 2005 “On Administrative Proceedings”: [Electronic resource] / <https://is.gd/OrDEe5> (in Azerbaijani)
2. Administrative Procedure Code of the Republic of Azerbaijan // Adopted on June 30,

2009: [Electronic resource] / <https://e-qanun.az/framework/46956> (in Azerbaijani)

3. Decision of the Plenum of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan dated June 13, 2013 “On the interpretation of the provision” consent of the relevant executive authority” provided for in the second part of Article 22 of the Law of the Republic of Azerbaijan “On Freedom of Religious Belief”: [Electronic resource] / <https://constcourt.gov.az/az/decision/258> (in Azerbaijani)

4. Resolution of the Plenum of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan “On the interpretation of Articles 2.1 of the Law of the Republic of Azerbaijan “On the State Register of Real Estate” and Articles 2.2 and 2.2.1 of the Administrative Procedure Code of the Republic of Azerbaijan” dated May 19, 2014: [Electronic resourc] / <https://is.gd/WlhLIw> (in Azerbaijani)

5. Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan on approval of the “Classification of Administrative Bod-

ies” // adopted on August 28, 2007: [Electronic resource] / <https://is.gd/jRuNk9> (in Azerbaijani)

6. Karimov S., Valiyeva G. The Law of the Republic of Azerbaijan “On Administrative Proceedings”. Commentation/S.Karimov, G. Valiyeva. - Baku: Legal Literature, - 2006. - 464 p. (in Azerbaijani)

7. Mehdiyev F. Administrative law / F.Mehdiyev. - Baku: Qafqaz University Publications, - 2010. - 515 p. (in Azerbaijani)

8. Law of the Kyrgyz Republic On the Fundamentals of Administrative Activity and Administrative Procedures of July 31, 2015: [Electronic resource] / <https://cis-legislation.com/document.fwx?rgn=78223>

9. Administrative Procedure Code of the Kyrgyz Republic of January 25, 2017: [Electronic resource] / <https://is.gd/X2WOrw>

10. Code of Administrative Procedures of the Republic of Tajikistan dated March 5, 2007: [Electronic resource] / <https://is.gd/t9QMkk>

COLLECTIVE MANAGEMENT OF COPYRIGHT AND RELATED RIGHTS UNDER THE LAWS OF FOREIGN COUNTRIES: CHALLENGES AND PROSPECTS FOR UKRAINE

KHORENZHENKO Oksana - PhD student of the Department of International Private Law, Educational and Scientific Institute of International Relations of Taras Shevchenko National University of Kyiv

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0005-7186-7730>

УДК 347.238.3:347.77/.78](477):341.17(4-672ЄЄ)

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.1.40>

This article addresses the topic of collective management of copyright and related rights within the framework of international legislation, focusing specifically on the challenges and prospects for Ukraine. It explores the legal regulation governing the activities of collective management organisations for copyright and related rights in other countries, with a detailed examination of practices in Germany, France, Poland, and the UK. The article also analyses the interactions between collective management organisations and state authorities.

Additionally, a comparative legal analysis of domestic and foreign legislations is presented, with particular emphasis on the mechanisms for royalty payments and the use of digital technologies to enhance the effective management of copyright and related rights.

Keywords: copyright, related rights, collective management of copyright and related rights, collective management organisations, intellectual property.

Formulation of the Problem

In the contemporary world, intellectual property assumes a pivotal role in the development of creative industries, catalysing innovation and ensuring equitable remuneration for creators and performers. Collective management constitutes a highly efficacious mechanism for protecting copyright and associated rights, a practice that has gained widespread implementation in international contexts. Collective management organisations (CMOs) assume a pivotal role in the collection and distribution of royalties, thereby ensuring adequate

protection of rights holders in the context of substantial utilisation of intellectual property.

However, in Ukraine, the system of collective management of copyright and related rights has not yet achieved the level of efficiency characteristic of many developed countries. Despite the reform of the legislation and its adaptation to European standards, significant problems remain with regard to the transparency of the CMOs' activities, the mechanisms of distribution of royalties and the state policy in the field of intellectual property. These issues not only hinder the effective exercise of the legal rights of authors and performers to receive fair remuneration for the use of their works but also contribute to the development of unfair practices and potential abuses within this domain. In this context, it is imperative to examine the experiences of other countries in the realm of collective management of copyright and related rights.

Furthermore, harmonising national legislation with European legal norms, particularly the EU *acquis* in the field of copyright, is imperative for Ukraine's integration into the European legal area and for enhancing the level of legal protection for copyright holders. In this regard, it is recommended to undertake a comprehensive analysis of international practices in regulating the relevant legal relations, encompassing the institutional framework, monitoring procedures, and models of copyright and related rights management in EU countries with effective enforcement mechanisms.

Purpose of the article

The purpose of the present article is to provide a comprehensive analysis of the activities of collective management organisations of copyright and related rights in the context of foreign legislation. The primary objectives of the study are threefold: firstly, to identify the most effective international practices of CMOs; secondly, to identify problematic issues in the effective management of copyright and related rights in Ukraine; and thirdly, to adapt these practices to ensure harmonisation of national legislation with the EU *acquis* in the field of copyright and related rights.

Analysis of the Latest Research

Recent research has produced a substantial body of scientific work examining the activities of collective management organisations (CMOs) for copyright and related rights within the legal frameworks of various foreign countries. This research has been conducted by a number of Ukrainian scholars, including V. Drobiazko, Yu. Kapitsa, S. Stupak, O. Zhuvaka, L. Maidanyk, O. Orliuk, and N. Myronenko, O. Shtefan. N. Myronenko and O. Shtefan have specifically addressed the organisational and legal structures of CMOs in Ukraine and globally. L. Maidanyk has classified the different forms of CMOs and elaborated on their characteristics. Yu. Kapitsa, S. Stupak, and O. Zhuvaka have analysed legislation related to CMOs in European countries describing their peculiarities, models, and harmonisation issues. However, the exploration of international CMO practices and the adaptation of these practices within the context of European integration reforms in Ukraine, particularly amid the ongoing war and subsequent reconstruction efforts, remains inadequately examined, thereby highlighting the relevance of this study.

Main Results of the Research

The progressive development of globalisation processes and the most recent information technologies in the late 20th and early 21st centuries have contributed to the accelerated growth of opportunities for the dissemination of intellectual property, which in

turn has engendered new requirements for ensuring its adequate legal protection. In the digital age, where access to creative content has become much easier and the scope of its use has expanded significantly, there is a necessity to establish effective mechanisms to protect the rights of authors and performers. One such mechanism is the collective management of copyright and related rights, which allows right-holders to exercise their proprietary rights through specialised organisations whose main task is to ensure the exercise of the proprietary rights of copyright and related rights holders on a collective basis.

This institution occupies a pivotal role within the legal system, ensuring the equitable distribution of royalties, the effective control over the utilisation of intellectual property, and the protection of the interests of authors and performers at both the national and international levels.

A significant issue in establishing collective management organisations revolves around determining their organisational and legal structure. Expanding our perspective to consider the experiences of other countries, it becomes evident that the resolution of this issue depends on the nuances of national legislation. For instance, we can look to France and Latin America, where the most suitable model for private law organisations is a business partnership. In Italy, these organisations are formed as private law entities; however, their operations are subject to governmental oversight, which includes budget approval and the appointment of the chairman by decree from the head of government. In Bulgaria and Hungary, collective management organisations are state-owned, while in Belgium, Switzerland and Norway, they take the form of cooperatives; in the UK, they are limited liability companies; and in Israel, they are joint stock companies. However, irrespective of the legal form, according to the requirements of the International Confederation of Societies of Authors and Composers (CISAC), these organisations should not function as commercial entities and acquire the properties inherent in commercial organisations [8].

The World Intellectual Property Organization (WIPO) defines collective management as

a series of actions designed to establish contracts for the use of creative works with users, along with the collection and distribution of remuneration. This process also encompasses other activities related to exercising rights on behalf of copyright and related rights holders [8].

According to WIPO recommendations, national legislation should provide a clear and reliable framework for the activities of collective management organisations that would guarantee the protection of the interests of both rights holders and users. While existing national practices vary, the following basic principles should be observed:

- Legislation should ensure fair remuneration for rights holders
- Legislation should not be burdensome to implement

In European practice, there are three models of CMO activities.

Voluntary Collective Management

The first is voluntary collective management, whereby a CMO grants permission to use protected objects of law on behalf of legal entities that authorise it to act on their behalf. CMOs obtain the authority to issue permits through the powers granted by national rights holders, as well as an international repertoire (catalogue of works) on the basis of mutual agreements concluded with similar societies in other countries. These bilateral accords are predicated on the principle of reciprocal representation, with many CMOs, especially in countries that follow the Anglo-American legal tradition (common law), organising their activities on the basis of voluntary agreements.

Extended collective management

In the context of extended collective management, a CMO is legally empowered to act on behalf of copyright and/or related rights holders who have entered into an agreement with it, as well as to represent the interests of other individuals who are not members and have not transferred the authority to manage their rights. In this scenario, users are legally protected in relation to legal entities whose interests are not directly represented by CMOs that are contractors of these users. This model of collective management is utilised in the majority of countries, including Ukraine, Norway, Sweden, Denmark, and Finland. During

the 1970s, Scandinavian countries introduced the 'extended collective licence' legislative solution. According to the legislation in these countries, agreements made between users and organisations representing a substantial number of rights holders within a specific category of works are legally extended to all rights holders in that category. The establishment of these agreements between collective management organisations (CMOs) and users is based on the principles of free and prior negotiation, with the resulting legal obligations applying to rights holders who were not previously represented. The legal framework supporting this arrangement is built upon the following principles:

The CMO should be granted the authority to represent interests on a national scale.

The user is allowed to exercise all rights concerning the relevant objects.

A rights holder who is not represented is entitled to individual remuneration in accordance with the law.

In most instances, a rights holder who is not represented retains the right to prohibit the use of their works.

Extended collective management is categorized into two types: one that allows for the option to refuse such management and another that does not permit refusal.

A distinctive attribute of extended collective management is its autonomy from the explicit consent of the copyright and/or related rights holder, thereby establishing a de facto or de jure monopoly by the collective management organisation. This arrangement facilitates the provision of blanket licences for the utilisation of works within the collective management organisation's entire repertoire. Consequently, under the provisions of extended collective management, a CMO is entitled to collect remuneration from those copyright and/or related rights holders who have not authorised the management of their rights. Simultaneously, these subjects are accorded equivalent rights to those who have authorised the CMO to manage their rights. They are entitled to demand information regarding the remuneration collected, as well as the exclusion of their rights from the management of the organisation.

The notion of extended collective management should be regarded as a distinct condition for the enforcement of copyright and associated rights, with the objective being to facilitate universal access to the global repertoire. This approach is intended to ensure the legality of user activities and to enhance the protection of the rights of copyright and related rights holders. The implementation of this model is particularly relevant in instances where the creator of a work is either unknown or absent. In this regard, WIPO observes that the non-contractual operations of CMOs are permitted in those countries whose civil law acknowledges the concept of representation without authorisation. It is further noted that such activities are usually permitted in respect of works of ‘unknown authors’, i.e. those whose identity is unknown for some reason.

Permission based on law

This model is characterised by the fact that rights management is not voluntary. Permission is granted by law, and therefore, the consent of the rights holders is not required. However, the latter are entitled to the remuneration collected by the CMO. If rights holders can negotiate with users about the amount of royalties, the author suggests using the term ‘compulsory licence.’

Internal and external control

A CMO is entrusted with the protection of the rights of creators and their representatives. The scope of external control varies from one country to another and is governed by national legislation. Provisions for external control are included in copyright law or in separate legislation governing collective management organisations. For instance, in the Netherlands, Japan, and the EU, the Law on the Administration of Copyright and Related Rights has been in effect since 1 October 2001. The most general requirement of external control is that CMOs must be authorised or approved by the relevant authority. Such authorities include, for example, the Ministry of Culture in Denmark and the Ministry of Culture in France. In the Netherlands, the Minister of Justice established a control tribunal responsible for oversight. Since its establishment in 1985, this tribunal consults representatives

of legal entities several times a year through their joint bodies [6, p. 313-315].

Each European country and region has a different approach to collective management. In France, where copyright and copyright management are anchored in post-Revolution human rights doctrines, collectives have undergone very significant changes since 2000. Germany, whose model was considered by several CMOs in Central and Eastern Europe, has developed a unique system of government oversight, located in the Patent Office. The United Kingdom, whose copyright law served as a model for the laws of most Commonwealth members, uses a specialised tribunal to settle tariff disputes [12, p. 8].

Digital Technologies and CMOs

In examining the operations of foreign Collective Management Organisations (CMOs), it is important to highlight the role of digital technologies in the efficient administration of copyright and related rights. Various European and global models of collective management have proven effective through their use of digital technologies for the collection, accounting, and distribution of royalties. This methodology guarantees a strong emphasis on transparency and fairness in the compensation of rights holders. Leveraging modern information platforms and automated management systems can alleviate bureaucratic hurdles, reduce administrative costs, and accelerate the monitoring of work usage. This, in turn, establishes an effective control and reporting framework.

For instance, SACEM, the French collective management organisation for copyright and related rights, has introduced new technological solutions to optimise royalty collection, thereby increasing the transparency and accuracy of the distribution of payments, as well as reducing distribution time, ensuring faster receipt of funds by rights holders. In 2023, SACEM and Deezer (Paris Euronext: DEEZR), a global leader in music streaming, announced the launch of an artist-centric payment system (ACPS) for publishing rights in France. This development signifies the first global update to the publishing remuneration model since the emergence of streaming over 15 years ago. The ACPS model ensures that

a greater proportion of the subscription fees paid by subscribers is directed to artists, thereby addressing concerns regarding streaming fraud. It also ensures greater transparency in the distribution of royalties, while introducing more effective anti-fraud mechanisms [14].

The Polish CMO, ZAiKS, has implemented the most modern standards for data exchange with global collective management organisations, namely Common Royalty Distribution. This allows for the swift disbursement of remuneration to authors in Poland and globally. The ongoing integration of ZAiKS systems with the ISWC tool provided by CISAC has been shown to enhance the quality of data processing from usage files significantly. The implementation of electronic document management in ZAiKS offices has been demonstrated to facilitate the resolution of queries from authors and users with greater expediency. The increasing use of electronic document management is also facilitating the resolution of queries in a more efficient manner. The mojeID (myID) service, which has been implemented on zaiks.online, offers a convenient and secure method of verifying and confirming one's identity. It enables the completion of a number of tasks that previously required a personal presence at ZAiKS offices and the presentation of an identity document to be performed online. mojeID employs multiple layers of security to protect personal data and a multi-stage verification process. For particularly sensitive data, additional security measures are in place [11].

CMOs in France

In France, collective societies are called royalty collection and distribution societies (RSDC), a term used in the Act of 11 March 1957, which was modified by the Act of 3 July 1985 (Law No. 85-660 of 3 July 1985 concerning copyright and the rights of performers, phonogram producers and audiovisual communication enterprises) [11, p. 54]. The Act of 3 July 1985 devoted an entire chapter to 'royalty collection and distribution societies' in the Intellectual Property Code (Code de la propriété intellectuelle) (CPI). Articles L.321-1 to L.321-13 CPI: Establish the fundamental rules for CMOs, including transparency, governance, and the protection of rights holders. Ar-

ticle L.321-1 of the CPI states that all RCDSs, whether they are administering copyright or related rights, must be established as civil-law companies whose members are the holders of the copyright or related rights, depending on the case [12, p. 166].

Law No. 2016-925 of July 7, 2016: Implements the EU Directive 2014/26/EU on collective rights management, reinforcing the obligations of CMOs regarding transparency, efficiency, and non-discriminatory practices.

Ordinance No. 2021-580 of May 12, 2021: Transposes additional provisions from EU Directive 2019/790 on copyright in the Digital Single Market (DSM Directive), including rules for licensing and fair remuneration.

French law, as in most European countries, provides that the collection, distribution and payment of fair remuneration is carried out exclusively by collective management organisations. In French law, these organisations are primarily considered to be societies engaged in the distribution of royalties and remuneration for related rights (hereinafter referred to as the Society). The author transfers his property rights to the Company as a contribution, but he does not act as its authorised representative. In this case, the Company acts as the author's legal successor. Collective management organisations are obliged to comply with the rule on fair distribution of remuneration, which provides for the obligation of collective rights managers to distribute royalties to all rights holders or categories of rights holders they represent. Furthermore, when paying, they must determine whether and to what extent royalties will be deducted for purposes other than the provision of management services

The distribution of royalties is conducted in accordance with a set of clearly defined principles. Companies are obliged to allocate 50% of the non-distributable funds received from private use to support creativity, promote live performances and train artists. In the case of performing artists and producers, 50% of the funds received from the public distribution of sound recordings and their broadcasting must be utilised for the same purposes [7, p.58].

The Ministry of Culture is the primary state institution responsible for the regula-

tion of copyright and associated rights, the implementation of relevant legislative initiatives, and the appointment of organisations. The charter of the Collective Management Organization (CMO) requires initial approval from the Ministry and must subsequently be submitted for state registration. It is subject to several key requirements, including the stipulation that CMOs can only be established by holders of property rights and non-profit organisations. Additionally, the charter must specify that the CMO should maintain a 'repertoire,' which refers to the property rights that are transferred to collective management by the founders of the CMO. Furthermore, the charter must incorporate a suitable mechanism for the distribution of funds. The Ministry set up a dedicated department responsible for addressing issues related to copyright in literature and the arts, as well as the drafting of relevant legislation and overseeing the operations of Collective Management Organisations (CMOs). Notably, in 2001, the Ministry established an advisory council composed of representatives from CMOs. This council was tasked with tackling matters such as French and EU legislation, potential abuses by users, and the debate over whether CMOs should hold a genuine legal monopoly [6, p.319-320].

CMO in Germany

In Germany the obligations of a collective management organisation under the Collective Management Organisations Act (*Verwertungsgesellschaftengesetz*) include obtaining authorisation from the DPMA as the competent supervisory authority prior to the commencement of its business. At present, 13 collective management organisations have such authorisation in Germany, which is granted in consultation with the Federal Cartel Office.

If collective management organisations established in another member state of the European Union (EU) or another Contracting Party of the Agreement on the European Economic Area (EEA) are active in Germany, the DPMA ensures that the collective management organisations conduct their activities in compliance with the provisions that the country where they are established has adopted to implement Directive 2014/26/EU of the European Parliament and of the Council of 26 Feb-

ruary 2014 on collective management of copyright and related rights and multi-territorial licensing of rights in musical works for online use in the internal market.

Collective management organisations established in another member state of the EU or the EEA are required to obtain authorisation for their business only in exceptional cases. However, they must notify the DPMA of their activity if they manage rights resulting from the Copyright Act (*Urheberrechtsgesetz*). Currently, nine collective management organisations established in another member state of the European Union or another contracting party of the Agreement on the European Economic Area have notified the DPMA accordingly.

Since the introduction of the Collective Management Organisations Act in 2016, the DPMA has also been the supervisory authority for dependent and independent management entities.

Dependent management entities are subsidiary companies of one or more collective management organisations. To the extent collective management organisations outsource certain activities, such as the collection of remuneration claims against users, and the subsidiaries thus themselves act as a collective management organisation, they must also observe the provisions of the Collective Management Organisations Act and are subject to supervision by the DPMA. Unlike collective management organisations, dependent management entities are generally not required to obtain authorisation. However, to the extent they manage copyright or related rights, they must notify the DPMA of their activities. Currently, seven dependent management entities have notified their activities.

Independent management entities are usually profit-oriented entities. The main difference from collective management organisations is that independent management entities are not associations of the creative people themselves. Rather, their organisation is independent of the right holders. Nevertheless, they collectively manage the rights of the right holders like a collective management organisation and share their income with them. Only certain provisions of the Collective Manage-

ment Organisations Act, in particular information requirements, apply to independent management entities; in this respect, they are also subject to supervision by the DPMA. They must notify the DPMA of the commencement of their management activities. Currently, two independent management entities have notified the DPMA accordingly [16].

CMOs in the UK

In the United Kingdom, the government agency that regulates collective management organisations for copyright and related rights is known as the Intellectual Property Office of the United Kingdom (IPO). The IPO is the executive body of the UK government responsible for the registration and protection of intellectual property in the country. It provides legal and regulatory support in the field of copyright and related rights, and ensures the registration of copyrights, patents, trademarks and designs. The IPO also has the responsibility of monitoring and developing intellectual property legislation in the UK.

The key laws governing CMOs in Great Britain include:

- Copyright, Designs and Patents Act 1988 (CDPA)

Establishes the legal basis for copyright protection and collective rights management.

Grants authors, performers, and other rights holders exclusive rights over their works.

- Collective Management of Copyright (EU Directive) Regulations 2016

Implemented EU Directive 2014/26/EU before Brexit, improving transparency and governance of CMOs.

Continues to apply in UK law post-Brexit unless modified by further legislation.

- Digital Economy Act 2017

Strengthens oversight of CMOs and ensures fair treatment of rights holders.

Supports digital and cross-border licensing.

The Collective Management of Copyright (EU Directive) Regulations 2016 set minimum standards for the governance, transparency, and behaviour of collective management organisations (CMOs) established in the UK, as well as certain requirements for independent management entities (IMEs), rights holders

and users. The Regulations also place specific obligations on CMOs that license the online use of musical works on a multi-territorial basis.

The main objective of the IPO is to ensure compliance with the Regulations. The IPO takes a proportionate approach in dealing with possible breaches that is consistent with the Regulators' Code and has regard to the May 2024 statutory guidance on the 'Growth Duty'. For example, a minor breach, could be dealt with by giving the CMO the opportunity to take immediate remedial action, such as updating its procedures to avoid repetition. If there are greater concerns, the NCA may deploy its powers to determine the nature and seriousness of any breach and decide whether enforcement action should follow. Sanctions can take the form of a formal compliance notice, and/or financial penalties up to £50,000.

The IPO hosts meetings with regulated parties to discuss regulatory and related issues of mutual interest, for example, Collective Rights Management in the context of international trade policy. There are discrete meetings for CMOs, IMEs, representatives of copyright users, and rightsholders and IPO may also meet with individual regulated entities bilaterally

The collective rights management landscape in the UK is well-developed and covers various sectors of the creative industries, including music, literature, art, and film. During this financial year, the IPO estimates from various source documents that 16 CMOs in the UK managed the rights of over 550,000 rights holders and distributed over £2bn of royalties to them.

The Intellectual Property Office (IPO) collaborates with external entities, including collective management organisations, to ensure the protection of intellectual property rights. Examples of such organisations include PRS for Music and PPL, which are responsible for the enforcement of intellectual property rights. In addition to UK law, publishers are permitted to grant licences for the use of intellectual property rights in the context of collective management, provided that they do not infringe the law. It is important to note, however, that the same rules do not apply to

court decisions that are made by a court and are binding on both parties [13].

CMOs in Poland

The main legal rules on copyright in Poland are set out in the Act on Copyright and Related Rights, which was adopted on 4 February 1994. This act has been amended several times since then, mainly to adapt it to the changes taking place at European and international level

The aforementioned act contains provisions regarding:

- activities of CMOs;
- granting permissions for CMOs;
- supervision over CMOs; and
- activities of the Copyright Commission.

CMOs act within the scope of the authorisation granted to them by the Minister of Culture and National Heritage, which is also an external supervisory authority towards CMOs.

The rules on collective management in Poland are set out in the Collective Management Act of 15 June 2018 [15].

The provisions of the Polish Act on Copyright and Related Rights are similar to the ones applied in the majority of EU Member States from the continental copyright tradition.

CMOs act within the scope of the authorisation granted to them by the Minister of Culture and National Heritage, which is also an external supervisory authority towards CMOs.

The Ministry has the Copyright Commission, which, in particular, has the responsibility of determining the authorisation of CMOs in the interests of an author or performer who has not concluded an agreement with any such organisation, if there is more than one in a certain field of use of property rights. The criterion for acquiring the status of a CMO is that the organisation provides a guarantee to the Minister on the proper management of the rights entrusted to it. In the event of a violation of the terms of the granted permission, the Minister is entitled to demand the elimination of such violation or the cancellation of the permission for collective management activities (Article 104 (3) to (5) of the Law) [6, p. 330].

In July 2024, legislative amendments were introduced to implement two European Par-

liament and Council (EU) directives into the Polish legal order. These are:

- Directive (EU) 2019/789 of the European Parliament and of the Council of 17 April 2019 (hereinafter referred to as the SATCABII Directive); and
- Directive (EU) 2019/790 of the European Parliament and of the Council of 17 April 2019 (hereinafter referred to as the DSM Directive).

The DSM directive deals with aspects of the exploitation of works in the digital environment. It introduces new forms of fair use, measures facilitating access to works not commercially available and also the possibility of granting extended collective licences. The Directive also introduces new rules on the remuneration of authors and performers to ensure that the remuneration due to them is fair.

The purpose of the SATCABII directive is to create the conditions for wider dissemination in Member States of television and radio programmes from other Member States, to the benefit of all users throughout the European Union [17].

In Poland, the CMO is entitled to demand information and access to documents necessary to determine the amount of payments that are the subject of its interests. In determining the amount of such payments, the CMO is required to consider the amount of income received by the user, as well as the scope of use of intellectual property rights, the nature and extent of their use. The Copyright Commission, which is under the auspices of the Ministry of Culture, has the authority to approve or refuse to approve the tariffs submitted by CMOs for the payment of remuneration for the use of the relevant intellectual property rights. The Commission also has the power to resolve disputes regarding the application of tariffs. Should user agreements contain rates that fall below those approved by the Commission, such agreements are deemed invalid, with the approved rates taking precedence.

In Poland, the primary domains of remuneration collection through mandatory collective management encompass the right to remuneration for the utilisation of phonograms published for commercial purposes and performances recorded therein, reproduction

for personal purposes, and reprography [6, p. 333].

There are currently 12 collective management organisations which have obtained an authorisation from the Minister of Culture [15].

CMOs in Ukraine

The current national regulatory framework and law enforcement practice in the field of collective management of copyright and related rights are inadequate and create significant obstacles to the effective functioning of this industry in Ukraine. The existing legal mechanisms often fail to meet modern challenges, do not take into account the dynamics of the digital market and the globalisation of intellectual property, which makes it difficult to regulate this segment effectively. The lack of a transparent system for collecting, distributing and paying royalties remains a significant problem.

The operations of various collective management organisations often lack transparency for rights holders and the general public, leading to a growing sense of distrust among authors, performers, and other stakeholders. The obscurity surrounding financial transactions and the insufficient oversight of these organisations' activities result in several issues, including delayed or incomplete remuneration payments and inconsistencies in the allocation of funds across different categories of rights holders. As a result, rights holders may not receive appropriate compensation for the use of their works, which negatively impacts the advancement of national culture and the growth of creative industries. Furthermore, it is essential to harmonise national legislation with the EU legal framework, particularly in light of Ukraine's European integration efforts.

The most significant step in transforming the collective management system of copyright and related rights in Ukraine occurred in 2018 with the enactment of the Law of Ukraine 'On Effective Management of Proprietary Rights in the Field of Copyright and (or) Related Rights.' The legislation above stipulates that the collective management of copyright and related rights shall be conducted by non-profit organisations with the legal

form of a public association, established exclusively by rights holders, whose sole activity is to perform the tasks and functions of collective management organisations (hereinafter referred to as CMOs). During discharging their duties, CMOs are empowered to enter into agreements with users on behalf of copyright and related rights holders, determine the amount of remuneration (royalties), and collect, distribute and disburse the collected remuneration [3].

The enactment of this legislation constituted a significant milestone in the evolution of Ukrainian copyright and related rights legislation, marking a pivotal shift towards alignment with EU standards on the activities of CMOs. This enabled the primary stipulations of Directive 2014/26/EU of the European Parliament and of the Council of 26 February 2014 on the collective management of copyright and related rights and the multi-territorial licensing of rights in musical works for online use in the internal market to be primarily incorporated into Ukrainian legislation. The directive establishes common rules for the collective management of copyright and related rights in the EU, thereby promoting better access to cultural products and services. The Directive establishes the minimum requirements for CMOs with regard to their statutes, operations and licensing. It also sets forth the procedures for interaction between CMOs and users of works and between different CMOs. Furthermore, the Directive outlines the requirements for the reporting and distributing funds derived from the use of works. Additionally, it provides for establishing a central register of CMOs within the EU internal market [4].

The next significant step in developing the collective management of copyright and related rights was enacting the new Ukrainian law, the Law of Ukraine 'On Copyright and Related Rights' in December 2022. This legislation came into force on 1 January 2023 [2].

The recently enacted legislation aimed to modernise Ukrainian copyright and related rights regulations in alignment with EU legal standards. The new law incorporates the stipulations of the Association Agreement between Ukraine and the European Union and the EU Directives on the protection of copyright and

related rights into the country's domestic legal framework.

The main changes introduced by the new law to the CMOs:

-The rates of equitable remuneration for the right of resale (the share of deductions from each sale of the original artistic work, original manuscript of a literary or musical work following the sale of the original by the author) are set at between 0.25% and 6%, depending on the price of the subsequent sale;

-A separate section defines the peculiarities of concluding agreements on the disposal of rights to copyright and related rights (agreements on the alienation of rights, licensing agreements, public licences, collective management agreements).

The approaches to defining acts infringing copyright and related rights have been updated. The category of acts threatening to infringe personal non-proprietary, copyrights, and related rights has been added. The liability for infringement of copyright and related rights has been strengthened. In particular, the compensation calculation methods (one-time fine) have been supplemented with reference to the subsistence minimum – from 2 to 200 (UAH 5,368-5,368,000 as of 01 January 2023).

It is worth mentioning that the recently enacted legislation defines the output of artificial intelligence as a non-original entity generated by a computer program and protected by a distinct legal framework (*sui generis*) [2].

Another crucial step in the implementation of European integration reforms, not only with regard to the institution of collective management of copyright and related rights but also with respect to the entire intellectual property industry, was the institutional reform.

In accordance with the Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 943-r 'Some Issues of the National Intellectual Property Authority' dated 28 October 2022, the state organisation "Ukrainian National Office of Intellectual Property and Innovation" (hereinafter referred to as the UIPI or IP Office) was established on 8 November 2022. This entity is responsible for performing the functions of the NIPA. The establishment and launch of the IP Office in Ukraine marked the conclu-

sion of a six-year institutional reform process to modernise the state system of intellectual property legal protection. The IP Office has since evolved into a cutting-edge, technologically advanced, transparent hub [1].

The launch of the IP Office enabled Ukraine to advance to a new level of collaboration with the WIPO and professionally represent its interests in this organisation. Furthermore, it facilitated the intensification of cooperation with the European Intellectual Property Office (hereinafter referred to as the EIPO). As a consequence of the efforts of the National Intellectual Property Authority and the enactment of the Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights", Ukraine made considerable headway in the field of intellectual property during the period under review. This is evidenced in the European Commission's seminal report on Ukraine's advancement in accordance with the Enlargement Package, which was published in November 2023. In particular, the report states that the recently adopted Ukrainian law, entitled "On Copyright and Related Rights," is designed to align the country's national legislation with the European Union's copyright *acquis*. Nevertheless, shortcomings remain in the fight against piracy and counterfeiting, as Ukraine continues to serve as one of the four primary transit points for counterfeit goods destined for the EU [5]. Furthermore, there are unresolved issues pertaining to the accreditation, the CMO's operational mechanism, the disbursement of royalties to rights holders, and the establishment of a High Court on Intellectual Property (hereinafter referred to as the IP-Court). Consequently, to overcome these shortcomings, Ukraine must continue to harmonise its national legislation with the EU copyright *acquis* and enhance the functioning of collective management of copyright and related rights.

The full-scale invasion of Russia has had a detrimental impact on the field of collective management of property rights. In 2022, all accreditations were suspended, resulting in the Verkhovna Rada's (Parliament of Ukraine) adoption of a series of legislative amendments to mitigate potential risks while enabling au-

thors and rights holders to continue receiving royalties.

L. Maidanyk identifies the following aspects as being crucial for the effective collective management of copyright and related rights during a period of martial law: the implementation of extended and mandatory collective management of copyright and related rights, transparency of collective management of copyright and related rights, and improvements to the accreditation procedure, transparency of CMOs activities, and the tariff approval procedure, all of which are necessary for the post-war reconstruction of Ukraine [10].

As of 25 February 2024, 19 CMOs have been officially registered in Ukraine

In light of the tasks mentioned above, scientists are confronted with queries pertaining to the viability and methodologies for restoring accreditation and reporting by CMOs during martial law [9].

As is apparent, the process of Ukraine's European integration reforms in the domain of collective management of copyright and related rights is intricate and of fundamental significance, playing a pivotal role in the overcoming of challenges related to intellectual property. In the context of globalisation and the development of the digital economy, the effective regulation of this area in Ukraine necessitates a comprehensive approach predicated on the enhancement of the legal framework and law enforcement practice in accordance with EU requirements. This necessitates not only the implementation of European norms but also the introduction of effective mechanisms for monitoring, control and reporting in the field of collective management of rights. A further crucial aspect is to raise the level of legal awareness among authors and performers regarding their rights, to ensure access to information on the activities of collective management organisations, and to strengthen liability for violations in this area.

Conclusions

Collective management of proprietary copyright and related rights constitutes a significant legal mechanism, ensuring effective protection of the interests of rights holders

on a global scale. The analysis of foreign legislation demonstrates that the success of this system is contingent upon the transparency of collective management organisations (CMOs), the effectiveness of royalty distribution mechanisms, state control, and international cooperation.

The experience of leading countries demonstrates that the introduction of digital technologies, automated accounting systems and transparent royalty distribution algorithms can increase trust in CMOs and increase the income of rights holders. Another important factor is proper legislative regulation that clearly defines the rights, duties and responsibilities of both collective management organisations and users of intellectual property. For Ukraine, the adoption of best international practices in the field of collective management could be a key step in improving the effectiveness of copyright and related rights protection. In particular, there is a necessity to enhance the legislative framework, ensure transparency of the CMOs' activities, introduce digital rights management mechanisms and expand international cooperation.

In light of global trends and Ukraine's European integration course, the reforming of the collective management system in accordance with the most advanced international standards will not only improve the protection of authors' and performers' rights, but will also render the Ukrainian intellectual property market more competitive and attractive for investment.

Future research on the collective management of copyright and related rights in Ukraine should focus on several key directions to enhance the efficiency and transparency of the system. One of the primary areas of study is the development of a robust legislative framework that aligns with best international practices, ensuring clear regulation of collective management organisations (CMOs) and their responsibilities. A comparative analysis of successful legal models from EU countries and other leading jurisdictions can provide valuable insights for refining Ukraine's regulatory approach.

References

1. Деякі питання Національного органу інтелектуальної власності : розпорядження Каб.Мін.України від 28.10.2022 р. № 943-р., *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/943-2022-%D1%80#Text>> (Дата звернення: 25.02.2025).
2. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01.12.2022 р. № 2811-ІХ., *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#n855>> (Дата звернення: 26.02.2025).
3. Про ефективне управління майновими правами правовласників у сфері авторського права і (або) суміжних прав : Закон України від 15.05.2018 р. № 2415-VIII., *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2415-19#Text>> (Дата звернення: 26.02.2025).
4. Про колективне управління авторським правом і суміжними правами та мультитериторіальне ліцензування прав на музичні твори для онлайн використання на внутрішньому ринку : Директива Європейського Парламенту і Ради 2014/26/ЄС від 26.02.2014 р., *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_002-14#n418> (Дата звернення: 26.02.2025).
5. Commission Staff Working Document, *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions Communication on EU Enlargement policy Communication on EU Enlargement policy, 2023* <https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2023-11/SWD_2023_699%20Ukraine%20report.pdf> p.97
6. Капіца Ю.М. Ступак С.М. Жувака О.В. Авторське право і суміжні права в Європі. 2012 Київ: Логос. 690 с.
7. Майданик Л. Колективне управління майновим авторськими та суміжними правами за цивільним законодавством України. 2013 Київ: Алерта. 247 с.
8. Мироненко Н.М., Штефан О. Організація колективного управління – специфічний суб'єкт у авторсько-правових відносинах. *Цивільне право та цивільний процес: актуальні питання*. 150 с. URL : <http://www.ppp-journal.kiev.ua/archive/2011/10/14.pdf> (Дата звернення: 25.02.2025).
9. Реєстр організацій колективного управління. Єдиний державний веб-портал відкритих даних. : офіц. <https://data.gov.ua/dataset/4fae326f-c5b6-4f45-a3df-f71002b14848/resource/9b14b5f3-dccc-4f23-81d9-d16bfa216d83> (Дата звернення: 25.02.2025).
10. Колективне управління майновими авторськими і суміжними правами. *Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій (IP офіс)* : офіц. веб-сайт. URL: <https://nipo.gov.ua/wp-content/uploads/2024/05/KU-IP-Stratehiiia-prez-web.pdf> (Дата звернення: 28.02.2025).
11. Annual Report 2022. 3 с веб-сайт. URL : https://app.zaiks.org.pl/media/dgrp-2pim/zaiks_annual-report-2022_031123.pdf (Дата звернення: 25.02.2025).
12. Collective Management of Copyright and related rights. Daniel Gervais. 2006 USA: Kluwer Law International. 453с.
13. Collective rights management in the UK. веб-сайт. URL : <https://www.gov.uk/government/publications/ensuring-high-standards-in-collective-rights-management/collective-rights-management-in-the-uk#fnref:1> (Дата звернення: 25.02.2025).
14. Deezer and Sacem partner for fairer remuneration of publishing rights with the artist centric streaming model. веб-сайт. URL : <https://presse.sacem.fr/deezer-and-sacem-partner-for-fairer-remuneration-of-publishing-rights-with-the-artist-centric-streaming-model/?lang=en> (Дата звернення: 25.02.2025).
15. Collective management-copyright and related rights. веб-сайт. URL : [http://www.copyright.gov.pl/pages/main-page/copyright-in-poland/collective-management.php#:~:text=There%20are%20currently%2012%20collective,SaIW%20Copyright%20Polska%20\(book%20publishers\)](http://www.copyright.gov.pl/pages/main-page/copyright-in-poland/collective-management.php#:~:text=There%20are%20currently%2012%20collective,SaIW%20Copyright%20Polska%20(book%20publishers)) (Дата звернення: 25.02.2025).

16. Collective management organisations. веб-сайт. URL : https://www.dpma.de/english/our_office/about_us/further_duties/cmoss_copyright/aufsichtnachdemvvg/aufsichtsobjekte/index.html (Дата звернення: 25.02.2025).

17. Anticipated legislative changes in copyrights law. веб-сайт. URL : <https://www.dudkowiak.com/copyrights-regulation-in-poland/> (Дата звернення: 25.02.2025).

Хоренженко О.А.,

Аспірантка кафедри міжнародного приватного права, Навчально-науковий інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка. E-mail: okhorenzhenko@gmail.com. ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0005-7186-7730>

**КОЛЕКТИВНЕ УПРАВЛІННЯ
МАЙНОВИМИ АВТОРСЬКИМИ
ТА СУМІЖНИМИ ПРАВАМИ ЗА
ЗАКОНОДАВСТВОМ ЗАРУБІЖНИХ
КРАЇН: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ
ДЛЯ УКРАЇНИ**

Статтю присвячено питанню колективного управління майновими авторськими та

суміжними правами в контексті законодавства зарубіжних країн, а також аналізуються виклики та перспективи для України.

Стаття аналізує правове регулювання діяльності організацій колективного управління майновими авторськими та суміжними правами у зарубіжних країнах, зокрема у країнах ЄС. Розглянуто форми колективного управління майновими авторськими і суміжними правами в інших країнах, з детальним розглядом практики Німеччини, Франції, Польщі та Великої Британії. Досліджено взаємодію організацій колективного управління авторськими і суміжними правами із державними органами.

Здійснено порівняльно-правовий аналіз національного та зарубіжного законодавства. Досліджено механізм виплати авторської винагороди, використання цифрових технологій для здійснення ефективного управління майновими авторськими і суміжними правами.

Ключові слова: *авторське право, суміжні права, колективне управління майновими авторськими і суміжними правами, форми колективного управління майновими авторськими і суміжними правами, організації колективного управління майновими авторськими і суміжними правами, інтелектуальна власність.*

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЦИФРОВІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ: КОМПЛЕКСНИЙ АНАЛІЗ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЇ БАЗИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

КОВАЛЕНКО Вадим Миколайович - аспірант кафедри адміністративного, господарського права та фінансово-економічної безпеки Сумського державного університету

ORCID: 0009-0005-5108-4798

УДК 340.13

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.1.41>

Дослідження присвячене комплексному аналізу правового регулювання процесів цифровізації в Україні та їх впливу на трансформацію суспільних відносин. У роботі розглядається багатоаспектність поняття цифровізації, яке охоплює як технічну трансформацію інформації в цифровий формат, так і глобальні зміни в економічній, соціальній та управлінській сферах суспільного життя.

Особлива увага приділяється аналізу національного законодавства у сфері цифровізації, зокрема законам України «Про національну програму інформатизації», «Про електронні комунікації», «Про електронну комерцію», «Про захист персональних даних», «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» та «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги». Досліджується взаємозв'язок між різними нормативно-правовими актами та їх роль у формуванні цілісної системи правового регулювання цифрової трансформації.

У роботі розкривається специфіка впровадження цифрових технологій у різні сфери суспільного життя, включаючи державне управління, освіту, медицину та судову систему. Аналізуються особливості правового забезпечення електронного документообігу, захисту персональних даних, кібербезпеки та електронної ідентифікації як ключових елементів цифрової інфраструктури.

Дослідження виявляє, що успішна цифрова трансформація вимагає не лише технологічних інновацій, але й адекватного право-

вого регулювання, яке забезпечує баланс між ефективністю, доступністю та безпекою цифрових послуг. Особлива увага приділяється питанням забезпечення рівного доступу громадян до цифрових технологій та запобігання цифровому розриву в суспільстві.

Результати дослідження демонструють, що правова система України демонструє інтегрований підхід до регулювання процесів цифровізації, створюючи основу для системної цифрової трансформації суспільства. Водночас виявлено необхідність подальшого вдосконалення нормативно-правової бази для відповіді на нові виклики цифрової епохи.

У висновку наголошується, що аналіз нормативно-правових актів свідчить про формування цілісної системи правового регулювання, яка охоплює питання електронних комунікацій, електронної комерції, захисту персональних даних, кібербезпеки та електронної ідентифікації. Особливе значення має забезпечення рівного доступу громадян до цифрових технологій та запобігання цифровому розриву в суспільстві.

Ключові слова: цифровізація, правове регулювання, електронні комунікації, захист персональних даних, кібербезпека, цифрова трансформація.

Постановка проблеми

Цифрова трансформація суспільства є одним із визначальних процесів сучасності, що докорінно змінює усталені форми соціальної взаємодії, економічних відносин та державного управління. В умовах

стрімкого технологічного розвитку особливої актуальності набуває питання адекватного правового регулювання процесів цифровізації, яке б забезпечувало баланс між інноваційним розвитком та захистом прав і інтересів громадян.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю системного аналізу правового забезпечення цифрової трансформації в Україні, яка активно розвиває своє законодавство у цій сфері, прагнучи відповідати європейським стандартам та глобальним викликам цифрової епохи. Особливої ваги це питання набуває в контексті євроінтеграційних прагнень України та необхідності гармонізації національного законодавства з правом Європейського Союзу.

Стан дослідження проблематики

Теоретичне підґрунтя дослідження формують праці провідних науковців, зокрема О. Хлибницької, М. Хаустової, О. Панченка та І. Сердюк, які розкривають різні аспекти цифровізації та її впливу на суспільні відносини. Водночас динамічний характер цифрових трансформацій вимагає постійного оновлення наукових підходів до їх правового регулювання.

Виклад основного матеріалу

Згідно з позицією О. Хлибницької цифровізація має на меті не просто оновити, а повністю трансформувати існуючі економічні галузі, створити нові сфери діяльності та суттєво модернізувати ключові аспекти суспільного життя, що дозволить зробити їх більш продуктивними та відповідними сучасним викликам. Проте реальний успіх у цій галузі можливий лише за умови, що цифрові ініціативи, проекти та стратегії будуть чітко вписаними у загальнодержавні, регіональні та галузеві програми розвитку, що забезпечить їхню системність та практичну результативність.

Ми цілком підтримуємо такий підхід, адже цифровізація не повинна розглядатися як мета сама по собі, а як потужний інструмент для підвищення конкурентоспроможності економіки та оптимізації державного управління. Її ефективність залежить від наявності чіткої стратегії,

узгодженості з іншими напрямками розвитку та створення необхідної інфраструктури для її реалізації [1].

М. Хаустова вважає, що поняття «цифровізація» має два основних значення. У вузькому розумінні цифровізація означає перетворення інформації в цифровий формат, що дозволяє зменшити витрати та відкриває нові можливості. Активне впровадження цього процесу на різних рівнях призводить до значних позитивних змін, які стають основою для розуміння цифровізації в ширшому контексті.

У широкому сенсі цифровізація передбачає глобальну трансформацію всіх аспектів економічного, соціального та суспільного життя завдяки використанню цифрових технологій. Вона перестає бути просто інструментом для оптимізації окремих процесів і стає ключовим фактором глобального прогресу, що підвищує ефективність економіки та покращує якість життя. Проте цифровізація може вважатися стійким трендом розвитку лише за умови, що вона охоплює всі сфери – від виробництва та бізнесу до науки та соціальної сфери, забезпечує ефективне використання своїх результатів, робить цифрові ресурси доступними для всіх і супроводжується набуттям навичок роботи з цифровою інформацією не лише спеціалістами, а й звичайними громадянами [2, с. 11].

На думку О. Панченка та І. Сердюк, цифровізація повинна забезпечувати рівні можливості для кожного громадянина у доступі до сучасних цифрових послуг, інформаційних ресурсів та знань, що базуються на інформаційно-комунікаційних технологіях. Вона має стати потужним інструментом для міжнародної та європейської інтеграції України, відкриваючи нові перспективи для виходу на глобальні ринки та посилення регіональної співпраці. Одним із ключових завдань розвитку цифрової інфраструктури є створення умов для безперешкодного доступу до цифрових технологій для всіх громадян, незалежно від їхнього соціального стану, фінансових можливостей чи місця проживання. Це має вирішальне значення для запобігання цифровому розриву, який

може стати серйозною перешкодою для соціально вразливих груп населення, обмежуючи їхню участь у цифровій економіці та суспільстві [3, с. 108].

Відповідно до Закону України «Про національну програму інформатизації» цифровізація визначається як процес інтеграції цифрових технологій у всі аспекти суспільного життя [4].

Закон України «Про електронні комунікації» визначає правові основи для діяльності у сфері електронних комунікацій та використання радіочастотного спектра. Він встановлює ключові принципи регулювання цієї галузі, а також визначає права, обов'язки та відповідальність як учасників ринку електронних комунікацій, так і кінцевих користувачів послуг [5, с. 58].

Закон України «Про електронну комерцію» визначає правові та організаційні засади регулювання діяльності в електронній комерції в Україні. Він встановлює процедуру укладання електронних угод через інформаційно-комунікаційні системи та визначає права та обов'язки учасників таких угод. Закон поширюється на всі електронні правочини, за винятком випадків, коли закон передбачає спеціальні умови для переходу права власності або обмеження обігу об'єктів правочину. Також він не застосовується до угод за участю фізичних осіб, які не є підприємцями, якщо не домовлено про застосування його норм, а також до угод органів влади у межах їх компетенції. Крім того, закон не регулює правочини, що потребують нотаріального посвідчення або державної реєстрації, питання сімейного права, а також угоди, пов'язані з гральним бізнесом, лотереями (окрім благодійних) та зобов'язання, що забезпечуються порукою чи іншими формами майнового забезпечення поза межами господарської діяльності [6].

Закон України «Про захист персональних даних» у контексті цифровізації встановлює правові принципи обробки та захисту персональних даних, що є важливою складовою цифрової трансформації суспільства. Його мета – забезпечити захист основних прав і свобод людини, зо-

крема права на конфіденційність, у процесі обробки даних в цифровому середовищі.

Закон охоплює всі аспекти, пов'язані з обробкою персональних даних, зокрема автоматизовані та частково автоматизовані процеси. Він також регулює неавтоматизовану обробку даних, що зберігаються в організованих системах або призначені для включення в них. У рамках цифровізації це положення дає правову основу для збору, зберігання, передачі та використання персональних даних, що є необхідним для розвитку електронного урядування, розумних міст, цифрових платформ і технологій, спрямованих на покращення управлінської ефективності та економічного розвитку [7].

Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» встановлює правові та організаційні підходи до захисту критично важливих інтересів громадян, суспільства і держави, а також національних інтересів України в кіберпросторі. Він визначає основні цілі, напрямки та принципи державної політики в галузі кібербезпеки, а також повноваження державних органів, підприємств, установ, організацій, громадян та фізичних осіб у цій сфері. Закон також встановлює принципи координації їх діяльності для забезпечення належного рівня кібербезпеки [8].

Закон України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» визначає правові та організаційні основи для електронної ідентифікації та надання довірчих послуг, що є ключовими складовими цифрової трансформації в управлінні, економіці та суспільному житті. Закон регулює взаємодії, пов'язані з використанням цифрових технологій для автентифікації осіб, надання юридичної сили електронним транзакціям і формування безпечного цифрового середовища для довіри.

Цей нормативно-правовий акт визначає права, обов'язки та відповідальність усіх учасників цієї сфери – органів влади, постачальників довірчих послуг, бізнесу та громадян. Він також встановлює вимоги до надійності та безпеки електронних підписів, печаток, сертифікатів та механізмів

мів ідентифікації особи, що є основою для створення інтегрованої системи електронного документообігу та онлайн-адміністративних послуг.

Особлива увага в законі приділяється державному контролю за дотриманням стандартів у сфері електронної ідентифікації та довірчих послуг, що забезпечує відповідність міжнародним вимогам щодо кібербезпеки та захисту персональних даних. У контексті цифровізації цей закон є основою для розвитку безпечної та ефективної цифрової інфраструктури, яка є необхідною для створення електронного урядування, цифрової економіки та суспільства, заснованого на довірливих відносинах у цифровому просторі [9].

Аналіз правової системи України вказує на інтегрований підхід до регулювання процесів цифровізації. Основоположним є трактування цифровізації, закріплене в Законі України «Про національну програму інформатизації», де цей процес визначається як інтеграція цифрових технологій у всі сфери життя. Це визначення доповнюється та деталізується низкою спеціалізованих законів, що охоплюють різноманітні аспекти цифрової трансформації, від електронної комерції до кібербезпеки та захисту персональних даних.

Законодавча структура цифровізації в Україні є комплексною та взаємопов'язаною, зокрема кожен нормативно-правовий акт спрямований на регулювання окремих аспектів цифрової трансформації. Особливу увагу приділено електронній ідентифікації, довірчим послугам та захисту інформації, що створює правові передумови для безпечного функціонування цифрового простору. Окремим елементом є регулювання електронного документообігу та цифрових комерційних операцій, що забезпечують правову стабільність у сфері електронних транзакцій [10].

Успішне впровадження цифрових технологій у економічний сектор стало поштовхом для їхнього застосування в інших сферах суспільного життя. Наприклад, в освіті це виразилось у створенні систем дистанційного навчання, електронних

платформ для навчання та цифрових навчальних ресурсів. У медицині цифровізація сприяла розвитку телемедицини, введенню електронних медичних карток і застосуванню штучного інтелекту для діагностики. Водночас, в державному управлінні відбулася трансформація завдяки запровадженню електронного урядування, цифрових публічних послуг та системи електронного документообігу [11].

Цифровізація судової системи є природним етапом у процесі загальної цифрової трансформації державних органів [12]. М. Цифровізація судової системи є критично важливим кроком для забезпечення ефективного, швидкого та доступного правосуддя в умовах зростаючого навантаження на суди та ускладнення правових суперечок. Впровадження електронного судочинства, автоматизованих систем розподілу справ, цифрового документообігу та відеоконференцз'язку дозволяє значно прискорити судові процеси і підвищити їх прозорість.

Основні переваги цифровізації судової сфери проявляються в кількох напрямках. З організаційної точки зору це оптимізація роботи судів завдяки автоматизації рутинних завдань, скорочення паперових документів і ефективніше використання ресурсів. У процесуальному контексті цифровізація дозволяє брати участь у судових засіданнях дистанційно, подавати документи онлайн і швидко отримувати доступ до матеріалів справ. Що стосується доступності правосуддя, то цифрові технології роблять судову систему більш відкритою та зрозумілою для громадян, спрощують процедури звернення до суду та слідкування за процесом.

Комплексне впровадження цифрових інструментів у судочинство також сприяє підвищенню якості судових рішень завдяки доступу суддів до актуальної правової інформації, аналітичних інструментів і баз даних судової практики. Це особливо важливо в умовах динамічних змін у законодавстві та для забезпечення єдності судової практики. Крім того, цифрові технології відкривають нові можливості для моніторингу ефективності роботи судів,

аналізу судової статистики та вдосконалення управління судовими процесами.

Висновки

Проведене дослідження демонструє, що правове регулювання цифровізації в Україні характеризується комплексним та системним підходом, що охоплює різні аспекти цифрової трансформації суспільства. Законодавча база у цій сфері постійно розвивається, враховуючи нові технологічні можливості та суспільні потреби.

Аналіз нормативно-правових актів свідчить про формування цілісної системи правового регулювання, яка охоплює питання електронних комунікацій, електронної комерції, захисту персональних даних, кібербезпеки та електронної ідентифікації. Особливе значення має забезпечення рівного доступу громадян до цифрових технологій та запобігання цифровому розриву в суспільстві.

Література

1. Хлебінська О. І. Теоретичні підходи до цифровізації та цифрової трансформації : матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Бізнес, інновації, менеджмент: проблеми та перспективи». 2021. URL: <https://confmanagement-proc.kpi.ua/article/view/230519> (дата звернення: 04.02.2025).
2. Хаустова М. Поняття цифровізації: національні та міжнародні підходи. *Право та інновації*. 2023. № 2 (38). С. 7–18. [https://doi.org/10.37772/2518-1718-2022-2\(38\)-1](https://doi.org/10.37772/2518-1718-2022-2(38)-1)
3. Панченко О., Сердюк І. Інформаційна державна політика на шляху Цифровізації. *Аспекти публічного управління*. 2020. Том 8. Спецвипуск № 1. С. 107–109.
4. Про національну програму інформатизації: Закон України № 2807-ІХ. від 01 грудня 2022 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 51. ст. 127.
5. Гедіков В. Загальний аналіз нормативно-правових актів у сфері цифровізації в Україні. *Юридичний вісник*. 2024. № 3. С. 54–61.
6. Про електронну комерцію : Закон України № 675-VIII від 03 вересн. 2015. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 45. Ст. 410.
7. Про захист персональних даних : Закон України № 2297-VI від 01 червн 2010 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 34. ст. 481.
8. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України : Закон України № 2163-VIII від 05 жовтн. 2017 р. *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 45, ст. 403
9. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги : Закон України № 2155-VIII від від 05 жовтн. 2017. *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 45. ст. 400
10. Aljawarneh N., Alomari Z. The Role of Enterprise Resource Planning Systems ERP in Improving Customer Relationship Management CRM: An Empirical Study of Safeway Company of Jordan. *International Journal of Business and Management Archives*. 2018. Vol. 13, No. 8. URL : <https://www.ccsenet.org/journal/index.php/ijbm/article/view/72765> (date of appeal: 04.02.2025).
11. Latupeirissa J. J. P., Dewi N. L. Y. Prayana I. K. R. Srikandi M. B., Ramadiansyah S. A., Pramana, I. B. G. A. Y. Transforming Public Service Delivery: A Comprehensive Review of Digitization Initiatives. *Sustainability*. 2024. № 16(7). 2818. <https://doi.org/10.3390/su16072818>
12. Setiawan, H., Handayani, I. G. A. K. R., Hamzah, M. G., & Tegnan, H. Digitalization of Legal Transformation on Judicial Review in the Constitutional Court. *Journal of Human Rights, Culture and Legal System*. 2024. Vol. 4, No. 2. URL : <https://jhcls.org/index.php/JHCLS/article/view/263> (date of appeal: 04.02.2025).

SUMMARY

The study is dedicated to a comprehensive analysis of the legal regulation of digitalization processes in Ukraine and their impact on the transformation of social relations. The paper explores the multifaceted nature of the concept of digitalization, which encompasses not only the technical transformation of information into a digital format but also the global changes in the economic, social, and governance spheres of public life.

Particular attention is given to the analysis of national legislation in the field of digitalization, including the laws of Ukraine such as the “National Informatization Program Law,” “Electronic Communications Law,” “Electronic Commerce Law,” “Personal Data Protection Law,” “Cybersecurity Fundamentals Law,” and “Electronic Identification and Trust Services Law.” The study examines the interrelationship between various legal acts and their role in forming a coherent system of legal regulation for digital transformation.

The paper also delves into the specifics of implementing digital technologies in various sectors of public life, including public administration, education, healthcare, and the judiciary. It analyzes the legal frameworks surrounding electronic document circulation, personal data protection,

cybersecurity, and electronic identification as key components of the digital infrastructure.

The study reveals that successful digital transformation requires not only technological innovation but also appropriate legal regulation, ensuring a balance between efficiency, accessibility, and the security of digital services. Special focus is placed on ensuring equal access to digital technologies for citizens and preventing the digital divide in society.

The research findings demonstrate that Ukraine’s legal system adopts an integrated approach to regulating digitalization processes, laying the foundation for a systemic digital transformation of society. At the same time, the study identifies the need for further improvement of the legal framework to address new challenges in the digital age.

In conclusion, it is emphasized that the analysis of legal acts indicates the formation of a comprehensive legal system that covers issues such as electronic communications, electronic commerce, personal data protection, cybersecurity, and electronic identification. A key priority is ensuring equal access to digital technologies for all citizens and preventing the digital divide in society.

Keywords: digitalization, legal regulation, electronic communications, personal data protection, cybersecurity, digital transformation.

ІПОТЕКА ЯК СПОСІБ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОНАННЯ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ЗА ПРАВОМ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ ТА СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

АНИКІНА Галина Володимирівна - кандидат юридичних наук, професор кафедри приватного права Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-7482-019X>

ЛОЗІНСЬКА Світлана Володимирівна - кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри міжнародного та європейського права Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-6634-1575>

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.1.42>

Стаття присвячена дослідженню правового регулювання інституту іпотеки в праві Стародавнього Риму та сучасному законодавстві України. Висвітлено період формування інституту застави починаючи з часів античності. Проаналізовано види застави які існували в Стародавньому Римі. З'ясовано, що перші форми застави забезпечували інтереси тільки кредитора і абсолютно не враховували інтереси позичальника. Звертається увага, що потреби наявність нормативного регулювання іпотечних відносин, забезпечення інтересів кредиторів у Стародавньому Римі фактично втратило свою ефективність через серйозні недоліки в правовому регулюванні.

В результаті проведеного дослідження зроблено висновок, хоча правові системи Стародавнього Риму та сучасної України значно різняться, римське право заклало основи для багатьох важливих аспектів сучасної іпотеки, таких як забезпечення зобов'язань, принцип публічності та спеціальності іпотеки, а також захист прав кредиторів.

Ключові слова: зобов'язальні правовідносини, спосіб забезпечення виконання обов'язання, іпотечні правовідносини, застава, іпотека, види іпотеки, іпотекодавець, позичальник.

Постановка проблеми

Правове регулювання договору іпотеки, забезпечуючи ефективне функціонування

ринку нерухомості, є важливим інструментом для стабільності та розвитку економіки будь-якої держави. Прозоре регулювання іпотеки відіграє також ключову роль у залученні як іноземних, так і внутрішніх інвестицій.

За сучасних умов євроінтеграційних устремлень України та реформування усіх сфер діяльності, вдосконалення правових норм щодо регламентації іпотечних правовідносин є особливо важливим. Дослідження історичного розвитку іпотеки, її видів, ознак у процесі трансформації і розвитку цього способу забезпечення виконання зобов'язань допоможе здійснити оцінку чинних норм щодо регулювання іпотеки та визначити, які з них потребують вдосконалення.

Іпотеку та історичний розвиток іпотечного законодавства досліджували у своїх працях такі вчені як: О. Абакуменко, В. Бойко, В. Базилевич, А. Герц, В. Дмитренко, М. Дякович, О. Євтух, А. Журавель, В. Ковальов, О. Кізлова, Л. Леонова, С. Сарбаш, Л. Рябченко, І. Пучковська, Т. Шкрум, Є. Харитонов.

Метою статті є дослідження еволюційного розвитку інституту іпотеки як способу забезпечення виконання зобов'язань за правом Стародавнього Риму та сучасної України, виявлення проблем які виникали

при застосуванні іпотечного законодавства в минулому і в наш час, з метою запобігання їх повторення в майбутньому.

Виклад основного матеріалу

Заставне право є одним з найстаріших цивільно-правових інститутів, його історія бере початок ще з античних часів. Застава, як форма забезпечення виконання зобов'язань, була широко відома в Стародавньому Римі. Це право, яке було відоме як «*pignus*». Предметом застави могло бути рухоме чи нерухоме майно. Римське право розвивало принципи, що гарантували певну захищеність прав обох сторін угоди, боржника і кредитора. Право застави дозволяло кредиторів отримати певне майно для покриття боргу в разі невиконання зобов'язання боржником.

Першою в Стародавньому Римі виникла «*fiducia*». Цей вид застави гарантував повне задоволення інтересів кредитора, оскільки, заставлене майно ставало його власністю. Одночасно із виникненням застави кредитор отримував статус власника предмета, що давало йому право володіти, користуватися та розпоряджатися ним на власний розсуд. При виконанні договору позики боржником, кредитор зобов'язаний повернути предмет застави. Проте, обов'язок кредитора не мав юридичної сили, а тільки моральну. Цей обов'язок ґрунтувався лише на довірі боржника до кредитора і був розрахований на його порядність, чесність і добру совість (*bona fides*) [1, с. 203].

«*Pignus*» порівняно з попередньою формою застави, став значним кроком уперед, оскільки визнавався двостороннім договором, що надавав можливість позовного захисту. Зміст цього договору полягав у передачі боржником кредитору рухомого або нерухомого майна як гарантії належного та своєчасного виконання зобов'язання. Згідно з «*pignus*», кредитор отримував право володіти річчю і продавати її, використовуючи виручену суму для покриття боргу, якщо боржник не повернув його в установлений термін [2, с. 101].

Недоліками «*fiducia*» та «*pignus*» було те, що заставлене майно вилучалося із цивільного обороту. Це лише ускладнювало мож-

ливість виконання зобов'язання боржником [3, с. 8].

Подальшим етапом розвитку заставного права стала «*praediatuga*» яка встановлювала правила укладання угод не лише між приватними особами, а й між приватними особами та державою. При цьому в рамках цих відносин не було поділу на рухоме та нерухоме майно. Цей тип відносин чітко описується в Інституціях Гая. Якщо держава продавала річ, що була закладена, і власнику вдавалося її оволодіти, то «*usucersitio*» могла мати місце. Однак, у такому випадку нерухоме майно можна було придбати за допомогою дворічного терміну давності. На основі предіатури особа, яка купувала майно від римського народу (або скарбниці), називалася «*praediator*» [4, с. 335].

Таким чином, можна зробити висновок, що перші форми застави забезпечували інтереси тільки кредитора і абсолютно не враховували інтереси позичальника.

Одночасно з предіатурою в грецьких провінціях Риму існувала іпотека. Слово «*hypothekē*», як і сам спосіб забезпечення, має давньогрецьке походження. Із захватом Греції військами Давнього Риму іпотека була запозичена давньоримським правом, де вона отримала значний розвиток поряд з іншими різновидами застави [5, с. 219].

Особливість іпотеки полягала в тому, що предмет застави залишався у власності та володінні боржника. Це призвело до можливості встановлювати кілька застав на один і той самий об'єкт. У разі невиконання боржником основного зобов'язання іпотека кредитору надавалось право задоволення вимог із вартості заставленої нерухомості [6, с. 153-154]. Кредитор отримував право вимагати заставлену річ у разі невиконання зобов'язань, продати її та використати отриману суму для погашення боргу, повернувши боржникові залишок [7, с. 120]. Кредиторів вигідніше було залишати заставлене майно у боржника з метою створення йому умов для виконання свого зобов'язання [3, с. 8].

У випадку виникнення іпотечних відносин з участю кількох кредиторів встановлювалася черговість задоволення їхніх вимог. Спочатку переважне право на стягнення з

предмета застави мали ті кредитори, з якими іпотечні відносини виникли раніше. Кожен наступний іпотечний кредитор повинен був бути повідомлений про попередні іпотеки і чітко усвідомлювати свою черговість у задоволенні вимог [8, с. 119].

Аграрна спрямованість римської економіки сприяла тому, що земля становила велику цінність. Спочатку іпотека застосовувалась переважно щодо сільськогосподарських ділянок та була пов'язана з їх орендою. Для забезпечення своєчасної сплати наймачем боргу у вигляді орендної плати кредитори вимагали закріплення в договорі положення, що все приведенне, привезене та вирощене на найманій ділянці боржник не може вивезти, поки він не сплатить заборгованість за договором [9, с. 177]. На межі земельної території, яка належала позичальнику, ставився стовп з написом «іпотека». Це вказувало, що власність є забезпеченням претензії кредитора в конкретній сумі [10, с. 9].

Отже, земельна ділянка, на межі якої встановлювався такий стовп, слугувала забезпеченням основного боргу. Заставлена земля не передавалася кредитору, і боржник продовжував нею користуватися, отримуючи доходи.

Особливістю римського права було те, що воно дозволяло учасникам іпотечних правовідносин звертатися до суду для захисту порушеного права [11, с. 41–44]. Це здійснювалося через особистий позов «*actio in personae*» незадоволеного кредитора до боржника. Такий позов застосовувався, якщо сума, отримана від продажу предмета іпотеки, була недостатньою для задоволення вимог усіх кредиторів. Крім того, покупець майна міг подати позов до продавця-боржника, якщо придбане у нього майно згодом було витребуване та продане іпотекодержателем [12]. Однак, у цьому випадку позов можна було подати лише на різницю між сумою, сплаченою продавцю, і тією, що була отримана після продажу предмета іпотеки. Якщо ж виручена від продажу предмета іпотеки сума перевищувала вимоги всіх кредиторів, то «*huregocha*» поверталася іпотекодавцю [10, с. 44].

Попри наявність нормативного регулювання іпотечних відносин, забезпечення

інтересів кредиторів у Стародавньому Римі фактично втратило свою ефективність через серйозні недоліки в правовому регулюванні. В період занепаду римського права іпотека встановлювалася лише через угоду між іпотекодавцем і іпотекодержателем, без можливості для сторонніх осіб дізнатися про обтяження майна. Відсутність публічності іпотеки, призвела до того, що інтереси кредитора залишалися незахищеними, він не міг бути впевнений, що це майно вже не закладено. Це спонукало кредиторів шукати більш ефективні способи забезпечення своїх прав. У результаті намітився регрес у розвитку римського цивільного права та повернення до особистого забезпечення у позикових відносинах [5, с. 219].

У 469 році імператор Лев спробував поліпшити ситуацію своєю конституцією, запровадивши пріоритет для так званої «*hypotheca publica*», або «*quasi publica*», яка оформлялася в суді або за участю трьох свідків. Однак, конституція не передбачала механізму, який би забезпечував доступ широкої публіки до інформації про заставлене майно.

За таких умов іпотека, попри закладену в її основу ідею дієвого способу забезпечення виконання зобов'язань, перетворилася у настільки непридатний у цьому аспекті інструмент, що навіть на законодавчому рівні були введені обмеження її використання. Зокрема, опікунам було заборонено розміщати кошти підопічних під будь-які заставні забезпечення через небезпеку їх втрати. Така ситуація у сфері забезпечувальних відносин у Давньому Римі призводить до думки про те, що римлянам був взагалі незнайомий реальний кредит коли інтереси кредитора забезпечувалися певним майном.

Правове регулювання іпотеки в Стародавньому Римі мало значний вплив на розвиток цивільного права в Європі, в тому числі і в Україні. Хоча сучасне українське законодавство значно відрізняється від римського права, принципи та концепції, закладені в римській іпотечній, все ж таки знайдуть своє відображення в українському праві.

На початку 1992 року в Україні Верховною Радою України були прийняті Земельний кодекс України та Закон України

«Про заставу» [14]. Це стало важливим кроком у розвитку процедури надання іпотечних кредитів під заставу землі. Подальший розвиток інституту виконання іпотечно-го зобов'язання пов'язаний із прийняттям Цивільного кодексу України [15] та Закону України «Про іпотеку» [16]. Повний перелік об'єктів нерухомості, які можуть виступати як предмет іпотеки вперше було сформовано в Законі України «Про іпотеку», що набрав чинності 1 січня 2004 року. Окрім цього, згаданий Закон визначив чіткі правила та процедури щодо надання іпотечних кредитів. Це значно покращило правову основу для розвитку ринку іпотечного кредитування в Україні. Відповідно до Закону іпотекодержатель має переважне право у разі невиконання боржником іпотечного зобов'язання має право задовольнити свої вимоги за рахунок предмета іпотеки. Якщо іпотекодавець порушує умови, визначені іпотечним договором, іпотекодержатель може вимагати дострокового виконання основного зобов'язання. У разі його невиконання іпотекодержатель має право звернути стягнення на предмет іпотеки. Ст. 23 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмеження» [17] розглядає заставу (іпотеку) нерухомого майна як обмеження речових прав на нерухоме майно і вимагає їх реєстрації у Державному реєстрі прав на нерухоме майно та їх обмежень.

Таким чином, характерною ознакою правового регулювання іпотеки в Україні є публічність – ознака, яка вимагає фіксації іпотечного обтяження у певних реєстрах. Зацікавлені особи можуть отримати повну інформацію про предмет іпотеки.

Висновки

Варто погодитися з думкою О. С. Кізлової, що у римському приватному праві з стародавніх часів була розроблена ефективна система способів забезпечення виконання зобов'язань. Ця система у першу чергу була спрямована на захист інтересів кредитора та стимулювання боржника до виконання ним свого зобов'язання [18, с.44]. Недоліком римського права є те, що воно не забезпечувало публічності іпотеки, і це створювало проблеми для кредиторів. У сучасному

праві, зокрема в Україні, забезпечення публічності та прозорості прав на майно є важливим елементом правового регулювання іпотеки. В Україні існує реєстр іпотек, що дає можливість кредиторам перевіряти, чи є обтяження на майно, що робить систему більш прозорою і надійною.

Римське право визнавало можливість застосування генеральних іпотек, що позбавляло іпотеку принципу спеціальності. Сучасне українське законодавство, навпаки, підкреслює важливість цього принципу — іпотека повинна бути встановлена на конкретне майно, що забезпечує вимоги кредитора, що робить систему більш ефективною і знижує ризики для кредиторів. Українське законодавство також вводить пріоритет іпотечних прав у випадку кількох застав, що дозволяє чітко визначити черговість задоволення вимог кредиторів у разі неплатоспроможності боржника.

Таким чином, хоча правові системи Стародавнього Риму та сучасної України значно різняться, римське право заклало основи для багатьох важливих аспектів сучасної іпотеки, таких як забезпечення зобов'язань, принцип публічності та спеціальності іпотеки, а також захист прав кредиторів.

Література

1. Дихта Н. М. Фидуціарний договір у Римському приватному праві. *Актуальні проблеми держави і права*. О.: Юрид. література. 2007. Вип. 33. С. 201-206.
2. Бошицький Ю. Л. Деякі питання застави майнових прав інтелектуальної власності в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2022. №2-4. С. 100-104.
3. Герц А. А. Іпотека підприємства як єдиного майнового комплексу : автореф. дис. канд. юрид. наук. 12.00.03. Львів, 2006. 20 с.
4. Баурда М. М. Законодавче закріплення застави у джерелах римського права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. №2. С. 332-337.
5. Нігреєва І. О. Іпотека в праві Стародавнього Риму: поняття та визначальні характеристики. URL: <https://dspace.onu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/193b50d3-74f5-43b8-9ef5-a4813a0f1f3e/content>

6. Мельник Л. В. Еволюція системи іпотечного кредитування evolution of the mortgage lending system. *Гроші фінанси, кредит*. Випуск 32. 2018. С.153-157.

7. Леонова Л. С. Історія становлення інституту застави в цивільному праві. *Наукові записки. Юридичні науки*. 2006. Том 53. С. 118-121.

8. Основи римського приватного права: підручник / В. І. Борисова, Л. М. Баранова, М. В. Домашенко та ін.; За заг. ред. В. І. Борисової та Л. М. Баранової. Х.: Право, 2008. 224 с.

9. Орач Є. М., Тищик Б. Й. Основи римського приватного права К. : Юрінком Інтер, 2000. 238 с.

10. Журавель А. В. Розвиток інституту іпотеки в Україні: історичний досвід, проблеми та перспективи : автореф. дис. канд. юрид. наук 12.00.01, Х. 2009. 20 с.

11. Благая І. Історія правового інституту застави і сучасність. *Право України*. 2000. № 1. С. 41–44.

12. Чопко Ю. Забезпечення виконання зобов'язань. URL: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=326>

13. Земельний кодекс України. Закон України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3-4. Ст. 27.

14. Про заставу. Закон України від 2 жовтня 1992 р. № 2654-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 47. Ст. 642. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2654-12#Text>

15. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.

16. Про іпотеку. Закон України від 5 червня 2003 року №898-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 38. Ст. 313. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-15#Text>

17. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 1 липня 2004 р. №1952-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 51. Ст. 553. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15>

18. Кізлова О. С. Іпотека за римським приватним правом та її рецепція у сучасне

SUMMARY

The article is devoted to the study of the legal regulation of the mortgage institution in the law of Ancient Rome and modern legislation of Ukraine. The period of formation of the mortgage institution starting from the times of antiquity is highlighted. The types of mortgage that existed in Ancient Rome are analyzed. It is found that the first forms of mortgage ensured the interests of only the creditor and did not take into account the interests of the borrower at all.

It is noted that despite the existence of regulatory regulation of mortgage relations, securing the interests of creditors in ancient Rome actually lost its effectiveness due to serious shortcomings in legal regulation. During the period of the decline of Roman law, a mortgage was established only through an agreement between the mortgagor and the mortgagee, without the possibility for third parties to learn about the encumbrance of the property.

The lack of publicity of the mortgage left the lender's interests unprotected, as he could not be sure that the property was not already mortgaged. This prompted lenders to look for more effective ways to secure their rights.

The article emphasizes that an important step towards the revival of mortgage legal relations in our country was the adoption of the Law of Ukraine «On Collateral», which contains the main provisions on the concept and subject of mortgage, the rights and obligations of the parties. The article emphasizes the importance of the entry into force of the Law of Ukraine «On Mortgage», which opened up opportunities for the development of the mortgage market in Ukraine and attracting investments.

The study concluded that, although the legal systems of Ancient Rome and modern Ukraine differ significantly, Roman law laid the foundation for many important aspects of modern mortgages, such as the security of obligations, the principle of publicity and specialty of mortgages, and the protection of creditors' rights.

Keywords: legal obligations, method of securing the performance of an obligation, mortgage legal relations, pledge, mortgage, types of mortgage, mortgagor, borrower.

цивільне законодавство України. *Актуальні проблеми держави і права*. С.43-50.

СТРУКТУРУВАННЯ МІЖНАРОДНИХ КОМПАНІЙ ЧЕРЕЗ ОФШОРНІ ЮРИСДИКЦІЇ В КОНТЕКСТІ ЗМІНИ ГЛОБАЛЬНИХ ПРАВИЛ ОПОДАТКУВАННЯ

**ДЕМЧЕНКО Марія Юрівна - корпоративний юрист, незалежний експерт,
Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені
Тараса Шевченка**

<https://orcid.org/0009-0000-2270-8120>

УДК 343.9-053.6:004.056.55:351.746(477)

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.1.43>

У сучасних умовах глобальної економіки структура міжнародних компаній зазнає суттєвих змін у відповідь на нові правила оподаткування, зокрема ініціативи Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) щодо боротьби з ухиленням від сплати податків (BEPS) та впровадження глобально-го мінімального податку. Традиційне використання офшорних юрисдикцій як інструменту податкової оптимізації втрачає податкову ефективність через посилення регулювання.

Метою цього дослідження є аналіз сучасних підходів до структурування міжнародних компаній через офшорні юрисдикції, оцінка їхньої ефективності та ризиків у контексті нових глобальних податкових правил. Дослідження спрямоване на пошук альтернативних моделей корпоративного структурування, які забезпечують баланс між податковою ефективністю та дотриманням вимог міжнародного регулювання.

Для досягнення мети дослідження використано комплексний підхід до аналізу сучасних тенденцій у сфері міжнародного податкового планування. Зокрема, застосовано такі методи, як порівняльний аналіз, який дав можливість оцінити особливості різних офшорних юрисдикцій та їхню відповідність новим міжнародним податковим нормам; системний аналіз, застосований для вивчення впливу глобальних податкових реформ на структурування міжнародних компаній; емпіричні методи, що ґрунтуються на аналізі статистичних даних щодо використання офшорних компаній у міжнародному бізнесі та

впливу нових регуляторних норм на корпоративні структури.

У статті розглянуто правове регулювання діяльності офшорних компаній, а саме їхні особливості, механізми функціонування та вплив на глобальну економіку. Проаналізовано світову практику боротьби з офшоризацією економік, зокрема заходи для підвищення прозорості фінансових операцій та обмеження використання офшорних схем.

На основі аналізу глобальних трендів запропоновано можливі напрями подальшого реформування системи регулювання офшорних юрисдикцій у контексті міжнародної податкової політики.

Ключові слова: бізнес, дослідження, ефективність, операції, капітал, офшорні юрисдикції, податкове законодавство, деофшоризація.

Постановка проблеми

Попри суттєві зміни в глобальному податковому регулюванні, низка важливих питань, пов'язаних із впливом глобалізації на міжнародний офшорний бізнес, залишається відкритою. Одним з основних аспектів є необхідність подальшого дослідження ефективності міжнародних механізмів регулювання, спрямованих на обмеження використання офшорних структур для ухилення від оподаткування та фінансових зловживань.

Хоча в боротьбі з нелегальними фінансовими потоками досягнуто певних успіхів, у тому числі завдяки автоматичному обміну податковою інформацією та посиленню

контролю за кінцевими бенефіціарами, проблема забезпечення прозорості діяльності в офшорних юрисдикціях залишається актуальною. Важливим викликом є також пошук балансу між необхідністю захисту бізнес-інтересів, підтримкою міжнародної конкурентоспроможності компаній та боротьбою з відмиванням грошей.

Крім того, нові економічні реалії, такі як цифровізація та автоматизація фінансових операцій, можуть суттєво змінити роль офшорних зон у глобальній фінансовій системі. У відповідь на глобалізаційні процеси з'являються нові юридичні та економічні моделі, і їхній вплив на міжнародне податкове планування потребує додаткового дослідження.

Глобальні зусилля щодо обмеження агресивного податкового планування спричиняють зміну підходів до структурування міжнародного бізнесу. Одним із визначальних чинників цього процесу є ініціативи ОЕСР, зокрема План дій BEPS, спрямований на запобігання штучному переміщенню прибутків у низькоподаткові юрисдикції та розмиванню податкової бази. У цьому контексті постає питання про вплив цих змін на вибір компаніями юрисдикцій для ведення бізнесу, а також про те, які механізми податкової оптимізації залишаються доступними в нових умовах.

Зміни у світовій податковій політиці змушують компанії шукати баланс між зменшенням податкового навантаження та дотриманням щораз вищих вимог до фінансової прозорості. Зокрема, запровадження автоматичного обміну податковою інформацією (CRS – Common Reporting Standard) та посилення контролю за кінцевими бенефіціарами ускладнюють використання традиційних офшорних схем.

Стан дослідження проблеми

У сучасній економічній науці питання використання офшорних юрисдикцій активно обговорюється, проте більшість наявних публікацій має практичний характер, а не ґрунтується на науково-теоретичному аналізі. Значна їхня частина фактично є маркетинговими матеріалами компаній, що займаються реєстрацією та продажем

офшорних структур. Водночас наукових досліджень, які б комплексно розглядали цю проблему в контексті змін глобального податкового регулювання, все ще недостатньо.

Останні зміни в міжнародному податковому законодавстві створюють нові виклики для традиційних офшорних центрів, таких як Кайманові, Британські Віргінські Острови, Сейшели тощо. Деякі з них уже адаптуються до нових реалій, переглядаючи свої податкові режими та посилюючи фінансову прозорість, тоді як інші ризикують втратити свою привабливість для міжнародного бізнесу. У межах дослідження проаналізовано, які юрисдикції можуть залишитися конкурентоспроможними для структурування компаній у майбутньому та які адаптивні стратегії можуть використовувати міжнародні корпорації.

Одним із головних чинників, що спонукає компанії до використання офшорних структур, є високий рівень оподаткування в національних юрисдикціях порівняно з офшорами. Крім того, офшорні зони часто використовуються для ухилення від податків і відмивання коштів. Глобалізація, лібералізація економічних відносин, розвиток відкритих ринків і вільний рух капіталу сприяли активному використанню офшорних механізмів у національних та світових економіках.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Теоретичні та практичні аспекти використання офшорних юрисдикцій для легалізації доходів сумнівного походження, особливості податкових систем та спеціальних податкових режимів стали предметом досліджень багатьох учених. У вітчизняній юридичній науці представлено низку досліджень, присвячених правовому регулюванню офшорних зон, зокрема в контексті міжнародного приватного та інвестиційного права. Вагомий внесок у вивчення цього питання зробили такі дослідники, як Т. Васильців, С. Войцехівська, Н. Давиденко, А. Денисова, І. Кондрат, М. Копитко, О. Лебідь, О. Левицька, З. Луцишин, С. Папірник, О. Чуркіна, Д. Шевчук, І. Товкун, Ю. Уманцов, Н. Южаніна та інші.

Окрему увагу в науковій літературі приділено впливу глобалізаційних процесів на міжнародний офшорний бізнес. У численних дослідженнях розглянуто економічні, правові та соціальні наслідки глобалізації для функціонування офшорних компаній, а також трансформації їхньої структури у зв'язку з інтеграцією національних економік у світовий ринок. Попри значний обсяг наукових праць, питання впливу глобалізації на офшорний бізнес залишається актуальним, оскільки постійні зміни в міжнародному економічному середовищі, державній політиці та правових механізмах зумовлюють подальший розвиток цієї сфери.

Метою статті є аналіз функціонування міжнародних компаній через офшорні юрисдикції в умовах змін глобального податкового регулювання, визначення ролі офшорного бізнесу в міжнародних економічних відносинах, його оцінка як економічного явища та інструменту та дослідження позитивних і негативних аспектів.

Для досягнення поставленої мети було визначено такі завдання:

- дослідити сучасні тенденції в структуруванні міжнародних компаній через офшорні юрисдикції, враховуючи зміни у світовій податковій політиці;
- проаналізувати вплив глобальних реформ оподаткування, зокрема ініціатив ОЕСР (BEPS, глобальний мінімальний податок), на використання офшорних юрисдикцій та визначити можливі стратегії адаптації бізнесу до нових регуляторних умов;
- виявити ефективні механізми податкового планування, доступні для міжнародних компаній у сучасному регуляторному середовищі;
- оцінити перспективи та спрогнозувати майбутні зміни у сфері офшорних фінансів, зокрема роль офшорних юрисдикцій у світовій економіці в умовах податкової прозорості.

Наукова новизна дослідження полягає у всебічному аналізі основних проблем правового регулювання офшорних юрисдикцій, порівняльному дослідженні правових моделей, що лежать в основі нормативної

бази офшорних держав, а також визначенні ролі міжнародних інституцій у формуванні правових механізмів регулювання діяльності офшорних зон.

У межах дослідження здійснено аналіз впливу змін у регуляторному середовищі на структуру офшорних компаній, оцінено їхню подальшу спроможність функціонувати як інструмент податкового планування, а також розглянуто альтернативні стратегії, які можуть бути застосовані міжнародними корпораціями для оптимізації їхньої діяльності в умовах оновлених нормативних вимог.

Виклад основного матеріалу

Розвиток сучасного бізнесу тісно пов'язаний із процесами глобалізації економіки, що сприяє вільному руху капіталу та лібералізації іноземних інвестицій, відкриваючи широкі можливості для дослідження офшорного підприємництва. Мета створення офшорних зон може суттєво відрізнитися залежно від рівня економічного розвитку держави, особливостей її соціально-економічного середовища та інших чинників.

Термін «офшор» походить від англійського *offshore* – «поза берегом» і використовується для позначення фінансових центрів або територій, що залучають іноземний капітал завдяки спеціальним податковим та адміністративним преференціям. Такі юрисдикції нерідко називають «фінансовими оазисами» для бізнесу [1].

Офшорними зонами (юрисдикціями) вважаються країни або окремі території, на яких законодавчо передбачено суттєві податкові пільги для певних типів компаній, власниками яких є нерезиденти. У таких зонах, як правило, знижено або повністю відсутні вимоги до ведення бухгалтерського обліку та аудиту, а також значно пом'якшено митні й торговельні обмеження.

Основними перевагами офшорних компаній є спрощена процедура реєстрації, мінімальні адміністративні витрати, гнучка система управління та знижені вимоги до звітності. Для них характерна мінімальна кількість директорів та акціонерів, а вимоги щодо фінансової звітності, надання інформації про рахунки та річний прибуток,

як правило, відсутні або незначні. Додатковими перевагами офшорних юрисдикцій є відсутність валютного контролю, сприятливе корпоративне законодавство, спеціальні правові механізми для стимулювання розвитку офшорного сектору та високий рівень конфіденційності.

Офшорні зони зазвичай поділяються на дві основні категорії: з повною та податковою офшоризацією:

1. Повна офшоризація передбачає звільнення від обов'язкової звітності та сплату мінімальних податків або фіксованих сум. У деяких зонах підприємці можуть навіть повністю уникнути податкових зобов'язань. До таких юрисдикцій належать Домініка, Кіпр, Британські Віргінські острови, Беліз, Сейшели, Федерація Сент-Кітс і Невіс.

2. Податкова офшорна зона передбачає знижені ставки податків, але з обов'язковим веденням обліку та складанням звітності. До цієї групи входять Гонконг, Шотландія, Панама. Також існують «податкові оазиси» (Free zone), розміщені в межах країни (наприклад, ОАЕ) [2].

За різними оцінками, на сьогодні у світі налічується близько 50 офшорних зон. У таких юрисдикціях зосереджено приблизно 9,8 % усіх фінансових ресурсів планети. Сукупний обсяг коштів, що перебувають в офшорних зонах, може сягати 32 трлн доларів США, що перевищує сукупний ВВП США та Японії.

Зазвичай офшорні компанії реєструються в невеликих острівних державах із відносно низьким рівнем власного економічного розвитку, проте з високою політичною ста-

Таблиця 1

Особливості офшорних зон за класифікаційними ознаками

Група	Характеристика та принципи ведення бізнесу
Офшори першої групи: Багами, Панама, Британські Віргінські острови	Реєстрація офшорних компаній у спеціальних юрисдикціях дає можливість значно знизити податкове навантаження, а також зменшити витрати на податки та збори при здійсненні операцій на валютних і фондових ринках. У вартість створення офшорної компанії зазвичай входить мінімальний сервіс, необхідний для адміністративного обслуговування, наприклад, ведення документації секретарськими бюро. Процес реєстрації офшорів займає близько двох тижнів. Висока анонімність таких структур забезпечує значний рівень конфіденційності, однак це може негативно впливати на рівень довіри партнерів. Авторитетні організації часто скептично ставляться до співпраці з такими компаніями
Офшори другої групи: Сейшели, Ірландія, Гібралтар	Офшорні юрисдикції другої групи забезпечують підприємцям ширші можливості для співпраці з респектабельними контрагентами, демонструючи вищий рівень прозорості та дотримання міжнародних стандартів. Незалежно від вимог щодо звітності в конкретній офшорній зоні (деякі юрисдикції зобов'язують подавати звіти, тоді як інші цього не вимагають), інформація про компанії та їхніх власників обов'язково реєструється. Завдяки цьому офшори другої групи мають більшу довіру, оскільки містять перевірені дані про керівний склад компаній
Офшори третьої групи: Кіпр, США, Великобританія	Ці території лише формально вважаються офшорами. Наприклад, США надає нерезидентам країни можливість не сплачувати федеральні податки з прибутків, що не пов'язані з діяльністю в країні, однак при порушенні вимог статус офшору втрачається. У Великобританії дозволено створювати офшорні ланцюги. Однією з популярних схем є відкриття компанії в Англії, а філії для здійснення операцій – на Кіпрі. Кіпр є особливо привабливим для відкриття офшорів завдяки відсутності подвійного оподаткування компаній

Джерело: складено автором на основі [3]

більністю. До таких юрисдикцій належать Багамські та Британські Віргінські Острови, Вануату, Сейшельські Острови, Беліз, Панама, Домініка, Сент-Вінсент і Гренадини (табл. 1).

Упродовж 40 років функціонування фінансового сектору Багамських островів ця юрисдикція досягла значних успіхів у сфері офшорного банкінгу, страхування та транспортних послуг. Розвиток офшорного центру сприяв економічному та інфраструктурному зростанню країни, а також підвищенню рівня зайнятості населення. Офшорні фінансові послуги становлять близько 12 % ВВП країни, що робить Багамські острови однією з десяти держав із найбільш розвиненим банківським сектором у світі [4].

Офшорні юрисдикції відіграють важливу роль у глобальній фінансовій системі, забезпечуючи сприятливі умови для ведення бізнесу, інвестування та захисту активів.

Британські Віргінські острови є однією з провідних офшорних зон, що пропонує широкий спектр фінансових послуг, зокрема управління капіталом, захист активів і створення заощаджень. Завдяки вигідному податковому режиму та високому рівню конфіденційності ця юрисдикція сприяє оптимізації податкового навантаження та гарантує надійний захист як особистих, так і корпоративних активів. У контексті сучасної нестабільності світової економіки ці переваги роблять Британські Віргінські острови привабливим міжнародним фінансовим центром.

Завдяки сприятливому стратегічному розташуванню Кіпр став важливим вузлом для експортерів із Північної Африки та Близького Сходу. Відсутність обмежень на інвестиції як для резидентів Європейського Союзу, так і для нерезидентів сприяє його популярності серед міжнародних компаній, що прагнуть диверсифікувати свої активи та розширити ринки збуту [4].

Панама набула значення як офшорна зона значною мірою завдяки будівництву Панамського каналу, який істотно спростило міжнародну торгівлю між Америкою та іншими регіонами світу. Подальший розвиток Панами як фінансового центру було зумовлено підписанням угод про вільну

торгівлю з США та країнами Карибського басейну, а також розширенням економічного співробітництва з Європейським Союзом [4]. Уже в середині 2000-х років ЄС став основним інвестором у панамську економіку, що сприяло закріпленню її статусу як одного з провідних міжнародних фінансових центрів.

Швейцарія традиційно асоціюється з високим рівнем банківської конфіденційності, стабільною фінансовою системою та ефективним механізмом захисту активів, що зробило її однією з найавторитетніших офшорних юрисдикцій. Важливими факторами економічного успіху є стратегічне географічне положення країни, розміщення на території регіональних штаб-квартир провідних європейських і американських компаній, а також науково-дослідних центрів і виробничих підприємств. Як зона вільної торгівлі, Швейцарія виконує роль основного фінансового й торговельного вузла для компаній, що прагнуть інтегруватися в європейські ринки [4].

Офшорна юрисдикція острова Мен демонструє стабільне економічне зростання на рівні 8–10 % щорічно. Основними секторами економіки тут є гральний бізнес, комерційна діяльність, кінематографічне виробництво, реєстрація повітряних суден та екологічні технології. Високорозвиненими також залишаються туризм і банківська справа.

Основною перевагою офшорних зон є сприятливе податкове середовище, що створює оптимальні умови для ведення бізнесу та його міжнародної експансії. Відсутність або мінімізація податкових зобов'язань дає можливість компаніям збільшувати прибутки, скорочуючи витрати на сплату податків. Наприклад, базова ставка корпоративного податку в Україні становить 18 %, тоді як на Кіпрі – 10 % [5].

Додатковою перевагою офшорних юрисдикцій є можливість відкриття банківських рахунків у фінансово розвинених країнах.

В умовах глобалізації також поширеним є використання так званих «чужих» офшорних компаній – спеціально створених структур, які надають послуги експортерам для оптимізації податкового навантаження при

здійсненні міжнародних торговельних операцій.

Застосування офшорних схем може мати як легітимну мету оптимізації оподаткування, так і використовуватися для ухилення від сплати податків. Наприклад, у випадку реалізації продукції офшорній компанії за заниженими цінами (нижче собівартості) підприємство не лише отримує відшкодування податку на додану вартість, а й знижує оподатковуваний прибуток, що може призвести до формування штучного збитку та уникнення податкових зобов'язань.

Окрім експортної моделі, поширеними є й інші схеми використання офшорних юрисдикцій. Зокрема, агентська схема передбачає, що компанія-резидент певної країни виконує роль агента офшорної фірми, здійснюючи господарські операції від власного імені, але за кошти офшорного підприємства. У такому випадку агентська компанія офіційно отримує комісійну винагороду (як правило, 5 % від загальної суми угоди) та сплачує податки лише з цього доходу, тоді як основний прибуток надходить на рахунки офшорної компанії. Однак важливим обмеженням є те, що бенефіціари агентської компанії та офшорної структури не повинні збігатися, інакше така діяльність може бути кваліфікована як ухилення від оподаткування [6].

Ще однією поширеною схемою є лізингова модель, що використовується для придбання виробничого обладнання за кордоном. У цьому випадку офшорна компанія купує обладнання та передає його в лізинг підприємству-резиденту, яке сплачує лізингові платежі. Ці платежі формально зараховуються як відсотки за кредитом, що спрямовуються до офшорної юрисдикції, де вони не підлягають оподаткуванню. Таким чином, компанія-резидент зменшує суму оподаткованого доходу в країні своєї реєстрації на обсяг виплачених відсотків, що сприяє мінімізації податкових зобов'язань.

Один із поширених способів використання офшорних юрисдикцій – передача активів до інвестиційного фонду. Така схема активно застосовується компаніями Європейського Союзу. У цьому випадку власники

капіталу розміщують кошти в спеціальних субфондах, що функціонують в офшорних зонах. При цьому портфель активів структурується таким чином, щоб жоден інвестор не мав у власності понад 10 % активів фонду [7]. Це дає можливість уникнути офіційного визнання власника активів і кінцевого бенефіціара, що сприяє зменшенню податкового навантаження.

Таким чином, офшорні юрисдикції надають широкий спектр можливостей для податкового планування, зниження оподаткованого прибутку або навіть ухилення від податків і легалізації коштів сумнівного походження. Як наслідок, від таких схем вииграють як компанії (власники активів), так і самі офшорні території, які через залучені капітали нарощують власний валовий внутрішній продукт.

Однак не всі офшорні юрисдикції є однаково надійними, а використання певних схем може нести значні ризики. Юрисдикції з високою репутацією зазвичай вимагають суворішого дотримання міжнародних стандартів, ведення бухгалтерського обліку, проходження обов'язкового аудиту та наявності прозорої документації. Водночас у менш надійних юрисдикціях можуть виникати ризики втрати контролю над активами, витоків конфіденційної інформації або посилення регуляторного тиску міжнародних організацій.

Зважаючи на зростання популярності офшорних юрисдикцій та різних схем їхнього використання, багато країн запроваджують власні списки офшорних зон. Це сприяє посиленню фінансового контролю над суб'єктами господарювання, які взаємодіють із такими юрисдикціями. Основна причина цих заходів полягає в значних втратах бюджету звичайних країн через діяльність офшорних компаній.

Сьогодні глобальний процес офшоризації економіки охопив майже всі держави. За даними Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), щорічно світова економіка втрачає через офшори близько 20 трлн доларів США, що становить приблизно 10 % від загального обсягу світової економіки. У відповідь на це міжнародна спільнота активізувала зусилля для боротьби з офшо-

рами, започаткувавши глобальний процес деофшоризації [8].

Введення глобального мінімального податку на рівні 15 % у межах ініціативи ОЕСР створює нові виклики для офшорних юрисдикцій. Тепер великі транснаціональні компанії, які отримують понад 750 мільйонів євро доходу, не зможуть користуватися низькоподатковими зонами для уникнення сплати податків [9]. Це змушує багато офшорних країн переглянути свою податкову політику та шукати нові способи залучення бізнесу. Деякі юрисдикції вже запроваджують мінімальні ставки податку або пропонують альтернативні механізми, такі як спеціальні інвестиційні програми. Загалом, нові правила сприятимуть підвищенню прозорості міжнародного бізнесу та скороченню схем агресивної податкової оптимізації.

Попри зміни в глобальному оподаткуванні, компанії продовжують використовувати офшорні холдинги для зниження податкового навантаження. Одна з популярних стратегій – створення холдингової компанії в юрисдикції з низьким корпоративним податком, яка володіє частками інших дочірніх компаній по всьому світу. Такі структури дають можливість перерозподіляти прибутки, зменшувати податки на дивіденди та використовувати міжнародні угоди про уникнення подвійного оподаткування. Деякі компанії переорієнтовуються на юрисдикції з помірними податковими ставками, але стабільними правовими умовами. Нові податкові правила стимулюють компанії адаптувати свої структури, щоб відповідати вимогам прозорості та регулювання.

Стратегічну роль у міжнародно-правовому регулюванні офшорних механізмів відіграють міжурядові організації, такі як Європейський Союз, ООН та ОЕСР. Вони розробляють стандарти податкової гармонізації з метою зменшення впливу капіталу до офшорних зон [10].

Однією з основних організацій у сфері фінансового моніторингу є Група з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF – Financial Action Task Force). Цей міжурядовий орган, створений у 1989 році на саміті G-7 у Парижі, займається

розробкою міжнародних стандартів і впровадженням ефективних заходів для протидії відмиванню грошей, фінансуванню тероризму та іншим загрозам фінансовій безпеці. FATF розробила низку рекомендацій, які стали загальноновизнаними міжнародними стандартами, зокрема щодо запобігання розповсюдженню зброї масового знищення.

Таким чином, міжнародна боротьба з офшорами набуває дедалі більшої актуальності, що проявляється у введенні нових регуляторних норм, підвищенні прозорості фінансових операцій та обмеженні можливостей для незаконного ухилення від оподаткування.

Транснаціональні корпорації часто використовують офшорні компанії для оптимізації трансфертного ціноутворення, переміщуючи прибутки до юрисдикцій із низькими податками. Це досягається через завищення витрат на внутрішньогрупові послуги, роялті або ліцензійні платежі. Нові глобальні податкові правила посилюють контроль над такими операціями, змушуючи компанії надавати докази економічної обґрунтованості своїх схем. Організації тепер більше орієнтуються на використання юрисдикцій із прозорими податковими системами, що знижує ризики претензій регуляторів. У результаті трансфертне ціноутворення залишається важливим інструментом податкового планування, але його використання стає більш регульованим.

Міжнародне регулювання офшорного бізнесу та боротьба з недобросовісною податковою конкуренцією здійснюється ОЕСР і FATF через упровадження таких заходів:

- інтеграція до податкових систем країн-учасниць норм, які нейтралізують переваги використання офшорних юрисдикцій, зокрема законодавства щодо контрольованих іноземних компаній (КІК);
- спрощення механізмів доступу податкових органів до банківських даних і зобов'язання резидентів надавати звітність щодо закордонних фінансових операцій;
- введення до угод про уникнення подвійного оподаткування (УЗПО) положень про обмін інформацією, співпрацю податкових органів та відмову від укладання угод із країнами, які класифікуються як «податкові

притулки» для відмивання незаконних коштів;

- розробка принципів ефективного адміністрування податків.

Аналізуючи міжнародний досвід у сфері деофшоризації економіки, варто відзначити концепцію контрольованих іноземних компаній (CFC – controlled foreign company), спрямовану на мінімізацію ухилення від оподаткування через офшорні структури. Суть цього підходу полягає в тому, що прибуток іноземної компанії, яка перебуває під контролем резидентів певної країни, вважається доходом самого резидента для цілей оподаткування. Внаслідок цього пряме використання офшорних компаній для акумулювання доходів за кордоном не дає можливості їхнім власникам уникати сплати податків у країні їхнього проживання.

Сучасні податкові правила щодо КІК, які є частиною міжнародного плану BEPS (Base Erosion and Profit Shifting), є ефективним інструментом боротьби з ухиленням від оподаткування через офшорні механізми. Вони містять так звані *antideferral rules* і *anti-avoidance rules*, що встановлюють податкові та контрольні зобов'язання, визначають статус «контролера КІК» і регламентують доходи, які підлягають оподаткуванню.

Ще одним органом, що здійснює вплив на міжнародне регулювання офшорних механізмів, є Рада з фінансової стабільності (Financial Stability Board, FSB). Це глобальна організація, створена країнами Великої двадцятки під час саміту в Лондоні у квітні 2009 року. Головною метою FSB є виявлення недоліків у сфері глобальної фінансової стабільності, а також розробка і впровадження наглядових і регулювальних політик у цій сфері [11].

FSB координує зусилля країн у боротьбі з недобросовісною податковою політикою та вимагає, щоб офшорні юрисдикції дотримувались міжнародних стандартів фінансового регулювання, прозорості та співпраці з урядами країн із високими податками. Якщо офшорні зони не виконують ці вимоги, до них можуть бути застосовані санкції, зокрема вимога повернення фінансової підтримки від МВФ та інших міжнародних фінансових організацій. FSB також розробила

ряд заходів для офшорних юрисдикцій, які сприяють адаптуванню національного законодавства до міжнародних стандартів.

Багато офшорних зон змушені переглядати свою податкову політику через посилення глобальних правил. Наприклад, ОАЕ ввели корпоративний податок у розмірі 9%, зберігаючи при цьому сприятливі умови для бізнесу. Сінгапур, який традиційно пропонував низькі податки, запроваджує додаткові стимули для залучення інвесторів, зокрема спеціальні фонди та програми податкового резидентства. Бермуди та Кайманові острови, які раніше не мали корпоративного податку, зараз розглядають механізми мінімального оподаткування, щоб залишатися конкурентоспроможними [12]. Ці зміни показують, що юрисдикції прагнуть зберегти привабливість для бізнесу, адаптуючись до нових міжнародних стандартів.

Європейський Союз також активно займається регулюванням офшорних механізмів. Серед основних напрямів антиофшорного регулювання в межах ЄС можна виділити:

- уніфікація податкових ставок та оподаткування доходів з-за кордону;
- протидія недобросовісній податковій конкуренції;
- боротьба з відмиванням незаконно отриманих коштів;
- запобігання виведенню капіталів з країн.

Посилення контролю та регулювання офшорних механізмів потребує змін у національних законодавствах. З огляду на це для міжнародної спільноти важливо в найближчому майбутньому розробити законодавчу основу, яка забезпечить контроль фінансових операцій на глобальному рівні. Таке законодавство має передбачити заходи для контролю офшорних механізмів та впровадження фінансових санкцій щодо країн і суб'єктів господарювання, які порушують правила боротьби з відмиванням грошей та ухиленням від оподаткування.

Підсумовуючи, можна зазначити, що в міжнародній спільноті існують різні погляди на офшорні механізми. З одного боку, вони сприяють залученню інвестицій та розвитку економіки країни, з іншого – ство-

рюють умови для відмивання незаконних коштів, ухилення від податків та виведення капіталу. Однак офшорні механізми дають деяким державам та територіям можливість здобувати конкурентні переваги на світовій арені. Завдяки офшорним механізмам міжнародна податкова конкуренція змушує країни реформувати свої податкові системи для стимулювання національного економічного зростання.

Офшорний бізнес постає перед серйозними викликами через глобальну боротьбу з ухиленням від сплати податків. Багато традиційних схем податкової оптимізації поступово втрачають ефективність, що змушує компанії шукати нові підходи. Перспективними напрямками залишаються юрисдикції з помірним оподаткуванням, але стабільною правовою системою та сприятливими умовами для бізнесу. Також зростає інтерес до альтернативних структур, таких як сімейні фонди та трасти, які сприяють забезпеченню фінансової гнучкості. У майбутньому офшорні зони можуть зосередитися на наданні додаткових послуг для міжнародного бізнесу, таких як фінансування, страхування та управління активами, замість простої податкової оптимізації.

Висновки

У глобальному контексті активно проводиться антиофшорна політика, зокрема через численні міжнародні економічні організації, проекти та держави, спрямовані на боротьбу з діяльністю офшорних юрисдикцій. Ця політика тісно пов'язана з жорсткою конкуренцією на міжнародному ринку між країнами з високими податковими ставками та суворими законодавчими механізмами, а також з боротьбою проти відмивання «брудних грошей» і фінансування тероризму. Офшорні юрисдикції створюють серйозні кримінальні загрози через відсутність вимог щодо фінансової звітності, а також інформації про компанії та їхніх власників.

Головною метою держав і міжнародних організацій, що ведуть боротьбу з офшорами, є обмеження можливостей для громадян та юридичних осіб використовувати офшорні компанії для ухилення від сплати податків. Ці організації також прагнуть до

співпраці з офшорними юрисдикціями для забезпечення доступу до інформації про власників і фінансову звітність компаній.

Нині дослідники мають різні погляди на роль офшорних компаній в міжнародному бізнесі. Не можна однозначно стверджувати, що офшорні механізми є виключно негативні. Часто вони виконують позитивну роль, надаючи альтернативу високоподатковим країнам, залучаючи бізнес, сприяючи конкуренції на світовому ринку та запобігаючи створенню податкових монополій.

Скасування офшорних юрисдикцій може призвести до встановлення єдиного високого рівня оподаткування для всіх платників податків, а заборона операцій з офшорами може спотворити фінансові потоки й негативно вплинути на міжнародну торгівлю. Офшорні юрисдикції є важливими механізмами для стимулювання інвестицій та збільшення бюджетних надходжень у депресивних регіонах через розширення податкової бази та зменшення податкового навантаження.

Проте офшорний сектор глобальної фінансової системи стає джерелом криз не лише для світової економіки, а й для економік країн, що розвиваються. Це пояснюється тим, що сучасний офшорний сектор складається з кількох потужних мереж, контрольованих Великобританією та США, які активно співпрацюють.

На сьогодні міжнародні організації, зокрема ОЕСР та FATF, активно займаються розв'язанням проблеми відмивання коштів через офшорні зони. Вони впроваджують ефективні політики боротьби з офшорними механізмами, спрямовані на контроль за виведенням капіталу в офшорні юрисдикції. Ці організації пропонують зміни до національних законів, укладання податкових угод, обмін фінансовою інформацією між країнами та посилення міжнародної співпраці для протидії незаконному відмиванню грошей.

Література

1. Словник фінансово-правових термінів / за заг. ред. Л. К. Воронової. 2-е вид., переробл. і доповн. Київ : Алерта, 2011. 558 с.

2. Коңдрат І. Ю., Папірник С. Є. Офшорні фінансові центри: особливості функціонування та вплив на вітчизняну й світову економіку. *Економіка та суспільство*. 2022. Вип. 37.

3. Лебідь О. В. Особливості діяльності офшорних зон та їх роль у системі світових фінансових центрів. *Бізнес Інформ*. 2019. № 11. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/binf_2019_11_40 (дата звернення: 28.02.2025).

4. Луцишин З. Офшорні фінансові центри у глобальному русі капіталів. *Міжнародна економічна політика*. 2019. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Мер_2019_2_5 (дата звернення: 21.02.2025).

5. Сучасний стан розвитку офшорного бізнесу в світі. URL: <https://relint.vnu.edu.ua/index.php/relint/article/view/128/110> (дата звернення: 28.02.2025).

6. Васильців Т. Г., Левицька О. О., Василечко Н. В. Удосконалення інституціонального забезпечення державної політики протидії ухиленню від сплати податків з використанням офшорних юрисдикцій в Україні. *Економіка та держава*. 2020. № 3. С. 17–22.

7. Денисова А. В., Гданов І. Р. Адміністративно-правові основи забезпечення національної безпеки держави. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. Вип. 6(1). С. 141–146. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvppr_2020_6\(1\)_27](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvppr_2020_6(1)_27) (дата звернення: 26.02.2025).

8. Копитко М. І. Використання офшорних зон як спосіб ухилення від оподаткування. *Вчені записки університету «КРОК». Серія: Економіка*. 2021. Вип. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vzuk_2021_1_9 (дата звернення: 21.02.2025).

9. Луцишин З., Фролова Т., Южаніна Н., Мазур М., Перебийніс Д. Сучасна офшоризація бізнесу у конструкті національної фіскальної безпеки. *Міжнародна економічна політика*. 2019. Вип. 1(30). С. 70–112. URL: http://iejjournal.com/journals/30/2019_4_Yuzhanina_Mazur_Perebyinis.pdf (дата звернення: 21.02.2025).

10. Леган І. М., Супрунова І. В. Офшорні юрисдикції як інструмент тінізації економіки та транснаціональної злочинності.

Право та державне управління. 2021. № 2. С. 133–139. DOI: <https://doi.org/10.32840/pdu.2021.2.20> (дата звернення: 28.02.2025).

11. Процес деофшоризації в умовах світової глобалізації. URL: http://www.market-infr.od.ua/journals/2020/42_2020_ukr/6.pdf (дата звернення: 28.02.2025).

12. Давиденко Н. М., Войцехівська С. І. Офшоризація економіки в контексті забезпечення фінансової безпеки України. *Підприємництво та інновації*. 2022. Вип. 22. С. 67–72. DOI: <https://doi.org/10.37320/2415-3583/22> (дата звернення: 21.02.2025).

13. Макаренко М., Іванова Л. Сучасні офшорні юрисдикції: можливості і переваги для бізнесу. *Економіка та суспільство*. 2021. Вип. 32. С. 39. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-32-39> (дата звернення: 21.02.2025).

14. Масюк В. О. Офшорні зони: правові та фінансові аспекти діяльності. *Матеріали 2-ї Міжнародної наук.-практ. онлайн конф. «Актуальні проблеми, пріоритетні напрямки та стратегії розвитку України»*. 2021.

15. Товкун І. М. Особливості правового регулювання діяльності офшорних компаній в умовах деофшоризації. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 3. С. 102–106.

Demchenko M.

STRUCTURING OF INTERNATIONAL COMPANIES THROUGH OFFSHORE JURISDICTIONS IN THE CONTEXT OF CHANGES IN GLOBAL TAXATION RULES

In today's global economy, the structure of international companies is undergoing significant changes in response to new taxation rules, in particular, the initiatives of the Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) to combat tax evasion (BEPS) and the introduction of the global minimum tax. The traditional use of offshore jurisdictions as a tax optimisation tool is losing its tax efficiency due to increased regulation.

The purpose of this study is to analyse current approaches to structuring international companies through offshore jurisdictions, assessing their effectiveness and risks in the context of new global tax rules. The study is

aimed at finding alternative models of corporate structuring that strike a balance between tax efficiency and compliance with international regulations.

To achieve the research objective, a comprehensive approach to analysing current trends in international tax planning was used. In particular, the author uses such methods as comparative analysis, which made it possible to assess the peculiarities of various offshore jurisdictions and their compliance with the new international tax rules; system analysis, which was used to study the impact of global tax reforms on the structuring of international companies; empirical methods based on the analysis of statistical data on the use of offshore companies in international business and the

impact of new regulatory rules on corporate structures.

The article examines the legal regulation of offshore companies, namely their features, mechanisms of operation and impact on the global economy. The author analyses the global practice of combating offshoring of economies, in particular, measures to increase transparency of financial transactions and limit the use of offshore schemes.

Based on the analysis of global trends, the author suggests possible directions for further reforming the system of regulation of offshore jurisdictions in the context of international tax policy.

Keywords: business, research, efficiency, operations, capital, offshore jurisdictions, tax legislation, deoffshorisation.

Науково-практичний журнал

**ЄВРОПЕЙСЬКІ
ПЕРСПЕКТИВИ**

**EUROPEAN
PERSPECTIVES**

№ 1, 2025

Головний редактор
Музичук Олександр Миколайович

Здано до набору 10.02.2025 р.
Підписано до друку 04.03.2025 р.
Комп'ютерний набір. Формат 60x84 1/8. Папір офсетний.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 32,31.
Тираж 1200. Зам. № 13262.

ТзОВ «Дрогобицька міська друкарня»
м.Дрогобич, вул. І.Мазепи, 7